

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció

Szabó András Péter

***Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi
arisztokrata életpályája***

Történelemtudományok Doktori Iskola
Vezetője: Dr. Gergely Jenő egyetemi tanár
Kora újkori magyar történeti program
Vezetője: Dr. Kalmár János docens

Elnök: R. Várkonyi Ágnes prof. emer. (DSc)
Belső bíráló: Szabó Péter (PhD)
Külső bíráló: Oborni Teréz (CsC)
Titkár: Várkonyi Gábor (PhD)
Tag: Papp Sándor (PhD)

Témavezető: Dr. Horn Ildikó docens (PhD)

Budapest, 2008

0. Bevezetés

Az életrajz, mint a történetírásnak a szépirodalomhoz legközelebb álló műfaja,¹ az utóbbi évtizedekben ismét nagy népszerűsége tett szert. Ez a történeti életrajz azonban már kevésbé emlékeztet korábbi formáira.² A magyarázat egyszerű: az egyéniségről alkotott felfogásunkkal együtt a biográfia célja és megjelenési formája is megváltozott. Az életrajz legfontosabb gyökerét az antik retorikában fedezhetjük fel, az élők vagy halottak méltatására elmondott beszédekben. A retorikus felépítmény észrevétlenül később is a műfaj meghatározó eleme maradt. Az életrajz kifejlett formája Plutarkhosz párhuzamos életrajzaival jelent meg, később a középkor folyamán nagyobb visszaesést tapasztalt meg, hogy aztán a reneszánsz emberközpontú világképe újra felélessze, s végül az újkor individualizmusa trónusra emelje.³

Amikor ma történeti életrajzról beszélünk, elsősorban a 19. századi historizmus nagy összefoglalásai juthatnak eszünkbe, amelyek számos, azóta megkérdőjelezett alaptételből indultak ki. Johann Gustav Droysen és kortársai általában úgy gondolták, hogy a történelem kerekét a nagy emberek (politikusok, gondolkodók) forgatják, ennek megfelelően életrajzaik témájául kiemelkedő személyiségeket választottak. Nézetük szerint egy jó és jól megválasztott tárgyú biográfia önmagában is megvilágítja a kort. Az irányzat szélsőséges esetben ahhoz vezetett, hogy a mű tárgya a történeti háttértől teljesen elszigetelődött.⁴ A historizmus időszakában született munkák általában szigorúan ragaszkodtak az időrendhez. A történeti személyiség életét mint okok és okozatok megszakíthatatlan láncolatát jelenítették meg, sokszor az individuumnak tulajdonítva nagyobb erőt, mint a környezetnek. – A nagy személyiség maga szabályozza élete folyamát. A 19. századi életrajzok gyakran feltételezték, hogy segít megérteni egy „hős” tetteinek mozgatórugóit, ha a történész beleéli magát az

¹ SCHEUER 1979, p. 7.

² BÖDEKER 2003, p. 55–63.

³ SCHEUER 1994, c. 30–33.

⁴ BÖDEKER 2003, p. 19–33. – Formailag nagyon sok életrajz öltötte magára egy klasszikus regény jelmezét, amelyben a beavatott író mindent tud szereplőiről. REVEL 1996, p. 234–235.

ábrázolt eseményekbe, a célok között pedig, az antikvitásból örökölt hagyományokra visszanyúlva, nem egyszer kifejezett megjelölték az erkölcsi tanulságot.⁵

Mindezek a nézetek a 20. században erőteljes – ráadásul gyakran felületes – pszichologizálással is vegyültek, és a történettudomány mezsgyéjén mozgó népszerű életrajzokat ma is meghatározzák.⁶ Azonban már a múlt század első felében megjelentek e szemlélettel szemben kritikus hangok is. Siegmund Kracauer például 1937-ben olyan életrajzot írt az operaszerző Jacques Offenbachról, amelyben célul tűzte ki a tágabb háttér, a korabeli párizsi társadalom jellemzését.⁷ A hangsúlyváltozás révén a műfaj egy új változata jött létre, az úgynevezett társadaloméletrajz.⁸ Az épp csak elkezdődött forradalom azonban a történettudomány második világháború utáni irányváltása miatt megrekedt. 1949-ben ugyan még megjelent Otto Brunner Wolf Helmhard von Hohberg (1612–1688) mezőgazdasági szakíróról és költőről írott életrajza, egy az osztrák örökös tartományok lovagságát általános érvénnyel jellemző munka,⁹ ám a francia Annales iskola európai előretörését követően nemcsak a hasonló szemléletű biográfiák váltak ritkábbá a szaktudományban, hanem maga az egész műfaj.¹⁰ Az Annales követői ugyanis éppen a historizmus alapvetésének fordítottját hirdették meg: a társadalom, a struktúra meghatározó szerepét hangsúlyozták az individuummal szemben. A társadalom megismerésének egyetlen útját pedig a statisztikában, a nagy összefüggések számszerű, ritkábban kvalitatív vizsgálatában

⁵ SCHEUER 1979, p. 8.

⁶ Helmut Scheuer a 20. századi (német) életrajzírás pszichologizáló hajlamát Emil Ludwig és Stefan Zweig munkásságából vezeti le. SCHEUER 1979, p. 226–227. és SCHEUER 1994, c. 40–42.

⁷ BÖDEKER 2003, p. 40–42.

⁸ SCHEUER 1979, p. 227–230.

⁹ BRUNNER 1949. Otto Brunner kiindulási alapja még a szellemtörténet volt: „*Nicht das Geschaffene, Geisteswerke und Sozialformen, die objekte der einschlagigen historischen Fachwissenschaften sind, sondern der lebendige Mensch als schöpferische Kraft. In seinen gesellschaftlichen Zusammenhängen unter den Bedingungen seiner Zeit ist Gegenstand unserer Untersuchung.*” p. 9. Könyve alapvetően tematikus szerkezete kapcsán pedig a következő tételt fogalmazta meg: „*Hier liess sich mancher, vom eigentlichen Gegenstand scheinbar abführender Umweg nicht vermeiden, dessen Unentbehrlichkeit sich doch zuletzt erweisen wird.*” uo. p. 10.

¹⁰ BÖDEKER 2003, p. 12–13.

látták, és az életrajzot, mint a sokat kárhozott „eseménytörténet” egyik válfaját ennek megfelelően törölni akarták a szalonképes történeti műfajok sorából.¹¹

Az életrajz megítélésében a következő változást az Annales korlátainak felismerése, nevezetesen a 70-es években megjelent két, egymástól nehezen elválasztható új irányzat, a történeti antropológia és a mikrotörténetírás hozta el.¹² A mikrotörténetírás nem egyszerűen azt mondta ki, hogy a részben mindig tükröződik az egész, és ezért a társadalom jellemzésére a statisztikai módszerek mellett az egyéni életutak feldolgozása is alkalmas, hanem azt is kijelentette, hogy sok fontos sajátosság csak ilyen, kis léptékben, ha úgy tetszik békeperspektívából folytatott vizsgálatok során kerül napvilágra. Később azt is megfogalmazták, hogy az így nyert eredményeket szükséges beilleszteni a „makrotörténelem” keretébe, és az esetenulmányok megállapításait érdemes kvantitatív érvekkel is alátámasztani.¹³

Az új irányzatok közös sajátossága számos korábban általánosan elfogadott axióma mellőzése. Többek között megkérdőjelezték azt, hogy az egyént társadalomtól és kultúrától függetlenül, zárt mikrokozmoszként is lehet szemlélni, és elvetették a történeti személyiség időbeli kontinuitását is.¹⁴ Az egyéniség eszmerendszerükben csak pillanatnyi, a társadalommal való mindenkori kölcsönhatás függvénye, konkrét kommunikációs helyzetek alakítják percről percre. Az olyan kora újkori tárgyú munkák, mint Carlo Ginzburgnak egy eretnek friuli molnár, Domenico Scandella (1532–1601) világképéről írott könyve, és Natalie Zemon Davis-nek Martin Guerre visszatérését, közvetve a kora újkori személyiségfogalmat bemutató műve, megváltozott formában és léptékkel a

¹¹ GINZBURG 1991, p. 20. – Az Annales történetfilozófiájáról és annak válságáról: REVEL 1996, p. 218–221.

¹² A történeti antropológia definíciója: BURKE 2000, p. 17–18. A mikrotörténetírás egy definíciós kísérlete: LEVI 2000, p. 129–131. Giovanni Levi tanulmányában arra törekszik, hogy a mikrotörténelemről lehántsa a Clifford Geertz kulturális antropológiai elméletéből örökölt relativizmust. (A történeti antropológiai módszertan szerint káros elméleti hozadékát.) Levi Geertz követőivel szemben úgy gondolja, hogy az egyes történeti kontextusok tanulságait lehetséges összefüggő rendszerekké egyesíteni, általánosítani. – Sok esetben gyakorlatilag csak azon múlik a két irányzat megkülönböztetése, hogy az író vagy kritikus a módszert vagy a léptéket emeli-e ki egy munka kulcsfontosságú elemeként. Előbbi esetben szokás történeti antropológiáról beszélni, amelynek tárgya azonban szinte mindig egy kisebb organikus közösség. A mikrotörténelem (egyben a történeti antropológia) alapműveinek hazai ismertetése: SZIJÁRTÓ 1996

¹³ BURKE 2000, p. 18.

¹⁴ BÖDEKER 2003, p. 39–47.

társadaloméletrajz műfaját rehabilitálták.¹⁵ Az új életrajz tárgya általában nem a korábban történelemalakítónak vélt nagy személyiségek közül kerül ki, hanem a hétköznapi emberek sorából. Bár ezek között számos kivételes eset is akad (hiszen éppen a társadalmi normáktól való eltérésük miatt maradt fenn róluk jó forrásanyag), a történeti antropológia hívei azzal érvelnek, hogy a kivételek, mint komplementer értékek hordozói kitűnően jellemzik a nagy egészet, az általános és a kirívó közös halmazát.¹⁶

Az életrajz időrendje a már említett okok miatt sokszor megbomlik, a művek felépítménye inkább tematikus. Az egyes fejezeteken belül ugyanakkor fontos szerep jut a történetmondásnak, az Annales által elutasított narratív formának. A szerkezet fellazulásával együtt jár a szerzői szubjektivitás beismerése, és annak tudatosítása, hogy a létrejött mű, ahogy minden kimondott vagy kimondatlan élettörténet, maga is egy mesterséges narratíva.¹⁷ – A történész a történelmet nem leírja, hanem írja. Földényi F. László irodalomtörténész Heinrich Kleistről írott rendhagyó életrajza például a végsőkéig viszi ezt a gondolatmenetet, egyáltalán nem törekszik az egységes szerkezetre, a szerző kifejezésével élve leszámol a „monografikus szadizmussal” és végeredményként Kleist gondolatvilágának és életének enciklopédiáját alkotja meg, egy olyan lexikont, amely ezernyi keresztutalás révén hálává lényegül át. Földényi azt hangsúlyozza, hogy egy fogalmi háló segítségével sokkal inkább ki lehet bontani a téma, a bemutatott személyiség teljességét, mintha az elbeszélés lineáris kényszere az anyagot megrostálná, fejlődéstörténetté komponálná és az eredetitől idegen kontextusba helyezné.¹⁸

¹⁵ GINZBURG 1991 és DAVIS 1999. Carlo Ginzburg először 1976-ban olasz nyelven megjelent munkája nem csak az új irányzatok egyik alapvetése, de a megújult életrajz első képviselője is.

¹⁶ GINZBURG 1991, p. 21. ; SZIJÁRTÓ 1996, p. 159–160.; REVEL 1996, p. 232–233.

¹⁷ SZIJÁRTÓ 1996, p. 178.

¹⁸ „Das schonende Buch verschont also Kleist – erspart ihm den monographischen Sadismus, jene lahrende Kälte des Ganzen, unter der er, solange er lebte, ohnehin genug zu leiden hatte Jene, als planmässig und logisch hingestellte Einheit, jenes Unabänderlichkeit suggerierende „Entwicklungsbild“, das auf alles eine Erklärung sucht (und findet), überall Prämissen und Folgen wittert. Es erspart ihm der Stempel der Unabänderlichkeit.” FÖLDÉNYI 1999, p. 9–10. A bevezető egy másik paszusában Földényi provokatív célzattal egyenesen úgy fogalmaz, hogy „engedjük a könyvet szétesni” („Möge das Buch zerfallen.”) uo. p. 9.

A történettudomány új útjai némi késéssel Magyarországon is megjelentek. A 16–17. század hazai kutatóinak azonban az újítások komoly korlátaival is szembesülnie kell. Lényegesen kevesebb forrás maradt ránk ebből az időszakból, mint a példát adó Nyugat Európában, ezért számos kérdést nálunk csak korlátozottan, vagy csak a 18. századra vonatkozóan lehet feltenni.¹⁹ A problémát a történeti életrajzra szűkítve: már egy középbirtokos, végvári tiszt vagy egy jelentős városi polgár életrajzát is csak úgy lehet megírni, hogy a tágabb háttér néha adatok hiányában az előtérbe lép, és a mikrotörténeti megközelítés akaratlanul is inkább klasszikus társadaloméletrajzzá, a közeli nézőpont pedig madártávlattá változik.²⁰ Ha pedig mentalitástörténeti (is) a kérdésfeltevésünk, szinte kizárólag értelmiségiek és jó forrásadottságokkal bíró főnemesek jöhetnek szóba. Az Erdélyi Fejedelemség vonatkozásában a helyzet még kedvezőtlenebb, mert még kevesebb a forrásunk. Nem véletlen, hogy a literátus rétegen túl eddig is elsősorban fejedelmekről, és első vonalbeli politikusokról születtek életrajzok.

Jelen disszertációban arra teszünk kísérletet, hogy az új történettudományi irányzatok bizonyos tanulságait megfontolva megírjuk egy olyan 17. századi erdélyi arisztokrata – Haller Gábor – életrajzát, aki csak élete végén emelkedett az erdélyi politika irányítói közé, és pályája ezért sok tekintetben jellemző lehet a teljes kora újkori erdélyi arisztokráciára. Haller Gábor (1614–1663) Erdély egyik legelőkelőbb családjából származott. *(1. kép)* Fiatalon református hitre tért. Hosszú nyugati peregrinációja után I. Rákóczi György udvari szolgálatába állt. Tanulmányai során megszerzett ismereteit hasznosítva a fejedelem számára – a rangjabeliek közt kivételes módon – várakat fundált, majd jelentős várak (Szamosújvár és Borosjenő) kapitánya lett. A II. Rákóczi György 1657-es hadjáratát követő hatalmi válság során a „törökös” párt egyik vezetőjévé, első tanácsúrrá lépett elő. 1663-ban Köprülü Ahmed nagyvezír az akkor már

¹⁹ Véleményünk Magyarországon a 18. század az első olyan időszak, amelynek forrásanyaga megengedi a klasszikus mikrotörténeti megközelítést. (Kivételes lehetőségek persze olykor a 16–17. század és egészen elvétve a középkor kapcsán is adódnak.) Erre jó példa Für Lajosnak a Bessenyeiek tiszaberceli kiskirályságáról írott könyve, amelyben az irányzat nyugati alapműveihez hasonlóan egyetlen kulcseményből (a beköltöző, a hagyományos gazdálkodás rendjét megbontó Olasz Lajos és a Bessenyeiek konfliktusából) bontja ki a társadalomjellemezést. FÜR 2000

²⁰ Jól illusztrálja ezt a jelenséget Pálffy Géza Hatos Bálint pápai vicekapitányról írott rövid életrajza, amelyet szerzője egyénként nem mikrotörténeti munkának szánt, és a végeredményt tekintve egy színvonalas társadaloméletrajz. PÁLFFY 2005

kulcsfigurának számító Hallert az engedetlen Apafival szemben fejedelemjelöltként akarta felléptetni, amely végül a főúr lefejezéséhez vezetett.

Témaválasztásunk sok tekintetben emlékeztet Thomas Winkelbaueréra, aki társadalomtörténeti célzattal szándékosan az 17. századi osztrák-cseh arisztokrácia egy másodvonalbeli alakját, Gundaker von Lichtensteint vette górcső alá, ugyanakkor Haller utolsó évei miatt különbözik is attól.²¹ Az életrajz megírásakor az osztrák történezzsel ellentétben nem valósítottuk meg az időrendi elv tökéletes antitézisét. A pályáiv a család előtörténete illetve Haller Gábor születése és a főúr halála között feszül. A fejezetek, néhány kifejezetten tematikus rész kivételével, többé-kevésbé kronologikusan követik majd egymást. A hagyományos szerkezettől azonban gyökeresen eltérünk annyiban, hogy az elbeszélés sodrása érdekében nem áldozzuk fel a háttérrel, mert életrajzunk tárgya nem pusztán az egyén. Haller minden életszakaszával kapcsolatban, az időrendet is fellazítva igyekszünk majd kitérni egy-egy tágabb témakörre, így például ifjúsága kapcsán áttekintő jelleggel mutatjuk be az erdélyi peregrinációt, borosjenői főkapitánysága kapcsán pedig megrajzoljuk az erdélyi határvidék életét. A végeredmény egy sokszorosan hurkolt ívre fog emlékeztetni.²² A háttér felvázolásához számos szakterület (egyháztörténet, hadtörténet, mentalitástörténet) eredményeit hasznosítjuk, ám a köztörténet taglalását lehetőleg kerülni fogjuk. Az 1657 utáni évek Haller kiemelt politikai szerepvállalása miatt kivételt jelentenek, de itt is arra törekszünk majd, hogy az eseményeket az ő tevékenységén keresztül mutassuk be.

Nézőpontunk nem bírói, nem teljesen hagyományos, de mikrotörténetinek is csak helyenként nevezhető, mindenesetre reméljük, hogy az eddigieknél mélyebb betekintést enged majd néhány részterületbe. A tárgyalás részletességét pedig

²¹ WINKELBAUER 1999. Winkelbauer könyve bevezetőjében elméleti megalapozottsággal indokolja életrajza szerkezetét és módszereit. (p. 13–20.) Gundakerre azért esett a választása, mert a Fehérhegy utáni osztrák-cseh arisztokrácia jellemzéséhez egy tipikus, de nem kiemelkedő alakot keresett. Bevallottan befolyásolta az is, hogy a Lichtenstein család levéltári anyaga igen gazdag és jól rendezett, illetve szerette volna egy olyan személy életét bemutatni, aki több szintéren, Morvaországban (birtokain és a tartományi poilitikában) illetve a császári udvarban is működött. Erre a célra az Udvari Kamara 1620 és 23 között működő, kudarcokkal teli pályafutású Gundaker von Lichtenstein tökéletesen megfelelt.

²² Az életrajz szerkezete a magyar szakirodalmat tekintve talán leginkább Perjés Géza tág háttérrel megírt Zrínyi Miklós-életrajzára emlékezt majd, amely azonban a miénkkel ellentétben határozottan hadtörténeti hangsúlyú. PERJÉS 2002.

elsősorban a forrásadottságok határozzák meg. Haller Gábor életének tizennégy esztendejét (1630–1644) nevezetesen ifjúságát és fiatal felnőtt éveit egy kitűnő forrásból, hazatérte után is tovább vezetett peregrinációs naplójából ismerjük, amely nem csak életkörülményeire vet szokatlanul éles fényt, de bizonyos mértékben gondolkodásmódjára is. 1657-től kezdve az életrajz megírásához erdélyi viszonylatban gazdagnak mondható levelezésanyag áll rendelkezésünkre, amely azonban elsősorban Haller politikai működését világítja meg, így kevésbé alkalmas a posztmodern jellegű kérdésfelvetésre. (A disszertáció itt emlékeztet majd leginkább egy hagyományos politikai életrajzra.) Az 1644 és 1657 közötti időszak, Haller szamosújvári és borosjenői kapitányi működése veti fel a legtöbb problémát, mert meglehetősen kevés a forrásunk, de igyekszünk ezt a hiányosságot a háttér bemutatásával és forrásbázisunk kulcsfontosságú elemének, a család Kolozsvárott őrzött levéltártöredékének használatával ellensúlyozni. Mind a szakirodalmi merítés során, mind pedig a levéltári munkában arra törekedtünk, hogy ne csak a Haller személyére vonatkozó információkat gyűjtsük ki, hanem írásos és képi forrásokon keresztül a családot és az egyént sok tekintetben meghatározó tágabb társadalmi és földrajzi környezetet is megismerjük.²³ Csak remélni tudjuk, hogy ez valóban sikerült is.

Végül ezúton szeretnék köszönetet mondani mindenkinek, aki kutatásaimat értékes tanácsokkal segítette: témavezetőmnek, Horn Ildikónak, G. Etényi Nórának, Kalmár Jánosnak, Siptár Dánielnek, Kármán Gábornak, Mordovin

²³ Itt kell felsorolnom a teljesség igénye nélkül mindazokat az átnézett fondokat, amelyek a Haller-családra vonatkozóan jelentősebb iratanyagot tartalmaznak, ám jelen munkához nem hasznosíthattam őket. **P 311** *Hatfaludy család*, 2. csomó – IV: Haller Péter, Haller Gábor másodunokatestvére, a Mikes-féle leányrablás kapcsán elhíresült Tarnóczi Sára férje ♦ **P 1889** *Forgách család levéltára / Rokon és idegen családok*, 1. csomó, 20. tétel – II. Haller János, Gábor testvére ♦ **P 1960** *A Bethlen család levéltára / Rokon és idegen családok*, 3. csomó 36. tétel – I. Haller Péter, az erdélyi ág őse, Ferdinánd kincstartója; II. Haller János ♦ **P 668** *Teleki család marosvásárhelyi levéltára / Az Apor család iratai*, 1. tétel – Haller Zsigmond, Gábor nagybátyja ♦ **P 1702** *A Losonczy család levéltára / Rokon és idegen családok*, 7. csomó, 13. tétel – I. Haller Sámuel, diósgyőri kapitány (kaplyoni ág), Gábor elsőfokú unokatestvére ♦ **P 518–531**. *Az Orczy család levéltára. A legkülönbözőbb csomók* – I. Haller Sámuel, és fia II. Haller György. (A családtagok számozása csak a magyar Haller családra vonatkozik, I. Haller Péter a németországi ősöket is figyelembe véve már a VIII.) – Mindezekon felül Sepsiszentgyörgyön Nagy Jenő gyűjteményében őrzik a Haller-levéltár egy, a kolozsvárinál kisebb töredékét, amelyet még nem állt módunkban megtekinteni.

Maximnak, szüleimnek, és Kolozsvárott Gábor Csillának, Egyed Emesének, Sipos Gábornak, Kovács Andrásnak, Kovács Zsoltnak, és Kiss Andrásnak.

1. A család előtörténete

A Nürnbergből származó, az erdélyi és magyarországi arisztokráciába felemelkedett Hallerek leszármazását egy különleges forrásnak köszönhetően meglehetősen jól ismerjük. 1885-ben mutatta be Haller Jenő, a balázstelki kastély tulajdonosa az éppen arra utazó Szádeczky Lajosnak a család, adataiban 1198-ig visszamenő, színes rajzokkal illusztrált nemzetségekönyvét., amely nem csupán a családtagok nevét közli, hanem fontosabb életrajzi adataikat, egészalakos viseletképüket és címerüket is. A házastársak képe és címere mindig az adott Haller-leszármazottal azonos oldalon szerepel, közös gyermekeik felsorolása pedig az áttellenes oldalon. A nemzetségekönyvet Bartholomäus Haller von Hallerstein V. Károly és Mária magyar királyné tanácsosa készítette 1533-ban a család erdélyi ága számára, két hasonlóan díszes és több egyszerűbb példánnyal együtt, amelyek a család nürnbergi ágazataihoz kerültek.²⁴ A magyar Hallerek nemzetségekönyve egy, a délnémet birodalmi városokban honos műfaj kiemelkedő darabja, amelyet tulajdonosai kivételes módon a 16. századtól egészen a 20. századig vezettek.²⁵

A család neve, valószínűleg a *heller* (fillér, obulus) szóból származik. A Hallerek eredete, ahogy mondani szokás, az idők homályába vész. A 17. században kialakult kevésbé megbízható családi hagyomány úgy tudja, hogy Prágából vagy – egy másik verzióban – Bajorországból kerültek Bambergbe, és onnan költöztek át Nürnbergbe.²⁶ Egy modern elmélet szerint viszont Tirolból

²⁴ SZÁDECZKY–BONCZ 1886, p. 1–3. A Haller-család történetének egy korai feldolgozása: BEDEUS 1858

²⁵ A Haller család nemzetségekönyveiről bővebben. HALLER H. 1978.

²⁶ „*Sciat ea [generositas], nos iam ultra quingentos annos, quibus ex Bohemia maiores nostri huic commigrarunt, primariis huius reipublicae florentissimae, in qua nemo – nisi ex antiquissima et nobili prosapia oriundus – magistratum gerit, patriciis connumeratos fuisse*” 1631. ápr. Nürnberg. III. Lazarus Haller Haller Györgynek HA 4. 19. [I. 47. a. 10.] és egy 17. század végi genealógiai kézirat: „*Von diesem uralten Geschlecht genant die Haller find man beschrieben, daß sie dieselben vor alter zeit in dem hertzogthum böhmen, und zu Prag in der alten Stat gewohnet, von dannan sind sie herus in das Teutschland kommen.*” HA 1. 18. 1.b A bajor-bambergi eredet egy vsz. 1731-es kéziratban: „*Das Alterthum dieses Geschlechts ist daraus abzunehmen, weil, da Anno 995. Heinrich Herzog in Baiern, nachmals Römischer Kayser, etliche von seinen Lands-Leuten mit sich nach Bamberg genommen.*” HA 1. 18. 2.

származnak, azonban a Tirolban a 12. század folyamán feltűnt Hallerek és az először a 13. század elején felbukkant nürnbergi család között mind a mai napig nem sikerült megtalálni az összekötő kapcsolatot.²⁷ A család első ismert nürnbergi tagja I. Ulrich Haller. (A nemzetségekönyvben már a második – a bambergi I. Ulrich Haller azonban nagy valószínűséggel fiktív.) Az a nemzetségekönyvben szereplő információ, mely szerint a Hallereket VI. Henrik császár egy 1198-as nürnbergi lovagi torna után a városi patriciátus többi képviselőjével együtt lovaggá ütötte, Georg Rixner birodalmi herold 1526 utáni hamisítványa, ahogy maga a torna is.

A vélhetően korábban sem vagyontalan család, érkezése után a frankföldi birodalmi szolgálonépek (*Ministerialen*) közé került, és onnan hamarosan a patriciátus soraiba emelkedett, 1318-ban jelentek meg először a belső, szűkebb nürnbergi tanácsban, amelynek 1332-től 1806-ig megszakítás nélkül tagjai voltak. Meggazdagodásukat a távolsági kereskedelmen túl a felső-pfalzi és csehországi bányavállalkozásokban való részvételne és kölcsönügyleteknek köszönheték. Kiemelkedően nagy vagyonukra támaszkodva, a többi nürnbergi patriciushoz hasonlóan, de ambíciójukban mindegyiket felülmúlva, Nürnberg környéki birtokokat vettek. A 14. század első felében működő Bertold Haller már IV. (Luxemburgi) Károly császár bankáraként tűnik fel. Még a 14. század folyamán szoros kapcsolatba kerültek a Habsburgokkal is, ügyesen kombinálva az üzleti tevékenységet az udvari érdekérvényesítéssel.

A nürnbergi kereskedőházak, köztük a Hallerok, Regensburg 14. század közepi hanyatlása után átvették annak a keleti európai kereskedelembe betöltött szerepét.²⁸ A ásványkincsekben gazdag, és felvevőpiacként sem megvetendő Magyarország volt a nürnbergiek egyik fő célpontja. Első itteni kapcsolataik Pozsonnyal, a bányavárosokkal, és Budával épültek ki, kezdetben megbízottak révén, később, az 1390-es években pedig saját hálózat kiépítésével. A 15. század Budán a nürnbergi kereskedők nagyarányú letelepedését hozta, a kereskedőfamíliák egy-egy leszármazottjukat, mint faktort, ideküldték, akik

²⁷ @1. Haller von Hallerstein címszó

²⁸ KUBINYI 1971, p. 239–241.

polgárjogot nyertek és a helyi német patríciátus vezetői lettek.²⁹ A Hallerek, bár már a 15. század első felében is kereskedtek Magyarországgal, személyesen csak viszonylag későn jelentek meg, 1481-ben említik először a nürnbergi születésű (II.) Ruprecht Hallert, aki ekkor már tekintélyes, Erdéllyel kereskedő budai polgár. Ruprecht 1483-ban elveszi feleségül a szintén nürnbergi származású Anna Münzert, és így egy korábban érkezett nürnbergi kereskedőház a Siebenlinder–Munich rokonság helyi örököse lesz.³⁰ A nürnbergi leveleskönyvekből úgy tűnik, hogy egyúttal anyavárosa nem hivatalos diplomáciai képviselőjeként működik, és kiváló kapcsolatokat épít ki két Jagelló- királyunk udvarával.³¹ A XV–XVI. század fordulóján már ő Buda egyik legtekintélyesebb posztókereskedője és szőlőtulajdonosa, a bányavárosok és Erdély irányába terjeszkedik. Még a Fugger-Thurzó cég feltűnése előtt, Andreas Mühlsteinnel közösen bekapcsolódik a rézkereskedelembé is. 1513-ban, halála évében Buda főbírájává választják.³²

Ruprecht fiait, a fiatalon meghalt Sebastian kivételével, a bécsi illetve krakkói egyetemen taníttatja, (III.) Ruprecht a budai Szent Zsigmond kápolnában lesz kanonok,³³ a másik három sarj: Hans, (VIII.) Peter, és Paul pedig apjuk üzletét viszik tovább. Hans a cég vezetőjeként Budán marad és II. Ulászló alatt fontos tisztségeket tölt be, többek között királyi alkincstartó és a visegrádi pénzverde vezetője.³⁴ 1515-ben testvéreivel közösen bérbe veszi a brassói huszad felét.³⁵ Mohács után Pozsonyba megy, majd a bányavárosokban telepedik le. Paul, a legkisebb fiú, fiatalon és nőtlenül (1530-ban) bekövetkezett haláláig a Fuggerek nagyszebeni ügynöke. (VIII.) Peter pedig, az erdélyi Haller-ág őse, akit a magyar történelemben Haller Péter néven ismerünk.

²⁹ A budai német kereskedőrétegről: KUBINYI 1994, p. 26–39.

³⁰ KUBINYI 1964, p. 86–92.

³¹ Néhány példa Nürnberg város Ruprecht Hallernak küldött leveleiből: StN Rep. 61.a, 45. köt. f. 122. r (1499. szept. 13.), f. 182. r.–v. (1499. nov. 17.) A II. Ulászlónak küldött levelekben is viszonylag gyakran szerepel Ruprecht. pl. f. 173. r.–v (1499. okt. 15.) A közeljövőben külön tanulmányban kívánjuk feldolgozni a budai Hallerekre vonatkozó nürnbergi forrásokat.

³² KUBINYI 1966, p. 243.

³³ KUBINYI 1999, p. 206. Néhány latin nyelvű versét is ismerjük.— Az I. Ruprechtől származó ágon kívül a 15. század végén két másik Haller ág is megjelent Magyarországon. Bertold, Péter másodunokatestvére pesti, Conrad pedig pesti majd kassai polgár. Ezek az ágak a 16. század második felében eltűnnek.; KUBINYI 1964, p. 95–109.; KUBINYI 1966, p. 242–245

³⁴ GÜNDISCH 1990, p. 10–12.

³⁵ SCHWOB 1969, p. 11.

Kőváry László nyomán a terjedt el az a téves adat, miszerint Haller Péter Ferdinánd hadibiztosaként költözött Nagyszebenbe. A kutatás mai állása szerint nagyon valószínű, hogy már Mohács előtt áttette a szász városba székhelyét. 1527-ben már biztosan szebeni polgár.³⁶ Mint láttuk, a család már régebben is intenzív kapcsolatokat tartott fenn Erdéllyel, így valójában inkább az üzlet súlypontjának eltolódásáról beszélhetünk. Az viszont kétségtelenül igaz, hogy a Péter és a németországi Hallerek ebben az időben igen jó kapcsolatokat ápoltak a Habsburgokkal, amely az üzlet szempontjából is gyümölcsözőnek bizonyult. Bartholomäus Haller, a nemzetségekönyv írásának kezdeményezője, V. Károly tanácsosa ekkoriban (1528-ban) kapta meg a császártól a von Hallerstein előnevet, és az ahhoz tartozó címerbővítést.³⁷ Az adomány narrációjában az szerepel, hogy az uralkodó, a kihalt bajor Hallerstein család címerét egyesítette a Hallerek címerével, és az ő nevüket adta nekik előnévként. Nagyon valószínű azonban, hogy Hallerstein család sohasem létezett, pusztán a család által pénzelt Georg Rixner birodalmi herold fikciója, amely Bartholomäus nemzetségekönyveivel együtt azt a célt szolgálta, hogy megerősítse a Hallerek városon belüli és a frankföldi birodalmi lovagsággal szembeni pozícióját, bizonyítsa nemesi eredetét.³⁸ A „nemzetközi család” erős kohéziójára utal az a tény, hogy az előnevet Péter is használni kezdte. Így lett a Haller család, a következő generáció alatt történt elmagyarosodás nyomán hallerkői. A Hallerek két fő ága később a nyelvi, rendi és felekezeti különbözőség ellenére is tartotta egymással a kapcsolatot, általában levelek, néha pedig látogatások útján.

Míg a Hans-féle ágazat a 16. század második felében elenyészett, Péternek ma is élnek erdélyi és magyarországi leszármazottai. Haller Péter 1528-ban feleségül veszi a brassói bíró leányát Margaretha Schirmert, és ezáltal bekerül az erdélyi

³⁶ Mivel a város polgárai közt szerepelt, ezért biztosan háztulajdonos volt. 1527-ben Horvát Miklós szebeni polgártól és mostohagyermekétől megvásárolt 20 forintért egy, a város melletti kertet. A pénz átvételéről 1527. március 29-én kiállított nyugta: GYLEV Haller cs. lt. 1527/1. (f. 1.) 1533-ban azon 174 forintnyi adósság fejében, amellyel a néhai Stanislaus Carlowicz szebeni polgár (II.) Bartholomäus Haller pesti polgárnak, Péter rokonának tartozott, annak özvegyétől, Agnetha-tól zálogjogon megkapott egy Szeben melletti halastavat is.: GYLEV Haller cs. lt. 1533/1. (f. 1–2.)

³⁷ A Hallerek 1790-ben pedig elnyerték a bajor bárói címet. @1. Haller von Hallerstein címszó.; Hallerstein ma is létező település, Bayreuthtól északkeletre fekszik, nem messze a cseh határtól, közigazgatásilag Schwarzenbach an der Saale-hoz tartozik.

³⁸ HALLER B. 2006, p. 244–260.

szász városok egymáshoz ezer szállal kapcsolódó elitjébe.³⁹ 1529-ben már szebeni tanács tagja,⁴⁰ a szászok többségéhez hasonlóan Ferdinánd híve, de a város Szapolyainak való meghódolása (1536) után az új király alatt is megtalálja az érvényesülés útját. 1537-ben Michael Altembergertől nagy házat vásárol Szeben főterén, a Großer Ringen, amelyet reneszánsz palotává építtet át.⁴¹ **(4. kép)** 1543-tól hosszabb időszakokra szebeni polgármester, a Fráter György-féle 1551-es tárgyalások egyik főszereplője.⁴² Ugyanebben az évben Ferdinánd szolgálatai jutalmául királyi tanácsossá nevezi ki,⁴³ 1552 végén pedig kincstartóvá és a királyi jövedelmek igazgatójává, majd inkább csak elméleti hatállyal szebeni királybíróvá. Haller Péter, a tapasztalt kereskedő feladata lett volna az erdélyi pénzügyi viszonyok és bányászat konszolidálása, azonban a kedvezőtlen körülmények folytán ez nem sikerülhetett. Anyagilag is rosszul járt, végül a tanulságokat levonva 1553. őszén lemondott hivataláról.⁴⁴

1553. november 19-én, már a kincstartói tisztből való távozása után Haller Péter örökjogon megkapta Ferdinándtól az 1552-ben Castaldotól és Báthory Andrástól zálogjogon elnyert jószágok egy részét: a Fehér megyei Fehéregyháza és Longodár egész, valamint a Küküllő megyei Balázstelke részbirtokot, ezzel megszületett az erdélyi Hallerek birtokállományának alapja, a család az erdélyi középbirtokosság soraiba emelkedett.⁴⁵ Egyaránt mutatja Haller Péter diplomáciai

³⁹ GÜNDISCH 1990, p. 15.

⁴⁰ Haller Péter városi tisztségei: székbíró 1535–1540 – polgármester 1543–1546, 1550–1552, 1554–1556 – szebeni királybíró (a szászok ispánja) 1557–1569. GÜNDISCH 1990, p. 19–57. és 72–74.

⁴¹ AVRAM – BUCUR 1999, 128–130. és KOVÁCS 2003, p. 40–42. A ház árát Haller Péter teljesen csak 1541-ben, Michael Altembeger halála után, fizette meg.: GyLEV Haller cs. lt. 1541/1. f. 1–2. 1561-ban aztán Haller Péter a szebeni Kispiacon (Kleiner Ring) egy másik házat is szerez. : GyLEV Haller cs. lt. 1561/ 1. f. 1–3.

⁴² SZÁDECZKY–BONCZ 1886, p. 50–51.

⁴³ 1551. okt. 22. Bécs „*Petern Haller vom Hallersteinn Radt vnnd diennstbrieff*” német nyelvű MNM CBH-XI. f. 428. r–429. r

⁴⁴ GÜNDISCH 1947, p. 8–11., OBORNI 2002, p. 50–59.

⁴⁵ Castaldo és Báthory András erdélyi vajda kétezer forintért még 1551-ben Haller Péternek inskribálta a következő, Vízaknai Ferenc magszakadtán a kincstárra szállt birtokokat: Fehér megyében Fehéregyház udvarházzal, a vízaknai gerébház a királybírói tiszttel, Zoltán, Longodár (egész birtokok) Vessződ, Hidegvíz, Mihályfalva, Sárpatok (birtokrészek); illetve Küküllő megyében Jövedics (egész birtok) Balázstelke, Gálfalva, Désfalva, Harangláb, Kornételke, Erdőalja (birtokrészek). 1552. dec. 20-án Graz-ban kiadott oklevelével az ügyletet I. Ferdinánd is megerősítette. (MOL A 57, 3. köt. p. 106–107.) Amikor 1553. nov. 19-én I. Ferdinánd örökjogon, tehát nem zálogként, Haller Péternek adta a fenti birtokok közül Fehéregyház, Longodárt és a balázstelkei birtokrészt, egy nappal később a hidegvízi és haranglábi birtokrészt Pesti Gáspár kincstartósági ellenőr, a gálfalvai, erdőaljai, kornételkei, désfalvai, és vessződi birtokrészeket

érzékét és politikai fontosságát, hogy pozícióit és jószágait Izabella visszatérése után is meg tudta őrizni. Nem csak a birtokadományt tudta megerősíttetni, de visszaszerezte az 1552-es zálogosításban szereplő Jövedicset és a vízaknai gerébházat is.⁴⁶ 1557-ben Izabellától a szebeni királybírói tisztelet is újra elnyerte.⁴⁷ A lutheránus hitelvek támogatójaként ismert Haller Péter 1569. december 3-án halt meg Szebenben.⁴⁸

Haller Péternek győrőmonostori Kemény Katával 1555-ben kötött második házasságából négy fiú született, akik közül három túlélte apját. A középső, István azonban egy baleset következtében 1581-ben fiatalon meghalt Báthory István lengyelországi udvarában, így ketten maradtak, Mihály, a *szebeni ág* alapítója és Gábor, Haller Gábor nagyapja. Az 1587-es birtokosztály során Gábor kapta a legtöbb Küküllő és Fehér megyei birtokot, míg Mihálynak tetemes mennyiségű pénz, két Fehér megyei részbirtok (Hortobágyfalva és Szentjánoshegye), valamint a szebeni és vízaknai ingatlanok jutottak.⁴⁹ Az osztály 1590-es módosítása után hozzá került a héjasfalvai és balázstelkei részbirtok valamint az utóbbiban épített udvarház is.⁵⁰ Mihálytól származik két egymást követő Haller Péter. Mind a

Harinnai Farkas Farkas, Jövedicset pedig kolozsvári Péchy Gáspár kapta meg, (MOL A 57, 3. köt. p. 181–183.) Tudomásunk van arról, hogy a király az inskripciók összeget még 1554 elején sem tette le, ugyanis 1554. febr. 7-én Haller azzal a feltétellel mond le Zoltánról Budai István javára, hogy az a kétezer forintból az ingatlanra eső összeget kifizeti. KLEV Haller cs. lt. 40. cs. f. 2. és 60. cs. f. 1. 1554. febr. 25. és márc. 2. között a gyulafehérvári káptalan beiktatta Hallert a megmaradt három birtokba, majd I. Ferdinánd 1554. okt. 25-én átírásával megerősítette mind saját adománylevelét, mind a káptalan birtokbaiktatási jelentését. (MNM CBH XI. f. 434. r. – 440. r. és MOL A 57, 3. köt. p. 249–249. rövid bejegyzés) 1557. márc. 10-én végül Izabella is megerősítette az adománylevelet. (MNM CBH XI. f. 440. v. – 441. r.)

⁴⁶ A vízaknai házhoz és királybíróshoz, Haller Péter ezzel kapcsolatos oklevélhamisításaihoz: JAKÓ 2004. – Jövedics Péchy Gáspár hűtlensége folytán Kendy Antalhoz került, akinek meggyilkolása (1558) után Izabella örökjogon Haller Péternek adta. Báthory István uralkodása alatt azonban Kendy Antal fiai, Péter és Ferenc, kihasználva Haller Péter fiainak, Gábornak és Istvánnak kiskorúságát visszaszerezték. KLEV Haller cs. lt., 23. cs., f. 2–6. Haller Péter további birtokairól: GÜNDISCH 1947, p. 13. GÜNDISCH 1990, p. 69–71.

⁴⁷ A szöveg közlése: BEDEUS 1858, p. 203.

⁴⁸ Lásd Haller Gábor és Haller István Lukinich Imre által közölt családi feljegyzéseit: EM 1903, p. 53–56. Javított, egyelőre csak kéziratban létező változatát Horn Ildikó bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton is köszönöm. – Haller Péter síremléke a szebeni evangélikus nagytemplomban ma is látható BENKŐ J., II. köt., p. 336–337. ALBU 2002, p. 61–63.

⁴⁹ GÜNDISCH 1990, p. 80–81.

⁵⁰ KLEV Haller cs. lt. 55. cs., f. 2–3. Később még is arról értesülünk, hogy Balázstelkét a család két ága elméletileg 1628-ig osztatlanul bírta, amikor Haller Péter kezdeményezte a birtokosztályt. KLEV Haller cs. lt. 55. cs., f. 8.

fejedelemség portai követe, mind pedig fiatalon elhunyt azonos nevű fia a mi Haller Gáborunk kortársa volt.⁵¹

Az 1558 tavaszán született Haller Gábor valamikor az 1570-es évek végén az antitrinitárius hitelvek hatása alá került. 1582-ben a radikális antitrinitárius Eössy Andrással együtt iratkozott be a padovai egyetemre.⁵² Hazatérte után mintegy fél évtizedig még kereskedett, ám az 1580-as évek végétől Fehéregyházára költözött, és végképp a nemesi életformát választotta. 1586-ban feleségül vette Bocskai Ilonát és így sógora lett mind Báthory Kristófnak, mind pedig Bocskai Istvánnak. A házasság, azaz a befolyásos rokonság révén a család az erdélyi arisztokrácia, a nagyságos urak szűk csoportjába emelkedett. 1594-ben Küküllő megye főispánja lett,⁵³ 1605-ben pedig egyike volt azoknak az erdélyi uraknak, akik Bocskai István fejedelemmé választását kiharcolták. Ettől kezdve sógora tanácsosa és kincstartója, ura 1605 nyarán Tîrgoviştebe, a havasalföldi vajdához küldi követségbe, ősszel pedig a szász városok hódoltatására.⁵⁴ Ekkor már a fogarasi vár kapitánya, és Fogaras vidéki főispán. 1605–1607-ben kincstartó is. Tisztségeit jórészt Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor uralkodása alatt is megőrizte, egészen 1608. július 12-én bekövetkezett haláláig.⁵⁵ A családi birtokállomány gyarapodásához döntően járultak hozzá az ő Bocskaitól és Rákóczi Zsigmondtól szerzett birtokadományai. Halála előtt mintegy fél évvel, 1607. november 28-án újra megházasodott: Bornemissza Juditot vette feleségül.⁵⁶

⁵¹ NAGYIVÁN, V. köt., p. 28–29.; KEMPELEN, IV. köt., p. 463–464.

⁵² SZABÓ–TONK 1992, p. 59.; 1598-ban Dávid Ferenc vejével, a szombatos Trauzner Lukáccsal együtt követként Bécsbe megy. SEBESI 1972, p. 37.

⁵³ 1598-ban egy homályos adat tanúsága szerint Báthory Zsigmond követként Bécsben járt. Kvár Akad. Mss. K. J. 421, V. köt, f. 204v.

⁵⁴ HORN 2005a, p. 134–137. – Haller Gábornak a szász városok hódoltatásához kapcsolódó Besztercére küldött levelei: 1605. aug. 4. Tîrgovişte, 1605. aug. 5. Tîrgovişte, 1605. okt. 17. Fogaras. MOL X 1249, 443. dob., 1605/76., 77. és 102. Illetve 1605. okt. 3. Gyulafehérvár, 1605. okt. 27. Fogaras FML XV. 5., 3. dob., 115. tétel

⁵⁵ LÁZÁR GY. 1889 (1888), p. 36–37.; TRÓCSÁNYI 1980, p. 28.

⁵⁶ Első nejevel közös, kevésbé ismert szarkofágja (5. kép) egykor valószínűleg a fehéregyházi kastély kápolnájában, majd 1835-től az ottani református templomban állt, jelenleg a Kolozsvári Történeti Múzeum őrzi. MÁTHÉ 1999, p. 28. A szarkofág felirata: A szarkofág fedőlapjának körirata: +SP(ECTABI)LIS AC MAG(NIFICUS) D(OMI)NVS GABRIEL DE HALLERKEO/ SUPR(EMUS) COMES COM(ITATUS) KIKELLEO SAC(RAE) CAES(ARAE) MA(IES)T(A)TIS. ET SERENIS(SIMI) TRANSY[LV(ANIAE) P]/RINCIPVM CONS(ILIARIUS) ADMINISTRATOR PRO/ VENTVVM REGNI e OBIT ANNO 1608. DIE 12 IVLII VIXIT ANNOS 50 A fedőlap közepén lévő címer kerek körirata: +MAGNAE CVSTODIA FAMAE MAGNUS LABOR EST A címer „alatt”, a fedőlapon lévő tábla felirata: STEPHANVS

Haller Gábornak Bocskai Ilonától öt fia és két lánya született, közülük három fiú, sorrendben István (sz. 1591), a *fehéregyházi és kerelőszentpáli* ág őse, György (sz. 1594) a Magyarországra is visszaszármazott *kaplyoni* ág őse, és a később utód nélkül elhalt Zsigmond (sz. 1595) élte meg a felnőttkort. A legidősebb fiú, Haller István a kolozsvári unitárius kollégiumban, majd 1603-tól testvéreivel (a peregrináció alatt elhunyt) Haller Ferencsel együtt Bécsben folytatott egyetemi tanulmányokat.⁵⁷ Haller István hazatérte után 1616-tól Küküllő megye főispánja lett. Abban a genealógiai feljegyzésben, amelyet 1618-ban a család nürnbergi ága számára összeállított, a fejedelem huszonöt lóra szolgáló udvari familiárisaként is említette magát. 1620-ban Bethlen Gábor megbízásából Bécsben járt követségben. 1626-tól bekerült a fejedelmi tanácsba. 1637 és 39 között az országgyűlés és fejedelmi tábla elnökeként is működött. Így ő elnökkölt azon az 1638-as dési országgyűlésen, amelyen a szombatosok, köztük saját kései mostohaanyja, kápolnai Bornemisza Judit ellen is határozat született. 1644-ben Bethlen Ferencsel Lengyelországban teljesített diplomáciai küldetést, 1646-ban pedig a tokaji tárgyalásokon képviselte I. Rákóczi Györgyöt.⁵⁸

Haller István (**2. kép**), és testvére Zsigmond, belső szolnoki főispán, a bethleni vár ura, mindketten Kendy-lányt vettek feleségül. István Kendy Juditot (**3. kép**), Kendy Ferenc leányát, Zsigmond pedig Kendy Krisztinát, Kendy Sándor leányát, Ghiczy Péter, Kovacsóczy Farkas majd Némethi Gergely özvegyét. A Hallerek a két szerencsés házasság révén a fiúágon akkor kihalt, egykor hatalmas Kendy család számos birtokát megszerezhették, többek között azt a Jövedicset is, amely nagyanjuk, Kemény Kata Kendy Jánossal kötött második házassága

GEORGIVS/ SIGISMVNDVS PATRI CHA/ RISSIMO EREXERVNT A címer „felett” a fedőlapon lévő tábla felirata: PRO FORTI MAG/ NANIMO HEROI/ GABRI(ELI) DE HALLER KEO A szarkofág egyik oldalán szerepel, a Bocskai Ilona holttestének áthelyezésére utaló felirat: OSSA ET RELIQVIAE MAG(NIFICAE) D(OMI)NAE / HELENAE BOCHKAI DE KISMARIA QUAE DE/ FVNCTA FVERAT ANNO 1597 DIE 7 SEP(TEMBRIS) / HVC SVNT TRANSPORTATA ET IN EODEM SEPVLCHRO LOCATA CVM MARITI SVI DI/ LECTISSIMI CORPORE. A szarkofágra Kovács Zsolt kolozsvári művészettörténész hívta fel a figyelmemet.

⁵⁷ SZABÓ–TONK 1992, p. 253. A két Haller-fiú szintén unitárius *ephorus*-át, Cromer Pétert még jóval a peregrináció előtt, 1601. július 9-én fogadta fel Haller Gábor. KÉNOSI–UZONI, p. 661. – Haller Ferenc 1605. augusztus 31-én hunyt el Bécsben.

⁵⁸ 1644. jan. 9. I. Rákóczi György instrukciója a lengyel királyné temetésére küldött követi: Bethlen Ferenc és Haller István számára. MOL E 190, No. 3514. – A tokaji tractán való tevékenységéhez: MOL P 21, 5. cs., f. 294–295.

következtében került el a családtól. Haller Zsigmond 1625-körül meghalt, és végrendeletében birtokait testvéreire, főleg Istvánra, és örököseire hagyta. Így került, természetesen hosszú pereskedés után, igen sok Belső-Szolnok és Doboka megyei birtok a fehéregyházi Hallerok kezére. Haller István és Kendy Judit frigyéből öt leány és négy fiú született, a fiúk közül hárman érték meg felnőttkorukat:⁵⁹ disszertációm tárgya, Haller Gábor (sz.1614), Haller Pál (sz.1622), küllői főispán., és Haller János (sz.1626),⁶⁰ a Hármaskönyv írója, a Gubernium alatt nagy szerepet játszó Haller István apja.

A főleg a Magyar Királyságban birtokos Haller György 1612-ben Nyáry Borbálát, Varkocs György özvegyét vette feleségül, és ezáltal sógorságba került Eszterházy Miklós nádorral. Egy ideig Bethlen alatt a mezei hadak generálisaként szolgált,⁶¹ ám egyre inkább a határ másik oldalán építette ki kapcsolatrendszerét. Miután 1629-ben a fejedelem haragját kiváltva III. Ferdinánd tanácsosa lett, elhagyni kényszerült Erdélyt.⁶² Közéleti pályájának utolsó szakasza már a Magyar Királysághoz kötődik: 1631-ben Eszterházy Miklós és Rákóczi nagy fegyveres konfliktusa idején a nádornak az erdélyi rendekhez küldött követeként tűnik fel, Pázmány Péter esztergomi érsek magára Hallerra hivatkozó állítása szerint azzal a lehetetlen feladattal, hogy titokban dolgozzon Eszterházy fejedelemmé választásán.⁶³ 1632-től 1633-ban bekövetkezett haláláig szatmári és tiszántúli főkapitányként működött.⁶⁴

⁵⁹ A teljes függetlenség, a felnőttkor határa akkor fiúknál 24 év volt.

⁶⁰ Haller János keréltőszentpáli sírfeliratának képét közli: MATHÉ 1999, p. 28.

⁶¹ KEMÉNY J., p. 69.

⁶² Eszterházy Miklós nádor Bethlen Gábornak 1629. okt. 13. „Az Haller György uram dolgában, ne bánja fölséged kérem, hogy mégis molestus vagyok, mert nagyon ösztönöm reá, forogván ebben az császár urunk méltósága, és netalán az békeességnek mivolta is, és egyéb körül álló dolgok is vannak benne...” Miután ilyen módon kifejti a ügy roppant jelentőségét, rátér Nyáry Borbála urának fateálta, de saját tulajdonában maradt birtokainak ügyére, amelyeket a fejedelem jogtalanul elkobzott. Kéri, hogy gyakoroljon kegyelmet Hallerral. MOL X 1892, 11694. doboz, 2. cím.

⁶³ 1636. okt. 3. Pázmány Péter utasítása Püski János esztergomi kanonok, Eszterházy Miklós nádorhoz küldött érseki megbízott részére. PÖL, II. köt. (No. 1065.) p. 704–708. „Negyedszer: kárhozzat azzal Palatinus uram engem, hogy én azt ítélem, hogy ő az Erdélyi fejedelemségre kívánczik. Igazságot írok, nagyon ebben valami. Mert Isten ítélő széke előtt leszünk, ki mindent igazán megítél. És ki nem mondanám, ha élne, a kitől érttettem. De mikor Palatinus uram a felföldre mene armata manu, az szegény Haller György nagy secretum alatt (melyet meg is tartottam, míg élt) sírva mondotta, hogy őtet azért küldi, hogy disponálja az embereket, hogy ő kegyelmét válasszák fejedelemmé, de (ugy-mond) soha végbe nem viszi, mind magát, mind minket elveszt.” p. 706. – Haller György ügyéhez még: TT 1887, p.588.

⁶⁴ Elődje a szatmári és tiszántúli főkapitányi poszton rozsályi Kun László volt. PÁLFFY 1997, p. 285.

Még valamit feltétlenül tudnunk kell Haller Gábor három fiáról: apjuk hol markánsnak, hogy lanyhának feltüntetett antitrinitárius meggyőződését mindhárman a katolikus hitre cserélték. Ariánus fogalmazásban: „*az igaz isteni tiszteletet elhagyván bálványimádók*” lettek. Az időpontot igazán nem ismerjük, csak egy nehezen ellenőrizhető említésünk van arról, hogy elsőként Haller István, a legidősebb fiú tért át peregrinációja alatt.)⁶⁵ Ezt követhette két öccse, György és Zsigmond katolizációja. A három fiú áttérésevel tulajdonképpen el is érkeztünk Haller Gábor történetének kezdetéhez.

2. Egy áttérés történeti háttere

2.1. A Haller testvérek és az erdélyi katolicizmus

A 17. század első felének erdélyi katolikus elitje szinte kizárólag olyan főurakból állt, akik a Báthory-korban, a fejedelmi udvar rekatolizációs törekvései nyomán tértek át.⁶⁶ A három Haller ebbe az összképbe nem nagyon illeszkedik, mert ők, mint láttuk később, csak a 17. század elején vették fel a katolikus hitet, mintegy az erdélyi katolikus reform lecsengéseként. Az igen jó királysági kapcsolatokkal rendelkező erdélyi katolikus párt sorsa Bethlen Gábor uralkodása alatt ellentmondásosan alakult. Bár a fejedelem – elsősorban politikai okokból – tolerálta a „pápistákat”, sőt tanácsurai mintegy fele katolikus volt, az egyház szabad vallásgyakorlatát elődjéhez hasonlóan korlátozta, és annak főrangú híveit is csak addig tűrte meg az országban, amíg lojális magatartást tanúsítottak, márpedig kiépült egyházszervezet híján az egész erdélyi katolicizmus jövője ezeken az arisztokratákon múlt.⁶⁷ Konfliktushelyzetekben Bethlen Gábor hajlamos volt arra,

⁶⁵ KÉNOSI– UZONI, p. 661.; Igen valószínű, hogy Haller István a peregrináció kezdetén még unitárius volt, máskülönben nem kísérte volna unitárius nevelő: Cromer Péter. – A Kénosi–Uzoni féle unitárius egyháztörténet előbb említett bekezdésében az áll, hogy Haller Gábor meglehetősen világi életet élt, az unitárius hitelvekkel nem sokat törődött. A jezsuita Argenti egykorú rendtörténetében azonban agresszív antitrinitáriusként szerepel. 1606 elején elüzi Fogarásról az addigi jezsuita plébánost és az országgyűléseken állítólag a rend egyik legnagyobb ellenfele. Balázs 1995, 1. köt., p. 407–408. és 2. köt., p. 463–499., 577–703.

⁶⁶ HORN 2001, p. 81.

⁶⁷ MOLNÁR 1994, p. 73. Az erdélyi katolikusoknak 1601 után nem volt helyben működő püspöke (csak címzetes püspökök), egyházsszervezetük élén 1618-tól a fejedelmek által kinevezett vikáriusok álltak, de ők sem megszakítások nélkül. MOLNÁR 1999, p. 120. Kájoni János is világosan kifejti a katolikus főnemesség szerepét: „*Huius arundineti Transylvanici succensi medio fuere passim etiam magni Proceres Catholici, Nobilitasque singularis, quibus flamma non plus, quam tribus pueris in Babylonia nocuit: ii enim tanquam validi Ecclesiae sunt stipes, pro columna*

hogy a katolikus urak hűségét kétségbe vonja. Homonnai György 1616-os támadásakor többüket, így Kornis Zsigmondot, és Forró Pált is fogságba vetette, és Haller György is alig került el a váradi őrizet.⁶⁸ Utóbbi Habsburg-barát nézetei miatt 1626-ban csaknem távozni kényszerült Erdélyből.⁶⁹ Ez végül 1629-ben a már említett okokból be is következett, amikor az országgyűlés hűtlenségért (*nota infidelitatis*) elítélte, amit csak 1630 elején, Brandenburgi Katalin alatt érvénytelenítettek, de Haller György ezután tartósan már nem tért vissza a Magyar Királyságból.⁷⁰ Az erdélyi viszonylatban roppant gazdag Haller Istvánnak Bethlen Gábor alatt valamivel jobb sora volt, egyszer sem fenyegette fogság, bár 1626-ban róla is az a kósza hír röppent fel, hogy Bethlen elfogatta, de ennek nem volt alapja. Bethlen diplomataként valószínűleg nagyra becsülte, egy igen kényes szituációban, 1620 februárjában például őt küldte Bécsbe követéül.⁷¹

A katolikus „pártnak” a kortársak által feltételezett, de nehezen megfogható politikai terveken kívül fontos célkitűzése volt a Báthory Gábor uralma alatt, 1610-ben megnyirbált katolikus vallásgyakorlat és iskolázás jobb karba állítása.

constanter steterunt...” KÁJONI J. p. 39.

⁶⁸ Bethlen írt egy levelet Rhédey Ferenc váradi kapitánynak, hogy amikor megindul Homonnai támadása, Györgyöt vesse Váradra és zárja be. SZÁDECZKY–BONCZ 1886, p. 62. Szádeczky összekeveri Homonnai Györgyöt az apjával, Bálinttal.; A lefoglaltak 1616. november 3-án kegyelmet kaptak ORGONA, 2000, p. 235.

⁶⁹ Haller György, mint katolikus nem értett egyet sem Bethlen európai politikájával, és az 1626-os hadműveletek kezdetén állítólag titkos tárgyalásokat folytatott az ellenséggel. Bethlen ezek után választási elé állította: halál vagy önkéntes száműzetés. Tanácsurai azonban meggyőzték a fejedelmet, hogy kegyelmezzen Haller Györgynek.

⁷⁰ Az 1629. ápr. 8–24-i gyulafehérvári országgyűlés I. törvénycikke. „*Haller György és Szombathelyi Márton ellen nota perpetuae infidelitatis pronunciáltatik*” EOE VIII., p. 492–494. A notázás okaként hivatalosan azt jelölték meg, hogy Haller a fejedelem engedélye nélkül lépett III. Ferdinánd szolgálatába. Az 1630. jan. 25–febr. 17-i gyulafehérvári országgyűlés Haller fő- és jószágvesztését szabályozó VIII. törvénycikke. EOE IX., p. 85. Hallernek ennek alapján el kellett döntenie, hogy meg akar-e maradni a király szolgálatában, vagy vissza akar-e térni a fejedelem alattvalói közé. Döntésétől (amely végül a királyra esett) függetlenül megtarthatta, és szabadon látogathatta erdélyi birtokait. A *nota* visszavonása után a megfelelő törvénycikk is eltűnt az országgyűlés törvényeinek újabb nyomtatott kiadásából. RMNY II., No. 1462., p. 483 – Az ügy előtűnik Pázmány levelezésében is. 1630. jan. 2. Nagyszombat Pázmány Péter II. Ferdinándhoz. PÖL, II. köt. (No. 570), p. 81–83

⁷¹ SZÁDECZKY–BONCZ 1886, p. 63 Meg kell azonban említeni, hogy Rákóczi 1631-ben, mint „*ártalmas és nyughatatlan elméjű embert*” *nota infidelitatis* perbe fogta, mert Bethlen István érdekes módon éppen őt küldte III. Ferdinándhoz, hogy elismertetésért fáradozzon. Hallert végül felmentették. A notáról szóló törvény: EOE IX, p. 262.; Nagyfalvi Gergely naplójából tudjuk, hogy 1626 késő őszén az a hír járta Magyarországon: Bethlen Hallert fogságba vetette, Kornis Zsigmond pedig Lengyelországba menekült. Ez azonban – ahogy a győri püspök is érzékelte – csak szóbeszéd volt. SZELESTEI 1998, p. 103.; SZILÁGYI 1893, p. 172–175., 207.

Egy katolikus püspök Erdélybe való küldését és még inkább befogadását ugyan nem sikerült elérniük, de támogatták erdélyi diákok külföldi, illetve magyarországi teológiai tanulmányait, hogy visszatérve az erdélyi katolikus egyház szolgálatába álljanak. Igaz, az alumnusok gyakran Magyarországon maradtak, és így inkább a kint is égető paphiányt enyhítették. A katolikus főurak azonban valódi eredményekkel is büszkélkedhettek. Az 1615-ös kolozsvári országgyűlés új törvényt hozott a templomhasználatról, amely mindenütt a többségi felekezetnek ítélte a templomot, ez a katolikusok számára több templom, többek között a kolozsmonostori és a somlyói visszaszerzését jelentette. Bethlen, elsősorban politikai megfontolásokból, 1616 végén Gyulafehérvárra hívta Szini István jezsuita atyát, és a rend szerény léptékben ismét megjelent a fejedelemség területén.⁷²

Az új impulzust kapott katolikus egyház támogatásában a Haller-testvérek is nagy részt vállaltak.⁷³ Nem véletlen, hogy a jezsuita Vásárhelyi Gergely pécsi prépost 1622-ben Haller Zsigmondnak ajánlotta a *Krisztus követése* magyar fordítását, egy másik, egy évvel később kiadott hitbuzgalmi művében pedig dicsőítő verset írt a familiáról.⁷⁴ A nyughatatlanságáról ismert Vásárhelyinek szívügye volt az erdélyi misszió. 1622–23-ban, a könyvek megjelenésének idején hosszabb ideig tartózkodott Haller Zsigmond bethleni udvarában.⁷⁵ 1623-ban Szini István Fehér vármegyei missziós körútjához ugyancsak a főúr biztosított fegyveres kíséretet.⁷⁶ Zsigmond és György magával Pázmány Péterrel is levelezett.⁷⁷ Haller György, Magyarországra való áttelepülése után, fiát Sámuel a grazi jezsuitákhoz

⁷² HORN 2001, p. 86–88.

⁷³ Haller Istvánról írja 1658-ban kiadott temetési beszédének szerzője: „*O quoties sollicitus quaerebat Stephanus de Ecclesiis, vel Elemosynis, vel restauratione indignis! Ut diceret proniorem fuisse Stephanum ad erogandum, quam alios ad huiusmodi piam stipem expetendum. Viris Ecclesiasticis diversa in loca, quin et alendae tenuiorum Natalium juventutem Scholasticae, quotannis largus singulorum Patronus victualia, quasi annua pietatis vectigalia subministrabat.*” RMK II. 898, f. 7r. A retorikai sallangok ellenére is érdekes beszéd akár egy külön kiadást is megérdemelne.

⁷⁴ RMNY II, No. 1271., p. 344–45.; No 1289, p. 356–357.

⁷⁵ HOLL 1983, p. 160–161. Vásárhelyi Gergely 1623. okt. 18-án halt meg, Erdélyben. Talán éppen Haller Zsigmond udvarában.

⁷⁶ BALÁZS 1990, II. köt., p. 434–438.

⁷⁷ Zsigmond: HORN 2001, p. 86.; György 1628. április 15-én Diósgyőrről ír levelet Pázmánynak, és egyházi ügyben, egy szerzetes érdekében jár közben az érseknél. OSZKK, Quart. Lat. 2339., f. 32.r–v A másolat készítője a levelet tévesen Haller Gábornak tulajdonította.

küldte tanulni.⁷⁸ Zsigmond mély vallásosságáról 1623-ban tett végrendelete is tanúskodik, amelyben patronusait is felsorolja: Szűz Máriát, Keresztelő Szent Jánost, Szent Ferencet és Szent Bertalan apostolt.⁷⁹ A nürnbergi ágnek 1631-ben küldött egyik beszámolóból a korabeli protestáns közvélekedés is eléink tárul, mely szerint „a két Haller [Haller György és Haller István – Zsigmond ekkor már halott] olyan jó katolikus, mint maga a pápa.”⁸⁰

A szigorú kálvinista I. Rákóczi György alatt a katolikusok helyzete kényesebbé vált. Mind a fejedelem jezsuitákkal szembeni ellenszenve, mind a jezsuita misszió számbeli gyengülése hozzájárult ahhoz, hogy a katolikus főurak az addig preferált rend helyett kénytelenek voltak a ferenceseket, nevezetesen a komoly hódoltsági bázissal rendelkező boszniai ferenceseket, kisebb részben pedig a magyar mariánus illetve szalvatoriánus provinciából érkezett szerzeteseket támogatni.⁸¹ A *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, a világmisszió szervezésére létrehozott új vatikáni szerv az 1630-as évek elejétől a bosnyák ferencesek közvetítésével felvette a kapcsolatot az erdélyi katolicizmus vezetőivel.⁸² A források rendszerint négy kiemelkedő fontosságú világi személyt említenek: Kornis Zsigmond váradi főkapitányt és bihari főispánt, Erdélyi István tordai főispánt, Toldalaghy Mihály marosszéki főkapitányt és Haller István küllői főispánt.⁸³ Az első bosnyák szerzetesek Szalainai István (Stefano a Salina)

⁷⁸ 1631. febr. 6. Diósgyőr. Haller György (III.) Lazarus Hallernak. „*Ego unicum habeo filium nomine Samuelem, qui modo Graecii apud patres jesuitas studet, ex quondam illustri, spectabili ac magnifico domino Paulo Niari filia, uxore mea moderna, cuius sororem uterinam illustrissimus comes palatinus Nicolaus Eszterhazi habet uxorem...*” HA 4. 19 [I. 47. 9.]

⁷⁹ 1623. jan. 20. Fehéregyháza MOL F 1, 19. köt., f. 71. A Kolozsmonostori Konvent 1627-es átíró oklevelének 1630. máj. 9-én Gyulafehérvárott kelt megerősítésében, amellyel Brandenburgi Katalin Haller Istvánnak adományozta a végrendeletben neki hagyott össze birtokban rejlő királyi jogát.

⁸⁰ „*Beede Herrn Haller hetten den Rhum, daß sie so guth catholische Christen weren, als der Papst selbs.*” 1631. jan. 18. Freiherr von Hüls III. Lazarus Hallernek. HA 4. 19. [I. 47. a. 8.] A beszámoló írója egyébként katolikus.

⁸¹ HORN 2001, p. 89–91.; MOLNÁR 1994, p. 73.; MOLNÁR 1999, p. 155–156. A jezsuiták Kolozsmonostoron gimnáziumot működtettek, illetve egy-két rendtag működött Gyulafehérvárott, 1625-től Karánsebesen és 1651-től Székelyudvarhelyen. 1652-ben kitiltották őket Erdélyből, de a kiemelt jelentőségű udvarhelyi pélébánián rejtve továbbra is működtek jezsuiták: Sámbar Máttyás, Bucsányi György, majd 1659-től Gyergyai Benedek. MOLNÁR 1994, p. 82–89. MOLNÁR 1999, p. 128–129. A jezsuiták és a bosnyák ferencesek nem mindig ideális viszonyáról: uo, 147–150.

⁸² A legtöbb erre vonatkozó forrást Tóth István György nagy forráskiadványában találjuk. A teljesség igénye nélkül: LMHT I., p. 278–279., 474., 588., 623–625.

⁸³ Az erdélyi katolikus nemességről: TÓTH I. GY. 1994b, p. 249–250.

vezetésével Brandenburgi Katalin uralkodása alatt érkeztek Erdélybe,⁸⁴ és Kovacsóczi István támogatásával a marosszéki Nyárádköszvényesen telepedtek meg. 1636-ban a katolikus főurak közül többen is elhatározták, hogy ferences kolostort alapítanak. Elképzeléseiket valószínűleg a jezsuitákkal szerzett tapasztalataik befolyásolták, mert nagy hangsúlyt fektettek volna a szerzetesek oktatási tevékenységére. A ferencesek azonban otthonosabban mozogtak a lelkigondozás területén, a nemesifjak tanítására kevésbé voltak alkalmasak. Haller István még ebben az évben felajánlotta Rómának, hogy fehéregyházi birtokán részben újjáépíti az 1556-ban felhagyott romos obszerváns ferences kolostort és templomát.⁸⁵ A négy-hat barát és néhány szolga számára tervezett intézménybe kezdetként Nyárádköszvényesről szerette volna a barátokat átcsábítani, ami azonban a néhány marosszéki katolikus nemes, köztük Toldalaghy Mihály heves ellenállása miatt megghiúsult.⁸⁶ A ferencesek végül mégsem maradtak a faluban, hanem fokozatosan áttették székhelyüket a marosszéki főkapitány által alapított közeli mikházai kolostorba, amely hivatalosan a tizenöt éves háborúban megszűnt tövisit váltotta fel.

A ferencesek elhelyezése kapcsán összetűzésbe került főrendek 1638-ban már együtt segítették a különleges felhatalmazással székelyföldi vizitációt végző Szalinal Istvánt. A székely házas papok körében az egyházlátogatás nagy felzúdulást váltott ki.⁸⁷ Hallerék határozott fellépése azonban megakadályozta, hogy a fejedelmet a szerzetesek ellen fordítsák. Már ekkor felmerült mind az egyházban, mind helyi támogatói körében a gondolat: az erdélyi katolikusoknak szilárd szervezeti keretet kell adni. Ezt a világi egyházszervezet vonatkozásában

⁸⁴ TÓTH I. GY. 1994b, p. 285–286.

⁸⁵ LMHT I., p. 679–679., 686–691. – 1636. márc. 25. Fehéregyháza. Haller István Szalinal Istvánnak. „*Quibus respectibus ductus, nolo deesse quantum in me est propagationi fidei Catholicae, et cum in meis bonis prope civitatem Saxoniam Segesvar in possessione et loco residentiae meae Fehereghaz prope statim ad castrum ipsum habeam locum convenientissimum pro patribus, qui locus antea quoque fuit patrum monachorum ordinis Sancti Francisci, licet jam monasterium sit desolatum, aedes tamen aliquot, cellarium et hortus, arboribus fructiferis insertis supersunt. Et habeo modum juxta spatium medii muri antiqui templi dimidietatem, et cellulas pro patribus tres aut quatuor aut quatuor reaedificare. Liberaliter offero me Paternitatibus Vestris locum illum in manus ipsarum tradere et aedificare, et sustentationem perpetuam tam meis, quam filiorum meorum temporibus pro patribus sex, et necessariis famulis tribus ordinare.*” uo. p. 696.

⁸⁶ LMHT I., p. 694–695.

⁸⁷ LMHT II., p. 922–929.

egy püspök vagy vikárius kinevezésével/beküldésével, a ferencesek esetében pedig egyre inkább egy önálló erdélyi obszerváns ferences őrség alapításával képelték el.

1640-ben Kornis Zsigmond, Haller István, és Toldalaghy Mihály panaszíratot juttatott el a Regensburgban tartózkodó III. Ferdinándnak, amelyben felsorolták az erdélyi katolikusok sérelmeit.⁸⁸ – A protestáns többségű településeken a szentségek kiszolgáltatásának folyamatos akadályozását, a püspök vagy vikárius hiánya miatt kialakult zűrzavart, továbbá egyes konkrét eseteket: Jászberényi István Gyulafehérvárról való kiutasítását, és azt, hogy Nagy Pál lugosi és karánsebesi bán a bosnyák ferencesek befogadása miatt fogsággal fenyegetett egy lugosi katolikust, Gyergyai György karánsebesi jezsuita pátert pedig halállal fenyegetve tiltotta ki ugyanonnan.⁸⁹ A tárgyalások végül komoly részeredményekkel jártak. Bár a katolikus rendek nem tudták elérni egy püspök beengedését, ahogy azt Róma szeretne volna,⁹⁰ ám I. Rákóczi Györgytől elnyerték a jogot a mindenkori püspöki helynök jelölésére (A papságot és a katolikus országgyűlési nemességet együttesen ettől kezdve nevezték Erdélyben *Status Catholicus*-nak.)⁹¹ A fejedelem áldását adta Szalainai István vikáriusi kinevezésére is.⁹² Ezzel párhuzamosan Róma elrendelte egy Szent Istvánról elnevezett erdélyi obszerváns ferences custodia létrehozását, amelynek feje szintén Szalainai lett.⁹³

Haller István pedig új őrség keretében 1643-ban megvalósította a már 1636-ban is felvetett tervet, újraalapította a fehéregyházi kolostort.⁹⁴ Bár az intézmény kezdeteinél a magyar mariánus provinciából érkezett obszerváns ferences,

⁸⁸ 1640. aug. 14. Az erdélyi katolikus rendek beadványa EOE, VIII. p. 290–294.

⁸⁹ ORGONA 20000, p. 258.; EOE, X. p. 290–294. ; IVÁNYI 1876, p. 140–141.; SZILÁGYI 1893, p. 340–341.; MOLNÁR 1999, p. 153.

⁹⁰ 1639. Kornis Zsigmond és Haller István levele a Propaganda Fide bíborosainak. Állásfoglalásuk lényege: A Szalainai-féle vizitáció után a PF azt kérdezte tőlük, hogy hogyan lehetne megoldani egy püspök beküldését. Sajnos ez nem megy, mert a fejedelem mindenben a status quohoz ragaszkodik, megesküdött erre mind a nemességnek, mind az egész papságnak, és mivel eddig nem volt Erdélyben katolikus püspök, ezután sem fogja engedni. Titokban végezze valaki a püspöki feladatokat. Szalainai Istvánt javasolják. LMHT II., p. 1020–1021.

⁹¹ MOLNÁR 1994, p. 73–74.

⁹² LMHT II., p. 1138–1140.; P. BENEDEK 2005, p. 129.

⁹³ TÓTH I. GY. 2005, p. 187.

⁹⁴ A kolostoralapítás legfontosabb forrása a Kájoni János csíksomlyói gvárdián Fekete Könyve: KÁJONI J., p. 27–29. – A kolostor kertjében állt Haller Zsigmond sírkápolnája is. A Haller Zsigmond 1623-as végrendeletében még csak tervként említett sírkápolnáról: MOL F 1, 19. köt., f. 71. b

Damokos Kázmér nevével találkozunk,⁹⁵ végül mégis bosnyák ferencesek telepednek meg. A kolostor mindössze két, Karánsebes környékéről felhozott barátnak adott otthont, de Haller azt tervezte, hogy a tövisi helyett alapított mikházai, és a csíksomlyói méltó társává teszi, és ennek megfelelően bőségesen ellátta mind pénzbeni, mind természetbeni juttatásokkal.⁹⁶ Számításait azonban keresztülhúzta a fejedelem ellenkezése, aki 1647-ben az ország törvényeire hivatkozva kategorikusan közölte, hogy a meglévő két ferences kolostornál többet nem tűr meg Erdélyben. A további konfliktusok elkerülésére, de érdekes módon a létszámbírányra is hivatkozva a bosnyák ferencesek 1648 elején elhagyták az addigra félig-meddig felújított kolostort, Csíksomlyóra mentek,⁹⁷ Haller pedig egy rezignált nyilatkozatot adott ki, melyben kijelentette, hogy a rend tulajdonjogát távozásuk ellenére sértetlennek tekinti.⁹⁸ A csíksomlyói kolostor jótevői között később ott találjuk mind Haller István második feleségét, Barkóczi Annamáriát, mind pedig Haller Pál hitvesét, Barkóczi Juditot.⁹⁹ Tudomásunk van arról is, hogy 1651-ben, még a jezsuiták Erdélyből való kitiltása előtt Haller István kerelószentpáli kastélyában, minden bizonnyal inkognitóban egy német, vagy németül beszélő jezsuita is tartózkodott.¹⁰⁰

⁹⁵ LMHT III., p. 1790–1798.

⁹⁶ GYÖRGY 1930, p. 216–218. Mikháza már 1635-ben megkezdte működését, de a hivatalos alapítás csak 1636. febr. 8-án történik meg uo. p. 690–692. A Mikházai kolostorról: P. BENEDEK 2005, 123–143.

⁹⁷ 1649. máj. 9. Damokos Kázmér csíksomlyói ferencesnek a fehéregyházi kolostort illető tiltása a Gyulafehérvári Káptalan előtt. A ferencesek Damokos elmondása szerint „*idem claustrum per tenuem facultatem suam quoad fieri potuisset reaedificassent, etiam et restaurent, verum enim vero quia in praesentiarum cum ob paucitatem defectumque personarum suarum, tum ob respectum alium aedificationem pari formiterque promotionem ipsius Claustrum eo, quo necessitas exigeret, modo continuando non essent.*” VESZELY 1860, p. 329–330. ill. GYÖRGY 1930, p. 699–700.

⁹⁸ MÁTHÉ 1999, p. 46–51. A sikertelen kolostoralapítást a halotti beszéd is említi: „*Sed necdum fatis Caenobium ad Albam ecclesiam dictam Venerabilibus Divi Francisci Religiosis possidendum in perpetuum transcripsit, nisi Regni jura magno Stephani dolore piam hanc alioquin liberalitatem fecissent irritatum.*” RMK II. 898., f. 6v–7r A caenobium/coenobium itt természetesen nem zárda, hanem kolostor értelemben szerepel.; Haller István fehéregyházi alapítását Apór Péter is említi, együtt a Lázárok hasonló sorsú szárhegyi kísérlétével: „*Az nagy Haller úrék, Fejéredgyházára / Klastromot építének különös dombjára, / Szárhegy mellé megint Lázár familia. / Mindenik helyt immár barát lakik vala. / De az fejedelem lévén calvinista, / minden barátokat ezekből eltíltá, / és mind az két helyen marada csak pusztá, / Az míg német nemzet Erdélybe bejuta.*” MHHS XXXVI/1., p. 103. – A főúr jellemző módon éppen 1648-tól kezdve áll a magyar ferencesek oldalára abban a küzdelemben, amelyet az őrség megalapításától kezdve folytattak az Erdélybe érkezett bosnyákok ellen. LMHT III., p. 1652–1653.

⁹⁹ KÁJONI J., p. 63.

¹⁰⁰ Az erdélyieknél 1651-ben udvari szolgálatot kereső evangélikus Jobst Dietrich Hallert Haller István egy, az udvarában tartózkodó „német” jezsuita révén akarta megtéríteni. „*Eß hat mir dießes*

Haller István nevéhez a fehéregyházinál maradandóbbnak bizonyult egyházi építkezések is fűződnek: temetési beszédéből tudjuk, hogy ő újjátta fel a bethleni vár Szent Farkas oltalmába ajánlott romos kápolnáját, a hasonlóan rossz állapotban lévő réteni kápolnát, és a kerelőszentpáli templomot.¹⁰¹ I. Rákóczi György sohasem kedvelte a kolostoralapító Hallert, ám mégis bizonyos tisztelettel viseltetett iránta, ezt mutatja, hogy az 1644-es hadjárat során, Kassán egyedül az ő házánál engedte meg a misézést.¹⁰²

2.2. Haller Gábor áttérése

A fentiek alapján világossá válik, hogy Haller Gábor Erdély egyik legelkötelezettebb katolikus családjába született, és apja minden bizonnyal őt is egyháza hűséges hívévé és támaszává akarta nevelni. A dolgok mégsem Haller István elképzeléseinek megfelelően alakultak, Gábor ugyanis tizenöt és fél éves korában, szinte gyermekfővel kálvinista hitre tért. Ahhoz, hogy a fiú fordulatát megértsük, meg kell ismerkednünk élete első időszakával.

Haller Gábor apja jegyzetei szerint 1614. szeptember 22-én, egy hétfői nap hajnalán született, második fiúgyermekként.¹⁰³ Gyermekéveiről egyelőre semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre. A 17. századi erdélyi főurak szokásait ismerve valószínűleg otthon nevelkedett, kezdetben dajka, később pedig nevelő/házitanító felügyelete alatt.¹⁰⁴ Haller Gábor naplójának első bejegyzése

gefallen, aber es war eine harte Nuß dahinter: Herr Stephan Haller wie auch seine Haußfrau sein catholisch, darumb haben die vielmaln an mich begehrt ihren Glauben anzunehmen. Ich hab mich aber allezeit außgeredt, endlich aber seindt sie mit rechtem Einst und Gewalt über mich kommen, solcher Gestalt, sie haben einen teütschen Jesuiten sambt einen seiner Beambten an mich geschickt, welche mich entweder bereden oder die Ursach von mir erfahren solten. Der Jesuit versprach mir in Nammen deß Herrn Haller viel Gelt und Baurnhöffe, ich aber gab zu auf Worth, wann ich die catholische Lehr annomme, so dörrfte ich mein Tag nicht mehr mehr zuhauff.” 1652. márc. 2. Bécs Jobst Dietrich Haller Hans Willibald Hallernak. HA 4. 19. [I. 47. a. 12.]

¹⁰¹ RMK II. 898., f. 6v

¹⁰² 1644. márc. 24. Feljegyzés Kassa város jegyzőkönyvében. TT, 1909, p. 315.

¹⁰³ EM 1903, p. 506.; A Naplóban viszont Haller Gábor szeptember 26-át nevezi meg, mint születésnapját. ETA IV, p. 2. 1633-ban pedig szeptember 27-én ünnepelte a születésnapját. 5. tábl. Valószínűleg mégis inkább az apa információja helyes. Haller István verzióját támasztja alá az is, hogy 1614-ben szeptember 22. valóban hétfőre esett. Talán ez azzal is összefügg, hogy Haller Gábor keresztelője napját a korban szokásos módon inkább számontartotta, mint születését. DÜLMEN 1990, p. 85. – Gábor születésekor még életben volt Miklós, az elsőszülött fiú, aki 1634. februárjában halt meg, öccse peregrinációja alatt. 8. tábl.

¹⁰⁴ A szoptatós- illetve szárazdajkákról. DÜLMEN 1990, p. 92–95. – Kemény példája azt mutatja, hogy az otthoni tanulást gyakran iskolai tanulmányok követték. Az ifjú Jánost apja, Martinus

éppen az áttérése szempontjából döntő momentumra vonatkozik. 1629 húsvétján Brandenburgi Katalin udvarába került, mint nemes inas. (a mai szóhasználat szerint apród) A 17. századi Erdélyben szinte kötelező volt az, hogy a főurak tizenéves fiaikat a fejedelmi udvarba adják néhány év inasi szolgálatra, amelyet idővel az udvari ranglétra második foka, a bejárói, étekfogói vagy „udvarlói” működés követett. (E három csoport együtt alkotta a tágabb értelemben vett bejáróságot.)¹⁰⁵

Az inasoknak is lehetett ugyan szolgálja, de életüket meglehetősen szigorú, írásban is lefektetett szabályok korlátozták: uruk közelében kellett aludniuk, és nappal sem távozhattak el hosszabb időre.¹⁰⁶ Kemény Jánostól tudjuk, hogy a legkülönbébb feladatokat bízták rájuk: a későbbi fejedelem nem csak az agarakra vigyázott, hanem más, kevésbé lélekderítő munkákat is el kellett végeznie. *„akkori időben én nem szégyenlettem, mint mostani némely csak közember gyermekéből álló inasok is, mikor helyben voltunk, házseprés, tűzrakás, és mivel gyalog árnyékszékét hordoztak véle, annak kiöntését, tisztítását; haragudtam, veszekedtem egy Pap András nevű inastársamra, ki ... midőn ki kellett öntenünk, ottan-ottan elokádtá magát.”*¹⁰⁷ Az inasok egy másik része a konyhán teljesített szolgálatot. („*pohárnok inasok*”) Az udvarnép a fejedelmek többé-kevésbé itineráns életmódjának megfelelően sokat utazott. Szolgálat volt az inaskodás, de egyben tanulás is, a képzés egy olyan formája, amelyet az erdélyi nemesek gyakran még a peregrinációnál is többre becsültek.

Haller Gábor nem közvetlenül Bethlen, hanem második felesége, Brandenburgi Katalin szolgálatába került,¹⁰⁸ aki természetesen a fejedelemétől független udvartartást vitt. Ugyanebben az időben Kemény János is az idegenből jött asszony familiárisa volt, mint komornyik, azaz a tárház és a pénztár kezelője.¹⁰⁹ Bennfentesként írja le az eseményeket, és beszámolójából kiderül,

Albissi, a részeges székely deák okítása után a gyulafehérvári iskolába adta. KEMÉNY J. p. 36–37.

¹⁰⁵ A fejedelmi udvar beosztását a szállásosztók által összeállított praebenda-jegyzékekből ismerjük. Ilyenből több is fennmaradt Beszterce levéltárában. A teljesség igénye nélkül: MOL X 1249, 462. dob./ No. 232. és 233. [1638] illetve uo. 462. dob./ No. 229. [1659]

¹⁰⁶ SZÁDECZKY 1913, p. 21. KOLTAI 2001, p. 23–25.

¹⁰⁷ KEMÉNY J., p. 41.

¹⁰⁸ Katalint már 1626-ban, férje életében fejedelemmé választották

¹⁰⁹ KOLTAI 2001., p. 29. Ugyanekkor apja mellett fogarasi vicekapitány is. A fejedelemasszony tárháza nem Bethlen székhelyén, hanem Fogarasban volt.

hogy egyes katolikus valláson lévő urak még Bethlen Gábor életében befolyásuk alá vonták a könnyen hajlítható akaratú fiatalasszonyt, aki férje 1629 novemberében bekövetkezett halála után nyíltan a katolikus hitre tért. A „*rosszra indult dolgok látása*” miatt elkeseredett református Kemény meg is nevezi a fejedelemasszonyt irányító katolikus párt vezetőit: Katalin állítólagos szeretőjét,¹¹⁰ Csáki Istvánt, Kornis Zsigmondot, Kovacsóczi Istvánt, Erdélyi Istvánt, és Haller Istvánt.¹¹¹ A fehéregyházi úr tehát nem véletlenül adta fiát éppen Katalin udvarába.

A katolikus törekvések célja az volt, hogy a fejedelemasszony mellé rendelt református gubernátort, Bethlen Gábor általában gyengekezűnek tartott öccsét, Bethlen Istvánt eltávolítsák, és kiépítsék Katalin csak tőlük függő uralmat, illetve hosszabb távon talán az is, hogy közeledjenek a királyi országrészhez.¹¹² Természetesen ellenpárt is szerveződött, a gubernátor vezetésével, aki mellé többek között felsorakozott fia, a tehetséges ifjabb Bethlen István, veje, albisi Zólyomi Dávid, Nagy Pál, Mikó Ferenc, Kemény Boldizsár, és Kemény János, aki figyelemmel kísérte Katalin környezetét, és erről rendszeresen beszámolt, egyértelműbben fogalmazva kémkedett. A gubernátor főleg kálvinistákból álló pártja a református papság messzemenő támogatását is élvezte.

A katolikus párt Csáki István könnyen meghíúsult januári magánakciója után defenzívába szorult, és január 27-én a fejedelemasszony mintegy huszonnyolc órás izzasztó ördögűzés után, Geleji Katona István udvari pap vezényletével kénytelen volt, legalábbis színleg visszatérni a református hitre. Az ezt követő gyulafehérvári országgyűlés a két párt kompromisszumát hozta. A nyílt viszálykodás ugyan csak májusban, Csáki István újabb feltűnésekor újult ki, azonban az egymás elleni áskálódás tavasszal sem szünetelt. Haller Gábor áttérése éppen ebben az időszakban, március közepén történt, és meglepően jól illeszkedik a politikai harcok ismert történéseihez. Mi történhetett tehát? Nagyon valószínű, hogy a gubernátor pártja érzékelte a Haller-fiú jelenlétében rejlő lehetőséget, és a

¹¹⁰ Laskai János, Bethlen István híve 1631. elején így ír pasquillusában Katalin és Csáky viszonyáról: „*Meg trefalad magad, Catharina asszony, / El haniad kenczedet, ki neked nem haszon, / Az meli té lattrod volt arulodis azon, / Cziaki miat lezen pendeliedis vazon.*” RMKT XVII. sz./9., p. 5.

¹¹¹ KEMÉNY J. p. 109.

¹¹² ORGONA 2000, p. 238–239.

katolikusok elleni offenzíva részeként, az apát megalázva áttérítette.¹¹³ El sem lehetett volna képzelni frappánsabb választ Haller István addigi tevékenységére.¹¹⁴ Az áttérés ugyan egy politikai bosszú keretébe illeszkedett, ám Haller Gábor valószínűleg úgy érezte, hogy szabad akaratából, és nem kényszer hatására cselekszik. A manőver végrehajtója minden bizonnyal ugyanaz a Geleji Katona István volt, aki a fejedelemasszonyt is visszakényszerítette a református felekezetbe. Erről vall az, hogy később a peregrináció alatt Haller sok levelet küld haza Gelejének, és néhányat a Bethlen által befogadott herborni professzornak, Johann Henirich Alstednek is, akinek szintén lehetett némi szerepe az áttérésben. Geleji, ifjabb Bethlen István egykori nevelője, Bethlen Gábor udvari papja, éppen azért kerülhett később Rákóczi György kegyeibe, és így 1633-ban a püspöki székbe,¹¹⁵ mert sohasem habozott, ha a más felekezetűek, avagy nézetűek elleni határozott fellépésről volt szó, így tökéletesen megfelelt egy gyakorlatilag református államvallású állam egyházi vezetőjének.¹¹⁶

A katolicizmushoz erősen kötődő, szigorúságáról ismert apa, Haller István a hír hallatán kitagadta fiát, és Gábor naplójának tanúsága szerint, csak mintegy tíz kerek esztendő után bocsájtott meg neki. Az eset az erdélyi katolikus közvéleményben is nagy visszhangot keltett, olyannyira, hogy később Apor Péter a *Metamorphoses*-ben Haller Gábort az erőszakkal áttérített katolikus ifjak sorában említi, és igen előkelő helyen: „*Pápista atyáktól gyermeket elvették, / És az*

¹¹³ Ezta az összefüggést Szádeczky Lajos ismerte fel: SZÁDECZKY 1886, p. 524–525.

¹¹⁴ A Haller István iránti kálvinista közutálatnak Laskai János is méltó emléket állít 1631-es pasquillusában, mintegy megelőzve a főúr nótázását: „*Vesd el magad Haller, mert vtannad vadnak, / Haddel jozagodat, mert Cassán mast adnak, / Büzt teöttel Erdeliben, fattia leöl hazadnak, / Titkon romlasara tractalal vradnak.*” p. 10. A sokszor nem egészen megbízható Georg Kraus szász történetíró elmondja, hogy a pasquillust a rakamazi csata előtt, álruhába bújva, maga Zólyomi Dávid csempészte be Kassára. Ekkor a városban tartózkodott a még Bethlen István által Esterházyhoz követségbe küldött Haller István is, aki az események alakulása folytán, illetve politikai vonzódásainak megfelelően kinnragadt, hogy aztán nota perre térjen vissza Erdélybe. TARNÓC 1970, p. 20–24.; KRAUS, G., p. 131–133.

¹¹⁵ Rákóczi György naplójában Gelei püspökké választásáról: 1633. jún. 5. „*Ez nap volt nálunk az kolozsvári pap, Dési, akarván püspököt választani, s mivel pedig egyenlő voxa Gelei uramra udvari predikatorunkra mene, ki jelen nem lévén Enyeden az gyűlésekben, úgy jött személyünk elébe meghívásokra, bizony sok szóval s persuadealással bírhatánk reá Gelei uramot.*” EM 1900, p. 525.

¹¹⁶ ZOVÁNYI 1977, p. 213–214.; TARNÓC 1978, p. 69–70. Az összképhez ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy támogatta az erdélyi református diákok peregrinációját, és kiváló prédikációs kötetei (Praeconium Evangelicum, Titkok Titka, Váltság Titka) révén nagy hatást gyakorolt a magyar helyesírás fejlődésére.

*cálvinista iskolában vitték / És cálvinistákká erőszakkal tették, Vissza az atyjokhoz nem is eresztették. / Méltóságos Haller házból nem volt soha / Senki is tudtomra elébb cálvinista, / De nézd: Haller Gábor nekünk legyen példa, / Az kit cálvinisták küldtek Angliába. / Ottan Haller Gábor hogy lőn cálvinista. / azután csakhamar jöve hazájába, / Fejedelem néki tisztségeket ada, / De keservesen lőn világból kimúlása”*¹¹⁷ Ez a dióhéjba szorított kései Haller-életrajz ugyan legtöbb adatában sántít, de a lényegyet tekintve megállja a helyét, az áttérítés az apa akarata ellenére, sőt egyenesen az apa ellen történt.

3. Haller Gábor peregrinációja

3.1. Egy különleges peregrináció – az erdélyi peregrináció általában

Haller Gábor tehát áttért a református hitre, és apja engesztelhetetlen haragja miatt *serdült korúként* magára maradt volna, ám a gubernátor pártja, illetve a térítés végrehajtói természetesen pártfogásukba vették. Az udvarban, a változatlanul dúló pártharcok, és apja szinte állandó jelenléte miatt tovább nem maradhatott, ki kellett menekíteni, elküldeni messzire, biztonságos helyre. Bethlenék valószínűleg attól is tartottak, hogy apja megpróbálja visszatéríteni. A legjobb megoldásnak a peregrináció mutatkozott.¹¹⁸ Segítette és meghatározta a terv végrehajtását az, hogy György Vilmos a kálvinista hitű brandenburgi választó követsége éppen Gyulafehérvárott tartózkodott. Katalin testvére, egyben Gusztáv Adolf svéd király sógora, még 1630 januárjában, Bethlen halálhírére küldte el háromtagú követségét, azzal a céllal, hogy megbizonyosodjon a fejedelemasszony körül kialakult helyzetről, illetve biztosítsa az erdélyieket, a fejedelmi házassággal létrejött szövetség szilárdságáról.¹¹⁹ A követek 1630. március 4-én érkeztek az erdélyi udvarba, őszintén megdöbbenek az ott talált állapotokon, és május 22-én már indultak is vissza Fogarásból, Katalin főhadiszállásáról, hogy hírt vigyenek

¹¹⁷ MHHS XXXVI/1., p. 104.

¹¹⁸ A nürnbergi ághoz tartozó Jobst Dietrich Haller testvérének 1652-ben viszonylag pontosan írta le az eseményeket. „*Stephani Haller eltester Sohn Gabriel bey 40 Jahren, welcher in seiner Jugendt bey den fürstlichen Hoff gewesen, und daßelbst beredt worden, daß er die calvinische Lehre angenommen, welches den Vatter so erzörnet, daß auch der Sohn in Sebenbürgen nicht sicher gewesen, sondern der Fürst hat ihn in Teütschlandt auf die Universitet Wittenberg geschickt, von da er in Holland und Engellandt geraÿst.*” 1652. márc. 21. Bécs. Jobst Dietrich Haller Hans Willibald Hallernak. HA 4. 19. [I. 47. a. 12.]

¹¹⁹ MHHD XXVI., p. XI–XII.

uruknak.¹²⁰ Haller Gábor, a fejedelemasszony inasa is velük ment, csak öt év múltán jött haza, de előtte megjárta három város Frankfurt an der Oder, Franeker és Leiden egyetemét.

Itt azonban meg kell állnunk, hogy felvázoljuk a 16–17. századi erdélyi peregrináció sajátosságait, mert csak így láthatjuk világosan, hogy Haller Gábor tanulmányaiban mi a szokásos és mi az attól eltérő, különleges elem. Szabó Miklós és a nemrége elhunyt Tonk Sándor adatbázisa, illetve a kiadott egyetemi anyakönyvek kiváló alapot szolgáltatnak a vizsgálódásokhoz. El kell azonban tekintenünk az erdélyi peregrinusok több mint felét kitevő szászoktól, akik egészen más hagyományok alapján, és igényeiknek megfelelően más helyekre utaztak, mint a „magyarok,” azaz lutheránus egyetemekre.¹²¹ Ugyanígy a katolikus ifjak kevésbé kutatott, és egyébiránt fontos külföldi tanulmányaira sem térhetünk ki.

A 17. század tipikus erdélyi református peregrinusa viszonylag alacsony sorból származik, s hosszú hazai iskolázás után jut el oda, hogy egy gazdag főúr vagy a fejedelem felkarolja, és tudománya gyarapítása céljából elküldje egy nyugati egyetemre. A *patronus*tól jelentős anyagi támogatást, ösztöndíjat kap, aki azonban szigorúan meghatározza a peregrináció kereteit.¹²² A diák csak addig maradhat kint, amíg a főúrtól kapott, illetve bizonyos időközönként kipótolt pénzből futja. Abban a pillanatban, amikor a *patronus* úgy dönt, hogy elég volt a tanulásból, azaz nem küld több támogatást, a diák kénytelen hazatérni. A 17. század első felének erdélyi peregrinusai ritkán töltenek néhány évnél többet külföldön, és ez az idő a legtöbb esetben nem elég arra, hogy a szegény kelet európai valamilyen tudományos fokozatot szerezzen. Az erdélyi diákok már akkor elégedettek lehetnek, ha egy gyakorló (nem *pro gradu* hanem *exercitii gratia*) disputációjuk megjelenik, önállóan vagy egy, a tanáruk által szerkesztett disputációs gyűjteményben.¹²³

¹²⁰ ETA IV, p. 3.

¹²¹ SZABÓ–TONK 1993, p. 498.

¹²² Sokszor az egyházi előjárók illetve értelmiségi sorstársak is hozzájárultak kisebb vagy nagyobb összeggel a peregrináció költségeihez. SZABÓ–TONK 1993, p. 499.

¹²³ A disputációk fajtáinak és menetének rövid összefoglalását megtaláljuk a franekeri katalógus bevezetőjében. POSTMA – VAN SLUIS 1995, p. IX–XII.; Bethlen Miklóstól tudjuk, hogy a disputáció (a tézisek) nyomtatási költsége, legalábbis részben, a diákot terhelte. BETHLEN M., I. köt, p. 187.

Nyugat európai társaiktól eltérően, akik átlagosan 20-22 évesen iratkoznak be, ők az *immatriculatio*kor már 26–27 évesek, „öreg” diákok. Tanulmányaik konkrét, valószínűleg *instructio*ban is meghatározott célja az, hogy bővítsék teológiai ismereteiket, ezért szinte kivétel nélkül az egyetemek teológiai karára iratkoznak be.¹²⁴ Igaz más karokra is áthallgatnak, de csak nem hivatalosan, kedvtelésből. A patronustól kapott összeg nem elég arra, hogy kényelmes szállást béreljenek, ezért sokszemélyes albérletekben laknak,¹²⁵ szerény ösztöndíjukat pedig magánórak adásával egészítik ki. Egyetemi tanulmányaik alatt a legszorosabb személyes kapcsolatot mindvégig magyarországi és erdélyi társaikkal tartják fenn. Szorgalmasan látogatják az egyetemet, összepórolnak egy szerényebb könyvtárat, végül hazatérnek, hogy elfoglaljanak egy számukra melegen tartott rektori állást. Évek múltán egy gazdag egyházközség lelkészeként találhatnak csendes kikötőre.¹²⁶

Leírásom természetesen sarkított, akadtak kivételek, jómódú polgárfiúk, magisteri címet szerzett teológusok, de a tendenciák akkor is világosan kirajzolódnak. Létezett azonban a 17. századi erdélyi peregrinációnak egy másféle, igen ritka típusa is, a főúri peregrináció.¹²⁷ Az előbb felvázolt alumnusi rendszerhez hasonlóan ez is egy elterjedt európai típus változata volt. Néhány erdélyi család ugyanis, talán a peregrináció kiterjedt európai és magyar szakirodalmának tanításait megszívlevél, úgy vélte, hogy nem elég az udvar illetve a hazai iskola, világot is kell látni. A hangsúlyt inkább a világlátásra, és nem a

¹²⁴ Bethlen Miklós véleménye az egyetemi anyakönyvek adatai szerint is megállja a helyét „*Ami szegény diákok akadémiákba mentek vagy promoteáltattak, mind csak teológiára, prédikátorságra készítették magokat, jus, medicina, philosophia s kivált mathesis és a valóságos literatura, ethica, politica, historia újság s csuda volt a magyar akadémikusoknál.*” BETHLEN M., I. köt., p. 153.

¹²⁵ A kollégiumok ekkor még viszonylag ritkák. A külszági teológushallgatók részére létesített leideni *Staaten College*, a hasonló intézmények egyik első képviselője ugyan már létezik, de magyar diákokat a 17. században igen ritkán fogadnak be ide, és csak önköltséges formában. A XVIII. század első felétől viszont négy ingyenes kollégiumi hely áll a magyar hallgatók rendelkezésére. Bővebben: MIKLÓS 1928; BOZZAY 2006

¹²⁶ SZABÓ–TONK 1993, p. 500

¹²⁷ Bethlen Miklós azt állítja, hogy I. Rákóczi György egyenesen megtiltotta az erdélyi főúri ifjak peregrinációját: „...Bethlen Gábor halála után peregrinációra sem mentek és nem is mehettek, az öreg Rákóczi György nescio quo more Moscovitico brutali consilio csinált tilalma ellen.” BETHLEN M., I. köt., p. 152–153.; A fejedelem valójában csak a katolikus ifjak bécsi peregrinációját tiltotta meg. A protestáns főúri peregrináció, uralkodása alatt tapasztalható apálya inkább a szellemi színvonal ellaposodásának és a gyulafehérvári udvari iskola kényelmes konkurrenciájának volt „köszönhető.” Erre Bethlen Miklós egy másik eszmefuttatása is bizonyíték: BETHLEN M., I. köt., p. 148.

tanulásra helyezték, ennek megfelelően az ifjak útja nem szabályos *peregrinatio academica* volt, hanem inkább tanulással is tarkított körutazás, egykorú német kifejezéssel *Kavalierstour*.¹²⁸ A 16. század végén ez még másképpen működött, Kornis György illetve Haller Gábor nagyapja, (I.) Haller Gábor komoly egyetemi tanulmányokat folytatott.¹²⁹ A padovások nemzedéke azonban kihalt, és a következő generáció szeme előtt már új eszmények lebegtek. A 17. század magyar főúri peregrinációja tulajdonképpen az udvari lét külföldi meghosszabbítása, más udvarokkal való ismerkedés, amelynek célja némi kötetlen nyelvtanulás, a diplomáciai jártasság megszerzése, illetve az így kialakított kapcsolatrendszer későbbi politikai kamatoztatása.¹³⁰

Az erdélyi főúri peregrinus már a padovások idején is sokkal fiatalabb, mint az *alumnusok*, inkább gyermek, mint felnőtt. Homoródszentpáli Kornis György például tizenhét évesen indul el útjára, és ez nem kivételes, sőt inkább jellemző. A 17. századi Bethlen Péter és a vele együtt útra kelő nemesifjak sem idősebbek, egyikük Bethlen János a tizenöt esztendő sem töltötte be.¹³¹ Egy főúri leszármazottnak nem kell végigjárnia a hazai iskolarendszer számárlétráját, születési jogon utazhat. A szülők várakozásai felülkerekednek a félelmeken, és elengedik a nagyvilágba, s rangjára valamint zsenge korára való tekintettel kisebb

¹²⁸ ÖTVÖS 1986, p. 15.; Ez a fajta peregrináció mind az erdélyi, mind a magyarországi protestánsok körében jelentkezett. A 17. század második felének magyar katolikus főúri ifjai már ennél is kötetlenebbül „peregrináltak”. Sokszor egyáltalán nem iratkoztak be oktatási intézménybe, csupán utaztak. A 17. századi erdélyi és magyarországi protestáns főúri peregrináció részben mintegy átmenetet képez az osztrák kutatásban nemesi/lovagi tanulmányútnak nevezett típus és a *peregrinatio academica* között. A *Kavalierstour* magyarországi példái közül Batthyány Kristóf 1657–58-as európai útját és Széchényi Zsigmond 1699–1700-as itáliai körutazását kell feltétlenül megemlíteni. SZELESTEI 1988, illetve ÖTVÖS 1988

¹²⁹ Homoródszentpáli Kornis Györgynek naplója ugyan nem maradt fenn, de peregrinációját meglehetősen jól ismerjük útleveleiből. A fiatal unitárius főnemes 1587-ben indult el azzal a csoporttal, amelyet Báthory Zsigmond küldött a lengyel királyválasztó országgyűlésre. Heidelbergben, majd 1591-től Padovában folytatott tanulmányokat Apja már 1592-ben kéri, hogy menjen haza, de ő még tanulni akar. 1594-ben hal meg, Padovában. VASS 1912; BINDER 1976, p. 47–53. Leveleit több ízben is kiadták, legutóbb: BINDER 1976, p. 53–72; KOVÁCS S. I. 1990, p. 272–280. Mindkét közlés a Keresztény Magvetőben megjelent szövegeken alapul.

¹³⁰ A főúri peregrinációval kapcsolatos elvárásokat a legutóbbiban a késmárki David Frölich fogalmazta meg *Medullájában*: „Végül arra szeretném alázatosan felhívni és biztatni tekintetességüket, hogy járják be az idegen földeket ezekben az ifjú esztendőikben, melyek nagyon alkalmasak a vándorlásra. Az utazás segítségével ugyanis a főnemes pontosan megtanul alkalmazkodni a társadalmi élethez, amikor hazáján kívül különböző udvarokban megfigyeli a szép és tökéletes testtartást, taglejtést.” KOVÁCS S. I. 1990, p. 53.

¹³¹ ADATTÁR II, p. 628.

udvar kíséri: legalább egy tapasztaltabb ember, a nevelő, esetleg udvarmester is, valamint néhány hasonló korú nemesifjú, akik egyben inasai is lehetnek az utazás főszereplőjének. A peregrináció nem tart hosszabb ideig, mint a teológusoké, de általában egy helyen sem tanulnak sokáig.¹³² Megállnak ugyan az instrukcióban kijelölt egyetemeken, de nem a hagyományos ismeretszerzés a cél. Az egész kis udvar egyszerre, egy napon iratkozik be az éppen esedékes oktatási intézményben, reprezentálnak. Az ifjú akár a szokásos beiratkozási díj többszörösét is kifizeti, ezzel hívva fel a figyelmet családjának a birodalmi főnemesekével párhuzamba állított rendi státuszára. Ő és kíséret általában fel sem tüntetik az anyakönyvben azt az egyetemi kart, amelyet látogatni szeretnének, bejárnak ide is, oda is. A beiratkozás után számtalan kirándulást tesznek, megtekintve a környék nevezetességeit, közben vendégségről vendégségre, udvarról udvarra vándorolnak. Tartózkodásuk alatt kényelmes szállást bérelnek, és másra sem sajnálják a pénzt. Az Európa két fele között már akkor is létező árkülönbség, és a nagy távolság miatt azonban gyakran anyagi nehézségeik támadnak,¹³³ és a világjáró ifjú kénytelen lesz pénzt kérni hazulról, egészen addig, amíg a szülők megunják, és kísérőivel vagy azok egy részével hazarendelik.

Természetesen ez a második vázlat is erősen sarkított, és azt sem szabad elfelejtenünk, hogy egy kezünkön meg tudjuk számolni a 17. század erdélyi főúri peregrinusait.¹³⁴ A kései példákön, kisbúni Bethlen Miklóson, fián Bethlen Mihályon,¹³⁵ és széki Teleki Mihály fián, Teleki Pálon kívül mindössze iktári Bethlen Istvánt,¹³⁶ és öccsét, Bethlen Pétert említhetjük.¹³⁷

¹³² Párhuzamos ez a német birodalomban elterjedt Bildungsreise gyakorlatával. Az erdélyiek közül csak az arisztokratákra jellemző. SZABÓ–TONK 1993, p. 497.

¹³³ A 16. század végén a levelei alapján takarékosnak tűnő, és tekintélyes családból származó Kornis György egyenesen azért hagyja el Heidelberget Padova kedvéért, mert megtudja, hogy ott olcsóbb az élet. VASS 1912, p. 220–221.

¹³⁴ Az ugyancsak létező, de más jellegű erdélyi katolikus főúri peregrinációt, amelynek célpontja elsősorban Bécs volt, most nem számítom ide. A katolikus Mikes Mihály pedig a maga hollandiai útjával, amelyről éppen Haller Gábor naplójából értesülünk, és amelynek tanulmányi részéről semmit sem tudunk, különleges jelenség. SZABÓ–TONK 1992, p. 189.

¹³⁵ BETHLEN MIHÁLY

¹³⁶ Bethlen Istvánt heidelbergi peregrinációjára több nemes ifjú is kísérte: így. pl. Barcsay Zsigmond, tótváradjai Kornis Mihály (testvére majdani udvarmestere) és Kovacsóczy István. A közrangú kísérők között pedig Bojti Veres Gáspárt, és a későbbi püspököt, Geleji Katona Istvánt kell feltétlenül megemlíteni. HELTAI 1994, p. 15.

¹³⁷ A 17. század közepén mintegy 10 éven át peregrináló Nadányi János nem illik bele ebbe az összképbe. Apja ugyan kisnemesi sorból ítélőmesterré küzdte fel magát, de szakértelmiségi, és nem

A fenti leírásnak maradéktalanul csak Bethlen Péter útja felel meg, azért mertem mégis típusként felvázolni, mert legtöbb elemét számos lengyelországi párhuzam, így a litván Radziwiłł herceg és a Lesczyński grófok peregrinációja is erősíti. Éppen a Bethlen Péter-féle utazás lesz igazán fontos Haller Gábor tanulmányainak megértéséhez.

Bethlen Pétert 1625-ben indította el apja Nyugat Európa felé, fényes, már-már fejedelmi kísérettel, amelynek élére udvarmesterként tótváradjai Kornis Mihályt, nevelői minőségben pedig Tölcseki Istvánt nevezte ki. Tavasszal indultak el Kassáról és a Szepességen át hagyták el a királyi Magyarország területét, hogy aztán nyugatra forduljanak, és Szilézia érintésével érik el első úticéljukat, Frankfurt an der Oder egyetemét. Itt egy évet töltöttek, majd 1627 júniusának végén továbbindultak Leidenbe, ahol szintén egy bő esztendeig időztek. Bethlen István Tölcsেকেinek és Kornisnak írott leveleiből világos, hogy a praeceptor és az udvarmester már nem tudták kordában tartani az ifjú Bethlen Pétert, aki több hajlandóságot mutatott a mulandó világi élvezetekre, mint a tanulásra. Az elégedetlen apa, hamarosan három újabb nevelőt küldött ki a leszerepelt korábbiak helyére, akiknek tanulását azonban nagylelkűen tovább is finanszírozta. A váltás, Cseffei László, Bornemissza Ferenc, és Pálóczi Horváth János megérkezte után az udvar útra kelt, a peregrináció gyakorlatilag diplomáciai körutazássá alakult át.¹³⁸ Ellátogattak Spanyol Németalföldre, ahol Izabella főhercegnő fogadta őket, majd Ostendéből áthajóztak Angliába, ahol magával I. Károly angol királlyal találkoztak. Következő állomásuk Párizs, ahol XIII. Lajos látta őket vendégül, majd Olaszországba látogattak, végül 1628 novemberében értek haza.¹³⁹ A több mint hároméves peregrináció nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ahogy nem kis malíciával Kemény János is megjegyezte: „*az grófnak nem használta az peregrinatio; corrupáltván erkölce, semmirekellő emberré lőtt vala...*”¹⁴⁰

Mindezt azért kellett feltétlenül elmondanunk, mert Haller Gábort éppen Bethlen Péter apja, a gubernátor küldte el nyugati peregrinációjára. Az út és az

főúr. Fia és kísérője, Enyedi R. Gáspárt utazását maga finanszírozta, velük instrukciót is adott, de fia hazatérve nem birtokos, hanem tanár és lelkész lett. Kovács S. I. 1990, p. 116–123, p. 835–837.

¹³⁸ MONOK 1988, p. 628–635.; MONOK 1989, p. 209.

¹³⁹ LUKINICH 1926, p. 86–96.

¹⁴⁰ KEMÉNY J., p. 52–53.

utazó számára pedig, a kudarcok ellenére, fontos előképként szolgálhatott Bethlen Péter utazása. A lényegében közrangú alumnus módjára peregrináló Haller Gábor azonban legfeljebb csak igényeiben követhette Bethlen István fiát. Kiutazásakor kísérete valószínűleg mindössze egyetlen, Bethlenfalvi Dávid nevű, nevelői/praeceptori és inasi funkciókat ellátó idősebb diákból állt, akit naplójában csak szolgaként emleget. Később, Leidenben, már egy másik, Esztergomi István nevű *ephorus*ról (nevelőjéről) hallunk.¹⁴¹ A napló alapján magát Hallert is beleértve kétfős „udvartartást” feltételezhetünk, amely anyagi helyzetének átmeneti javulásával olykor háromfősre nőtt: a nevelő mellé felvett egy igazi, helyi szolgát.¹⁴² Mint majd látjuk, az udvarok látogatását, és a tanulmányait megszakító kisebb sugarú felfedezőutakat ő sem hanyagolta el, de kárát látta, mert otthonról hozott, és a Bethlen Péter példája által sugallt igényei nem álltak összhangban anyagi helyzetével. A Haller naplójában kulcsszerephez jutó, különösen súlyos anyagi problémák elsősorban ebből az ellentmondásból eredhettek.

Hallert tehát legfeljebb a keretek tekintetében nevezhetjük főúri peregrinusnak.¹⁴³ Az anyagi hátrányból azonban előnyei is származtak, mert ifjabb Bethlen Istvánhoz hasonlóan nem fecsérelte el az egyetemi éveket,¹⁴⁴ tanult, méghozzá olyan tantárgyakat, amelyeket a kötelezően teológiát hallgató közrangú alumnusok, majdani lelkészek felsőfokon csak ritkán sajátíthattak el. Haller Gábor útja egyfajta átmenetet képvisel a főúri tanulmányút és a hagyományos peregrináció között, de studiumainak intenzitását tekintve mindenképpen az utóbbihoz áll közelebb. Legjobb hazai párhuzama egyértelműen Bethlen Miklós peregrinációja. A látogatott egyetemek listáját illetően pedig tökéletesen illeszkedik a heidelbergi egyetem pusztulása (1622) után uralkodó magyarországi

¹⁴¹ Az *ephorus* helyes fordítása ezúttal kísérő, nevelő, mint ez Teleki Pál instrukciójából is kiderül. FONT 1989, p. 7–8.; Még egy adat: BETHLEN M, I. köt, p. 176.; Egyébként „nemes inas” jelentéssel is használták.

¹⁴² 2. tábl.

¹⁴³ A jelleget tekintve Haller peregrinációjának legjobb párhuzama az ítélőmester (ebben az esetben nemesi származású szakértelmiségi) fiaként peregrináló Nadányi János. KOVÁCS, S. I. 1990, p. 835–836. És a Hallerhez hasonló rangú, sok tekintetben szintén kivételes Bethlen Miklós. BETHLEN M, I. köt, p. 176. (Főnemes létére ő is egy ephorussal utazott, és komoly tanulmányokat folytatott)

¹⁴⁴ Bethlen István és kísérete 1619 elején indult el Heidelbergbe, de a harmincéves háború megérkezése (konkrétan a spanyol Spinola hadai) miatt már 1620 őszén kénytelenek hazatérni. LUKINICH 1926, p. 82–87.; Heltai János rövid összefoglalást ad a főúri/nemesi származású heidelbergi magyar peregrinusokról, köztük Bethlen Istvánról. HELTAI 1994, 9–10.

és erdélyi trendbe, amely minden rendű és rangú református diák számára rövid odafrankfurti, majd pedig németalföldi (leideni és /vagy franekeri) tanulmányokat írt elő.¹⁴⁵

3.2. A peregrináció kellékei – a napló és a „loci communes”

A szélesebb értelemben vett peregrinációhoz (utazáshoz) a korban kiterjedt elméleti irodalom kapcsolódott.¹⁴⁶ Az ilyen, legtöbbször Justus Lipsius nyomdokán haladó művek először antik példák nyomán igazolták az utazás hasznosságát, majd megjelölték célját és módját is, valamint felsorolták azokat az írásbeliséghez kötődő kellékeket, amelyek egy magára valamit is adó utazó számára elengedhetetlennek minősültek. Ezt a listát a fennmaradt források alapján további tételekkel bővíthetjük, és így válik teljessé a kép.

A minket érdeklő *peregrinatio academica* főúri változata esetében az első kellék az az egy vagy több írásos instrukció volt, amelyet a szülők fogalmaztak meg a kísérők, illetve az ifjú számára.¹⁴⁷ Ezekben az instrukciókban mindig első helyen szerepeltek a diák magaviseletére vonatkozó rendszabályok,¹⁴⁸ amelyeknek szigorú betartatása a nevelő feladata volt, csakúgy mint az, hogy ügyeljenek az ifjú egészségére. A részegeskedés, és a paráznaság mellett leginkább a rossz társaságtól a *consortio pravorum*-tól féltették a gyermeket, és inkább az éltesebbek barátságát ajánlották, ahogyan ezt Vér Judit is kifejti Teleki Pálnak és nevelőjének írott instrukciójában: „*Kerüllye a gonosz társaságot ... Szokott pestise az*

¹⁴⁵ A magyarországi utazási irodalom egyik úttörője, David Frölich is elsősorban Germániát dicséri, és ez a vélemény megfelel a magyar protestáns peregrináció gyakorlatának: „*Hol tehetsz szert szerencsésebben és könnyebben valamennyi tisztas tudományra, mint Germániában, mely a geometria tudományában felülmúlja a régi egyiptomiakat, vallásban a zsidókat, számtanban a káldeusokat, minden művészetben a görögöket, tudományban a rómaiakat, a mesterek különféleségében és szorgalmában minden más nemzetet, vitézségben pedig mindenkit manapság.*” KOVÁCS. S. I. 1990, p. 71.; JANKOVICS 1993, p. 558.; KOVÁCS S. I. 1990.; Gömöri György kritikai megjegyzései a válogatásról: GÖMÖRI 1999, p. 207–208.

¹⁴⁶ Az egykorú utazáselméleti irodalom legjobb magyar nyelvű összefoglalását Kovács Sándor Ivánnál találjuk: KOVÁCS S. I. 1988, p. 100–136.; JANKOVICS 1993, p. 557.

¹⁴⁷ KOVÁCS S. I. 1988, p. 134–135. A legtöbb fennmaradt magyarországi és erdélyi instrukció nem tükröz különösebb utazáselméleti ismereteket, ezek inkább konkrét (és praktikus) szabályokat fogalmaznak meg.

¹⁴⁸ Bethlen Miklós is ilyen jellegű instrukcióról számol be: „*[Atyám] Ada azért 750 aranyat, ephorusul Csernátoni Pált, kiről oda fel emlékeztem, hogy Kolosvárott Apáczai alatt logicae et rhetoricae lector et classium inspector volt, és szép instructiót, melyben egyik nota bene volt: hogysen tisztátalan életre vetemedjem, inkább házasodjam meg.*” BETHLEN M., I. köt., p. 176.

*Nemzeteknek az Académiákban tanuló Iffiak tobzodása, kardoskodása, Generositásnak és Cavalléri névnek színe alatt éjjel nappal való grassálása, latorkodása. De azoktól mint a tűztől jó eleve őrizkedgyék, sőt ha megcsufoltatnék is mértékletes, jámbor erkölcséért a rossz, fajtalan iffiaktól, azzal ne gondoljon ... Egy szóval kíványon inkább és kövesse az öregek barátságát, társalkodását, mint sem az Iffiaiket...*¹⁴⁹ A tanulásra vonatkozó megjegyzések azonban ritkán terjedtek ki a részletekre. Ilyen tekintetben kivételes a Nadányi Jánosnak adott instrukció, amely kitér az egyes tantárgyakra, sőt még a szükséges könyveket is megnevezi.¹⁵⁰ Mindaddig a főúri peregrinációhoz kapcsolódó intelmekről beszéltünk, de van példa közrangúnak adott instrukcióra is. Horváti Békés Jánosé és társaié. Ez egészen más jellegű, mint az iméntiek, írója Kovásznai I. Péter Hollandiát megjárta erdélyi püspök először az útvonalat vázolja fel, majd megnevezi azokat a személyeket, akiket az utazóknak fel kell keresniük, illetve akik segítségükre lesznek. Valószínű, hogy az ilyen és ehhez hasonló tanácsok általában szóban hangzottak el, így beszélhetünk egy sajnos nem maradandó, de nagyon fontos műfajról, a szóbeli útmutatásról is. Haller és nevelője azonban biztosan kapott írásbeli instrukciót, amelyet talán éppen Bethlen István vagy Geleji fogalmazott.

A második fontos, szegényebb diákoknál is szokásos kellék az *album amicorum* volt, az a kisméretű (nyolcad- vagy tizenkettedrét) könyvecske, mai kifejezéssel élve emlékkönyv, amelybe a peregrináló diák diáktársaitól, professzoraitól, vendéglátóitól gyűjtött bejegyzéseket. Ezek a 17. században általában három részből álltak, a bejegyző állandósult mottójából (jelmondatából), egy bibliai vagy klasszikus idézetből, és egy prózai vagy verses ajánlásból.¹⁵¹ Az előkelő személyiségektől, uralkodóktól gyűjtött bejegyzéseket különösen nagy becsben tartották.¹⁵² Haller Gábor naplójából tudjuk, hogy a legtöbb 17. századi

¹⁴⁹ FONT 1989, p. 7–8.

¹⁵⁰ KOVÁCS S. I. 1990, p. 120–123.

¹⁵¹ MML, p. 57–59. Földesi Ferenc szócikke; David Frölich azt javasolja, hogy a főrangú peregrinus két albumot is vigyen magával, egyet a híres emberek, egy másikat pedig „a közönséges barátok” és diáktársak számára. KOVÁCS S. I. 1990, p. 81. A szokásos ezzel szemben inkább az egy album volt, „vegyes értékű” bejegyzésekkel.

¹⁵² David Frölich hangsúlyozza, hogy egy ilyen értékes albumbejegyzés további fontos ismeretségekhez juttathatja hozzá a peregrinust. „Hogy pedig a főemberek ismeretségét és barátságát könnyebben és kényelmesebben megszerezze, nekik a barátok albumát (Album

magyar peregrinushoz hasonlóan ő is vitt magával ilyen albumot, sőt három neves bejegyzőjét is említi, Pfalzi Frigyes (a téli királyt), Frigyes Vilmost (Hollandia helytartóját), és Radziwiłł litván herceget.¹⁵³ Valószínű azonban, hogy nem csak hírességek sorakoztak albumában, hanem a szokott módon tanárai és diáktársai is, azonban a naplóban ezeket nem említi. Sajnos kevés arra az esély, hogy valaha is felbukkanjon Haller *album amicorum*, pedig bizonyosan sok érdekes információval szolgálna.¹⁵⁴

A *patronus* vagy szülő természetesen igényt tartott arra, hogy a diák vagy éppen nevelője időről időre tájékoztassa a peregrináció alatt történt eseményekről, a bejárt helyekről, anyagi helyzetéről, tanulmányairól, egészségéről. Így születtek meg az útilevek.¹⁵⁵ Bethlen Péter két kísérőjének Cseffei Lászlónak, és Pálóczi Horváth Jánosnak fennmaradt levelei közül némelyik valóságos kis útikönyv.¹⁵⁶ A hosszabb vagy rövidebb útilevekre természetesen válaszlevelek is születtek, amelyek sokkal sablonosabbak. Haller Gábor által írott útilevél ugyan egyelőre még nem került elő, de olyan levél igen, amit neki küldtek. 1633. májusából fennmaradt a buzgó kálvinista I. Rákóczi György egy levele. A fejedelem 1632-től már biztosan belépett Haller támogatóinak sorába. Védencének 300 tallér küldését jelenti be, és arra inti, hogy maradjon meg a „*keresztényi igaz vallásban*.”¹⁵⁷

Egy további fontos kellék nem más, mint a napló, amelynek a kora újkorban számos válfaja terjedt el az utazók és az otthonülők körében. Megjelenése, vagy inkább gyakoribbá válása egyrészt a humanizmus emberközpontú szemléletével,

amicorum) nyújtsa, mert ha abban azok kézjegye, címere, vagy képmása benne lesz, ez neki tisztességes bizonyosságul fog szolgálni arra, hogy ezekkel a férfiakkal barátilag társalkodott, és hogy az illető helyeken egy ideig személyesen élt.” KOVÁCS S. I. 1990, p. 83. Frölich arra is felhívja a figyelmet, hogy az albumot személyesen kell a hírességek elé vinni.

¹⁵³ 4. tábl. A 17. századi magyar peregrinusok emlékkönyveiről: GÖMÖRI 1981 Gömöri szerint az album vegytiszta formájában csak a 17. század elejére jelenik meg, a 16–17. század fordulójára pedig az olyan vegyes jegyzetkönyvek jellemzőek, mint Miskolci Csulyak Istváné, amely egyesíti egy emlékkönyv és egy peregrinációs napló sajátosságait. Gömöri a tanulmányban részletesen elemzi Martonfalvi György (1636–1681), Körmendi Péter (1635–1691) és Mezőlaki János albumát. (Utóbbi emlékkönyv bejegyzései: 1667–1676)

¹⁵⁴ Az viszont nagyon is valószínű, hogy diáktársai albumában felbukkanhatnak az ő bejegyzései. Hasonló magyar vonatkozású emlékeket eddig csak Gömöri György gyűjtött, de tudomásom szerint Haller Gábortól még nem talált bejegyzést. Az erdélyi főúri peregrinusok albumai közül egyedül Teleki Pálé maradt meg. Szabó András szíves közlése

¹⁵⁵ Kovács Sándor Iván ugyan azt írja, hogy az útilevél „spontán tartozék.”, de ez a megállapítása véleményem szerint nem helytálló KOVÁCS S. I. 1972, p. 81.

¹⁵⁶ Kiadva: KOVÁCS. S. I. 1990, p. 414–422.; BINDER 1976, p. 72–91.

¹⁵⁷ 1633. máj. 22. Gyulafehérvár. I. Rákóczi György Haller Gábornak TT 1890, p. 562–563.

másrészt az időfogalom változásával, lineárisává válásával magyarázható. Az első ismert magyarországi napló, Budai Kakas Jánosé, még Mohács előtről maradt ránk, és a köztörténeti bejegyzéseken túl személyes információkat is tartalmaz, az egyetemet járt író humanista műveltségének megfelelően latin nyelven.¹⁵⁸ A 17. századi Erdélyben különösen nagy divatja volt a már anyanyelven írott naplónak és rokon műfajainak, I. Rákóczi György fejedelemtől a nemességen át a szász polgárokig mindenki vezetett valamilyen feljegyzést, ha mást nem, egy könyv üres lapjaira felírta a családjában történt születéseket és halálozásokat. (Ez utóbbit a Nyugat Európában elterjedt családkönyvek kezdetleges változatának is tekinthetjük.)

Az útinapló vagy diáknapló azonban az iméntiektől sok tekintetben eltér, mert többé-kevésbé magában hordozza az útleírás sajátosságait is.¹⁵⁹ A Haller Gáboréhoz hasonló szűkszavú naplók ugyan csak ritkán térnek ki a bejárt tájak nevezetességeire, ám Miskolci Csulyak István és Szepsi Csombor Márton művei példát adnak az ellenkező végletre is, amikor a napló súlypontja az írásos forrásokra helyeződik, és szinte teljesen átlényegül útikönyvvé.¹⁶⁰

A késmárki David Frölich utazáselméleti munkájában a naplóírás egyik indítékára is ráirányítja a figyelmet: „[A peregrinus] készítsen magának naplót, kézikönyv formájában, amelyben beszámol arról, ami út közben naponta történt, amit látott, hallott. Kellemes lesz majd egykor a visszaemlékezés...”¹⁶¹ A visszaemlékezés, a személyes ok azonban korántsem volt kizárólagos. A gyakori pénzügyi feljegyzések arra hívják fel a figyelmet, hogy a naplók egyben az adósságok és kintlévőségek könyvelésére is szolgáltak, vagy a szöveg szövetébe, vagy külön a napló végére illesztve azokat. Kevésbé racionális okokat is

¹⁵⁸ A napló egy Stoeffler–Pflaumen-féle öröknaptár bejegyzéseiből áll össze, amelyet a Budapesti Történeti Múzeum vásárolt meg Györfy György történésztől. A naplóban a Krakkót és Bolognát megjárta Kakas János elárulja, hogy volt egy igazi, bővebb liber memorialisa is. Kubinyi András megfelelő bevezetés és jegyzetek kíséretében kiadta a szöveget. KUBINYI 1999, p. 196. és p. 207–211.

¹⁵⁹ Ezt az útleírást a főúri peregrinusok esetében gyakran nem a főszereplő, hanem valamelyik kísérője készíti el, programműként. A legjobb példa, Kecskeméti Gergelynek, Bethlen Péter társának munkája, amely Franekerben jelent meg, 1626-ban. Kivonatos közlése: KOVÁCS S. I. 1990, p. 408–413.

¹⁶⁰ KOVÁCS S. I. 1972, p. 80.

¹⁶¹ KOVÁCS S. I. 1990, p. 81.

feltételezhetünk, mert az álmokat, csodajeleket, természeti katasztófákat, és időjárási extrémításokat nem igazán a távoli visszaemlékezés kedvéért jegyezték fel. Az útinapló mint minden napló furcsa kettősséget hordozott magában, nem csak írója számára őrizte az információt, de hallgatólagosan feltételezett más olvasókat is.¹⁶² Számos, főúri peregrinációhoz kötődő útinapló éppen azért született meg, mert a szülők megkövetelték, sőt az instrukcióban is előírták egy napló vezetését.¹⁶³ Az utazás értelmének csalhatatlan bizonyítékát látták a *diariumban*. A ránk maradt útinapló szinte minden esetben már az írás második fázisát képviseli, amelyet megelőzött egy piszkozat. Ez az első fázis lehetett külön lapokra rótt feljegyzés, de sok esetben inkább preparált kalendárium. A kor nyomdái erre a célra speciális naptárakat is készítettek, beiktatott üres oldalakkal.¹⁶⁴ Akadtak olyanok, akik megelégedtek a kalendáriumokba történő jegyzeteléssel, de a legtöbb peregrinus nem adta alább az igazi naplónál.¹⁶⁵

Haller Gábor naplója a koraújkori erdélyi peregrináció történetének egyik legértékesebb emléke. Mintegy másfél évtizedet fog át, és nem pusztán peregrinációs napló, írója hazatérése után is folytatta. A tizenkettedrét könyvecske Haller 1629-es udvarhoz állásával kezdődik és Rákóczi György 1644-es hadjáratával végződik.¹⁶⁶ Az utolsó lapokon más jellegű feljegyzések egészítik ki: 1635–36-ban felfogadott szolgálinak fizetése, egy-két ajándék megörökítése, fontosabb megszólítások, a hadvezetés módjáról és az ország helyes igazgatásáról szóló elmélkedések, illetve a naplóban található egyik titkosírás megfejtési kulcsa.

¹⁶² Szabó András bevezető tanulmányában: SZENCI MOLNÁR A., p. 8–9.

¹⁶³ Jó példa a főúri előképeket követő Nadányi Mihály fiának adott instrukciója, amelyben a kísérő, Enyedi R. Gáspár feladatává teszi a napló vezetését. A diáriumba a költségeket is be kell vezetniük. KOVÁCS S. I., 1990, p. 120.; KOVÁCS S. I., 1988, p. 148.; A fiát itáliai körútra (nem *peregrinatio academica*) küldő Széchényi Zsigmond is nyomatékosan ajánlja a naplóírást. „*Ha tanulnyi, s-experiálnyi akarsz, a melly nap tiülünk el mensz Diariumot csináltatván magadnak valamelly Falu, Város Vár, és Praesidiumokon által, vagy mellette mensz, azoknak Neveket Statussokat föl irdgyad, elmédbenis megh tarcsad...*” A követelmény mind a kísérő, mind az ifjú instrukciójában szerepel. ÖTVÖS 1988, p. 31–38.

¹⁶⁴ KOVÁCS S. I. 1988, p. 149.; Létezett az ilyen kalendáriumoknak nem személyes, hanem történeti célú változata is, például az 1564-ben Wittenbergben kiadott Eber-féle kalendárium, amelyet több neves személyiség, köztük Bocatius János is ellátott feljegyzéseivel. SZELESTEI 1998, p. 7.

¹⁶⁵ Bethlen Miklós még tovább ment, peregrinációs naplóját beledolgozta önéletírásába. A napló említése: „...ez pedig úgy tetszik lőn in Julio, anno 1663, az akkori diariumomban jobban meglátszik.” BETHLEN M, I. köt., p. 185.

¹⁶⁶ Külsőjéről csak annyit tudunk, amennyit Szabó Károly a kiadás bevezetőjében elmond: kötése fehér pergamen, lapjai számozatlanok. ETA IV., p. XIII.

Haller Gábor főleg magyarul ír, naplójának első részében azonban a fontosabb történeti eseményeket és az egyetemi élet részleteit gyakran latinul örökíti meg.¹⁶⁷ Hazatérte után a latin bejegyzések erőteljesen megritkulnak, és a napló – Vízaknai Briccius György és Rozgonyi Varga János szintén továbbvezetett peregrinációs diariumaihoz hasonlóan¹⁶⁸ – az összképet tekintve szegényesebb lesz. Míg a napló első fele egészen kivételes, addig a második rész színvonalában inkább a korabeli nemesi naplókhoz (Hídvégi Nemes János, I. Rákóczi György, Rétyi Péter etc.) közelít, bár azoknál színesebb. Nem véletlen, hogy a peregrinációra vonatkozó részt három ízben külön is kiadták.¹⁶⁹ Az otthoni események csak Szabó Károly féle alapkiadásban szerepelnek. Ezek a kevésbé érdekfeszítő részek is komoly mentalitástörténeti értéket hordoznak azonban.

A *Napló* eredeti kézírata sajnos egyelőre lappang. Sokáig a gyulafehérvári Batthyaneum őrizte,¹⁷⁰ innen adta ki Szabó Károly is, ám az 1970-es évek elején a bukaresti Nemzeti Történeti Múzeum alapításakor több más értékesnek ítélt könyvvel és tárggyal együtt begyűjtötték, és jelenleg lappang.¹⁷¹ Az eredeti híján

¹⁶⁷ Ebben eltér a legtöbb 16–17. századi magyarországi klaszikus peregrinációs naplótól, például Szenci Molnárétól, vagy Miskolci Csulyak Istvánétól, vagy Horváti Békés János amelyek latinul íródtak.; Kovács Sándor Iván a korajkori magyar utazási irodalomról írott tanulmányában Haller Gábor naplóját – meglehetősen következtetlően – a magyar nyelvűek közé sorolja, míg Szenci Molnárét, amelyben elvétve előfordul egy-két magyar mondat, vegyes (latin–magyar) nyelvűnek nevezi. KOVÁCS S. I. 1972, p. 81.

¹⁶⁸ ROZGONYI VARGA J. és VÍZAKNAI BRICCIUS Gy.

¹⁶⁹ SZAMOTA 1892, p. 222–225. (részletek) BINDER 1976, p. 94–108. (kihagyásokkal) KOVÁCS S. I. 1990, p. 423–448. (kisebb kihagyásokkal)

¹⁷⁰ A *Napló* kéziratáról először Benkő József adott hírt, 1785-ben a Magyar Hírmondó hasábjain. BENKŐ J., I. köt., p. 39. A Szabó Károly féle kiadás Benkő József másolata, Ötvös Ágoston ehhez készített kiegészítései, illetve az eredetivel való összevetés alapján készült. ETA IV, p. XIII–XIV. Az eredeti példány a gyulafehérvári Batthyaneum kéziratának mindkét megjelent katalógusában megtalálható. BEKE 1871, No. 394., p. 38.; SZENTIVÁNYI 1958, No. 484., p. 247. (Itt helytelenül tizenhatodréként szerepel); Az 1963-ban kiadott Ilies–Crăciun féle történeti kéziratok jegyzéke mind a négy példányt felsorolja. A Gyulafehérvárott található eredetit (ms. nr II, 184) a Kemény József gyűjteményben őrzött Benkő József, és Ötvös Ágoston által készített másolatokat, illetve egy harmadik több másoló kezétől származó 19. századi *copiat* a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratkollekciójában. (Egy itt ejtett hiba: úgy tudja, hogy Szabó Károly egyáltalán nem használta az eredetit.) ILIES–CRĂCIUN 1963, p. 272. A román kézikönyv a magyarországi kutatók többsége számára sajnos teljesen ismeretlen. Kulcsár Péter, a magyar történeti irodalom legfrissebb lelőhelyjegyzékének összeállítója sem használja. *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. ed. KULCSÁR Péter, Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2003, p. 812.

¹⁷¹ Ez a jobbik eshetőség, a másik a Ceaușescu-rezsim kultúrpolitikájából könnyen kikövetkeztethető. A kézirat hollétére vonatkozó információért Kovács Andrásnak tartozom köszönettel. A naplóra vonatkozó írásos megkeresésemre a múzeumtól mind a mai napig nem kaptam választ. – A *Napló* egyetlen teljes kiadása azonban szerencsére két átírás és az eredetivel

nehéz valamit is mondani a napló vezetésének módjáról, az sem világos, hogy formailag milyen volt a kéziratban található dátumjelölés. A kor naplóírói általában megelégedtek a tartalmi bejegyzéshez kötődő napok megjelölésével, a többi nap homályban maradt. Haller Gábor azonban nem így tett, szinte minden napról feljegyzi, hogy hol tartózkodott, akkor is, ha akkor éppen semmi különös nem történt. A kiadásban ez kétféle formában jelenik meg, az „eseménytelen” napok vesszővel elválasztva követik azt a napot, ahol még megjelöli a tartózkodás helyét, vagy pedig kötőjel húzódik az eseménytelen időszak két határnapja között, és ezután jön a helynév, illetve az esetleges történés. A jelölések nem egészen következetesek, de valószínűleg megfelelnek az eredetinek, mert Horváti Békés János diáknaplójában is találunk formailag hasonló dátumokat. Az ünnepek és máshonnan is ismert történeti események ellenőrzése azt mutatja, hogy a második típusú, kötőjeles dátumozás esetén a bejegyzés mindig a megjelölt időszak utolsó napjára vonatkozik. Ez azt jelenti, hogy amikor valami érdeklődést keltett, Haller utólag feljegyezte, hogy az utolsó bejegyzés óta hol tartózkodik. Nyers naplóját tehát nem naponta, hanem inkább hetente kétszer-háromszor, olykor egyenesen néhány hónapos szünetekkel vezette. Az utóbbi inkább csak az első évekre volt jellemző. Néhány ellenőrzött esetben Haller gyakran egy egész hetet tévedett.¹⁷² Haller hazatérése után a *Napló* rendszeresebbé vált, és a pontatlanságok száma csökkent.

Fontos jellegzetessége a *Naplónak*, hogy Haller bizonyos részeket titkosírással vezetett. A különösen érzékeny, családi témákat, lelkivilágára vonatkozó bejegyzéseket egy viszonylag egyszerű titkosírással írta, amelynek jeleit pontok és vonalak változatos kombinációjából állította össze. Ezeket a részeket Ötvös Ágoston, a kérdés szakértője fejtette meg a kiadó Szabó Károly számára, és természetesen a kiadásban is feloldva szerepelnek. (dőlt betűs kiemeléssel).¹⁷³

Néhány kevésbé kényes bejegyzésnél pedig anagrammát alkalmazott, és a feloldás

való összevetés eredménye, ezért ha nem is tökéletes, de valószínűleg megbízhatóbb, mint más hasonló korú forrásközlések.

¹⁷² Herepei János is rajtakapta Hallert egy tévedésen: A kolozsvári sáfárpolgár szerint Haller 1635. augusztus 4-én ért Kolozsvárra, míg a *Napló*ban augusztus 11. áll. ADATTÁR I, p. 536.

¹⁷³ Valószínű, hogy ugyanezt a titkosírást használta Haller az 1636. jan. 19-re vonatkozó bejegyzésnél is, és Szabó Károly csak az illem miatt nem oldotta fel. ETA IV, p. 31. (négy szó) A helyszínből (Kerelőszentpál) ítélve valószínűleg egy apjával folytatott vita rejlik a jelek mögött.

kulcsát ő maga adta meg a napló végén, sőt egy helyen közvetve utal is arra, hogy az olvasó a kötetben megtalálhatja a megfejtést.¹⁷⁴ Olyan naplóval állunk tehát szemben, amelyről igazolható, hogy nem csak írója számára készült.

A szöveget figyelmesen olvasva teljesen egyértelművé válik, hogy a megmaradt napló, vagy legalább is annak 1635-ig terjedő része nem egy, az eseményekkel nagyjából egyidejű első verzió, hanem tudatos mű, egy vagy több későbbi Haller-féle szerkesztés eredménye. Ahogyan Teleki Sámuel is bevallja a maga peregrinációs naplójában: „*Ezen könyvemben nem mindeneket írhattam jó renddel, mert a jegyzéseimet más diariumban tettem volt, s csak úgy írtam osztán össze őket...*”¹⁷⁵ Gyanúkat erősíti, hogy a leideni tartózkodás alatti erdélyi események nem mindig a hír megérkeztenek időpontjánál szerepelnek, hanem az eredeti időpontnál. (Ilyen például I. Rákóczi György uralkodásának kezdete, vagy éppen az író bátyjának, Haller Miklósnak halála.)¹⁷⁶ A napló alapját alighanem egy annotált kalendárium képezte, amelybe Haller a peregrináció eseményeit és talán költségeit is bevezette. Ezt egészítette ki később a beérkezett és elküldött levelek adataival, illetve európai hírekkel, amelyeket nyomtatott hírlevelekből (*Neue Zeitung*), röplapokból és az ekkor kibontakozó periodikus sajtó termékeiből: vásári kiadványokból (*Messrelation*) és hetilapokból merített.¹⁷⁷ Árulkodó jel, hogy Richelieu 1642 végén bekövetkezett halálát az 1643-as évnél véletlenül újra feltünteti. A néha nevesített hírforrásokon túl is használt azonban Haller nyomtatott alapanyagot. Nagyon valószínű, hogy a városok szükségű leírása során saját tapasztalatai mellett olykor útikönyvek adataira is támaszkodott. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy Haller naplója igen összetett munka, amelynek célja nem csak az események és gondolatok megörökítése volt, hanem a

¹⁷⁴ Az 1635. jan 24 „*Leyda. Eddig állottam meg bor nem ivást.*” – bejegyzésnél beszúrja: „*Quomodo legendum, vide alibi.*” ETA IV., p. 25.

¹⁷⁵ TELEKI S. p. 53–54.

¹⁷⁶ 3. táblázat

¹⁷⁷ A kora újkori sajtónak a hírek terjesztésében betöltött egyre jelentősebb szerepéről: G. ETÉNYI 2003. – Véleményünk szerint teljesen elhibázott az az állítás, amelyet Kármán Gábor ír le egyébként kitűnő tanulmányában Haller naplójáról: „...*mint Haller Gábor, aki az Odera menti Frankfurt egyetemén tartózkodva jóformán semmilyen más politikai eseményt nem jegyez fel naplójába, csak azokat a híreket, amelyek Erdélyből eljutottak hozzá.*” KÁRMÁN 2006a, p. 78. Valójában Haller mind oderafrankfurti, mind németalföldi tartózkodása alatt kifejezetten gyakran jegyez fel európai híreket.

peregrináció alatti szellemi gyarapodás igazolása is, ezért német kifejezéssel élve „*Selbstzeugnis*”-ként csak korlátozottan értékelhető.

Végül a *Napló*val kapcsolatban még egy kérdést tisztáznunk kell, nevezetesen azt, hogy mikor kezdte el írni. Gyanús hogy az első, az elutazást megelőző bejegyzések igen ritkásan követik egymást. Februárnál csak azt tünteti fel, hogy az egész hónap folyamán Gyulafehérvárott tartózkodott, áttérésének idejéről pedig azt írja, hogy „*e tájban az pápista vallást elhagyván állottam az reformata religiora.*” Ezt nyilvánvalóan nem a történés napján, és nem is néhány héttel utána jegyezte fel, hiszen akkor nem ilyen bizonytalanul fogalmazott volna. Az áprilisi kolozsvári *terminusról* pedig az ötödikei kezdés feltüntetése után azt mondja, hogy „*voltam ott 29. napjáig Aprilisnek*”.¹⁷⁸ Egyszóval minden jel arra utal, hogy a *Naplót* valamivel később, a májusi indulásakor, vagy azt közvetlenül megelőzően kezdte el vezetni.

Utoljára hagytuk a kora újkori peregrináció egy jellegzetes, de Magyarországon a fennmaradt emlékeket tekintve ritka műfaját, a *loci communes*. A *loci communes* elmélete az antikvitásból származik. A mára minden európai nyelvben pejoratív értelemben használt „közhely” eredetileg azokat a modulokat jelenti, amelyekből egy tudatosan szerkesztett beszéd vagy szöveg felépül, a *loci communes* pedig egy olyan kéziratos vagy nyomtatott könyvet, amely ilyen modulokat, azaz az írásban vagy szónoklatban felhasználható rövid gondolatokat, idézeteket tartalmaz rendszerezett formában. A kora újkori felsőfokú oktatásban általános volt, hogy a diákok az elsajátított ismeretek egy részét a gyorsabb mozgósíthatóság érdekében hasonló adatbázisokba rögzítették, amelyeknek vezetése egyben a tanulás egyik módját is jelentette.

Nemrég a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárban sikerült azonosítanunk Haller csonka *loci communes* gyűjteményét.¹⁷⁹ A negyedré, Haller Gábor és Haller Pál possessor bejegyzésével ellátott kézirat Haller Gábor sajátkezű feljegyzéseit őrzi, és a 18. században az önéletírásáról ismert borosjenői Székely László hagyatékával került a Református Kollégium gyűjteményébe.¹⁸⁰ A nyilvánvalóan csonka *loci communes* (üres lapok kihagyásával) a kötet első 289.

¹⁷⁸ ETA IV, p. 3.

¹⁷⁹ TK No. 343. in quarto (19,8x15,2 cm), 361. lap terjedelmű, pergamenkötésben.

folióját foglalja el, és az N betűnél, az 1525. columnával kezdődik. Szerkezete a korból ismert másik magyar „loci communes” gyűjteménynél, Szenci Molnárénál egyszerűbb, egyszintes.¹⁸¹ A pontos forráshellyel ellátott idézetek ellentétes és rokonértelmű szavakat felsoroló fogalombokrok (locusok) alá rendeződnek, az egyes erények, bűnök és egyéb fogalmak tartalmát mindig külön cím alatt szereplő exemplumok világítják meg.¹⁸² (6–7. kép) A kéziratot a klasszikus, retorikai felhasználásra készült (tehát nem pusztán enciklopédia-jellegű) loci communesek csoportjába tartozik. A feldolgozott szerzők sora pedig Cicerótól a jezsuita Jeremias Drechsel-en és Nicolas Caussin-on keresztül egészen Johann Heinrich Alsted-ig húzódik.¹⁸³ Sok teológiai, szónoklattani és történeti tárgyú munka mellett megjelenik a politika (Macchiavelli, Jean Bodin, Johann Althaus etc.) és a fizika (Girolamo Cardano, Johann Thomas Freigius) is. A gyűjteményt túlnyomóan latin idézetek alkotják, de néhány német és francia nyelvűt is találunk. A loci communes írásának kezdetét konkrét adatok alapján 1630 és 1643 közé lehet helyezni,¹⁸⁴ ám egyértelmű, hogy Haller leideni tartózkodása alatt született a legtöbb bejegyzés. Azt sem lehet teljesen kizárni, hogy hazatérte után az

¹⁸⁰ A kéziratot tartalmazó ún. Székely-tékáról (Az No. 316-630, 7865-7873 „helyrajzi” számokon) bővebben: JAKÓ 1976, p. 228–230. A téka minden 1663 előtt kiadott könyvét átnéztem, ám egyben sem találtam a Hallerekre vonatkozó possessor-bejegyzést. Borosjenői Székely László (1716–1772), Apafi Mihály befolyásos postamesterének, később tanácsurának, Székely Lászlónak unokája. 1763. júniusában elkezdett önéletírását 1972 óta az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi. Életét és munkáit először a kézirat megtalálójá mutatta be: KIRÁLY 1887. A szerzőnek az önéletírás szövegébe illesztett 1743–44-es bécsi útinaplója nyomtatásban is megjelent. SZÉKELY L. Az önéletírás újrafelfedezője előbb egy rövid bemutatást, majd egy hosszabb lélegzetű tanulmányt is közölt annak jelentőségéről: NÉMETH S. 1985. és NÉMETH S. 1986. A tanulmány kiter Székely öregkorában megélnéknél könyvgyűjtő tevékenységére is (p. 633–635), amelyről azonban az önéletírás kevés konkrétumot közöl.

¹⁸¹ Szenci Molnár Albert loci communes gyűjteménye kiadatlan, és részletes elemzése is várat még magára. Demonológiai vonatkozásai kapcsán röviden bemutatja: SZENTPÉTERI 1999, p. 41–43. A Szenci-féle közhelytárról készült digitális felvételekbe Szabó András engedett betekintést, segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁸² A loci communes műfaj történetének bemutatása az elméleti irodalom és nyomtatott közhelygyűjtemények segítségével: MOSS 1996. A munkára Szentpéteri Márton hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁸³ A függelékét is beleszámítva a kézirat mintegy 75 szerző 107 művére hivatkozik. A pontos számokat csak azután lehet megállapítani, hogy minden könyv, szerző és idézet azonosításra került, illetve kiderül, hogy hány esetben szó közvetett hivatkozásról. (Auctorokat idéző munkák használata az auctorhely párhuzamos feltüntetésével.) A legtöbbet idézett szerzők: A jezsuita Jeremias Drechsel (1581–1638) (9 idézett munkával!) és a református teológus: Christoph Pezel (1539–1604) kizárólag a „Mellificium historicum...” című nyomtatott „közhelygyűjtemény” révén. Őt könyv esetében Haller azt is feltünteteti, hogy saját példányát használta, ezek: Alsted: Encyclopedia, Drechsel: De vitiis linguae, Pezel: Mellificium historicum, Tacitus: Annales, de Laet: Belgii confederati respublica.

Erdélyben számára elérhető munkákból, többek között a saját könyveiből tovább bővítette. Különös érdekességgel bír a gyűjtemény függeléke, amely a miscellanea rovat mellett nyomtatott munkákból kijegyzetelt, országleírásokat is tartalmaz, erős alkotmányjogi hangsúllyal, Lengyelország, Franciaország és Velence mellett itt Hollandiát is megtaláljuk. Az Egyesült Tartományok tartományairól és városairól készített jegyzetek fő forrása az az 1630-ban Leidenben megjelent, ráadásul Haller könyvtárában is meglévő munka (*Belgii confoederati respublica...*), amelyre Rozgonyi Varga János is hivatkozik naplójában Leiden leírásánál, sőt hosszan idézi.¹⁸⁵ Ugyan a napló hollandiai részeinél még nem sikerült konkrét forrást kimutatnunk, ám további kutatás révén talán ez is sikerül, és Haller földrajzi olvasottsága önmagában is fontos információ.

A napló és a loci communes gyűjtemény révén Haller Gábor tanulmányai egészen kivételes helyet foglalnak el a 17. századi magyar peregrináció történetében. A következőekben szemügyre vesszük hosszú németországi és németalföldi tartózkodásának egyes állomásait, mégpedig azért, hogy közelebb jussunk tanulmányainak tartalmához.

3.3. Frankfurt an der Oder¹⁸⁶

Haller Gábor 1630. május 22-én indult el hosszú peregrinációjára, a három brandenburgi követ, és egy Bethlenfalvi Dávid nevű nevelő társaságában.

¹⁸⁴ A post quem-et a loci communes egyetlen személyes jellegű, talán nem írásos forrásra támaszkodó bejegyzése adja meg, amelyben a Bethlen Gábor 1629-es halálát előrevetítő vihart írja le. TK No. 343., c. 2154. (A Tempestas egyik exempluma) A vihar által előrevetített erdélyi politikai zavarok azonosítása nem egyszerű, leginkább a Bethlen halálát közvetlenül követő 1630–1631-es eseményekre gondolhatunk. Egyértelmű, hogy egy 1629-es keltezés nem lehetséges, hiszen akkor Haller a megfogalmazás utalna arra, hogy a folyó évről van szó. Ante quem-ként XIII. Lajos francia király 1643-ban bekövetkezett halálát jelölhetjük meg: „*Sic quia modernus illorum [Gallorum] Rex Ludovicus XIII linguae aliquo vitio haberet, omnes Galli pronuntiationem Regis imitari nituntur...*” TK No, 343., c. 1942. [A Rex, Comitatus, Ditio, Dominatus, Ducatus, Imperator, Imperium, Insula, Potentia, Provincia, Regium, Regnum, Sceptrum fogalombokor exempluma, forrásmegjelölés nélkül.] A király „modernus”, tehát ő volt a hivatalban lévő uralkodó.

¹⁸⁵ Leidenbe való 1638. máj. 26-i megérkezése kapcsán idézi a könyvtárában meglévő munkát: „vide Respublicae Belgicae descriptionem pag. mihi 69.” ROZGONYI VARGA J. p. 156. A könyv: Johannes de LAET, *Belgii confoederati respublica seu Gelriae, Hollandiae, Zelandiae, Trajectensis dioecesis, Frisiae, Transisalaniae, Groningae chorographica politicaque descriptio*, Lugduni Batavorum [Leiden], ex officina Elzeviriana, 1630. A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár példányát (No. 1788.) használtam.

¹⁸⁶ A disszertáció Haller Gábor peregrinációjáról szóló fejezeteinek egy korábbi verziója megjelenz: SZABÓ A. 2004.

Fogarasból észak-északnyugati irányban haladva meglehetősen gyorsan (öt-hat nap alatt) átszelték Erdély területét és május 27-én Kővárra értek.¹⁸⁷ A követek (és velük a két erdélyi) rangjuknak megfelelően természetesen valamilyen kocsin utaztak, egy nap alatt légvonalban mintegy 40–60 kilométert tettek meg. Munkács érintése után hamarosan a királyi Magyarország területére léptek, majd Ungon, Zemplénen és Sároson keresztül vitt tovább útjuk. Június 5-én értek a Szepesség lengyel részére, Lublóba, és egy kisebb hágón átkelve ereszkedtek le a hegyekből, Krakkó felé. Az erdélyi és magyarországi protestáns peregrinusok egyik fő útvonala éppen erre vezetett. Azok, akik a Németalföld felé vezető hosszú mérföldeken a szokásoknak megfelelően útba akarták ejteni Oderafrankfurt egyetemét, általában vagy itt, a Szepességben keltek át a Kárpátokon, vagy nyugatabbra a jablunkai hágónál.¹⁸⁸ Akadtak sokan olyanok is, akik Szepesi Csombor Mártonhoz hasonlóan nem Frankfurt felé igyekeztek, hanem végig Lengyelországon keresztül utaztak a tengerig. Ők Eperjes érintésével a Beszkid-vagy a Duklai-hágón keresztül hagyták el az országot.¹⁸⁹

A Szilézián át vezető útról Haller alig-alig ír valamit, útítársairól sem jegyez fel semmit. Annyi mindenesetre kiderül, hogy nem nagyon állnak meg. Csak Boroszlóban töltenek két éjszakát. (azaz egy napot) Június 18-án érnek Szilézia szélére, Crossenbe, és ezzel a brandenburgi választófejedelemség területére lépnek. Két nap múlva kelnek át az Oderán és nem Frankfurt an der Oder felé indulnak, hanem északi irányban folytatják útjukat, Berlin a céljuk, az ifjú Haller Gábor is velük tart, minden bizonnyal azért, hogy tisztelgő látogatást tegyen az uralkodónál. Különös hogy csak az *elector* váráról tesz említést, György Vilmosról és a történekről pedig semmit.¹⁹⁰ Haller György 1631-ben mindenesetre úgy nyilatkozott a nürnbergi rokonoknak, hogy Gábor a választófejedelem udvarában tartózkodik.¹⁹¹ Állítása ebben a formában nem igaz, ám annyit már csak Hallerral

¹⁸⁷ Az út állomásai, modern nevükkel megtalálhatóak: *1. tábl.*

¹⁸⁸ A nyugati útvonal azt jelentette, hogy Zsolna környékéig lehajóztak a Vágon. Ebben az esetben a határ átlépése után azonnal Sziléziába kerültek, Lengyelországot nem érintették. HORVÁTI BÉKÉS J., p. 6, 26–28. – Kovásznai I. Péter instrukciója Horváti Békés Jánosnak. Nem csak az útvonalról, de az utazás módjáról is érdekes adatokat tartalmaz.

¹⁸⁹ Az *Europica Varietas* szerzője a Beszkid hágón kelt át, SZEPSI CSOMBOR M., p. 128.

¹⁹⁰ ETA IV, p. 5.

¹⁹¹ „*Dominus Stephanus filios quatuor Nicolaum, Gabrielem, qui in aula electoris Brandenburgici est...*” Haller György (III.) Lazarus Hallernak. 1631. febr. 6. Diósgyőr. HA 4. 19. [I. 47. 9.]

együtt utazó követek miatt is elfogadhatunk, hogy megfordult a választófejedelm udvarában, mégpedig itineráriuma alapján legalább kétízben. A peregrinus megérkezése után mintegy két hétig maradt a fővárosban, majd másodmagával visszaindult Oderafrankfurt felé. A két város közötti rövid távolság nagy részét hajón tették meg, aztán mikor a Spree elfogyott, mentek tovább szárazon, valószínűleg gyalogszerrel.

Frankfurt an der Oder, a volt Hansa-város mint vásárközpont, a kora újkorban is megőrizte jelentőségét, ennek ellenére nem volt igazán nagy település, a 16. században körülbelül hatezer lakost számlált,¹⁹² és később sem nőtt meg jelentősen. A kereskedelmen kívül jelentős méretű és szellemi kisugárzású egyeteme, az *Universitas Viadrina* tette nevezetessé. Az intézményt még a reformáció előtt, 1506-ban alapította I. Joachim (Nestor) választófejedelem és Dietrich von Bülow lebusi püspök, elsősorban azzal a céllal, hogy a terület és a Hohenzollernek számára jogászokat képezzenek. Az egyetem feletti felügyelet az úgynevezett kancellár joga volt. Ezt a tiszteket kezdetben a mindenkori lebusi püspök töltötte be, majd a lutheri reformáció győzelme után maga az uralkodó.¹⁹³ Amikor Johann Sigismund választófejedelem 1613-ban politikai okokból áttért a református hitre, országa nem követte, és az egyetem teológiai karán ettől kezdve mind kálvinista, mind lutheránus tanárok tanítottak, és az utóbbiak is általában a protestáns uniótörekvések támogatói közé számítottak.¹⁹⁴ Diákjai túlnyomórészt az északi német államokból, és Sziléziából érkeztek, de vonzáskörzete magában foglalta szinte az egész protestáns Közép-Kelet Európát.

Az első erdélyi 1540-ben iratkozott be az egyetemre, és egészen 1622-ig, Heidelberg pusztulásáig Erdélyből szinte kizárólag szászok látogatták, évente ketten-hárman. Ekkor azonban Hollandia lett a magyar református diákok első számú célpontja, és szokássá vált, hogy az oda vezető úton a frankfurti egyetemre

¹⁹² SCHINDLING– ZIEGLER 1993, p. 35. Az egész választófejedelemség lakossága a 16. században mintegy 300–400 ezer főre rúgott. A hatezerlelkes Frankfurt Berlin–Cölln után a választófejedelemség második legnagyobb városa volt. Brandenburg később egyike azoknak a területeknek, amelyeket a leginkább elpusztít a harmincéves háború.

¹⁹³ MÜHLPFORDT 1983, p. 25–42.; TR, XI. köt, p. 335–339.

¹⁹⁴ MÜHLPFORDT 1983, p. 47–53. Johann Siegmund áttérésének hátterében az állt, hogy meg akarta szerezni a dinasztia számára a kálvini protestantizmushoz tartozó alsó-rajnai Jülich-Cleve Hercegséget.; SCHINDLING– ZIEGLER 1993, p. 54–57.

is beiratkozzanak. A szászok ezekben az években szinte teljesen eltűntek. A legtöbb erdélyi (és magyarországi) peregrinus azonban nem töltött itt egy évnél többet, és az 1640-as évek végétől, a kálvinista professzorok távozása, illetve a harmincéves háború utóhatásai miatt ismét a szász diákok kerültek túlsúlyba.¹⁹⁵

A meghatározó valójában a Németországot pusztító nagy vallásháború volt, amely különösen súlyosan érintette Brandenburgot. A választófejedelem, György Vilmos, Katalin testvére protestáns létére politikai tekintetben inkább a Habsburgokhoz húzott,¹⁹⁶ de a harcokból kimaradt. A konfliktus 1626-ban érkezett meg a luheránus Oderafrankfurtba, amikor a Dessaunál legyőzött, Albrecht von Wallenstein elől menekülő protestáns hadvezér, Mansfeld átvonult a városon. Egy évvel később novemberben maga Wallenstein jött, és megszállta a települést. Egészen 1629-ig, a háború dán szakaszát lezáró lübecki békéig ki-be vonultak a seregek.¹⁹⁷ 1630, Haller érkezésének éve, csak egy lélegzetvételnyi szünetet jelentett a háború érezhetően közelítő újabb fázisa előtt. Amikor a fiatal erdélyi főúr megjelent Frankfurtban, Gusztáv Adolf már partraszállt Pomerániában (1630. július. 6./június 26.), hogy megfordítsa a nagy küzdelem menetét, és az egyetemi városba még június 18-án újra császári csapatok települtek.

Haller Gábor 1630. július 14-én érkezett Frankfurtba, mint az a fenti események tükrében egészen világos lehet, nem éppen a legjobbkor. Az egyetem tanári kara a kedvezőtlen események folytán erősen megfogyatkozott, teológiaprofesszor például csak egy maradt, az a Georg Franke (Georgius Francus), akinél az ifjú Haller megszállt.¹⁹⁸ Az egyetem statumainak megfelelően a diáknak az érkezést követő harmadik napon kellett megjelenennie az egyetemi anyakönyvet vezető hivatalnok, a depositor előtt, hogy befizesse a beiratkozási

¹⁹⁵ A tendenciákat még a Szabó–Tonk féle adattár elkészülte alatt kiválóan felvázolta Ladányi Sándor. LADÁNYI 1999, p. 218. (egy korábbi cikk bővített változata)

¹⁹⁶ György Vilmos politikájára a hagyományos kapcsolatrendszeren kívül nagy hatással volt legfőbb tanácsadója a katolikus Adam von Schwarzenberg gróf is. SCHINDLING–ZIEGLER 1993, p. 61. GRIESA 1998, p. 6.

¹⁹⁷ BECMANUS 1676, p. 68.; GRIESA 1998, p. 10–14.

¹⁹⁸ „*Johanni Bergio successit anno MDCXXV. Conradus Bergius theologus incomparabilis idemque ad ministerium ecclesiasticum simul Joachimo Magiro die 17 martij ordinatus, sed crescentibus molestiis Bellicis ad Bremenses dimissus. Gregorius Francus durissimis temporibus belli, pestis, famis universitatem inter paucos, facultatem theologiae diu solus sustinuit...*” BECMANUS 1676, p. 51.

díjat és letegye az ilyenkor szokásos esküt. Haller Gábor mint *liber baro*, azaz *Freiherr* tűnik fel a matriculában, félrehallott birtoknevekkel körítve, és Bethlenfalvi Dávid, valószínűsíthető nevelője társaságában.¹⁹⁹ Az ifjú erdélyi főúr maga és kísérője után három birodalmi tallért fizetett. A száz körüli átlaglétszám helyett ebben a félévben mindössze ötvenhatan iratkoztak be, és ebből a mintegy félszáz emberből messze az arisztokrata státuszát reprezentáló Haller Gábor fizette a legmagasabb beiratkozási díjat.²⁰⁰ Az ő hozzájárulása adta a szemeszter huszonhárom talléros beiratkozási díjbevételeinek több mint egytizedét. A Szent Gál napján (október 16-án) kezdődő következő félévben a helyzet tovább romlott, kerek tizenhárman iratkoztak be, 5 tallérnyi és 12 garasnyi összeghez juttatva az egyetemet. Ezt már a depositor sem tudta elviselni, az egetrengető számok mellé latinul odabiggyesztette, hogy „*Ó jaj, milyen kevés!*”²⁰¹

Haller természetesen együtt lakott nevelőjével („szolgájával”) – a már említett Georg Franke-nál, aki sok más akkori egyetemi tanárhoz hasonlóan a tudás mellett szállást is adott a diákoknak. A teológiaprofesszort nem a tevékenység anyagi vonzata érdekelte, arról volt ismert, hogy szegénysorsú magyaroknak ingyen nyújtott kosztot és szállást.²⁰² Hallernek azonban ekkor még volt pénze. Minden bizonnyal otthon ajánlotta valaki, Geleji, vagy egy másik lelkész társa, hogy Franke-nál szálljanak meg. A hebraistaként hírnevet szerzett, professzori kinevezése érdekében református hitre tért Franke előadásait már a Bethlen Péter-féle csoport tagjai is hallgatták, neve talán az írásos instrukcióban is szerepelt.²⁰³ Ez a szállás lehetett a biztosíték, hogy az ifjú nem inog meg hitében. Haller

¹⁹⁹ Zoványi Jenő a frankfurti egyetemi anyakönyv megjelenése után nem sokkal kigyűjtötte abból a magyarországi és erdélyi tanulókat. Aki a magyar peregrinációval általában akar foglalkozni, az nagy hasznát veheti ezeknek a kijegyzéseknek. Az eredetit persze nem pótolhatja. ZOVÁNYI 1889. Zoványi ugyan nem írja, de a listát – ahol tudta – kiegészítette a beiratkozás máshonnan ismert időpontjával. (A frankfurti anyakönyv ugyanis hónapot és napot nem jelöl meg, csak félévet és beiratkozási sorrendet); FRIEDLÄNDER 1887, p. 709. A kísérő Bethlenfalvi Dávid nevében az F-t németesen V-vel írták.

²⁰⁰ FRIEDLÄNDER 1887, p. 707–708. Haller Gábor Cyriak Hardeheim (Cyriacus Herdesianus) rektorsága alatt iratkozott be.; Az átlag 9–10 garas, a kifejezetten szegény diák pedig 3 garas beiratkozási díjat fizetett.

²⁰¹ „*Summa acceptorum ab inscriptis heu quam paucis!* 5 th. 21 gr.” FRIEDLÄNDER 1887, p. 709. A depositor a gyér látogatottság okát is megmondja: „*propter grassantem initio pestem, tum propter Caesarianorum militum, qui in praesidiis hic erant praesentiam...*” uo.

²⁰² LADÁNYI 1999, p. 217.

²⁰³ GRIESA 1983, p. 52. illetve Bethlen Péteréről: FEYL 1983, p. 137–138.

tartózkodása alatt minden bizonnyal jó viszonyt alakított ki Franke-val, távozása után öt levelet is kapott tőle.²⁰⁴

Kevés a feljegyzés az első hónapokról: Az egyetemi tanulmányokról egy szó sem esik. Gusztáv Adolf beveszi Stettint, megjönnek Brandenburgi Katalin testvéréhez küldött követei, és hazamegy a Bethlen Péter peregrinációja során Leidenben maradt Tölcseki István, Bethlen János, és Daniel János, akiket Haller érkezésekor itt talált.²⁰⁵ Novemberben, az új félévben beiratkozik két magyar, Uzoni Boldizsár és Tállyai Márton, ők is Franekerbe és a híres Leidenbe készülnek. A fiatal erdélyi, nagy, többhónapos késéssel írja naplóját, dátumokra pontatlanul emlékszik. Az egyetemi anyakönyv szerint – amelyet még a Julianus-naptár szerint vezettek – október 29-én (november 6-án) robbant fel az egyetem melletti lőpormalom, Haller Gábor november 18-át ír, valószínűleg téved. A robbanás egyébként komoly sérüléseket okoz az *Universitas Viadrina* épületében.²⁰⁶

Haller a következő év pestissel beköszöntő januárjában újra Berlinbe látogat, mire visszaér, a császári hadvezér, Tilly már a városban van, készül a svéd király elleni harcra. Február 5-én, 9000 fős helyőrséget hátrahagyva kivonul – a Napló ezúttal hajszálpontos.²⁰⁷ Márciusban végre szó esik a tanulásról is, említ egy nyilvános versolvasást és egy ugyancsak nyilvános disputációt. A viták azonban hamarosan elhallgatnak, április 13-án (április 3-án), virágvasárnapon Gusztáv Adolf svéd király serege beveszi Frankfurtot.²⁰⁸ **(8. kép)** A Tieffenbach vezette

²⁰⁴ 6. tábl

²⁰⁵ ETA IV, p. 5.; Nem jószántukból álltak meg hazafelé hosszabb időre: mint Monok István kiderítette, elfogyott a pénzük. Egészen addig, amíg Bethlen nem küldött újabb összeget, vesztegelni kényszerültek. A „postás” szerepét valószínűleg Tornai P. Gáspár látta el. MONOK 1989, p. 208.; Dániel János 1630. április 10-én Leidenben filozófiai témából disputált. Egyébként pedig később Haller több levelet is küldött neki haza. Jó viszonyukat bizonyítja az is, hogy Haller egy ízben „sógor uramnak” nevezte. ADATTÁR II, p. 629.; 6. tábl.

²⁰⁶ „...aedificia paulo ante, nempe die 29 octobris anni 1630, ab incensa pulveris tormentarii mola, quae in vivinia rectore incio, certe quidem invito, aedificata fuerat, vehementer conquassata sunt.” BECMANNUS 1676, p. 709.

²⁰⁷ GRIESA 1998, p. 15.

²⁰⁸ György Vilmos ezután kénytelen volt a svéd királyhoz castlakozni, ám az 1635-ös prágai békét követően azonnal visszatért a császári oldalra. SCHINDLING–ZIEGLER 1993, p. 61.; A depositör leírása: „Et ipso die Palmarum circa quintam vespertinam Caesarianis partim fugatis partim occisis partim captis urbs a rege Suecorum expugnata, bona civium tum academicorum, quam oppidanorum a milite magnam partem disrepta, sceptrum academiae, ad quam tamen reparationem serenissimus rex CCCC talleros se daturum magnificentissime promisit, vi ex aedibus rectoris una cum epidome ablata, iurisdictio tamen academiae et communis mensa, quod misericordiae divinae

császári helyőrség ellenállását megtorolva a svédek teljesen feldúlják és módszeresen kifosztják a várost, a szabad rablás másnap reggelig tart, sok ház leég, maga Haller is szó szerint egy szál ingben végzi: az induláskor kapott összes pénze elvész. Május végéig, amikor Berlinben egy kereskedőtől átveszi Brandenburgi Katalin nagyobb pénzküldeményét, kölcsönökből tengődik. Közben Frankfurtban találkozik a svéd király Erdélybe induló, de betegség miatt vesztegelni kényszerülő követével, Paul Strassburggal, akinek később Leidenből levelet is ír. Június végén rövid időre ismeretlen céllal Lebuson keresztül elutazott Küstrinbe, ahol megismerkedik egy Johannes Neumann nevű svéd kapitánnyal.

Haller Gábor arról is megemlékezik, amikor Gustav Horn tábornok (*Feldmarschall*), a svéd király első számú alvezére kivonul a városból. Ő sem marad már soká, a félig elpusztult és teljesen kihalt egyetemi városban nincs értelme tovább maradnia, és az otthon megkapott útiterv is bizonyosan úgy szól, hogy utazzon tovább az Egyesült Tartományok felé.

3.4. Franeker

Haller július közepén indult el Frankfurtból. Nevelője, aki még kevesebbet tanulhatott az egyetemen, mint ő, mert 1630 decemberében valamilyen megbízással hazaküldte, szintén vele tartott. A naplójának azonban volt egy másik útitársa is. Kiderül ez a franekeri egyetem, a célállomás anyakönyvéből: Haller Gábor itt ugyanis egy napon iratkozott be egy Ludovicus Eskenn (Karl Ludwig Esken) nevű thorni (Toruń) patrícíussal.²⁰⁹ A porosz diák nem sokkal

accepto ferendum est, salva mansit...” FRIEDLÄNDER 1887, p. 709. ; Egy későbbi leírás „*Den palm Sontag 3. April (am Welchen Tage vor 209. Jahren die hussiten ebenfalss Frankfurt belägert) seyn weder die Glocken geläutet noch Predigt gehalten worden, weil niemand wegen der continuerlichen loszbrennung des geschützes sicher dürffen aus seinem hause gehen. Von der Käyserlichen sein 12. Regiementer in der Stadt gewesen Sie ist aber nichts destoweniger von den Schweden denselben Tag mit Gewalt erobert, zwölf Stunden geplündert, und die meiste von den vorbeschriebenen Krieges Völckern erschlagen oder gefangen worden. Man hat auff den Gassen bey 1722 Todten gezehlet, so theils bisz in die 4. und 5. Tag unbegraben gelegen. Viele seyn in die Oder gesprungen, und also erf[l]ossen. Andere von den Einwohnern seyn aus schrecken oder von dem empfangenen Wunden gestorben Es is auch bey wärend der Einnehmung ein Brand auss gefangen, so mehr denn zwanzig häuser eingeäschert. Man sagt es habe der König [Gusztáv Adolf] wie die Bürger theils zerrissen, theils verwundet über die Gewalt der Soldaten geklaget, ihnen geantwortet: O ihr müst dessen gewohnen: Dieweil er davor gehalten, sie hätten wol als die Soldaten in der Belägerung Widerstand geben.*” BECMANUS 1676, p. 69.; GRIESA 1998, p. 16–20.

²⁰⁹ A frízöldi származású Esken család I. Erasmus (1425–1493) révén telepedett meg Thorn-ban, és egy jól megválasztott feleség révén azonnal bekerült a patrícíatusba. Karl Ludwig a Danzigban

azelőtt jelent meg Oderafrankfurtban, hogy az erdélyi megérkezett. Tehát már Frankfurtban szerzett egy közeli ismerőst, akivel együtt tette meg a hosszú és kimerítő utat.²¹⁰ A Hallerral egyívású (valószínűleg 1611-es születésű) Esken egyike volt annak a számos thorninak, aki felsőfokú tanulmányai első színhelyéül az *Universitas Viadrina*-t választotta,²¹¹ az erdélyieknél megismert, de máshol is elterjedt szokást követve Franekerben, majd később Leidenben tanult tovább, és közben szinte mindvégig tartotta a kapcsolatot Hallerral.

Először egy Stettinig (azaz lefelé) haladó folyami hajóra ültek fel, majd itt néhány napos tartózkodás után találtak egy olyan tengerjárót, amely elvitte őket egészen Hollandiáig.²¹² Nem ez volt persze az egyetlen lehetséges útvonal. Horváti Békés Jánoshoz hasonlóan dönthettek volna úgy is, hogy nem kerülik meg Dániát, hanem nyugatra indulnak, a Havelen és az Elbán végighajózva Hamburgba mennek, és innen indulnak Hollandia felé. Ez azonban nem csak drágább lett volna, hanem a háborús helyzet miatt veszélyes is. A magyar diákok többsége valószínűleg máskor is inkább a kerülőutat választotta,

A Dániát megkerülő hajóút részleteit Szepsi Csombor Mártonnak köszönhetően meglehetősen jól ismerjük. Hallerék körülbelül egyhetes utazás után értek el Helsingørig, ahol minden bizonnyal kifizették a szokásos ún. Sund vámot.²¹³ A naplóíró nem tűnik nagyon tájékozottnak, összekeveri az Øresund szorost a Baelttel. Hajójuk ezután Svédország nyugati és Norvégia déli része mellett haladt el, nem távolodva el nagyon messze a partoktól. Haller talán túlzó

(Gdańsk) élő II. Simon (1581–1645) és Anna von Schlagen házasságából született 1611 körül. 1626-tól a thorni gimnáziumban tanult, tanulmányait 1630-tól az oderafrankfurti, 1631-től a franeker, majd 1632-től a leideni egyetemen folytatta. Hazatérte után feleségül vette Regina Rentzet, Abraham Rentz thorni tanácsos leányát. 1639 és 1648 között a thorni külvárosi bíróság-, 1648 és 1670 között pedig ugyanott a belvárosi bíróság esküdt ülnöke, 1664-től vezetője. 1670. aug. 3-án halt meg Thornban. KARDAS 1997, p. 191.

²¹⁰ ANDREAE – MEIJER 1968, p. 92.; Talán hasonló anyagi helyzetük is hozzájárult a barátság kialakulásához. Említettük, hogy az 1630. év első szemeszterében. Haller fizette a legmagasabb beiratkozási díjat: Esken volt a második 1 tallérral és 12 garassal. FRIEDLÄNDER 1887, p. 707.

²¹¹ RIETZ 1983, p. 142–144. A kora újkor folyamán a thorniak az 1544-ben alapított, viszonylagos közelsége miatt kedvelt königsbergi egyetem mellett a lipcseit és harmadikként az oderafrankfurtit látogatták a leggyakrabban.

²¹² Az út leírása: *I. tábl*

²¹³ Szepsi Csombor Márton így ír a Sund vámról: „Ez két var és város [Helsingør és Helsingborg] közöt senki el nem mehet hanem először nagy adot kel be vinni az Kiralynak, az mi haionktul nyoltzvan öt thallert vötenek, azon kívül még az Vice Capitan az haiora fel jöt és mindeneket fel hant, meg szemlelt, hogy ha találhatot volna többet, mint az Navarchus szamban be vitt eleiben.” SZEPSI CSOMBOR M., p. 183.; BINDER 1976, p. 194.

leírása szerint később, a német tengeren egy dunkerque-i kalózhajóval találkoztak, ám ez a valószínűleg erősen felfegyvezett kereskedelmi járművet nem merté megtámadni.²¹⁴ Augusztus tizenharmadikán megérkeztek Friesland egyik legnagyobb kikötőjébe, Harlingenbe.²¹⁵ **(9. kép)**

A Hollandiába való megérkezés sok érdekességet tartogatott a csoport számára. Haller Gábor itt találkozott először „a holland várossal”, és az annak képét meghatározó csatornákkal, nem csoda, hogy szokásos szűkszavúságához lépest viszonylag bőven számolt be a kikötőről. Ez a sík és gazdag ország minőségileg más volt, mint bármi, amivel korábban szembesülhettek, különösen a két erdélyi lehetett megdöbbenve a nagy népsűrűsége, és a holland aranykor vívmányain. Az ő útjuk felért egy időutazással. A lényegében még középkori Erdélyből megérkeztek egy, az újkor küszöbére ért államba, amely akkoriban egyike volt a világ legnagyobb kereskedelmi és ipari hatalmainak. A korabeli magyar peregrinusok öntudatát ismerve azonban feltételezhetjük, hogy megdöbbenésüket nem kísérte semmilyen kisebbségi érzés, és valószínűleg egyáltalán nem gondoltak arra, hogy tapasztalataikat önkritikus szándékkal vessék össze a hazai állapotokkal.²¹⁶

Megérkezésük másnapján mentek át Franekerbe, a fríz egyetemi városba, ahol először egy fogadóban szálltak meg. Franeker Frankfurthoz hasonlóan nem számított igazán nagy településnek, jelentőségét éppen 1585-ben alapított egyeteme adta, amely különösen teológiai karáról volt híres.²¹⁷ **(10. kép)** Nem véletlen, hogy a magyar peregrináció egyik fontos célpontjává vált. Az 1597-ben

²¹⁴ Attól kezdve, hogy a páрмаi herceg 1583-ban elfoglalta Dunkerquet, a hollandok életét megkeserítették az innen kiinduló, a spanyolok által is támogatott kalóztámadások. ZUMTHOR 1985, p. 320.

²¹⁵ Ugyanezt az utat írja le Szalánki György és Zempléni György Rákóczi Györgynek küldött útlevele. (1624. ápr. 7., Franeker) :A leírás szokás szerint egy tengeri viharral kezdődik: „*Végtére az uristen könyörgésünket meghalgtván, az tengeri háborut megszállította, az szeleket megfordította és csendes portusra vezérlett Harlinga városához. Onnat viszont jöttünk ez nevezetes Franekerai académiában, mely vagyon Belgiumnak Frisia nevű tartományában. Az academia pedig oly, az mineműt kívántunk, minden nemű artusokban, fakultásokban fű és tudós doctorok, professorok vannak, kiváltképen pedig az theológia dicsiretesen tündöklök és virágzik...*” SZILÁGYI 1874, p. 405.

²¹⁶ Kármán Gábor a 17. századi magyar peregrinusok Európa képét vizsgálva arra jutott, hogy honfitársainak általában megelégedtek a különbségek megállapításával, és csak igen ritkán (lásd: Apáczai Csere János) állították követendő példaként a kinti viszonyokat. KÁRMÁN 2006

²¹⁷ Franeker Leiden után sorrendben a másodikként nyílt meg. Vilmos Lajos, Friesland helytartója, Orániai Móric és Frigyes Henrik unokatestvére alapította. TR, XI. köt, p. 320–321.

beiratkozott első fecske után az erdélyi diákok nagyobb számban csak 1623-ban, a heidelbergi egyetem már említett pusztulása után jelentek meg. Ezután akadt olyan év, hogy az évente mintegy 100–120 beiratkozót felmutató egyetemet nyolc-tíz erdélyi is látogatta. (A legalább ugyanennyi királyságbeli mellett.)²¹⁸

A *Napló* szerint az erdélyi főúr beiratkozása augusztus 15-én történt meg, ám az egyetemi anyakönyvben az áll, hogy Haller Gábor és Ludovicus Eskenn csak augusztus 8-án (az új naptár szerint augusztus 18-án) jelentek meg a tisztviselő előtt.²¹⁹ A hivatalos irat megbízhatóságát nincs okunk kétségbevonni, így vagy a kiadást tartjuk hibásnak, vagy kénytelenek vagyunk arra következtetni, hogy Haller tévedett. Ez pedig csak abban az esetben fordulhatott elő, hogyha naplóját nagy, többhónapos késéssel vezette.

A franekeri *matricula* révén további értékes információkhoz is jutunk. Az első az, hogy csak ketten iratkoznak be, Bethlenfalvi Dávid, a kísérő nem jelenik meg az anyakönyvben. Bethlenfalvi már ekkor tudhatta azt, hogy Haller valamilyen ügyben ismét hazaküldi, amint erre néhány napon belül sor is került: nem volt értelme beiratkozni. 1632. május 5.-nél az szerepel a *Napló*ban, hogy a Franekerba érkező magyarok hírt hoztak a szolga érkezéséről. Szinte biztos, hogy ezek a diákok Frankfurtból jöttek, tehát küldetése teljesítése után Bethlenfalvi visszatért Frankfurt an der Oderba, hogy folytassa megszakított tanulmányait. Az ifjú erdélyi főúr egy alkalommal neki és Georg Franke-nek írt levelet, ami ugyancsak a volt nevelő frankfurti tartózkodására enged következtetni.²²⁰ A második fontos információ nem indirekt, a frankfurtinál információgazdagabb

²¹⁸ SZABÓ–TONK 1992, p. 361.; Az egyetemen tanuló külföldi fiatalok összesítése, tízéves időszakokra és karokra lebontva. JENSMA–SMIT – WESTRA 1985, p. 74–77. A táblázatnak csak a magyarországiakra vonatkozó része használható, mert a szerző H. De Ridder Symoens az erdélyieket igen bölcsen a csehekkel és a morvákkal osztotta egy csoportba. A magyarországi diákokról azonban annyi kiderül, hogy a 17. század első felében szinte kivétel nélkül a teológiára iratkoztak, és emellett tízévente egy-két jogász és *artés* hallgató bukkant fel.; Abban a félévben, amikor Haller érkezett, az erdélyi főurat is beleértve nyolc magyar anyanyelvű iratkozott be Franekerbe; de közülük négyen csak elutazása után érkeztek meg. ANDREAE – MEIJER 1968, p. 92–93.

²¹⁹ ANDREAE–MEIJER 1968, p. 92.

²²⁰ 2. tábl. Egy másik alkalommal, 1632. szeptember 24-én szolgájának és Strassburgnak írt levelet, talán azért, mert azt hitte hogy a beteg svéd követ továbbra is Frankfurtban van. Ha tudta volna, hogy Strassburg Erdélyben van, egyúttal anyjának és patrónusainak is küldött volna levelet.

matricula megnevezi azt a karnál szűkebb *studiumot* is, amelyre Haller beiratkozott, nevezetesen a filozófiát.²²¹

Haller itt is egy teológusnál szállt meg, nem is akárkinél: a lengyel származású Johannes Maccoviusnál (Makowskynál), a Hollandia határain kívül is ismert hittudósnál. **(16. kép)** A lobzenici születésű, német egyetemeken iskolázott tehetséges Makowskyt igen fiatalon, 1615-ben (27 éves korában) nevezték ki Franekerben a teológia rendes professzorává.²²² A szupralapszarista teológus a skolasztika teljes fegyvertárát felhasználva kelt a hagyományos kálvinizmus védelmére. Nem csupán a szűkebb értelemben vett hittudománnyal foglalkozott, hanem filozófiával (metafizikával), és fizikával is.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy Haller éppen Makowskyhoz került, valószínűleg az instrukcióban is szerepelt a teológus neve. Jellemző, hogy lelki és anyagi patrónusai éppen hozzá irányították, és nem a puritán William Ameshez, aki éppen ekkor szintén Franekerben tanított,²²³ és sokkal több magyar diákot vonzott, mint konzervatív kollégája. Míg a menekült angol professzor irányítása alatt nyüzsgöttek az erdélyi és magyarországi disputálók, addig Makowsky vitacsoportjában (*collegiumában*) alig egy-kettő fordult meg.²²⁴

A lengyel professzor az egyetemi oktatáson kívül, kosztos diákjaival – a korban elterjedt, Luther Márton által megalapozott szokásnak megfelelően – különböző kérdésekről „asztali beszélgetéseket” folytatott. Ahogy a *Napló* említi „*Kezdetünk az asztalnál egy-egy ethica avagy politica kérdést proponálni.*”²²⁵ A rendes egyetemi órák a volt Jeruzsálem kolostor különböző épületeiben zajlottak,

²²¹ Karl Ludwig Esken ezzel szemben római- és kánonjogot kezdett el tanulni. ANDRAE–MEIJER 1968, p. 92.

²²² ANONIM 1745, p. 13–14.; BBK, V. köt, p. 516–521.; @3.

²²³ 1622 és 1632 között tanított Franekerben, nem utolsósorban azért, mert Angliában I. Jakab puritánellenes egyházpolitikája miatt nem volt maradása. TR, II. köt., 450–453.; MEIJER 1972, p. 20.

²²⁴ Már Czegle Imre felfedezte az egyik Ames által vezetett vitacsoport, az 1624–25-ös Collegium Anti-Bellarminus (Roberto Bellarmini jezsuita teológus volt) megjelent disputációgyűjteményét, amelyben számos „erdélyi” diák, így Jenei Mihály és Dengelegi Bíró Péter disputációja is szerepel. (mindketten respondensek, tehát a megadott tézis kijelölt védői) CZEGLE 1972. Postma Ferenc és Van Sluis azóta összegyűjtötte az egyetem teljes fennállása alatt megjelent összes disputációt és beszédet. A Maccovius, illetve Ames elnöklése alatt lezajlott összes disputáció: POSTMA – VAN SLUIS 1995, p. 54–75, 86–103.; Jellemző hogy, hogy a rengeteg *disputatio exercitii gratia* ellenére alig van ebből az időből tudományos fokozatot szerzett magyar diák. Igaz, az 1643 előtti feljegyzések nem teljeseek. MEIJER 1972, p. 18–22.

²²⁵ 4. tábl.

de ezekről Haller csak egyszer ír.²²⁶ Annyit tudunk meg, hogy augusztus végén Maccoviusnál kezdett logikát hallgatni. Az intézmény életéből csak egy doktoravatást említ, és egy jogászprofesszor temetését. A szállásról még ennyit sem beszél, a háziasszony Antje Uylenburgh (Maccovius első felesége) kosztját is elfejti megdicsérni avagy elmarasztalni.²²⁷ Az ifjú erdélyi nem is maradt sokáig a fríz egyetemi városban, csak mintegy két és fél hónapot, de ezt is megszakította egy egyhetes amszterdami kirándulás. Amszterdamban, a százezres metropoliszban elsősorban a látványosságokat kereste fel, például a *Dollhof* nevű panoptikumot és azt a *Zuchthaus* (dologházat), amelyről már Szepsi Csombor Márton is megemlékezett az *Europica varietas*ban.²²⁸

3.5. Leiden

Visszatérése után, ha minden igaz, október 7-én indult el Leiden felé, ha nem is egyedül, de hivatalos kísérő nélkül. Először ismét Harlingenbe, a kikötőbe ment, és itt hajóra szállt.²²⁹ Emusában (Enkhuizenben) egy napra megállt, itteni tartózkodásáról feljegyezte, hogy: „*Láttam az Paludánust és egész egyet másit.*”²³⁰ Az itt szereplő Paludanus nem más, mint Bernhard Paludanus enkhuizeni orvos, híres utazó, aki házában kuriózumgyűjteményt tartott fenn. A magánmúzeumban többek között paradicsommadarakat, mérgezett nyilat, indián aranyat, kínai porcelánt és egy egyiptomi múmiát is őrzött. Még érdekesebb, hogy a tudóst 1627-ben a Bethlen Péter-féle társaság is meglátogatta, sőt albumába is írtak.²³¹ Haller Gábor tehát ebben az esetben is bizonyíthatóan a nagy peregrináció nyomdokán haladt.

²²⁶ Az egyetem építéstörténetét és épületeit bemutatja: JENSMA – SMIT – WESTRA 1985, p. 206–222.;

²²⁷ BBK, V. köt., 451. A hölgy a franekeri egyetem egyik alapítójának, Rombert Uylenburghnak volt a lánya.

²²⁸ Szepsi Csombor Márton ugyan dicséri ezt a börtönszerű intézményt, de ő is úgy jellemzi, hogy „*Purgatoriumba lákik az ember, mikor ez házban vagyon, elég dolgok, de bozony szűk czipoioik. Szeretlen nagy hászna jár az városnak belöle ...*” SZEPSI CSOMBOR M., p. 192–193. Valójában két ilyen dologház volt, az egyik, a Rasphuis, a férfiak, a másik a Spinhuis, a nők számára. ZUMTHOR 1985, p. 266–267.

²²⁹ Az út leírása: I. tábl

²³⁰ ETA IV, p. 10.

²³¹ GÖMÖRI 1993, p. 22–23.; ZUMTHOR 1985, p. 130.

Enkhuizenből Haller Amszterdamba hajózott, ahonnan már a következő nap továbbindult Leidenbe. Mielőtt azonban szállást szerzett és beiratkozott volna, megnézte Hágát, az Egyesült Tartományok kormányzati központját, amelyet igen találóan jellemez: „*Egy falu, kinek mása nincsen egész Európában, az confederata provinciáknak fejedelmének és ordóknak székek.*”²³² És bármilyen furcsa is, de igaza van, mert Hága jogi értelemben valóban csak egy falu volt, amelyben ugyan ott állt a Staten Generaal (országgyűlés)²³³ és a bíróság épülete, a helytartó palotája, ám nem rendelkezett igazi önkormányzattal és nem épült be olyan sűrűn, mint egy valódi város. Haller nagy kedvvel írta le a a fejedelem kertjében található egzotikus gyümölcsfákat, ám Frigyes Henriknél, az *auraicus princeps*nél még valószínűleg nem tehetett látogatást. (19. kép)

Leiden, a város, ahol Haller Gábor három és fél évet töltött, ebben az időben az Egyesült Tartományok második legnagyobb települése volt, körülbelül 50000 lakossal és igen fejlett posztóiparral. A kortársak a legrendezettebb holland városok közé sorolták, vakító tisztasággal, szép fasorokkal,²³⁴ az összbenyomást csak az elmaradhatatlan csatornák rontották, amelyek megfelelő lefolyás híján néha igencsak rossz szagot árasztottak. Leiden jelentőségét többek között központi fekvésének köszönhette, fél vagy akár negyed nap el lehetett érni innen a leggazdagabb tartomány, Holland összes fontos városát.: Hágát, Delftet, Rotterdamot, Goudát, Haarlemet és Amszterdamot.²³⁵

²³² ETA IV, p. 10.

²³³ A *Staten Generaal* az Egyesült Tartományok központi kormányzatának legfőbb szerve volt. Az ekkor már a hét minden napján ülésező gyűlésben a hét tartomány (Holland, Zeeland, Friesland, Gelderland, Groeningen, Overijsel, Utrecht) egy-egy szavazattal bírt. Törvényhozási jogát igen erősen korlátozták a tartományi rendi gyűlések. A *Staten Generaal* (és a tartományi különhatalmak) mellett a külügyek és a kereskedelempolitika legfőbb irányítója Holland tartomány *raadspensionaris*a volt. A fiatal köztársaságnak volt egy kvázi uralkodója is, az Orániai–Nassauai házból származó helytartó (esetünkben Frigyes Henrik, a Haller naplójában emlegetett princeps *auraicus*), aki öt tartomány helytartói tisztét töltötte be egyszerre (azonban Friesland és Groeningen *stadhouderi* tiszte mindig az Orániai–Nassauai ház másik ágának kezében volt) A helytartók törekvése rendszerint az volt, hogy hadvezéri és közvetítő jellegű hatalmukat valódi főhatalommá fejlesszék, ám ez a kereskedő polgárság ellenállása miatt nem valósulhatott meg. ZUMTHOR 1985, p. 12–13.; WITTMANN 1965, p. 180–181.

²³⁴ Szepsi Csombor Márton leírása: „...minden épületi felette szépek, egyk utzat alig ismerhet ember mégh az masiktul, mert mivel vagyon ennek is minden utzaian nagy tereh hordozo haios víz vagyon, az víz mellyeket az egész városban szép harsfackal ültették bé, az hazakra pedig az szölő töveket fel boczatottak, csak az ablakok tetzenek ki... etc.” SZEPSI CSOMBOR M, p. 195.

²³⁵ ZUMTHOR 1985, p. 23, 29., 36. Leiden gyapjufeldolgozó ipara a flamand menekültek közreműködésével épült ki

Észak-Németalföld minden tekintetben első egyetemét még Orániai Móric alapította 1575-ben, jutalmul, mert a város bátran kitartott a spanyol ostrom idején, és azzal a céllal, hogy átvegye a leuveni egyetem helyét. (*11. kép*) A háttérben az is meghúzódott, hogy a helytartó és a rendek szerették volna felgyorsítani a kezükben lévő tartományok vallási egységesülését, és ezért szükségesnek látták a hazai lelkészképzés megindítását.²³⁶ Az egyetem szervezeti szabályzata mégis inkább a református egyháztól való függetlenséget segítette elő. Az intézmény feletti felügyeletet egy héttagú tanács gyakorolta, amelynek három tagját, az ún. kurátorokat a Staten Generaal nevezte ki, ezt egészítette ki Leiden város négy *burgomastere* (főtisztviselője). Minden lényegesebb kérdésben, így a professzorok kinevezéséről, anyagi ügyekben ez a testület döntött, és nem a *professor ordinariusokból* álló *senatus*, mint más egyetemeken. A várostól és a rendektől való függőség egyben azt jelentette, hogy ebben az intézményben az egyház hivatalos tanításával nem egyező új nézetek is megjelenhettek., így vált Leiden a holland tudományosság zászlóshajójává.

Hollandia legnagyobb egyeteméről, Leidenről ugyanazt mondhatjuk el, amit Frankfurtnál és Franekernél már említettünk. A magyar diákok azután kezdték el látogatni, miután Heidelberg elpusztult.²³⁷ Az első erdélyit, az 1623-ban beiratkozott Csanaki Mátét a 17. század folyamán számtalan követte.²³⁸ A 400–500 évi *immatriculatio*ból (!!) jobb években akár 9–10 erdélyi peregrinusé volt, és emellett jónéhány magyarországi is felbukkant.²³⁹ A beiratkozók több mint 50 százaléka külföldről érkezett, mégpedig Európa legkülönbözőbb országaiból. A soknemzetiségű forgatagban a magyar jelenlét nem tűnt ki különösebben.

²³⁶ SCHEURLEER – MEYJES 1975, p. 1–3., TR, XX. köt., p. 711–713.

²³⁷ Az új Frankfurt an der Oder, Franeker, Leiden peregrinációs útvonal a lengyelországiaknál is megjelent, erre utal Haller ismerősének, Ludovicus Eskennek példája.

²³⁸ Csanaki nyitotta meg a sort, ám már korábban, 1616-ban beiratkozott Leidenbe két Altdorfból jött diák. SZABÓ–TONK 1992, p. 365 Csanaki Máté egy levele patronusának, Rákóczi Györgynek (1624. márc. 26. Leiden) SZILÁGYI 1874, p. 405.; Csanaki Leidenből az árak miatt Padovába ment, és ott szerzett orvosi doktorátust. ZOVÁNYI 1977, p. 121.

²³⁹ SZABÓ–TONK 1992, p. 365. Itt szeretném felhívni a figyelmet, hogy meglehetősen nehéz meghatározni: milyen kritériumok alapján tekinthetünk valakit erdélyi peregrinusnak. A Szabó–Tonk féle, pontosan sajnos nem megfogalmazott kritériumok szerint az összes olyan királyi Magyarországon született peregrinus is erdélyi, akit erdélyi úr patronált és ezért később Erdélyben (vagy a Partiumban) működött.

Haller Gábor leideni tartózkodásának széleskörű feldolgozása, a *Naplóban* rejlő sokrétű információhalmaz teljes kiaknázása szétfeszítené egy disszertáció kereteit, így most csak arra vállalkozom, hogy bizonyos témák mentén, a szigorú kronológiai sorrendet mellőzve bemutassam itteni éveit. Mielőtt belefognék a leideni időszak áttekintésébe, néhány szóval szeretnék a *Naplóban* gyakran említett, de általam most nem tárgyalt háborús eseményekre kitérni.

Haller érkezésekor Hollandia helytartója Frigyes Henrik, az 1625-ben elhunyt Orániai Móríc féltestvére volt. A *stadhouder* a fiatal köztársaságban a franciabarát, és háborúpárti politikát képviselte szemben a helytartó túlhatalmától féltő békepárti nagykereskedőkkel. 1621-ben, a harmincéves háború mellékszálaként, kiújult a spanyolokkal vívott, és 1609-ben a bergen-op-zoomi egyezménnyel (12 éves évszaki fegyverszünettel) lezárt háború. Orániai Móríc a fegyverszünet előtt ugyan sok az 1580-as években és az újabb harcokban elvesztett területet visszaszerzett, de az étvágy ettől még nem csillapodott. Az erdélyi főúr megérkezésekor éppen zajlott a háború, amely az 1648-as münsteri békével, és jelentős holland területi nyereségekkel (Hertogenbosch, Maastricht, Breda) zárult.²⁴⁰

A *Naplóban* ugyan nem említi, de a leideni egyetemi anyakönyvből tudjuk, hogy Haller Gábor *Baro Transylvanus*, 1631. október 22-én iratkozott be,²⁴¹ és nem egyedül, hanem egy Esztergomi István nevű huszonhat éves új *ephorus* (nevelő) társaságában.²⁴² Annak fényében, hogy előző kíséretjének név szerint nem is említette és nemes egyszerűséggel szolgájának nevezte, már nem is furcsa Esztergominak a *naplóban* való kései, 1633-os feltűnése.²⁴³ Így természetesen azt sem tudjuk meg, hogy mikor találkoztak, talán még Franekerben, talán nem. Bár az új kíséret barátian „Esztergomi uram”-ként említi, de a tanulást nála is kényszerű erdélyi utak szakítják meg. Haller először 1633. júliusában küldte haza mint postást. Esztergomi viszonylag gyorsan (novemberre) megjárta az utat oda-

²⁴⁰ WITTMANN 1965, p. 134–137., 176–178, 184–185. PRAK 2004, p. 27., 40–43.

²⁴¹ A kiadás előszava sajnos ebben az esetben sem tér ki a naptárváltással kapcsolatos problémákra, így csak a *napló* (itt szerencsére meglehetősen sűrű) dátumai alapján valószínűsíthetjük, hogy a leideni anyakönyvet vezető rektor már az új naptárt használta. Haller azt írja, hogy október 17-én foglalt szállást, nem valószínű, hogy (október 22 + tíz nap) november elejéig várt volna a beiratkozással. 3. tábl; DU RIEU 1875, c. 239.

²⁴² Esztergomi István teológiát hallgatott. DU RIEU 1875, c. 239.

²⁴³ 2. tábl

vissza, és hatszáz tallért hozott magával az otthoniaktól a pénzügyi nehézségekkel küszködő ifjúnak. Kisebb megbízásokat is ellátott: 1634 elején ura két ízben Hágába szalajtotta Ludwig Camerariushoz, a svéd követhez. Haller 1634 júniusában másodszor is Erdélybe küldte, ismét levelekkel, és a nevelő – a *Napló* tanúsága szerint – ezzel végleg hazatért. Utolsó említése a *diariumban* 1634. szeptemberéből származik, amikor Makovicáról²⁴⁴ küldött levelét Haller megkapta. Esztergomi István életéről nagyon kevés adattal rendelkezünk, Herepei János jóvoltából annyit azért tudunk, hogy a Kolozsvári Református Kollégium könyvtára. (jelenleg: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár) őriz egy, a váradi iskolából származó könyvet, amelyben megtaláljuk Esztergomi possessorbejegyzését 1621-es évszámmal.²⁴⁵ Esztergomi Haller *ephorusaként* a leideni egyetemen teológiát hallgatott, és 1632-ben megjelent itt egy, közös patrónusuknak, Bethlen István gubernátornak dedikált teológiai disputációja.²⁴⁶

Haller Gábor 1633. októberében egy inast is felfogadott, így az „udvartartás” rövid ideig két főre bővült, ám Esztergomi távozásával csak az inas maradt, és őt is kénytelen volt tíz nap híján egy esztendő elteltével, 1634. októberében elbocsájtani. Ha minden igaz, ettől kezdve kísérők nélkül kellett boldogulnia.

A második fontos téma, amelyet át kell tekintenünk, a szállás, illetve a lakótársak és *commensalisok* kérdése.²⁴⁷ Haller a Leidenben töltött évek alatt valószínűleg hat, de legalább öt különböző helyen lakott. Az első albérletben csak néhány hónapot töltött, amint jobban megismerkedett a viszonyokkal, átköltözött egy szállásra, ahol rangjábéliekkel, főleg lengyel és cseh nemesekkel lakott együtt. Az eredeti egyetemi anyakönyvben megtalálhatnánk az első, átmenetinek bizonyult albérlet utcáját, a ház megnevezését (ismertetőjelét), sőt a tulajdonos nevét is, ám ez sajnos – terjedelmi okokból – nem került be a 19. századi kiadásba.²⁴⁸ A második szállás a *Napló* szerint a Wolstrig utcában volt. Itteni

²⁴⁴ Rákóczi birtok, ma Lengyelország.

²⁴⁵ ADATTÁR III, p. 250.

²⁴⁶ RMK III. 1482. (*De Officio Christi Prophetico*. Leiden, 1632) A Krisztus prófétai tisztéről írott tézisek Johannes Polyander teológiai professzor tanulócsoportjának a socinianusok (antitrinitáriusok) ellen irányzott disputációs sorozatában jelentek meg, ahogy Uzoni Boldizsár később tárgyalt disputációja is (RMK III. 1486)

²⁴⁷ 3. tábl

²⁴⁸ Du Rieu bevezetőjében: DU RIEU 1875, p. VII.

lakótársai közül Haller név szerint említi az udvarmester és egy inas kíséretében érkező Florianus és Jacobus Smogoleczkyt,²⁴⁹ egy lengyel gróft és Doroszteitzky nevű szintén nemes kísérőjét, végül egy cseh nemesifjút, Rudolphus Dobrewczkit. 1632. augusztusában Karl Ludwig Esken, a régi ismerős is megjelent egy cseh úrfi kíséretében.²⁵⁰ Haller *commensalis*okat (asztaltársakat) is említ, ám ezekről nem derül ki egyértelműen, hogy csak ettek az erdélyi szállásán, vagy ott is laktak. Két zeelandi asztaltárs: Jacobus és Josias Bucherus²⁵¹ már 1632. májusában távozott, jóban lehettek, mert Haller egészen Hágáig elkísérte őket, és szeptemberben az idősebbiktől, a teológiát hallgató huszonkilenc éves Jacobustól levelet is kapott. A morva Daniel Vetterus, egy igazán öreg diák (beiratkozásakor 37 éves) 1632 júniusában ment el, és bizonyítvánnyal nem csak ő maga tartozott az asztaltársasághoz, hanem az a cseh nemes is, akit kísért: Adamus Jeroslaus de Boubna, és annak másik famulusa, Johannes Lithomier.²⁵² Érdekes adalék, hogy Haller beszámol egy *commensalis*ok közötti verekedésről, amelyben ő választotta szét a két dulakodó felet.

1633. májusában egy harmadik szállásra költözött, a Blochstrig utcába. Itt kevésbé előkelő lakótársai voltak. Az előző helyen említett lakótársak illetve *commensalis*ok közül a továbbiakban csak Johannes Lithomier tűnik fel, aki időközben meghalt és május 17-én eltemették. Haller itt csak egy asztaltársát nevezi meg: egy Martinus Fabricius nevű huszonéves igen szegény teológust, akit ő lengyelnek mond, az egyetemi anyakönyv pedig csehnek,²⁵³ és aki 1633 júniusában távozott. Nem lehet véletlen, hogy az erdélyi később éppen attól a

²⁴⁹ 1632. jún 29-én iratkoztak be: „*Florianus Smogoleccius, Polonus, 21, J[uris]* – *Jacobus Smogoleccius, Polonus, 20, J[uris]* – *Samuel Rzyzerosky, Polonus, 32, J[uris]* – *Petrus Wysocky 22*” DU RIEU 1875, c. 244.

²⁵⁰ 1632. szept. 15-én iratkozott be: „*Carolus Ludovicus Eskenn, Borussus, 21, J[uris]*” DU RIEU 1875 c. 246 Karl Ludwig másodunokatestvére az az Oderafrankfurtot is megjárt Daniel Eskenn [1607–1653], aki 1628. szept. 9-én iratkozott be: „*Daniel Eskenn, Borussus, 21, J[uris]*” DU RIEU 1875, c. 212.; KARDAS 1997, p. 186–187.

²⁵¹ 1631. okt. 9-én iratkoztak be: „*Jacobus Bucerus, Zelandus, 28, T[heologiae]* – *Josias Bucerus, Zelandus, 26, M[edicinae]*” DU RIEU 1875, c. 238.

²⁵² 1631. júl. 17-én iratkoztak be: „*Adamus Jeroslaus de Boubna, Boh[emus], 18, L[itterarum] et A[r]tium liberalium*” – *Daniel Vetterus, Moravus, 37, T[heologiae]* – *Johannes Lithomier, Bohemus, 37, T[heologiae]*” DU RIEU 1875, c. 228.

²⁵³ 1629. jan. 5-én iratkozott be három másik cseh társaságában. „*Wenceslaus Ossitius, Bohemus, 24, T[heologiae]* – *Martinus Fabricius, Bohemus, 24, T[heologiae]* – *Johannes Cyrillus, Bohemus, 21, T[heologiae]* – *Zacharias Cornus, Bohemus, 22, T[heologiae]*” Mind a négyen ingyen iratkozhattak. DU RIEU 1875, c. 218.

Zacharias Cornutól vett aritmetikaleckéket, aki Fabriciussal egy társaságban érkezett meg Leidenbe. A lakótársak közül is csak a távozókat említi meg, így egy Johannes Jacobus a Flachslant nevű baseli ifjút,²⁵⁴ aki önvédelemből megölt egy hollandot, és ezért el kellett mennie Leidenből, illetve egy Henricus Flockenius nevű brémai teológust, aki láthatóan más magyarokkal is kapcsolatban állt: 1632-ben a disputáló Tasnádi Istvánnak írt üdvözlőverset.²⁵⁵

Haller, nevelője és inasa társaságában 1634. februárjában egy negyedik albérletbe ment át, ahol harmadmagáért meglehetősen sokat, hetente tizenöt forintot fizetett. Júniusban valószínűleg innen is elköltözött, és az új, olcsóbb helyen Esztergomi már nem volt vele.²⁵⁶ Az utolsó alkalommal, 1634. októberében választott új helyet, ekkor pedig egy Franciscus de La Rue nevű leideni hugenotta teológus²⁵⁷ házában bérelt ki egy „kamarát”, csak saját maga számára. **(20. kép)** Az utolsó három helyről csak egy lakótársát ismerjük, a negyedik költözésnél említett Florentius urat, aki talán azonos az egyetemre 1629-ben beiratkozott fríz orvostanhallgatóval, Antonius Florentiivel.²⁵⁸

Mindenesetre érdekes, hogy a hat szálláshely kapcsán Haller egyetlen magyart sem említ, pedig egy idegenből jött diák első fogódzóját az egyetemen mindig saját honfitársai jelentették. A magyarázat talán az lehet, hogy a magyarok nem tudták kifizetni az erdélyi főúrhoz hasonló, viszonylag drága szállásokat. Maga

²⁵⁴ 1632. nov. 24-én iratkozott be: „*Joannes Jacobus a Flachslant, Basiliensis Helvetius, 21, J[uris]*” DU RIEU 1875, c. 248.; Flachslant egyszerre öt holland támadt rá. Családja egyébiránt az elzászi Flachslant faluból származott, amely a baseli püspök birtokai közé tartozott. 1406-ban Hans von F-t. már baseli polgárként említették. HBLS, II. köt, p. 170.

²⁵⁵ 1628. máj. 29-én iratkozott be: „*Henricus Flockenius, Bremensis, 23, T[heologiae]*” DU RIEU 1875, c. 210. Az üdvözlővers: „*Viro pietatis et doctrina laude praestantissimo Domino Stephano H. Thasnadi, de Praedestinatione disputanti. – Tu Domini Dominique gregis defendis honorem, / Contra Pelagii scripta proterva scholae. / Competere hunc soli Domino convincis honorem, / Ex placito quod det coelica regna gregi. / Competere electis solis evincis honorem hunc, / Quod Domini grex sint partaque sponsa sui. / Eja age sic pergas Domini defendere honorem; / Sartaque selecti certa probare gregis. – Applaudat Henrici Flockenini Bremensis.*” RMK III. 1484. f. 10. v.

²⁵⁶ 1634. jún. 8-án azt írja naplójába, hogy „*Kezdettem D. Florentiussal élni*” Az említés akár vonatkozhatna valamilyen studiumra is, de máskor mindig megnevezi a tanár mellett vagy helyett a tantárgyat is, és szállásra utal az, hogy 1634. júliusában megállapodik gazdasszonyával. Ennél erősebb bizonyíték az, hogy Esztergomit éppen a költözés másnapján küldi haza Erdélybe.

²⁵⁷ 1625. okt. 30-án iratkozott be: „*Franciscus de la Rue, Lugdunensis Gallus, 32, T[heologiae]*” DU RIEU 1875, c. 189.

²⁵⁸ 1629. okt. 29. „*Antonius Florentii, Frisius, 23, M[edicinae]*” DU RIEU 1875, c. 222.

Haller is anyagi problémákkal küszködött,²⁵⁹ időnként kénytelen volt egyes tárgyait zálogba adni, szinte törzsvendégnek számított a Lumpert nevű zálogházban. Amikor ez sem segített, csak a kölcsön maradt. Haller általában magyar diákoktól kért kölcsön, olyan közrangú alumnusoktól, akik maguk is gyakran szembesültek hasonló gondokkal.²⁶⁰ Tolnai Dali János a hazai puritánok későbbi vezéralakja például több ízben is anyagi segítséget nyújtott neki.²⁶¹ Az erdélyi főúr 1633. január 9-én élte meg a legsötétebb mélypontot, ekkor gazdasszonyának, 337 forinttal és 10 stiferrel volt adós, azaz két átlagos méretű polgárház egyéves bérleti díjánál is többel.²⁶² Hogy szállásadója nem utasította ki, nem perelte be, az valószínűleg csak Haller rangjának volt köszönhető. Bornemissza Istvánt például 1632-ben egy lényegesen kisebb, 68 forintos tartozás miatt tette utcára főbérelője, ráadásul úgy, hogy követelései fejében a magyar ingóságait is lefoglalta.²⁶³

1633 nyarán Haller azzal is megpróbálkozott, hogy a távoli nürnbergi rokonság családi alapítványától szerezzen pénzt leideni tanulmányai folytatására. Előbb az ág akkori fejének, II. Tobiasnak (1560–1647) írt levelet, majd novemberben a nürnbergi városi tanácsnak. A német Hallerek az alapítvány alattvalóinak nehéz anyagi helyzetére hivatkozva elutasították a kérést, és nem segített a tanács jogtanácsosi szakvéleményre alapozott közbenjárása sem. Mint az a Naplóból közvetetten kiderül, II. Tobias és Hans Albrecht saját vagyonukból még 100–200 tallérnyi összeggel sem voltak hajlandóak támogatni az erdélyi Hallert. Az ügy lefolyásáról a tanács Jeremias Pistorius-on keresztül a Gábor

²⁵⁹ Haller Gábor peregrináció alatti anyagi helyzetét feldolgozta: SZÁDECZKY 1886, p. 525–528.; Anyagi nehézségekről Bethlen Miklós is gyakran beszámol hollandiai tanulmányai kapcsán. pl. BETHLEN M., I. köt, p. 185.

²⁶⁰ Eladósodására jellemző, hogy Vásárhelyi Istvánnak, volt diáktársának, hazatérése után két évvel 1637 márciusában Medgyesen adta meg egy kisebb tartozását. ETA IV, p. 39.

²⁶¹ Herepei szerint ez azt bizonyítja, hogy Rákóczi fejedelem alumnusait igen tisztességesen ellátta pénzzel. ADATTÁR I, p. 413., 536.; ETA IV, p. 11–12.

²⁶² ETA IV., p. 16. Egy átlagos méretű polgárház éves bérleti díja 1631-ben évi 145 forint volt. Leiden, az egyetem és a relatív zsúfoltság miatt igen drága városnak számított. ZUMTHOR 1985, p. 244.

²⁶³ A perből kiderül, hogy a kilakoltatáskor össze is verekedtek. MIKLÓS 1927, p. 164–165. Bozzay 2006, p. 1002–1003. Hasonló tartozás miatt idézték az egyetem fellebbviteli bírósága elé 1637-ben Marosvásárhelyi Jánost is.

eladósodását minden bizonnyal kritikusan figyelő Haller Istvánnak is levelet szándékozott küldeni, Erdélybe.²⁶⁴

1635-ben Haller Gábor adósságai tovább nőttek. Az egyetem legfelsőbb bírósága elé citálták, mert valamilyen drága posztóért egészen tetemes összeggel, 643 forinttal volt adós Pieter Frank van Scharpenbrand kereskedőnek. Haller anyagi problémáinak hátterében a pénzügyi kereteken túllépő igény mellett a város sokszor emlegetett drágaságát, és az Erdélytől való roppant földrajzi távolságot is észre kell vennünk.²⁶⁵ A fiatal erdélyi főúr teljes peregrinációja során hat vagy talán hét alkalommal kapott nagyobb összeget otthoni támogatóitól (Brandenburgi Katalintól, Bethlen Istvántól, később Rákóczi Györgytől), ebből négyszer leideni

²⁶⁴ 7 tábl Az erről szóló határozatok a nürnbergi belső tanács jegyzőkönyveiben: StNbg Rep. 60.a 1633.12.02. (Montags) – Heft 2154. „Gabriel Haller von Hallerstein auß Siebenburgen bürtig, an meine Herren, auß Leyden in Holland gethanes Schreiben, darinn er begeret, ihme zu Fortsetzung seiner Studien mit einem jährlichen Subsidio beyzuspringen, deßen Schreiben von Hern Ludovico Camerario anhero geschickt, und seine Person sonderlich von ihme recommendirt worden. Ist befohlen, solch Schreiben den Herren Hallern oder Verwalthern der hallerischen Stiftung zu zuschicken vnd von ihnen vernemen, ob vnd waß sie auß deren Stiftungsgefallen diesem Haller geben wollen dero Bericht wider bringen, vnd deßwegen ferner rählig werden, wie dem Petenten zu helfen. L. Welser”

1634.01.20. (Montags) – Heft 2156. „Obwoln Herr Hanß Albrecht und Tobias die Haller sich entschuldiget, daß sie bey Steffan Hallers auß Siebenburgen Sohn, Gabriel Hallern, wegen ihrer ruinirten Stiftungs Vnterthanen nichts thun könten; So ist doch befohlen, denenselben beweglich zu zusprechen, diesen jungen Haller nicht so gar zulassen, sondern biß sie der Stiftung widerumb genießen können, demselben inmittelst zu Beförderung seiner Studien von dem Ihrigen etwas mitzuheilen, was sie sich nun darauff erclern werden, soll man, sampt der vorigen Handlung für einen Hochgelehrten bringen und bedencken lassen, wie ermelter Gabriel Haller zu beantworten. L. Welser”

1634.01.31. (Freýtags) – Heft 2157. „Herren Hanß Albrechten und Tobiae den Hallern, soll man Herrn Doctor Hülßen Bedenckengemeß, nochmalen zusprechen, ihrem Vettern Gabriel Hallern einen Wexel von ein- oder 200 Thalern nacher Leiden zu vbermachen, und dessen Vattern Steffan Hallern zuschreiben, wie daß Bedencken ferners vermag, welches schreiben man alßdann Jeremiae Pistorio, nacher Siebenburgen zu bestellen zuschicken solle. Man soll auch obgedachten Gabriel Haller von meiner Herren wegen Herrn Doctor Hülsen Bedencken gemeß beantworten lassen. L. Welser”

²⁶⁵ A távolság mellett a harmincéves háború is akadályozta a pénzküldést.; Haller gyakran pazarlónak tűnő ruhavásárlásai az udvarképesség szempontjából elengedhetetlenek voltak. Csanaki Máté is elmondja 1624-ben Rákóczi Györgynek küldött levelében: „Ruhám bizony igen rossz vagyon, elanyynyira, hogy emberek eleiben sem gyakran mernék menni, hanem csak mikor az szükség kívánja.” Azt is elmondja, hogy Leidenben minden nagyon drága. SZILÁGYI 1874, p. 405.; A 17. század végén a lényegesen jobban pénzelt Teleki Pál is eladósodott: „Ha pedig kglmd, edes Asszonyom Anyám, ezen pénznek sokasagat gondollya, ugy vagyon sok és feles kölcség en nallam, megh ezen kívül is nem keves kölcség vagyonn, és lattyá Isten, fel sem tettem és megh sem gondoltam, hogj ezen penzt bujdosásomban mind el kölcsém ... mindazattal jobb, hogj enn is üressé legjek minden akadalytul. Mert lattyá Isten, mindeneket fel jedzek, ha mit kglmd haszontalan helyre itilt, hogj költöttem, annak idejében bar szallyon gyalazatomra.” Teleki Pál anyjának, Vér Juditnak, Amszterdam, 1697. okt. 14. FONT 1989, p. 193.

tartózkodása alatt.²⁶⁶ Katasztrofális anyagi helyzetét a küldemények pusztán átmenetileg enyhítették, jól mutatja ezt, hogy hazaindulásakor, többek között a Scharpenband-féle adósság kapcsán magyar diáktársainak kellett kezességet vállalniuk érte.²⁶⁷ A kezesek csak 1636. júniusában kapták meg pénzüket (vagy annak egy részét), amikor Rákóczi György fejedelem külön erre a célra hatszáz tallért küldött Leidenbe.

A harmadik, és talán legfontosabb téma maga a tanulás, illetve az egyetemi élethez kapcsolódó események.²⁶⁸ Haller Gábor tanulmányaival kapcsolatban a legszembetűnőbb az, hogy a *diariumban* a felsorolt „különórak” száma sokszorosan felülhaladja a rendes kurzusokét. Nem szabad elhamarkodott következtetéseket levonnunk, itt ugyanis csak könyvelési sajátosságról van szó, azaz Haller elsősorban azokat az órákat jegyezte fel, amelyekért fizetni kellett, és nem az ingyenes egyetemi kurzusokat.

Haller Gábor a leideni egyetem egy nagyobb tudományos hullámvölgye idején érkezett meg a városba. Az arminianusokat elítélő 1618–1619-es dordrechtli zsinat ugyanis nemcsak a teológiát merevítette meg, de kisebb-nagyobb mértékben az összes tudományágat. Az 1630-as években az a művelt, de sok tekintetben konzervatív gárda (André Rivet,²⁶⁹ Johannes Polyander a Kerckhoven,²⁷⁰ **(18. kép)**

²⁶⁶ 7. tábl. A pénzküldésnek két bevett módja létezett. 1. Egyszerűen elküldték valakivel a pénzt. 2. Bankárokon/kereskedőkön keresztül. A patronus átadta pénzt a kereskedőház helyi képviselőjének, aki levélben értesítette az illetékes faktort (vagy a központot), hogy az utalja ki a diáknak az összeget. (*Wechsel*) A cég természetesen kezelési költséget is felszámított, Haller esetében egy alkalommal 10% feletti részt. (150 tallérból 17 tallér költség) 7. tábl.

²⁶⁷ 1635. június 25. „Componáltam az creditorimmal. Verőczy Ferenc és több magyarok némely adósságimért kezesek löttek.” ETA IV, p. 27. Bozzay Réka kutatásaiból tudjuk, hogy (legalább) hárman működtek közre kezesként: Verőczy Ferenc, Szegedi István és Decsi Péter. BOZZAY 2006, p. 1004–1005.

²⁶⁸ 4. tábl.

²⁶⁹ 1572. júl. 2. +1651. jan. 7. A franciaországi (pl la rochelei-) iskolázás után a Thouarsi egyházközség lelkipásztora. 1619-ben meghívást kap a leideni egyetemre. 1620-ban kezd a tanítani, mint rendes professzor. Ideiglenesnek szánt tartózkodása a franciaországi események miatt véglegessé válik. Szakterülete az Őszövétség, illetve annak szövegproblémái. 1632-ben Frigyes Vilmos felkéri, hogy kegyen fia, II. Vilmos tudományos nevelésének irányítója. Rivét (Rivet) ekkor elhagyja az egyetemet. Búcsúztatásáról Haller Gábor is megemlékezik a Naplóban. DU RIEU 1875, p. IX–X., BBK, VIII. köt, c. 420–436.; SCHEURLEER–MEYJES 1975, p. 38–39; 4. tábl.; André Rivet búcsúztatása a szenátusi határozatok között is feltűnik: 1632. május 8. „Eadem sessione lectae sunt in Senatu Academico literae, quibus Reverendo viro D[omino] Andreae Riveto honesta misso concedebatur ea lege, ut in Academia locum suum reservaret atque tueretur.” MOLHUYSEN 1916, p. 167.

²⁷⁰ 1568. márc. 28 +1646 febr. 4. Flandriából (Metzből) menekült protestáns család sarja. Tanulmányait Emdenben, Brémában, Heidelbergben, Genfben és Leidenben végzi, majd mintegy

Antonius Walaeus,²⁷¹ Antonius Thysius²⁷²) tanította a hittudományt, amely jórészt a dordrehti zsinatnak illetve előkészítő csatározásainak köszönhetően került állásba. A természettudományok és a filozófia terén sokkal érzékenyebb volt a visszaesés. Az 1626-ban elhunyt Willebrord Snellius van Royen²⁷³ még valóban fizikát tanított, és egyetemi óráin a fénytörésre vonatkozó úttörő optikai kísérleteket mutatott be. Utódai és tanítványai Gilbert Jacchaeus, és az 1628-ban professzorrá kinevezett Franco Petri Burgersdijk²⁷⁴ (**17. kép**) a fizikát pusztán az ún. *philosophia speculativa* részének tekintették, és ennek megfelelően Arisztotelész alapján, kísérletek nélkül tanították. Az ókori természetfilozófia háttérbe szorította az új kutatásokat. Nem véletlen, hogy az ekkor Hollandiában tartózkodó Descartes az intézményes tudományon kívül tevékenykedett. Ahhoz is tekintélyes idő kellett, hogy William Harvey 1628-as felfedezése, a vérkeringés elfogadottá váljon a leideni egyetem neves orvostudományi karán.²⁷⁵

A pozitív tényezőkről sem szabad azonban elfeledkeznünk. Éppen 1632-ben, Haller tartózkodása alatt került az egyetem főépületének tetejére egy csillagvizsgáló.²⁷⁶ Az intézményi háttér pedig az oktatás kedvezőtlen tendenciái ellenére egész Európában páratlan volt: egy hatalmas könyvtár (**14. kép**), keleti,

húsz évig dordrehti lekipásztor. 1611-ben kezd a leideni egyetemen tanítani, mint rendes professzor. Szakterülete az Újszövetség *exegese*, de életművét mégis inkább a az egyházszerzői munka jelenti. A „vád” képviselőjeként résztvesz a dordrehti zsinaton is. Haláláig nyolcízben viseli a rektorságot. DU RIEU 1875, p. IX–X., ANONIM 1614, p. 65–67.; BBK, VII. köt. c. 801–808.; SCHEURLEER–MEYJES 1975, p. 66, 70.

²⁷¹ 1573. okt. 13 +1639. júl. 9. 1619-ben kezd a leideni egyetemen tanítani, mint rendes professzor. DU RIEU 1875, p. IX–X.

²⁷² 1565. aug. 9 +1640. nov. 7. 1619-ben kezd a leideni egyetemen tanítani, mint rendes professzor.

²⁷³ 1592 +1626. okt. 30. 1600-ban kezd tanítani a leideni egyetemen, mint rendes professzor. A korábban ugyanott matematikát tanító Rudolph Snellius fia. DU RIEU 1875, p. IX–X.;

²⁷⁴ 1590 máj. 3 +1635. febr. 19. 1620-ban kezd tanítani az egyetemen, mint a logika rendkívüli professzora, 1621-ben a etika, 1628-ban pedig a fizika rendes professzora lesz. Több szöveggyűjteményt is összeállít a filozófiát tanulók részére. Tudományos személetére jellemző, hogy a kopernikuszi mellett a ptolemaioszi világmépet is mint azzal egyenértékűt tanította. Háromízben rektor. 1635-ben bekövetkezett halálát Haller is említi, a gyászbeszédet Petrus Cunaeus mondta. . DU RIEU 1875, p. XXXIX, XLIII; SCHEURLEER–MEYJES 1975, p. 298, 309–313.; MOLHUYSEN 1916, p. 192.; *4. tábl.*

²⁷⁵ SCHEURLEER–MEYJES 1975, p. 439. Johannes Walaeus az orvosi kar professzora fogadja el Leidenben elsőként, 1640 körül.

²⁷⁶ A főépület valójában egy domonkos apácakolostor 1516-ban épített, és 1581-ben oktatási célokra átalakított kápolnája volt. EKKART 1975, p. 20–21.; A főépület ma egyetemtörténeti kiállításnak ad otthont. @2.

görög és latin kéziratok felbecsülhetetlen értékű gyűjteményével,²⁷⁷ egy nagy botanikus kert (**12. kép**), az oszlopcsarnokban magyarázó feliratokkal,²⁷⁸ külön előadótermek minden tudományszaknak, és egy jól kiépített theatrum anatomicum.²⁷⁹ (**13. kép**)

Haller Gábor intézményes tanulmányairól a következőket lehet megállapítani. Bár a főúri peregrinusok többségéhez hasonlóan sok diszciplinába belekóstolt, de a beiratkozásnál pontosan megadta az elsajátítani kívánt tudományt: L. azaz *litterarum studiosus*.²⁸⁰ A litteraet, a szélesebb értelemben vett, nyelvtudományt, poétikát, és szónoklattan is magába foglaló „irodalomtudományt” az egyetem legkevésbé megbecsült, a filozófia és a szabad művészetek számára létrehozott negyedik karán tanították. Ennek megfelelően Haller hallgatott oratoriat, 1634-ben a *studium* tanárát is megnevezi: Marcus Zuerius Boxhorn,²⁸¹ aki akkoriban a szónoklattan rendkívüli (*extraordinarius*) professzora volt. Boxhorn kurzusának keretében az erdélyi ifjú 1634. december 23-án emlékbeszédet mondott a teológiai

²⁷⁷ Leírása 1614-ből: „*Vides hic, Spectator Candide, veram delineationem Bibliothecae Celeberrimae Academiae Lugduno-Batavae, prout in usibus Rei publicae (praecipue tamen Doctorum virorum et Studiosorum publicitus instituta est: quae ingenti numero variorum et insigniorum librorum Theologicorum, Iuridicorum, Medicorum, Philosophicorum, Historicorum, Mathematicorum, aliarumque scientiarum et artium, ut etiam diversarum linguarum, Hebraicae, Chaldaicae, Syriacae, Arabicae, Graecae, latinae, Italicae, Gallicae, Hispanicae, Germanicae, Belgicae, etc, egregie instructa est. Praeter typis excusos quam plurimi etiam codices manuscripti reperiuntur.*” ANONIM 1614, p. 228–229.

²⁷⁸ „*Curarunt praterea ad arcendas pluvias, et deambulationis gratia in eodem aedificari insignem porticum, in qua visuntur res haud vulgares, quarum nomina, ut et herbarum, plantarum et florum quibus constitus est hortus hic recensere nimis foret prolixum.*” ANONIM 1614, p. 231.; A leideni botanikus kert (és a theatrum anatomicumot) 1693-ban Bethlen Mihály is megcsodálta. BETHLEN M., p. 45.

²⁷⁹ Az egykorú megfogalmazás szerint „*more Amphiteatri Romani exstructa*” ANONIM 1614, p. 230.; A theatrum a könyvtárral egy fedél alatt volt, az egykori beginakápolna épületében. EKKART 1975, p. 18–19.

²⁸⁰ 1631. okt. 22. „Gabriel Haller de Hallerkeo Hungarus, Baro Transylvanus, 17., L – Stephanus Strigonus Hungarus, ephorus, 26, T” DU RIEU 1875, c. 239.

Binder Pál nem tudott hozzáférni a leideni anyakönyv kiadásához, ezért Franz Schullerus cikkét használta, aki kigyűjtötte abból az erdélyi vonatkozású adatokat. (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1881 (22.)) Eppen ezért a jegyzetekben Schullerust követve rosszul logikának oldotta fel a Haller neve mellett szereplő L betűt, amely mint az a kiadás rövidítésjegyzékéből kiderül, valójában Litterarum. BINDER 1976, p. 192. Ugyanebbe a csapdába, ugyanebből az okból Herepei János is beleesett. ADATTÁR I., p. 412.

²⁸¹ 1612. aug. 28. v. 1602 + 1653. okt. 3. Apja Hienrich Boxhorn teológus a leideni egyetemen, ezért fia természetesen itt tanul. Már korán kitűnik költeményeivel és filológiai írásaival. 1632-ben kezd tanítani a leideni egyetemen a poétika *lectoraként*, 1633-ban rendkívüli, 1640-ben rendes professzor. Értékes történeti és politikai tárgyú műveket is alkotott. DU RIEU 1875, p. XLIV.; @3. Boxhorn címszó.

előadó alsó katedráján, nem kis meglepetésünkre éppen arról az 1632-ben elhunyt Gusztáv Adolfról, akinek katonái Oderafrankfurtban olyan alaposan kifosztották.²⁸² Valószínűleg ez a beszéde jelent meg 1635 márciusában nyomtatásban is.²⁸³ A Napló kifejezett poétikai tanulmányokról nem ír, de ismerjük Hallernak két, magyar diáktársához írott üdvözlőversét. Az egyiket az 1632 áprilisában az eleve elrendelésről jellegzetes orthodox kávinista szemlélettel disputáló Tasnádi Istvánnak írja. 1632 szeptemberében pedig azt az Uzoni Boldizsárt tiszteli meg, aki – ugyancsak teológiai tárgyú – disputációjában az antritrinitáriusok tanait ostromozza.²⁸⁴

A szabad művészetek karán tanult Haller geográfiát, filozófiát és fizikát is. Nevet ugyan az utóbbinál sem említ, de tudjuk, hogy az arisztotelianus Burgersdijk volt a fizika egyetlen tanára.

A teológiai karon is megjelent, elárulja például, hogy 1633 októberében elkezdett Antonius Walaeus egyik collegiumára járni.²⁸⁵ De már korábban, Tállyai Márton teológiai disputációján is szerepelt opponensként.²⁸⁶ A disputáció elnöke az 1611-ben rendes professzorrá kinevezett Johannes Polyander, Frans Gomarus utódja volt. Haller az orvosi karon nem folytatott tanulmányokat. Szokás

²⁸² Jó példa ez arra, hogy a deklarált politikai szimpátia néha mennyire el tudott vonatkoztatni a személyes tapasztalatoktól. A beszéd bizonyosan kapcsolatba hozható azzal a ténnyel, hogy Haller Ludwig Camerariussal, Gusztáv Adolf követével szoros kapcsolatban állt. 5. tábl.

²⁸³ 1635. márc. 26. „Excusa est oratio mea.” ETA IV, p. 26.

²⁸⁴ Uzoni Boldizsár disputációja a verssel: (*de Nominis divini celebratione, adoratione, atque invocatione* RMK III. 1486 Leiden 1632) f. 8. v. „Concelebrare Deum recte mihi dicitur ille, / *Qui patrem, Gnatum, Pneumaeque rite colit. / Despicit hunc verum coeli terraeque Monarcham, / Socinus, Christum dum negat esse Deum. / Balthasar hunc vafrum coelesti casside tectus, / Oppugnans, merito dignus honore foret.* – Gabriel Haller, *de Hallerko Liber Baro benevolentiae ergo app.*” Tasnádi István disputációja (*de aeterna praedestinatione* RMK III. 1484. Leiden, 1632) f. 10.v a másik verssel: „Gabriel Haller de Hallerstein, liber Baro in Sz. Pal in Feyeregyház, etc. Domino Stephano H. Thasnadi populari percharo publice de Praedestinatione divina desputanti gratulatur. – *Thejologiae ascendis jam pulpita docta cathedrae, / Dum vigili studio mystica sacra premis, / Gratulor: et voveo foelicia dona, sagaci / Ingenio, ac faciles in tua vota Deos. / Te manet in patria, merces condigna labori, / Auspice tu Christo dum modo carpas iter.*” (Az RMK-ban tévesen Haller Pál szerepel versíróként) Érdekes, hogy a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárban számos, az 1630-as évekből származó leideni magyar disputációt őriznek. Ezek valószínűleg Tasnádi István könyvtárából származnak, akinek a gyűjteményből possessor-bejegyzését is ismerjük.

²⁸⁵ collegium = kurzus

²⁸⁶ A szokásos rend az volt, hogy a disputációt az egyetem szerződéses nyomdája (az Elzevier cég) már korábban kinyomtatta. Ebben a tézisként szolgáló iratban mindig megjelölték a disputáció helyét és időpontját. Tállyai Márton disputációja (*De Persona Domini nostri Iesu Christi*) RMK III. 1483 Leiden, 1632 Bővebben: ADATTÁR I, p. 471–472.

hivatkozni két adatra, miszerint a naplóíró járt a leideni egyetem híres *Theatrum Anatomicum*-ában. Ez azonban nem azt jelenti, hogy anatómiát tanult volna, csupán azt, hogy az amfiteátrum felső padsorainak valamelyikében, egyszerű érdeklődőként végignézett néhány boncolást. Kedvelt téli időtöltése volt ez az egyetemi ifjúságnak.²⁸⁷

A magánóráról, mint már említettem, sokkal többet tudunk, mint az egyetemi előadásokról,²⁸⁸ és ezek Haller egyetemi tanulmányaira vonatkozóan is értékes információkkal szolgálhatnak. Tanult először is nyelveket, németet, franciát, utóbbit azért, mert tanulmányai megkoronázásaként Bethlen Péter nyomdokán Franciaországba is el akart látogatni. A francia egyébként is ekkor kezdte elnyerni későbbi udvari és diplomáciai szerepét, Frigyes Henrik hágai udvarában igen erős francia hatás jelentkezett. Tanult továbbá jogot, egy Martinus Ricciusnak nevű magántanárnál,²⁸⁹ és ezt a törvények autodidakta tanulmányozásával egészítette ki. Határozott államtudományi érdeklődésre vallanak a loci communes gyűjteményben idézett országleírások. Matematikával is foglalkozott. Két különböző magántanár volt ebben segítségére, mind a kettő teológus (!), és mind a kettő szerény anyagi helyzetű: a cseh Johannes Decanus,²⁹⁰ és az ugyancsak cseh Zacharias Cornu, aki aritmetikára tanította. Tehát a teológusok is szívesen belekóstoltak más tudományágakba. Haller természettudományos érdeklődésére utal, hogy 1634 augusztusában igen drágán asztrolábiumot készíttetett.

Más jellegű különórái is voltak azonban az ifjú Hallernek. Táncmestert fogadott, aki valószínűleg a korban divatos előkelő francia táncokra, *menüettre*,

²⁸⁷ Az előadó padsorainak beosztása: „*Cernis ita esse constructum ut sex subselliorum gradus contineat in collis morum leniter assurgentium, horum subselliorum infimus et primus ordo vacat Professoribus, et si qui sint illustri nobilitate aut fama insignes. Secundus assignatus Studiosis Medicinae, Reliqui deserviunt usibus eorum, qui studio videndi discendique frequentes eo conveniunt.*” Az előadások közti szünetekben a padsorokra emberek és különböző állatok csontvázaikat tették, de volt itt egy-két preparált, kinyitott hasú emberi tetem is. ANONIM 1614, p. 230.; A boncolásokat érthető okból télen végezték. EKKART 1975, p. 19. A Haller naplójában szereplő mindkét említés téli.

²⁸⁸ Bethlen Miklósnak köszönhetően a kétféle oktatási mód egykorú latin nevét is ismerjük: *publica professio* = nyilvános egyetemi előadás; *privatum collegium* = fizetős magánóra BETHLEN M., I. köt, p. 187.

²⁸⁹ Talán azonos Adamus Riccius pomerániai joghallgatóval, aki 1632. aug. 28-án iratkozott be az egyetem jogi karára. DU RIEU 1875, c. 246.

²⁹⁰ 1629. szept. 20-án iratkozott be az egyetemre „*Johannes Decanus, Bohemus, 27, T[heologiae]*” Rossz anyagi helyzete miatt ingyen iratkozhatott. DU RIEU 1875, c. 221.

courante-ra, *gaillarde*-ra, és társaikra tanította.²⁹¹ A téli király 1635. február 6-án tartott farsangi bálján bizonyosan kamatoztathatta is ezirányú ismereteit.²⁹² A kor egyetemi viszonyait és diákságát ismerve az is teljesen érthető, hogy Haller egy *pugiltól* (hivatásos vívómestertől) is leckéket vett. A leideni egyetem a rossz közbiztonság miatt egyenesen ajánlotta diákjainak a vívást, sőt egy külön terem állt a hasznos sport rendelkezésére.²⁹³ (15. kép) Maga Haller is belekeveredett tanulmányai közben néhány verekezésbe. 1632. decemberében valamilyen hollandokkal („*cum quibusdam Belgis*”) került összetűzésbe. Flachsland, a volt lakótárs ügyétől eltérően itt senki nem halt meg, de az eset volt olyan súlyos, hogy azonnal a legfőbb egyetemi bíróság, a város képviselőiből és az intézmény vezetőiből álló *Forum Academicum* elé kerüljön.²⁹⁴ Az ügy megegyezéssel vagy felmentéssel zárult. A napló említi, hogy 1633 júniusában, amikor Haller éppen pénzhez jutott, hét talléros fájdalomdíjat fizetett egy megsebesített embernek.²⁹⁵ A bejegyzés valószínűleg egy másik, 1633 márciusában történt összetűzéssel állhat kapcsolatban, amelyben ismét hollandok voltak az erdélyi ifjú ellenfelei.

Egy sokkal nagyobb nyilvánosságot kapott csetepatéről is beszámol a *Napló*. Haller megérkezése után néhány hónappal a litván herceg Radziwiłł két udvaronca, Adam Łazarowicz és Wawrzync Hasenfortner gyilkosságot követett el.²⁹⁶ Az ügy a *Forum Academicum* elé került, ám a herceg nem ismerte el a bíróság joghatóságát, kifogásolta a per feltételeit, sőt beszédet tartott az „*académiai membrumok*” ellen. A testület és vele együtt nyomatékul a Staten Generaal azonban elutasították a tiltakozást.²⁹⁷

²⁹¹ ZUMTHOR 1985, p. 183.

²⁹² A száműzött cseh királyi pár: Pfalzi Frigyes és Stuart Erzsébet által rendezett ünnepi alkalmak, balettelőadások, mulatságok igen népszerűek voltak. WOLF 2003, p. 177–178.

²⁹³ A vívóterem a könyvtárral és a boncteremmel egy épületben, a volt beginakápolnában kapott helyet. EKKART 1975, p. 29.

²⁹⁴ Létezett ugyanis az egyetemnek egy elsőfokú bírósága is, amelyben a város képviselői nem kaptak helyet, csak a rektor és négy kar által delegált négy ülnök. Ez egyfajta békéltető funkciót látott el. MIKLÓS 1928, p. 163–164. A leideni egyetem igazságszolgáltatási tevékenységéről újabban: BOZZAY 2006, p. 1001–1002. A *Forum Academicum* iratait átvizsgálva Bozzay Réka sem bukkan ennek a Naplóban említett pernek a nyomára.

²⁹⁵ 1633. június 28. ETA IV., p. 18.

²⁹⁶ PSB, XXX. köt, p. 208.

²⁹⁷ A professzori gyűlés és a kurátorok iratai között több ízben is feltűnik az ügy. A beszéd elutasítása: „*Missum est ad Senatum Academicum nomine Praepontent. D. D. Ordinum Hollandiae decretum, quo oratio ab Illustriss. Principe Ratzevilio adversus Iudices Academicos, quoad supplicium a famulo eius sumptuosus habita damnatur.*” MOLHUYSEN 1916, p. 184.

Haller Gábor a tanulás mellett rendszeresen kirándult a közeli Hágába, Haarlembe, és Amszterdamba, valamint tett két nagyobb utazást is.²⁹⁸ Az első út, a kor magyar peregrinusainak bevett szokása, és Bethlen Péter mintája szerint Angliába, az egyre növekvő hatalmú protestáns országba vezetett. Haller 1632. novemberében indult el Leidenből, és december 22.-re már vissza is ért. Az utazás magja az ifjú erdélyi kéthetes londoni tartózkodása volt. Haller nagyon szűkszavú, csak a fogadók nevét említi, illetve azt, hogy a városban százharmincöt templom található. Azt is elmondja, hogy járt a királyi udvarban, de ez természetesen nem jelent a Bethlen Péteréhez hasonló audienciát, a naplóíró még azt sem állítja, hogy messziről látta volna a királyt. Az angol fővárosban találkozott Bánfihunyadi Jánossal, aki akkor a londoni Gresham College kémiai laboratóriumának volt munkatársa. Bánfihunyadi később tanított is az intézményben,²⁹⁹ de elsősorban nem oktatási tevékenysége, hanem alkímiai ismeretei révén vált híressé. Haller az alkimistától azon nyomban kölcsön is kért nyolc tallért. A következő évben, 1633-ban I. Rákóczi György gyulafehérvári professzori állást kínált az aranycsinálónak, és nem kizárt, hogy az ajánlat közvetítője éppen Haller Gábor volt.³⁰⁰

Haller 1634 elején az Egyesült Tartományok északi részén tett egy rövidebb körutazást.³⁰¹ A kirándulás mindössze két hétig tartott, és csak a meglátogatott városok nevét ismerjük. Járt Leeuwardenben, Emdenben, Groningenben és több más jelentős településen, köztük Franekerben, ahol bizonyosan meglátogatta egykori szállásadóját, Maccoviust.

Leideni tartózkodása alatt Haller az európai protestáns elit számos jelentős alakjával személyesen is találkozott.³⁰² Diáktársa volt az a litván Janusz Radziwiłł herceg, aki 1646-ban IV. Ulászló lengyel király megbízásából Munkácson járt, hogy rávegye I. Rákóczi Györgyöt egy európai törökellenes szövetséghez való csatlakozásra. Később, mint a lengyel disszidensek vezére, ő támogatta a

²⁹⁸ 1. tábl., ADATTÁR I., p. 289.

²⁹⁹ GÖMÖRI 1989, p. 66–73.; GÖMÖRI 1993, p. 10–11.

³⁰⁰ A Rákóczi György féle meghívás említése Adam Frank Teleki Pálnak írott levelében (London, 1697. október 1.) maradt fenn. FONT 1989, p. 189.; Gömöri György Haller közvetítő szerepére, 1633-as levelezése alapján következtetett. lásd 6. tábl. Gömöri György készségesen rendelkezésemre bocsájtotta Bánfihunyadi Jánosról írott angol nyelvű tanulmányának vonatkozó részét. Szívességéért köszönet illeti.

³⁰¹ 1. tábl.

³⁰² 5. tábl.

legkitartóbban a Rákócziak lengyelországi trónigényeit.³⁰³ Janusz Radziwiłł 1631. áprilisában iratkozott be a leideni egyetemre, olyan fényes kísérettel, amely mellett még Bethlen Péteré is elhalványult volna. Egy udvarmester, egy udvari praefectus, és egy tanulmányi tanácsadó mellett 12 nemesifjú jött vele.³⁰⁴ Haller 1632 februárjában ismerkedett meg a herceggel és hamarosan ebédmeghívást kapott tőle. Radziwiłł az 1632-es év jelentős részét a holland-spanyol háború színterein, Heusden és Nimwegen alatt töltötte, majd az akkor megválasztott IV. Ulászló politikai megbízásával 1633 januárjában nyugat európai diplomáciai körútra indult.³⁰⁵ Haller utoljára indulása idején találkozott vele, és ez alkalommal a herceg bejegyzéssel tisztelte meg az erdélyi főúr albumát.

Haller az éppen 1632–33-ban Leidenben tartózkodó Andrzej és Rafał Leszczyńskivel is megismerkedett. A két gróf Lengyelország egyik legbefolyásosabb protestáns főúranak, Rafał Leszczyńskinek volt a fia.³⁰⁶ Hosszú, 1624-ben kezdődő peregrinációjuk során megjárták az oderafrankfurti, a lipcsei, és a bázeli egyetemet, Leidenben hivatalosan mégsem iratkoztak be. A *Naplóból* kiderül, hogy Haller 1632. szeptember 27-én a két gróf társaságában ünnepelte születésnapját. Az erdélyi számára anyagilag megterhelő vendéglátást a lengyelek egy hónap múlva viszonzottak, az ebéden jelen volt Petrus Cunaeus, az egyetem rektora³⁰⁷ és Polyander is. A két lengyel főrend 1633. nyarán távozott Leidenből.

³⁰³ EOE, X. köt, p. 99–100.

³⁰⁴ 1631. ápr. 14-én iratkoztak be, egyikük se tüntette fel azt a tudományágat, amelyet el akart sajátítani. DU RIEU 1875, c. 234.

³⁰⁵ PSB, XXX. köt, p. 208.; A hercegről Kemény János is tudósít, mert ő volt I. Rákóczi György főkövete Janusz Radziwiłłnak, és Vasile Lupu moldvai vajda lányának 1645-ös lakodalmában: KEMÉNY J., p. 189., 264., 290–292; EOE, X. köt., p. 442–451.

³⁰⁶ Andrzej 1606 +1651. Nem azonos az 1650–1652-ben működő katolikus vallású lengyel főkancellárral. A lengyel szenátus tagja. 1641-től a dorpat (tartui) vajdai cím birtokosa. (valójában a svédek kezében volt a terület) az utókor számára költőként is ismert. Öccse Rafał 1607 +1644 kevésbé jelentős személyiség. A nagy lengyel ellenreformációs hullám közepette is megmaradtak mindketten a református hitben. Andrzej egyházának nagy támogatója volt. PSB, XVII. köt, p. 103–104, 138.

³⁰⁷ Peter van der Cun 1586 +1638. dec. 2. 1611-ben kezd tanítani a leideni egyetemen, mint a latin nyelv és irodalom (*litterae*) lectora, 1612-ben a latin nyelv és a politika rendkívüli professzora, 1613-tól rendes professzora 1615-ben mindkét jog doktora 1630-tól a Codex professzora. Négyízben rektor, 1632-ben harmadjára. A zsidó államról írott háromkötetes főműve 1617-ben jelent meg. DU RIEU 1875, p. IX–X.; @3. Cunaeus címszó; Cunaeus rövid életrajza: ANONIM 1614, p. 222–223.

Diáktársa volt a fiatal erdélyi úrnak Johann Heinrich Lavater, egy neves zürichi értelmiségi familia sarja is, akit 1633 júliusában vendégül látott.³⁰⁸ Lavater később szülővárosának orvosa lett, és természettudósként is ismertté tette nevét.

Hágai kirándulásai során Haller Gábor két fontos udvarral is felületes kapcsolatba került. Az egyik Frigyes Henriké volt, a háborúval elfoglalt helytartóé, a másik pedig a száműzött cseh királyé.³⁰⁹ Haller a *princeps auraicustól* (**19. kép**) 1632-ben százhusz tallér segílyt kapott, és 1633 februárjában személyesen is találkozott vele.³¹⁰ Pfalzi Frigyes és felesége, Stuart Erzsébet, I. Jakab angol király testvére (**21. kép**) ugyancsak Hágában tartottak fent egy anyagi helyzetükhöz képest fényűző udvart. A rokoni segílyekből élő téli király nagy szerepet játszott a francia szokások és divat hollandiai terjedésében. Maga Frigyes Henrik is ebből az udvarból választott magának feleséget, Amelie von Solms-t.³¹¹ A cseh-pfalzi emigráció ellanyhuló politikai tevékenysége éppen Haller érkezésekor élt meg egy nagyobb fellendülést, mert Frigyes kezdetben azt remélte, hogy Gusztáv Adolf visszahelyezi trónjára.³¹² Haller Gábor 1632 januárjában résztvett a cseh király egyik ünnepi lakomáján, sőt albumbejegyzést is kapott tőle, néhány héttel később pedig megjelent Frigyes fiának, Gusztávnak keresztelőjén.³¹³ Erős szálakkal kötődött Pfalzi Frigyeshez Ludwig Camerarius svéd követ,³¹⁴ akivel 1633–34-ben

³⁰⁸ A Lavater rheinaui származású zürichi patrícius/értelmiségi család volt. Johann Heinrich, (1611–91), akivel Haller találkozott, szülővárosában később fizikát is tanított. Apja, Heinrich, akitől a városi orvosi állást megörökölte 1601-ben adta ki *Epitome Philosophiae Naturalis* című könyvét. Fia követte példáját: 1667-ben a termálvizekről jelentetett meg egy munkát, 1668-ban – a pestis idején – pedig kiadott egy úttörő egészségügyi rendeletet. NDB, XIII. köt. p. 745.; HBLS, IV. köt. p. 635–636.; A naplóban érdekes módon Johann Hartman Lavaterként szerepel, de ilyen nevű családtagról nem tudok. Johann Heinrich Lavater később, 1634. máj. 29. én, 21 éves korában beiratkozott a leideni egyetem orvosi karára. DU RIEU 1875, c. 263.

³⁰⁹ Pfalzi Frigyes és felesége 1621. áprilisától tartózkodott Hollandiában. Orániai Móric 1621. április 13-án hivatalosan fogadta a párt és kíséretét. A téli király és udvara nem nagyon illett a köztársasági környezetbe. WOLF 2003, p. 162–163.

³¹⁰ 4. tábl.

³¹¹ WOLF 2003, p. 182.; PRAK 2004, p. 169–170.

³¹² Pfalzi Frigyes 1632. januárjában, kevéssel azután, hogy Haller találkozott vele, Gusztáv Adolfhoz indult, aki nem váltotta be hozzá fűzött reményeit. A téli király 1632. nov. 29-én, útban hazafelé Mainzban egy fertőzés következtében meghalt. WOLF 2003, p. 28–30.

³¹³ Gusztáv, a legkisebb fiú, az aktuális politikai helyzetnek megfelelően Gusztáv Adolf svéd királyról kapta a nevét. WOLF 2003, p. 208.

³¹⁴ Ludwig Camerarius 1573. jan. 22. +1651. okt. 4. Nürnbergi születésű, patinás értelmiségi családból származó jogász és diplomata. 1599-ben beházasodik egy előkelő heidelbergi családba, és ettől kezdve a pfalzi érdekek aktív képviselője. 1611-ben V. Frigyes titkos tanácsosa, és politikájának irányítója lesz, vele tart Prágába, majd a száműzetésbe is. 1626-ban régi ura beleegyezésével Gusztáv Adolf szolgálatába lép, annak hollandiai követeként működik. Lützen

Haller a Napló szerint szoros kapcsolatot tartott fenn. 1633-ban novemberében ő közvetítette Haller már említett segélykérő levelét Nürnbergbe. Camerarius esetében az erdélyi ifjú talán valamilyen informális diplomáciai feladatot is ellátott.³¹⁵

Haller Gábor egész leideni tartózkodására nézve fontosak azok a naplóbejegyzések, amelyek a peregrinus levelezésére vonatkoznak.³¹⁶ Szembeötlő, hogy mennyivel több levelet küldött, mint amennyit kapott. Rendszeresen írt levelet pártfogóinak (Bethlen Istvánnak, Zólyomi Dávidnak, Geleji Katona Istvánnak, Johann Heinrich Alstednek, később I. Rákóczi Györgynek), anyjának Kendy Juditnak, és Daniel Jánosnak volt peregrinus társának.³¹⁷ Apjának – legalábbis a Napló adatai szerint – egyetlen levelet sem küldött, így nem csoda, hogy tőle csak egyetlen üzenetet kapott, 1632 májusában. Az viszont meglepő, hogy anyja, akihez szinte minden lehetséges alkalommal eljuttatott egy levelet, csak egyszer írt neki, talán lehetőség hiányában. A családi események híre, ha nem is a szülők levelei révén, de eljutott Haller Gáborhoz. 1632. augusztusában, több mint egyéves késéssel tudta meg például azt, hogy apját Rákóczi felségsértési perbe fogta.³¹⁸ Nagybátyja Haller György szatmári kapitány 1633 tavaszán bekövetkezett haláláról már hamarabb értesült, és hamarosan megérkeztek a szűkebb család szomorú hírei is. 1634 februárjában meghalt bátyja, Haller István elsőszülött fia Miklós, októberben pedig anyja. Gábor előbb a legidősebb élő fiú lett, majd félárva.

A tékozló fiú 1634 májusában azt tervezte, hogy beáll a holland Nyugat Indiai Társaság egyik konvojába, de mire a kikötőbe ért, a tisztségeket már elosztották, így a kalandos terv megghiúsult.³¹⁹ 1634 júliusában levelet írt a fejedelemnek,

után egyre inkább elveszti a befolyását, és háttérbe szorul. 1641-ben formálisan is nyugdíjazzák. BWdG, I. köt, p. 421–422.; @3 Ludwig Camerarius címszó.; WOLF 2003, p. 221–222.; Camerariusról azt is érdemes tudni, hogy Szenci Molnár Alberttel levelezett, sőt Szenci éppen az ő segítségével jutott el Angliába. GÖMÖRI 1999, p. 150–151.

³¹⁵ A többi személy esetében ez egyelőre – legalábbis kellő megalapozottsággal – nem feltételezhető.

³¹⁶ 6. tábl.

³¹⁷ Vargyasi Dániel Jánosról ADATTÁR II, p. 628–632.

³¹⁸ A később érvénytelenített notázás. EOE IX, p. 263.

³¹⁹ 1634. máj. 18. Amszterdam „*Akartam az Indiában menő nép között elmenni, de az tisztek mind elosztattak volt.*” ETA IV, p. 22. Az „India” földrajzi név itt vagy a délkelet-ázsiai régióra vonatkozhatna, amelynek kereskedelmét az 1602-ben alapított Kelet-Indiai Társaság

amelyben arra kérte, hogy adjon neki valamilyen tiszteletet „a hadban.” 1634 októberében, anyja halála előtt, pedig már azt fontolgatta, hogy hazamegy: „*Cogitavi de discessu in patriam, sed quia rationem liberationis hinc non inveni, coactus sum remanere.*” – írja. Azaz: „*Gondolkoztam a hazatérésről, de mivel az innen való szabadulásra ürügyet nem találtam, maradni kényszerültem.*”³²⁰ A távozás ideje végül csak 1635 májusában érkezett el, amiben valószínűleg adósságai is szerepet játszottak. Miután úgy-ahogy elrendezte anyagi ügyeit, Amszterdamba ment, és itt hajóra szállt.³²¹ Újra megtette a Dániát megkerülő hosszú hajóutat, ám most nem tartott vele senki, és nem Stettin, hanem Danzig (Gdańsk) volt a végállomás. Érthető, hogy nem akart újra találkozni a harmincéves háborúval. Danzigból Thorn és Varsó érintésével vízi úton elment egészen Łęcznáig, innen pedig nem egészen két hét alatt eljutott a királyi Magyarország határáig. a Duklai-hágó közelében kelt át a Kárpátokon, valahol ott, ahol a Laborc ered. 1635. augusztus 14-én ért Fogarasra, vissza oda, ahonnan elindult. Megrázó lehetett a találkozás apjával: Haller István öt hosszú esztendő után alig ismerte meg huszonegy éves fiát.³²²

4. Udvari és atyai ház között

4.1. Udvari szolgálat – a fejedelem bejárója

A hazatérés közel sem jelentette Haller Gábor helyzetének rendeződését. Apja ugyan – feltehetően a református Rákóczi György erőteljes nyomására – hajlandó volt szóba állni vele, sőt, rövid időre haza is utaztak Kerelőszentpálra, de láthatóan továbbra sem enyhült meg. Az ifjú Haller előtt nem állt sok lehetőség, huszonegy

monopolizálta, vagy pedig az 1621-ben létrejött holland Nyugat-Indiai Társaság karibi illetve brazíliai gyarmataira. (*India Occidentalis*). Mivel Haller egy másik helyen (1635. márc. 2. Leiden ETA IV. p. 26) megemlékezik a brazíliai Paraiba tartomány elfoglalása kapcsán tartott diadalmenetről, valószínű, hogy ebben az esetben is inkább egy úttörő jellegű brazíliai expedícióról van szó, mint egy bejáratott délkelet ázsiaiáról. A két társaság kereskedelmi és politikai tevékenységéről: PRAK 2004, p. 97–118.

³²⁰ 1634. október 1. ETA IV, p. 24.

³²¹ I. tábl.

³²² „*Voltam szemben az fejedelemmel ő nagyságával és az atyám urammal, de ő nagysága elsőben meg nem ismert. Az fejedelem ajándékozott egy köntösre való zöld és veres posztót és 100 forintot.*” ETA IV, p. 29. (A második ő nagysága egyértelműen Haller István, mert I. Rákóczi György nem is nagyon ismerhette Haller Gábor külsejét.)

évével nem számított még teljes korúnak,³²³ birtokok, tisztség nélkül nem tehetett mást, mint hogy patrónusa, Rákóczi szolgálatába álljon. Udvari pályáját ott folytatta, ahol abbahagyta, a bejáróságnál,³²⁴ és a hollandiai nagy szabadság után, úgy tűnik, nehezen szokott hozzá a szigorú szabályokhoz.

Apjával érkezett meg augusztus végén Gyulafehérvárra, az országgyűlésre.³²⁵ Itt Haller István „bécommendálta” a fejedelemhez, aki udvarába fogadta. Az ifjú főúr hét lovas felfogadására kapott utasítást,³²⁶ amelyhez Rákóczi a pénzt is biztosította. Ezt a havonta-kéthavonta rendszertelenül kifizetett hópénzt apja negyedévenkénti juttatásai. (kántorpénzei) is kiegészítették.³²⁷ Haller Gábor kettős alárendeltségbe került. Mint az udvari lovasság tagja, hadjáratok idején az udvari főkapitánynak tartozott engedelmességgel, békeidőben mint bejáró, a főbejárónak és az udvarmesternek.³²⁸

A huszonéves bejárók és az hasonló feladatokat látták el, mint a már bemutatott inasok.³²⁹ Napközben állandóan a fejedelem közelében kellett tartózkodniuk, utazás idején pedig mellette vonulniuk. Különbő kis megbízásokat is teljesítettek, illetve ők felügyelték az inasok munkáját. Rákóczi György bejáróinak katonás napirendet szabott. Részt kellett venniük napi két áhitaton,

³²³ HORN 1996, p. 52.

³²⁴ 9. tábl.

³²⁵ Ez az 1635 aug. végén – szept. elején tartott országgyűlés érdekes módon kimaradt az Erdélyi Országgyűlési Emlékekből.

³²⁶ nyolc lóval szolgálni = maga és hét szolga. Ez a részlet Koltai Andrást igazolja, aki szerint az erdélyi bejárók a nyugat magyarországi ún. lovas inasok megfelelői. KOLTAI 2001, p. 25.; Jórészt ezekhez a bejáróság alatt fogadott lovasokhoz köthetőek a Napló utolsó lapjain elszórtan található konvenciók. ETA IV, p. 98–100.; Rákóczi György 1646-os utasításából kiderül, hogy korántsem volt minden bejárónak lóva, tehát Haller a bejárók közötti rangsorban meglehetősen előkelő helyet foglalhatott el. KOLTAI 2001, p. 91.

³²⁷ Amint arra az erdélyi katonaság esetében már B. Szabó János is felfigyelt, a hópénz csak nevében volt hópénz, mert valójában évente nyolcszor vagy még kevesebbszer fizették ki. B. SZABÓ 1996, p. 40. Kérdés, hogy Haller minden hópénzt pontosan feljegyzett-e? Én valószínűnek tartom, mert pénzügyekben pontosnak tűnik.; Egy példa a kántorpénzre: 1636. jan. 9. Szentmihályfalva „Jött Bagotai Miklós az úrtól Szent-Mihályfalvára az kántor pénzzel és egy veres dolmánnyal.” ETA IV., p. 31.

³²⁸ B. SZABÓ 1996, p. 41–42. Az udvari lovasság ekkor azonban már nagyjából hajdúkapitányok által szervezett lovashajdúkból állt. Az udvari tisztségviselők lovasai ekkor már csak kisebbséget jelentettek.; KOLTAI 2001, p. 26.

³²⁹ Ugyanakkor néha nehéz meghúzni az udvari kategóriák pontos határát. Az erdélyi bejáróság különböző típusai nem világosak. (étkefogó, asztalnok, udvarló ifjú) Példa erre Bethlen Gábor Csúti Gáspár hopmesternek adott utasítása. KOLTAI 2001, p. 72–73,

minden étkezésen, és nem szervezetlenül, hanem a kijelölt asztalnál, engedély nélküli távozásukért pedig büntetést kaptak.³³⁰

Haller Gábor 1635. szeptember 13-án tette le a minden udvari hivatalviselő esetében szokásos esküt, és ezután kerek egy esztendeig állt Rákóczi György szolgálatában.³³¹ A hópénzek kifizetési dátumain kívül a naplóból néhány érdekes részlet is kiderül. Először is az, hogy fiatal főúrnak meglehetősen nagy rendelkezési szabadsága volt saját lovas szolgálai felett. Gyakran küldte haza egyiket-másikat apjához. Haller a lovasokon kívül egy inast is tartott a személye körüli szolgálatokra.³³² A bejárói hivatallal járó feladatok azonban csak nagyon ritkán jelennek meg a naplóban. Haller egyízben arról számol be, hogy a fejedelem egy német levelet fordíttatott le vele – kihasználva az ifjú peregrináció alatt szerzett nyelvtudását. Egy másik alkalommal pedig olyan feladatot látott el, amely inkább az inasokra jellemző: Rákóczi György agaraira kellett vigyáznia.

Az 1636-os év igen viharosan köszöntött be a fejedelem és az udvar számára. Nem csak a Portán őrzött ifjabb Székely Mózes tevékenysége élénkült meg, de januárban Bethlen István is az egri beglerbéghez szökött, félreérthetetlen szándékkal. A volt gubernátor, Haller egykori patrónusa által kibocsájtott kiáltvány nem csupán az 1630-as topai egyezmény megszegésével és önkénnyel vádolta Rákóczit, hanem azzal is, hogy elsikkasztotta a gyulafehérvári akadémia céljára örökül hagyott húszezer forintot. Az 1636. február 17-én megnyílt kolozsvári országgyűlés, amelyen egyszerű szemlélőként Haller Gábor is részt vett, elutasította Bethlen vádjait, és megtette a szükséges diplomáciai ellenlépéseket.³³³ Az ifjú főúr szolgálati idejének nagy része, az 1636-os év, a fejedelem számára a fegyveres összecsapásra való felkészüléssel telt el. Haller 1636. szeptemberében levelet írt, amelyben apja beleegyezését kérte, hogy elhagyhassa a bejáróságot. Haller István, nem tudjuk mennyire jószántából, de végül hozzájárulását adta.

³³⁰ Fennmaradt I. Rákóczi György utasítása udvari főbejárójának. Igaz, az irat 1646-ból származik, de valószínűleg a megelőző időszakra nézve is jól használható. KOLTAI 2001, p. 90–94.

³³¹ A Naplónak ez a része kiválóan alkalmas lenne arra, hogy segítségével kövessük a fejedelmi udvar éves mozgását.

³³² 1636. márc. 7. Szamosújvár „Küldöttem az inasom által az úrnak levelet.” ETA IV, p. 32.

³³³ EOE IX., p. 216–227., 442–464.

Gábor tehát 1636. szeptember 13-án letette udvari szolgálatát,³³⁴ és egy hetet apja különböző marosszéki és Küküllő megyei birtokain töltött. 1636. szeptember 27-én már a Torda melletti Keresztes mezején, az erdélyi mezei hadak (nemesi felkelés) szokott gyülekezőhelyén találjuk, ahol apját a vármegyék generálisává választották.³³⁵

Haller, mivel a bejáróságot elhagyta, Küküllő vármegyével és nem az udvari lovassággal vett részt a Bethlen István és a budai pasa elleni hadjáratban. A rövid háború harci cselekményeiben nem sok része volt, igaz, a főszereg többi katonájának sem: a döntőnek bizonyult október 6-i szalontai összecsapás a Kornis Zsigmond vezette partiumi sereg nevéhez fűződött. Rákóczi, néhány nappal később, arra a hírre, hogy a budai pasa Gyuláról Lippára vonult, Váradnál egyesített csapatait elindította Borosjenő felé.³³⁶ Lényeges momentum, hogy Haller Gábor ekkor ismerkedett meg a jenei várral, amelynek később kapitánya lett.³³⁷ Haller a Zaránd megyei táborozás alatt megpróbált kikérezkedni apjától egy portyára, de az nem engedte el a tapasztalatlan ifjút.³³⁸ A háborúskodás béketárgyalásokba torkollott, amelyre Rákóczi egyik követeként éppen Haller Istvánt küldte.³³⁹ Haller Gábor az alkudozásokat lebonyolító jenei tábori országgyűlés végeztével Kerelőszentpálra ment, a béke szászvárosi ratifikálásán pedig már meg sem jelent.³⁴⁰

Haller a következő majdnem egy év nagy részét apja birtokain, döntően Kerelőszentpálon és Fehéregyházán töltötte, majd miután májusban apja kiadta osztályrészét, saját jószágainak igazgatásával foglalatoskodott. Anyagi nehézségek is hozzájárulhattak ahhoz, hogy 1637. augusztus 1-én, ismét a fejedelem

³³⁴ Valószínűnek tűnik, hogy csak egész év elteltével lehetett vagy illett a szolgálatot megszakítani, tehát nem valamiféle véletlen egybeesésről van szó.

³³⁵ ETA IV., p. 35.

³³⁶ EOE IX., p. 241–245,

³³⁷ 1636. október 17. „*Jenőnél. Látogattam meg az várat.*” ETA IV., p. 36.

³³⁸ 1636. szept. 18. „*Jenőnél. Kéreztem az úrtól ő nagyságától csatára, de gondolkodásra halasztott.*” ETA IV., p. 36.

³³⁹ 1637. október 27-én Lippára TT 1909, p. 401.

³⁴⁰ A fejedelem és a rendek a nagy nehezen megkötött béke okiratait 1636. dec. 1-én illetve 4-én Szászvároson ratifikálták. Haller már nem volt ott. A béke lényege az volt, hogy a törökök (a szultán és a kajmekám) kaptak összesen 50000 tallért, Bethlen István bántatlanságot nyert, Zólyomi Dávid elbocsátására pedig egy bizonytalan ígéret született. A török, szokása szerint kezdetben ugyan követelte Jenőt, de a végén a határt illetően minden maradt a régiben. EOE IX., p. 245–246., 579–585.

szolgálatába állott, mint egy 1638 karácsonyán papírra vetett félmondatából kiderül, bejáróként. Ez a bejáróság két okból is lényegesen különbözött az előzőtől. Nem csupán azért, mert második fele tartalmában inkább familiárisi („főemberi”) állásra emlékeztetett, Haller ugyanis már korábban is kiemelt szereppel bírt. Egy 1638 őszén készült Besztercenek küldött szállásosztói praebenda-jegyzékből kiderül, hogy Haller tíz lóval (kilenc lovassal) szolgált az udvarban.³⁴¹ A bejárók közül ő tartotta a legtöbb lovat, ezért egyértelmű, hogy ő volt a mintegy huszonöt főből álló udvari csoport vezetője, az úgynevezett főbejáró, aki tisztének megfelelően, akár csak az étkefogókat vezető asztalnok (vagy asztalnokok), kiemelt ellátmányt és hópénzt kapott.³⁴² Erre utal az is, hogy a fejedelem egyízben „*intimus cubicularius*”-ként említi, amely ebben az esetben valószínűleg a főbejáró kifejezés latin megfelelője.³⁴³ Haller Gábor a tisztségben Cserényi Jánost váltotta, aki 1637. július 8-án megházasodott, és ezzel a bejáróságból kilépett.³⁴⁴

Az első fél év során az ifjú Haller a fejedelem közelében tartózkodott. 1637 decemberében például őt küldte Rákóczi ajándékkal – egy aranykupával – Bornemisza Pál borosjenői főkapitányhoz. Egy másik alkalommal összeszólalkozott a fejedelem konyhamesterével, Gillányi Gergellyel „*a farkashús felett*”, ez arra a máshonnan is ismert tényre utal, hogy az étkefogók és a bejárók feladatköre időnként keveredett.³⁴⁵ A napló igen érdekes információkat közöl a

³⁴¹ MOL X 1249, 462. doboz, No. 232. és No. 233. (Két csaknem azonos másolati példány a Beszterce városának 1638. októberében elküldött szállásosztói praebenda-jegyzékből.)

³⁴² A főbejárói tisztségről: SZÁDECZKY 1913, p. 23.

³⁴³ I. Rákóczi György 1639. május 20-án Gyulafehérvárott kelt tanúváltási parancsa. KLEV Haller cs. lt. 67. cs., f. 28. Bár a „*cubicularius*” kifejezést a 16. században még a fejedelem komornyikára használták, a 17. században már a bejárók megnevezése.

³⁴⁴ 1637. jún. 14. Gyulafehérvár. I. Rákóczi György Beszterce városának. Meghívja őket főbejárója, Cserényi János és felesége udvarhölgye, Szentiványi Anna 1637. július 8-i a gyulafehérvári palotában tartandó menyegzőjére. MOL X 1249, 454. dob., 1637/98.

³⁴⁵ Az étkefogók és udvarlók ugyanis a tágabb értelemben vett bejárók közül kerültek ki az erdélyi fejedelmi udvarban. Úgy is mondhatjuk, hogy a bejáró kifejezés az udvari rang volt, míg a speciális megnevezés az aktuálisan ellátott feladatra utalt. Együttesen emlegették őket „ifjak” néven is. pl. 1636. dec. 14. Gyulafehérvár. I. Rákóczi György Beszterce városának. „*Étekfogó, udvarló és bejáró ifjainknak lovai ez mostani hadi expedíciónkban igen megvonódván és fáradván, kellett az hűségtek districtusában bizonyos ideig nyugalomnak okáért rendelnünk szolgálóinkkal együtt...*” MOL X 1249, 454. dob., 1636/175. A mellékelt listán (1636/172.) az „ifjak” gyűjtőnevet használják a lovak tulajdonosaira.

sokat utazó udvar életéről.³⁴⁶ 1637. őszén futólag említi, hogy valahol félúton Kerelőszentpál és Marosvásárhely között sátor alatt ebédeltek, amely minden bizonnyal egy díszes és igen nagyméretű sátor lehetett.³⁴⁷ Más bejegyzésekből is az derül ki, hogy meglehetősen gyakran költözték el az ebédet lakott területen kívül, főleg erdőkben. Ebből világos, hogy az udvar nagy mennyiségű konyhai és asztali edényt vitt magával, igaz talán csak rövidebb szakaszokon, a tálak és tányérok egy részét kölcsönözve. Az erdei lakomák kedveltségét magyarázza, hogy I. Rákóczi György gyakran szakította meg az utakat nagy vadászatokkal.³⁴⁸

Haller apjának a Maros völgyében fekvő birtokain egyébként gyakran áthaladt az udvar, mert a folyó mentén vezetett (és vezet) az erdélyi medence egyik legfontosabb közlekedési útvonala. Az udvari katonasággal együtt minimum ötszáz fős fejedelmi udvar vonulása mind az érintett településeknek, mind pedig a vendéglátó birtokosoknak és városoknak nagy terhet jelentett.³⁴⁹ Az élelmiszert gyakran egészen távoli településekről szállították a hosszabb tartózkodás helyszínére.³⁵⁰ Maga Haller is azt hangsúlyozza a naplókönyv végére illesztett elmélkedéseiben, hogy a fejedelem utazó udvara nagy terhet jelent az ország számára: *„Fejedelem sok udvarnéppel ne járjon, kiváltképpen sok gyalogot és lovakat ne hordozzon, mert azzal pusztul az ország.”* – írja.³⁵¹ Az ifjú feljegyzéseiből az udvar mozgásának szezonálisához is találunk egy érdekes adalékot. Kiderül, hogy I. Rákóczi György a karácsonyt mindig Kolozsvárott töltötte. 1637-ben az ünnepi úrvacsorás istentisztelet után természetesen Haller köszöntötte a fejedelmet a bejárók nevében.

³⁴⁶ Az erdélyi fejedelmi udvar helyváltoztatásáról és lehetséges helyszíneiről a reprezentáció szemszögéből: SZABÓ P. 2005

³⁴⁷ 9. tábl. Az utazásnál használt társzekerek és konyhakocsik későbbi változatáról Apor Péternél olvashatunk leírást. APOR P., p. 48–50.

³⁴⁸ Talán I. Rákóczi György 1633-as udvartartási naplója tanúsítja a legjobban a fejedelm vadászszenvidejét. EM 1900, p. 466–472. és p. 524–528.

³⁴⁹ A beszercei levéltár igen sok, az erdélyi fejedelmi udvar mozgásához kapcsolódó levelet őriz. Egy példa a Haller családból. 1624. nov. 28. Bethlen. Haller Zsigmond Nyerges András beszercei főbírónak: bethleni várába várja a fejedelmi, tálakat és tányérokat kér kölcsön. MOL X 1249, 448. dob., 1624/120.

³⁵⁰ pl. 1637. febr. 11. Fogaras. I. Rákóczi György Beszerce városának. A közelgő országgyűlésre tekintettel kéri, hogy szállítsanak élelmiszert Medgyesre, udvara számára. MOL X 1249, 454. dob., 1637/28.

³⁵¹ ETA IV, p. 102.

Olyan dolgokról is értesülünk, amit nem nagyon feltételeznénk Rákóczi szigorú udvaráról. A fejedelem 1637. november 20-i szentdemeteri tartózkodásakor egy udvari ember, Fejér Gáspár, talán nem egészen józanon, Rákóczi szobájába ment be vizelni.³⁵² Egy hónappal korábban pedig a havasalföldi követ a diplomáciai teendők végeztével este az „*inasok között verekedett*.” A közismerten hirtelen haragú Rákóczi olykor fizikailag is megtorolta a kicsapongásokat. 1637. december 27-én éjjel például megverte, avagy a kék darabontokkal megverette két asztalnokát és néhány „udvarló ifjút.”³⁵³ Az ok talán az lehetett, hogy hangoskodásukkal megzavarták éjjeli nyugalma.³⁵⁴ A büntetés egy speciális módja, a megintés után második fokozat, a kalitkába, (közszemlére kitett nagy ketrecbe) való elzárás volt. Haller valószínűleg azért is említi ezeket az eseteket, mert főbejáróként neki is szerepe volt a fegyelmezésben és a szankciók végrehajtásában. A naplóíró sem számított azonban problémamentes bejárónak. Több kisebb-nagyobb vétséget is elkövetett. Az udvarmester engedélye nélkül távozott, kifecsegte a fejedelem tervezett váradi útját,³⁵⁵ az 1638 őszi beszercei törvényszak alatt pedig részegen összeszólalkozott felettesével, a csak. szeptemberében kinevezett udvarmesterrel, Bethlen Ferencel. Az utóbbi, valószínűleg becsületsértési ügy igen komoly lehetett, mert a hopmester „*fejére és jószágára*” perelte.³⁵⁶ Haller végül egy nyilvános bocsánatkéréssel elkerülte a nagyobb bajt.

³⁵² Valószínűleg a szentdemeteri Balási-kastélyban szálltak meg, amelyről később még esik szó.

³⁵³ Az „udvarlók” vagy „udvarló ifjak” néven emlegetett csoport hasonló státusszal rendelkezett, mint a szűkebb értelemben vett bejárók vagy az étekgóók. Elnevezésük alapján főleg a fejedelem személye körüli szolgálatokat láttak el.

³⁵⁴ Az 1646-ban a főbejárónak adott utasításban a következő pont is szerepel: „[11]. *Az mi ajtónk előtt magokat csendesen, szemérmatosan viseltesse mindenkkel. Estve magunk lefeküvén, zajgást, ajtónyílást, zörgetést, dorbézolást, részegeskedést meg ne engedjen, böcsületi vesztese alatt.*” KOLTAI 2001, p. 91.

³⁵⁵ Az 1646-os utasítás most is eligazít: „[14.] *Semmi hírt, hallott beszédet az mi házunkból ki ne vigyenek, imitt amott ne csevegjenek...*” KOLTAI 2001, p. 92.

³⁵⁶ Az 1646-os bejárókra vonatkozó utasításban: „[3.] *Minden náloknál nagyobb rendeket s állapotban valókat vele megböcsültessen, kinek-kinek, még csak az legkisebbiknek is, hozzánk tartozóinknak s aljasabb renden valóknak is, érdemek szerint való böcsületeket megadják s megadassa [a főbejáró].*” „[5] *Az mi udvarunk s magunk böcsületit mindenekben, valami azt megsértené, mocskolná, rút hírbe-névbe keverné, eltávoztassa; ha ki pedig az ellen fogna vétetni, mindjárt arestáltassa és törvény szerint revideáltassa főhoffmesterünk hírével...*” KOLTAI 2001, p. 90–91. Haller nem a fejedelmet, hanem az udvarmestert sértette meg, de az udvar becsülete fogalmába a főtisztviselő becsülete is beletartozott.

A fiatal főúr minden bizonnyal szeretett volna elszabadulni az udvarból. 1637 novemberében például a Matei Basarab havasalföldi vajda megsegítésére induló csapathoz akart csatlakozni,³⁵⁷ de a fejedelem nem engedte el. Döntő változás 1638 elejétől következett be életmódjában, ekkortól kezdve ugyanis a fejedelem nem bejáróként, hanem hadiépítészeként alkalmazta.³⁵⁸ Az új funkcióból az következett, hogy a fiatal főúr ezután nem volt az udvar mozgásához kötve, birtokain is több időt tölthetett. Haller építészeti munkásságának jelentős része erre az időszakra esik. Tevékenysége egy hosszú fogarasi tartózkodással kezdődött, és még a hópénz kedvéért sem kellett kimozdulnia, mert azt a fejedelem utána küldte. Az egyes fundálások közti szünetekben azonban gyakran vissza kellett térnie az udvarba. Naplójában feljegyzi, hogy egy alkalommal csak ő és Rákóczi ültek a fejedelmi asztalnál, ami arra enged következtetni, hogy az építészeti munka bizonyos megbecsülést szerzett Hallernak. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az udvarmesterrel való konfliktus is ekkoriban történt. Tipikusan bejárói munkát csak egyet említ: 1639 áprilisában a fejedelem egy török követ elé küldte. Haller 1639 szeptemberében kérelmezte a fejedelemtől szolgálatának megszüntetését vagy felfüggesztését, amelybe Rákóczi egy nap múlva bele is egyezett.³⁵⁹

4.2. Az apával való viszony – birtokosztály

Ha azt mondjuk, hogy Haller apjával való viszonya feszült volt, akkor még nagyon finoman fogalmazunk. A 17. századi Erdélyben sem járta, hogy valaki apját nemes egyszerűséggel „az úr”-ként emlegetse. 1640-ben, nagy kibékülésük után nevezte először naplójában „apám”-nak³⁶⁰ (!!), később pedig megállapodott a kompromisszumos „atyám uram” kifejezésnél.³⁶¹ Már a bejárói szolgálat alatt is

³⁵⁷ A beavatkozásról az 1637. októberében tartott gyulafehérvári részgyűlés döntött, ahol az udvarral együtt Haller is jelen volt. EOE X., p. 8–11., 121–126. DPI X., p. 12–23. HURMUZAKI XV/2., p. 1037–1041. Matei Basarabot 1637-ben a török beleegyezésével megtámadta Rákóczival közös ellenségük, Vasile Lupu moldvai vajda, aki végül nagyobb összeütközés nélkül visszavonult.

³⁵⁸ A Haller Gábor építészeti tevékenységére vonatkozó adatokat már Balogh Jolán összegyűjtötte, ezért én nem készítettem külön táblázatot. BALOGH 1982, p. 369–370.

³⁵⁹ Ekkor már nincs szüksége apja engedélyére, hiszen saját birtokokkal rendelkező, teljes korát elért főúr.

³⁶⁰ 1640. március 4., Fehéregyháza ETA IV, p. 62.

³⁶¹ Nem csak az apával lehetett feszültség. Gyanúra ad okot, hogy hazaérkezése után öccséről, Jánosról nem ejt szót.

támadtak közöttük bizonyos nézeteltérések, ám hazatérése után ezek tovább fokozódtak. Gábornak pénzre volt szüksége, ugyanis hiába küldött Rákóczi 1636. júniusában hatszáz tallért Leidenbe, a fiú még mindig sokaknak tartozott.³⁶² Több alkalommal is megpróbált apjától kérni pénzt a törlesztésre, de Haller István „az oda fel való adósságból” semmit sem volt hajlandó kifizetni.³⁶³ Annyira összevesztek, hogy az apja kerelőszentpáli kastélyában tartózkodó Gábor még a kulcsár ott rendezett lakodalmán sem jelent meg, vagy mert nem akart találkozni apjával, vagy azért, mert meg sem hívták.³⁶⁴

Haller Istvánt több egymástól független forrás is úgy állítja elénk, mint igen szigorú, már-már zsarnoki családfőt és kiskirályi hajlamokkal rendelkező birtokost. Elszöszülöttjét, az 1634-ben elhunyt Miklóst már tíz éves kora előtt nagybátyjának, Haller Zsigmondnak gondjaira bízta.³⁶⁵ Harmadik fiát, Haller Pált, pedig 1640 tavaszán elegendő pénz és ajánlólevelek nélkül küldte Magyarországra, hogy „megsanyarodjék.” Pált egy évi vándorlás után Batthyány Ádám fogadta udvarába és csak 1644-ben tért haza Erdélybe. Haller István személyiségéről valószínűleg alapvetően hű képet ad az a két levél, amelyet az erdélyi rokonságnál udvari szolgálat reményében szerencsét próbáló nürnbergi Jobst Dietrich Haller írt 1652 elején testvérének, Hans Willibaldnak. 1651-es útja során nagyon rossz tapasztalatokat szerzett az erdélyi ág fejeiről. Az érkezése idején éppen Rákóczi Zsigmond sárospataki lakodalmában lévő Haller Istvánt visszatekintve röviden így jellemzi. „Tekintélyes, hatvannégy éves idős úr, csak egy szeme van, egyébként nagy zsarnok és embernyúzó.”³⁶⁶ A főúr 1647-ben

³⁶² Például azt az összeget, amellyel Georg Franke professzornak tartozott, csak 1641. május 9-én adta át Geleji Katona István püspöknek. (Aki aztán egy alumnus útján elküldte Frankfurtba.) ETA IV, p. 69.

³⁶³ 1637. március 5–6. Medgyes „Kérek vala az úrtól 4 tallért, de nem ada, azt felelvén, hogy az oda fel való adósságból semmit is nem ad.” ETA IV, p. 39.; 1637. május 2–4. Kerelőszentpál. ETA IV, p. 39.

³⁶⁴ 1637. május 5. Kerelőszentpál „Az kolcsár Horváth János megházasodván, az úr csinált lakodalmat benn az várban. Én az asztalnál nem ültem.” ETA IV, p. 1.

³⁶⁵ MOL F 1, 19. köt., f. 71. „Elsőben kegyelmetek ketten Haller István uram és Haller György uram az kegyelmetek mostani fiaival együtt (Isten őket felnevelvén) nevezet szerint Sámuellel, Miklóssal az én tartottam öcsémme, és Gáborral....”

³⁶⁶ „Herr Stephan Haller ist ein alter ansehlicher Herr von 64 Jahren, hatt nur ein Aug, und ist ein großer Tyrann und großer Schinder. Er hat den Brief lang durch lesen, nachmalß mich freündtlich empfangen, doch nicht als einen Bluthsfeündt, sondern alß einen Frembden und Außlander. Er ist ein Ungar und ich ein Teütscher, und diese beede Nationes tragen gar selten eine Affection gegen einander, deroweg wolte es ihm von Anfang nicht zu Hertzen gehen, daß ich auß

készült portréját (**2. kép**) ismerve – amelyen két ép szemmel ábrázolják – meglepő lehet a fizikumára vonatkozó állítás, de mivel máshol is utalnak erre a fogyatékoságára, így el kell ismerjünk, hogy a művész kozmetikázta a valós helyzetet. Haller István Jobst Dietrichet egyik rezidenciáján, a kerelőszentpáli kastélyban fogadta, a vendég szerint szívélyesen, de nem úgy, ahogy egy vérrokont illik, hanem mint idegent, külföldit. Állítása szerint az erdélyi főúr nem akarta elhinni, hogy rokona, és csak azután ismerte el a családi kapcsolatot, miután nevét megtalálta az erdélyi ág nemzetségekönyvében. Később azzal kecsegtette, hogy megteszi fehéregyházi kastélya várnagyának, és gazdag erdélyi családból kerít neki feleségét, ám mindezt ahhoz a szigorú feltételhez kötötte, hogy az evangélikus németnek át kell térnie a katolikus hitre. Jobst Dietrichet azonban a Haller István udvarában tartózkodó német jezsuita sem tudta erről meggyőzni, és miután egyik, saját erdélyi öröklési esélyeire vonatkozó borúlátó elszólását a pap urának elferdítve tálalta, a nürnbergi megalázó körülmények között kényszerült távozni. A sötét összképet további érdekes részletekkel is kiegészíti. Tud a családon belüli problémákról, és azt írja, hogy az osztatlan közutálatnak örvendő Haller István még életében megépítette csaknem kastély méretű sírját, sírkövére is maga vésette fel a sok dicséretet, mert tudta, hogy ezt holta után, megsértett családtagjaitól nem kapná meg.³⁶⁷ (Szavai a ma is álló, valóban nagyméretű kerelőszentpáli sírkápolnára, a család temetkezőhelyére vonatkoznak. **22. kép**)

Haller István zsarnoki vonásai nem csak szűkebb környezetében mutatkoztak meg jószágain is. Ennek a birtokállománynak alapját még apja, Haller Gábor vetette meg a Bocskaival való rokonság révén,³⁶⁸ a jezsuiták szerint a jószágok

seiner Familia sein solte, endlich aber uf vielfältiges examiniren holte er unßer Stambuch hervor.” 1652. márc. 2. Bécs Jobst Dietrich Haller Hans Willibald Hallernak. HA 4. 19. [I. 47. a. 12.]

³⁶⁷ „Herr Stephan Haller hingegen hat in den gantzen Land kein guttes Lob, sondern wirdt überall vor ein Tyrannen und Kargenschinder außgeruffen, welches ihme wohl bewust, daher er noch in seinem Leben ein aigen Grab gebauet, welches von der weitten einem Schloß gleich sehet. Auff dem Grabstein hat er die Grabschrift selbst gemacht, worinen er sich viel großes Lob zumisset, so ihm gewiß nach seinen Todt weder von sein Söhnen, noch von seinem Weib gegeben würde, dann er auch gegen dieße Persohnen sein grausammeß Gemüth nicht hat zähmen können...” 1652. márc. 21. Bécs. Jobst Dietrich Haller Hans Willibald Hallernak HA 4. 19. [I. 47. a. 12.]

³⁶⁸ A gyarapodás hosszú távon nem korlátozódott a Bocskai segítségével közvetlenül szerzett jószágokra. Az 1590 után Bocskai István által elnyert összes birtokadományban szerepel az a kitétel, hogy fiúörökös nélküli halála esetén leánytestvérei és azok férjei, köztük Haller Gábor öröklék a birtokokat. ETA VII/3., No. 1344., No. 1345., No. 1349., No. 1581. és No.

halmozásában nem elmaradva a fejedelemtől.³⁶⁹ Haller István szerint apjának élete végére kezében volt a fehéregyházi kastély mellett hat további nemesi udvarház: Kerelőszentpál, Funtaháza, Kaplyon, Réten, Buzásbocsárd és Almás, a hozzájuk tartozó jószágokon összesen 1500 jobbággyal.³⁷⁰ A kiterjedt ingatlanvagyon súlypontja Marosszékre, illetve Fehér és Küküllő vármegyére esett, de 1606-ban Bocskai végrendeletében Haller Györgyre és Zsigmondra hagyta a kaplyoni uradalom (Belső-Szolnok vármegye) kétharmadát is, amelyet az apának Rákóczi Zsigmonddal silkerült 1607-ben megerősíttetnie.³⁷¹ Haller Gábor 1608-ban bekövetkezett halála után, a fiúk kiskorúsága, a család pozícióinak átmeneti gyengülése miatt a birtokállomány csonkult. – Báthori Gábor 1609-ben egy erőszakolt szerződéssel elvette a három fiútól Buzásbocsárdot,³⁷² (A falut később Haller Gábor is megpróbálta visszaszerezni, sikertelenül.)³⁷³ a Bánffyakkal még apjuk életében per indult azon jószágok, köztük Almás kapcsán, amelyek egy Haller Gábor és Bánffy János közti szerződés révén szálltak a családra. Réten pedig Réteni Katalin kezdte bitrolni.³⁷⁴ Haller István, György és Zsigmond

³⁶⁹ „...Hallerus (qui ut avaritia sic impietate cum suo Principe certat)...” BALÁZS 1995, 2. köt., p. 587.

³⁷⁰ 1618. vége. Haller István (III.) Sigmund Hallernak „...dominus parens noster bonae memoriae magnas habuerit facultates in bonis suis possessionariis, ita ut ad castrum suum Feregikacz [!] (Germanice Veldkirch) et alias sex curias suas nobilitares, Zentpal, Fintahaza, Koplian, Rhetin, Boczard et Almas possederit iobbagiones mille et quingentos (rusticos sive incolas villarum vocamus nos iobbagiones.” HA 4. 19. [I. 47. a. 5.] – A Réteni Ferenc, Mihály és János magszakadtán a kinca. stárta háramlott Réten birtokot és udvarházát Bocskai István adományozta Haller Gábornak 1606-ban. (egy 1766-os, perhez kapcsolódó összefoglalásból) KLEV Haller cs. lt. 55. cs., f. 41. r. Almás csak zálogbirtok volt.

³⁷¹ 1607. márc. 28. Fogaras vára. MOL F 1, 7. köt, f. 29–29. b. Az uradalom egyharmadát losonczy Bánffy László kapta.

³⁷² A szerződés: 1609. febr. 10. A Kolozsmonostori Konvent oklevele Báthori Gábor és a Haller-fiúk szerződéséről. „Cserében” a fejedelem átengedte nekik Kerelőszentpált (amelyre szintén igényt tartott volna) és engedélyezte, hogy Réten visszaszerezze az azt törvénytelenül bíró özvegy Csóthi Mihályné Réteni Katalintól. KLEV Haller cs. lt. 60. cs., f. 6. Árulkodó Haller István sajátkezü jegyzete a f. 6. v.-n: „Báthori Gábor fejedelemmel Buzásbocsárd felől való kénytelen transactiónknak parja.” – Haller István 1627-ben, valószínűleg sikertelenül, pert indított Buzásbocsárd akkori birtokosai Macskássy Ferenc Nyakazó Margittól született gyermekei, Mihály és Ilona ellen. KLEV Haller cs. lt. 4. cs., f. 1–2. és 55. cs. f. 86. Utóbbi Haller István sajátkezü feljegyzése a birtokhoz fűződő jogairól. Báthori Gábor tetteről itt így vall: „Ez szintén olyan, ha ki hatalmas valakinek azt mondaná, hogy adja oda mentjét, mert minden ruházatját elvonja és mezítelen hagyja. Amaz látván az előtte álló kénytelenséget, odaadja mentjét, hogy minden ruhájától meg ne fosztassék...” f. 86. v.

³⁷³ KLEV Haller cs. lt. 4. cs. f. 4–8., 67. cs. f. 45.

³⁷⁴ A Hallerek jogigényének alapjául szolgáló, a Kolozsmonostori Konvent előtt 1606. szept. 12-én megkötött szerződés Rákóczi Zsigmond királyi jogot adományozó consensusában: MOL F 1, 7. köt., f. 244. b–245. b Az itt szereplő, csak a fiágot illető jószágokat Bánffy János felesége, Lónyai

azonban szerencsés házasságaik és a fejedelmi kegy segítségével a veszteségek ellenére is olyan mértékben gyarapították az öröklött jószágot, hogy István állítása szerint 1618-ban hármuknak 4000 jobbágyuk volt.³⁷⁵ Zsigmond bírta a bethleni vár és a fehéregyházi kastély mellett a lónai is kodori udvarházat,³⁷⁶ (Belső-Szolnok főispánjaként Bethlen Gábortól vármegyéjében kiterjedt birtokokat kapott.), György a nagykerek-i várat, illetve a bogyiszlói és kaplyoni „kastélyt”, István pedig a kerelőszentpáli és a fintaházi „kastélyt”, továbbá a mezőméhesi, réteni és mátéi udvarházat.³⁷⁷ A valós helyzet Haller István esetében bonyolultabban nézett

Fruzsina hasznonélvezőként haláláig megtarthatta. – 1608. jún. 23. Gyulafehérvár. Karkai János és Debreceni János jelentése Báthory Gábornak Haller Gábor fejedelmi tanácsos és küküllői főispán birtokbaiktatásáról. (Még a birtokbaiktatási parancsot is Rákóczi Zsigmond állította ki.) A Bánffy Jánostól megkapott birtokok: Marosszékből egy marosszentkirály részirtok udvarházzal, Fehér vármegyében (Magyar)bece, Alsó- és Felsőkarácsonfalva („a két” K.), Besenyő egész birtokok, Ohába, Drassó, Bürkös, Ivánfalva és Gezés részjóságok, továbbá Küküllő vármegyében Almás, Gyakos és Szénaverős részirtokok. A teljes iktatásnak már az első napon ellentmondott az özvegy, Lónyai Fruzsina a maga, illetve Bánffy Jánostól fogant leánya, Zsuzsanna nevében. KLEV Haller cs. lt. 35. cs., f. 15–16. Az itt szereplő három Küküllő vármegyei részirtokról egy 1615-ös idézőlevél azt állítja, hogy Haller Gábor a 17. század elején zálogként bírta őket. KLEV Haller cs. lt. 70. cs., f. 1. Ugyanehhez a perhez uo. 70. cs. f. 3. és 6. – Haller István 1618-ban szerzett a Réten hatalmasul bíró Réteni Katalin ellen ítéletlevelet. KLEV Haller cs. lt. 33. cs., f. 1–6.

³⁷⁵ 1618. vége. Haller István (III.) Sigmund Hallernak „...*singuli nostri habemus tantas facultates, sicuti defunctus dominus parens noster, et forte maiores, eo quod omnes ex antiquissima et magnifica procerum familia acceperimus uxores, quae singulae multis bonis possessionariis abundant. Arces sive fortalicia duo habemus, unam in Transylvania Bethlen dictam, alteram in partibus regni Hungariae Transylvaniae annexi Kereki vocatam, castra quatuor habemus, unum in Hungaria Bogiozlo, reliqua in Transylvania Feregihaz, Zentpal, Kaplian, Fintahaza, quod castrum ego curavi extrui, antea enim tempore domini parentis saltem nobilitaris curia fuerat. Curias item nobilitares habemus quinque: Lora, Kodor, Rheten, Mehes et Mathe vocatas. Ad has arcas et castra curasque nobilitares habemus quatuor millia iobagionum. Mea sunt Zentpal, Fintahaza, Rheten, Mehes et Mathe. Domini Georgii Haller sunt Kerekj, Bogiozlo, Kaplian. Domini Sigismundi Haller sunt Bethlen, Feregihaz, Lora, Kodor.*” HA 4. 19. [I. 47. a. 5.]

³⁷⁶ A bethleni várat, a lónai és kodori udvarházat, illetve a hozzájuk tartozó jószágokat 1610-ben a széki „merénylet” után kobozták el Kendi Istvántól. Haller Zsigmond ezeket elméletileg csak 1620. jan. 15-én nyerte el Bethlen Gábortól bejárói szolgálataért, valamint a Homonnai György akciója és a magyarországi hadjárat alatt tanúsított hűségéért. MOL F 1, 12. köt., f. 141–143. Ahogy Haller István 1618. végén kelt családtörténeti feljegyzéséből kiderül, Zsigmond már akkor is bírta e jószágokat, vagy legalább is kilátásban volt elnyerésük.

³⁷⁷ Bocskai István végrendelete értelmében Haller Istvánnak a kövári várat és egész uradalmát is meg kellett volna kapnia, de ez nem teljesült. KLEV Haller cs. lt. 20. cs., f. 1–2. – Haller István két 1615-ös, Bethlen Gábortól kapott nova donációjából jól ismerjük az ebben az időben István központjaihoz tartozó birtokokat is. Fehér vármegyében Zoltán, Sárpatok és Mártonfalva részjóságok. (A zoltáni pusztá udvarház felével.) Küküllő vármegyében Kerelőszentpál és Kerelő egész birtok, Balázstelke, Csapó, Darlac, Jövedics, Kocsárd, Kincsi, Mezősályi, Ugra, Vidrádszeg részjóságok. (Darlacban egy pusztá udvarház is.) Marosszékből a fintaházi, bodoni és kisgörgényi részek, valamint a Lörincfalva határában lévő ún. „Alárd-rét. Medgyes székben az eceli udvarház. Torda vármegyében Újfalu egész birtok és Szentmargita pusztá. MOL F 1, 11. köt., f. 110. b–111. és KLEV Haller cs. lt. 17. cs., f. 8. r. Ugyancsak 1615-ben Haller István felesége, Kendy Judit is nova donatiót szerzett azokra a jószágokra, amelyeket a házasságba hozott: Doboka vármegyében Máté egész falu udvarházzal, Móric és Encs részjóságok (utóbbi pusztá), Kolozs vármegyében

ki: Mezőméhes és Máté Kendy Judittal kötött házassága révén került a kezére, de előbbi még 1615-ben is pusztá volt, ő népesítette be újra. Réten pedig nem csak 1618-ban jelentett megoldatlan problémát, de később is, és Haller a törvény által is elismert jogigénye ellenére 1630-ban csak erőszakkal tudta elfoglalni.³⁷⁸

A család számára később komoly veszteséget jelentett, hogy Zsigmond 1625-ben bekövetkezett halála után a végrendelet ellenére nem ők kapták öröksége legértékesebb részét, a bethleni kastélyt és a hozzá tartozó jószágokat.³⁷⁹ Haller István végül csak az ősi jószágokat, Fehéregyháza és Longodár egész falut, illetve a darlaci, jövedicsi és zoltáni portiokat tudta kézhez venni.³⁸⁰ Úgy tűnik, hogy

Velkér és Mezőméhes porció (utóbbi udvarházával együtt pusztá), Küküllő vármegyében Kiszölös részjószág, Torda vármegyében Sospatak egész birtok, illetve Mezögerebenes és Mezősály részjószágok. (utóbbi pusztá) MOL F 1, 11. köt. f. 111. (csonka) – Az eceli pusztá udvarházat (és a hozzá kötődő gerébi tisztet) Haller István és Zsigmond, jó szolgálatai fejében 1617-ben Péchi Simon kancellárnak ajándékozta. MOL F 1, 12. köt., f. 174–175. Egy évvel korábban Haller Zsigmond Héjjasfalvát is Péchi Simonnak adta. KLEV Haller cs. lt. 55. cs. f. 99. r. (Egy 18. század végi levéltári jegyzék adata) – A Küküllő vármegyei Vidradszeget Haller később Barcsai Györgynek és feleségének Boronkai Zsuzsannának engedte át, majd 1632-ben zálogként újra saját kezelésébe vette. KLEV Haller cs. lt. 28. cs., f. 2–3.

³⁷⁸ „Réteni jószágban a repulsio ellen amint Haller István a kaput levágatván a jószágot elfoglalta, és azért Bánházi János Haller Istvánt törvényre citáltatta, arról költ relatoria de anno 1630” KLEV Haller cs. lt. 33. cs. f. 10. (18. század végi levéltári kísércédula) Bánházi János Bánházi István Réteni Katalintól született fia volt. Az 1630-os foglalást követően Bánházi János pert indított Haller ellen a Fehér vármegyei sedria előtt, amelyet a törvényszék csak 1656-ban zárt le (!), a birtokban lévő Haller István javára ítélve. KLEV Haller cs. lt. 67. cs., f. 26. – Haller István egy réteni román jobbágyának szökése, már a tényleges birtokbavétel (1630) utánról: MOL P 21. 4. cs. 493. tétel.

³⁷⁹ 1616 elején Bethlen Gábor Haller Zsigmondnak, Belső-Szolnok vármegye főispánjának és feleségének, Kendi Krisztinának adta a bethleni várban és a hozzá tartozó Belső-Szolnok vármegyei birtokokban rejlő királyi jogát. Az 1616. szept. 14-én Bethlenben kelt birtokbaiktatási jelentés: KLEV Haller cs. lt. 2. cs., f. 12–16. Bánffy Losonczi Margit, -Anna, -Borbála, -Judit, - és Zsuzsanna nevében azonban az egész iktatásnak ellentmondtak. Az ellentmondás nyomán szükségszerűen elindult per menetéről azonban nincsen tudomásunk. Ha Hallerék a pereskedés után is megtarthatták a királyi jogot, ami igen valószínű, akkor ez azt jelentette, hogy teljesen szabadon örökíthették a birtokokat. – Haller Zsigmond 1623. jan. 20-án Fehéregyházán kelt végrendeletében az ingatlanvagyonról úgy rendelkezett, hogy nagy birtoktestei közül a lónait – leszámítva az itt annak részeként kezelt kodorit – felesége, Kendi Krisztina haláláig megtarthassa, a fehéregyházait és a bethlenit viszont csak újraházasodásáig. Haller Istvánnak több gyermekére tekintettel ez utóbbi kettő jutott volna, míg Haller Györgynek néhány elzálogosított jószág mellett Kodor és a hozzá bírt részek. A szerzett jószágokra (Lóna, Bethlen, Kodor) vonatkozó öröklési jogukat csak akkor veszítették volna mindketten el, ha egyetértésben lépnek fel a végrendelet végrehajtása ellen. MOL F 1, 19. köt., f. 70. b–73. Az eredeti végrendelet 1627. május 14-i hiteleshelyi átíratának Brandenburi Katalin-féle átíratából származó töredék: KLEV Haller cs. lt. 80. cs., f. 1. – A Bethleni várat és a hozzá bírt jószágokat I. Rákóczi György 1632. nov. 8-án hatalmas összegért, 13500 magyar forintért Kékedi Zsigmondnak inskribálta, mégpedig azzal, hogy tőle és fiági örököseitől ős és utódai nem válthatják vissza. MOL F 1, 18. köt., f. 119. b–120. b

³⁸⁰ Zoltánt a Budai család fiági megszabadta után Haller Gábor eszközölte ki Bocskai Istvántól (1605-ben vagy 1606-ban), és később megosztotta Haller István és Zsigmond között. István tehát Kendi Krisztina újraházasodásával csak a részjószág felét vette kézhez, a másik felét korábban is ő

Haller György Magyarországra való teljes átköltözése után hozzá került volna a Bihar vármegyei Nagykereki is várával, azonban erről a kényes politikai helyzetben, 1631. jún. 19-én Zólyomi Dávid javára lemondani kényszerült.³⁸¹

Ha a vizsgálódást Haller Istvánra szűkítjük, azt látjuk, hogy Zsigmond szerzett jószágai nélkül, és más jogvitái ellenére is komoly anyagi gyarapodást ért el. Mindennél világosabban mutatják ezt nagy építkezései. A fenti 1618-as összegzésében említi, hogy a fintaházi udvarházat ő építette át kastéllyá. (Igaz, később megint kúriaként említik.) 1610. április 19-én pedig elkezdte átépíteni a kerelőszentpáli kastélyt, kibővítve azt egy bástyás külső védőövvvel is (**23. kép**), majd miután 1625-ben megörökölte Zsigmondtól Fehéregyházát, a következő hét évben ott is hasonló átalakításokat végzett.³⁸² (**24–25. kép**) Várkastélyai jól reprezentálták csaknem tartományúri hatalmát. Darabontjai Fehéregyházán társadalmi helyzetre való tekintet nélkül rendszeresen elfogták és a kastélyba hurcolták azokat, akik a Segesvár felé vezető, Haller István szerint tilalmas mezei utat használták, és csak komoly bírság ellenében engedték őket szabadon.³⁸³

Jobst Dietrich Haller 1651-es beszámolójában azt mondja, hogy rideg vendéglátója egy német grófénak megfelelő birtokállománnyal és tekintéllyel

birta. KLEV Haller cs. lt. 55. cs. f. 56. (Említésként egy 18. századi peres iratban.) Egy 1633-as tanúvallatás Haller Gábor zoltáni birtokszerzéséről. KLEV Haller cs. lt. 70. cs., f. 8. és 24.

³⁸¹ I. Rákóczi György 1631. júl. 2-án átírja Haller István és Zólyomi Dávid szerződését, és az utóbbinak adja a Nagykerekiben rejlő királyi jogot. (litterae consensuales) MOL F 1, 19. köt., f. 203–204.

³⁸² Kerelőszentpál: Az 1610-es évszám a ma is meglévő építési táblán szerepel. Legkisebb fia, Haller János fejezi be a kastélyt A négy sokszögű saroktoronnyal ellátott kastélyt ő vette körül külső védőövvvel. (KIMPIÁN–MÁRTON 2002; KÖVÁRY 1892, p. 224–225.; ORBÁN B., V. köt, p. 31–39.; KOVÁCS A. 2003, p. 130.); Fehéregyháza: 1625-ben már építik, mert Bethlen ekkor elkér innen egy Perecz István nevű építőmestert. Az egykori kastély egykori déli bástyáján volt egy kőtábla 1632-es évszámmal, amely talán az építkezés befejeztét jelzi. A fehéregyházi kastély számított Haller István első számú rezidenciájának. A fennmaradt ábrázolások alapján a Giacomo Resti épületeinek hatására megjelenő szabályos alaprajzú olaszbástyás várkastély típusba tartozott. (MÁTHÉ 1999, p. 30.; KÖVÁRY 1892, p. 231–232.; KOVÁCS A. 1980, p. 87–88.; KOVÁCS 2003, p. 128.) Az épület külső védőövének egyik bástyáján egykor egy építési tábla állt, amelyet Carl Haller von Hallerstein 1939-es leírásából ismerünk. ANNO 1632 ET SEQUENTIBUS HOC PROPVGNACULUM VICINAQUE DVO ANGLVRIA CVM TURRI ITEM PROPVGNACVLUM, QUOD EST AD PORTAM ET PROPVGNACVLA DVO MVRI EXTERIORIS CVM IPSIS MVRIS OMNES PRAETEREA MVROS CASTRI [...]VS AEDESQUE A TVRRI MA(I)ORE AD TURRIM MINOREM (ILL)AMQUE TVRRIM QUAE EST (AD) LATVS OCCIDENTALE CASTRI (AE)DIFICAVIT SP(ECTABI)LIS AC MAG[NIFICUS STEPHANUS] [HALLE]R DE H[ALLERKEÖ] – HA Fotosammlung, Schloss Weißkirch, No. 24.

³⁸³ 1650. márc. 9. Héjjasfalva. Szilágyi Mihály és Makai Mihály nagyobb kancelláriai írnokok tanúvallatási jelentése. KLEV Haller cs. lt. 7. cs. f. 4–10.

rendelkezett.³⁸⁴ Akárhová ment, negyven-ötven lovas és sok szekér kísérte két hintóját, délben és vacsorakor megverette az üstdobokat. Kastélyai mellett pedig nagy méneseket és marhacsordákat tartott, amelyeket Magyarországra hajtatott eladni.³⁸⁵ Valószínűleg a kereskedelemből szerzett haszon tette azt lehetővé, hogy 1630-ban Brandenburgi Katalintól háromezer magyar forintért zálogba vegye a Fehér vármegyei Fenes egész birtokot.³⁸⁶ Haller István életmódja és vagyona Erdélyben kivételes módon elérte egy átlagos magyarországi arisztokrata szintjét.

Valószínűleg a leideni adósságok ügyével is, és kettejük elmérgesedő viszonyával is összefüggött az, hogy a nagykorúsághoz közelítő Haller Gábor a birtokok megosztását kezdte szorgalmazni. Végül nem sokkal az 1637-es, Haller István elnökletével medgyesi országgyűlés után (amelyen Gábor is jelen volt) 1637. május 16-án megtörtént az osztály. A fiú megkapta a Fehér vármegyei Longodár egész falut, a Torda vármegyei mezőgerebenesi részjószágot, valamint Marosszéken a gyulakutai, fintaházai, kiscsörgényi, lukafalvi, lőrincfalvi, hagymásbodoni, kisszöllősi (szászsöllősi) portiókat, és a csak igényként létező náznánfalvi részjószágot.³⁸⁷ A jogi aktusról Haller István is megemlékezett 1656-ban írott végrendeletében, a napló adataihoz képest azzal a különbséggel, hogy nála a kisszöllősi és lőrincfalvi *portio* nem szerepel, a diariumban nem említett

³⁸⁴ „Zwar er hat unter den Ungern so viel Respect, alß in Teütschlandt ein Graff hat. Er hat auch so viel Güter, und holt sich eines Graffen gemeß.” 1652. márc. 21. Bécs. Jobst Dietrich Haller Hans Willibald Hallernak HA 4. 19. [I. 47. a. 12.]

³⁸⁵ „Auß dießem lieber Bruder erkennt, was Stephan Haller von Tugendt an sich hat, wiewohl er sonst ein großer Herr ist, besitzt nun dreß Schloßer, Weißkirch, Sanct Paul und Bethlem, hat noch mehr andere adeliche Sitz. Wann er rayßt, hat er bey die 40 in 50 Reütter vor sich her. Zwo Carreten und viel andere Wägen, lest zum Mittag und Nachtessen die Paucken schlagen, bey seinen Schloßern helt er großen Pferdt- und Viehzucht, schickt jährlich viel Ross und Ochsen in Ungern zu verkauffen.” ld. az előző jegyzetet

³⁸⁶ Brandenburgi Katalin inskripció levele. 1630. aug. 10. Gyulafehérvár. MOL F 1, 19. köt., f. 125–126.

³⁸⁷ 1637. május 16. Kerelószentpál. ETA IV, p. 40. Haller István valószínűleg még az osztály előtt eszközölte ki I. Rákóczi Györgytől azt a nagy nova donatiót, amelyben számos Haller Gábornak átengedett jószág is szerepel. Ebben a következő jószágokat találjuk: Küküllő vármegyében: a kerelószentpáli várkastély, Kerelószentpál, Ugra, Kereló, Vidrádszeg és Darlac egész birtokok illetve a darlaci udvarház, Fehér vármegyében Réten egész birtok udvarházával, a zoltáni és a sárpataki részjóság (előbbi puszt), valamint egy, a gyulafehérvári Szent Mihály utcában található ház. Doboka vármegyében Máté egész birtok elhagyott udvarházával, illetve Móric, Encs, Borzond és Ketel részjóságok. Torda vármegyében Oláhújfalú, Szentmargita/ Pásztorfalva egész birtokok, valamint Oláhdellő és Mezőgerebenes portiók, Kolozs vármegyében a „Fóti-résznek” nevezett mezőméhesi részjóság, végül Marosszéken a gyulakutai részjóság udvarházával. Az adománylevél: MOL F 1, 21. köt., f. 208–208. b. Ennek birtokbaiktatási jelentése több csonka példányban: KLEV Haller cs. lt. 8. cs. f. 14.; 34. cs. f. 8–9. és 108. cs. f. 22.

székelykakasdi viszont igen, talán azért, mert az osztály a későbbiekben módosult.³⁸⁸ A naplóban ugyancsak 1637-ben egy kérvény kapcsán két vízaknai jobbágya is feltűnik, akiket feltehetően unokatestvérétől, Haller Pétertől szerzett.³⁸⁹ Haller Gábor egész élete folyamán az 1637-ben megkapott jószágok – különösen a marosszékiek – képezték birtokállományának törzsét.

A birtokosztály talán enyhített a feszültségen, de végleges enyhülést nem hozott. Az ifjú udvari szolgálata alatt is gyakran találkozott apjával. Így például 1638. júliusában, a szombatosok és unitáriusok ügyében összehívott dési *conventus*on, ahol Haller Istvánnak a fejedelmi tábla elnökeként kiemelt szerep jutott.³⁹⁰ A tapasztalt tanácsúr azonban nem csak országgyűlések idején, hanem máskor is gyakran tartózkodott Rákóczi közelében, egyike volt az udvar legmagasabb státuszú tagjainak.³⁹¹ Az apa és a fiú kibékülésén maga a fejedelem is munkálkodott, tudjuk, hogy 1637. november 20-án este Szentdemeteren erről a témáról beszélgetett főbejárójával.³⁹² Gábor apjával való viszonya azonban a közvetítési kísérletek ellenére is tűrhetetlen rossz maradt. Tovább rontott a helyzeten az, hogy Haller István 1639. novemberében eljegyezte Kékedi Zsigmond gazdag özvegyét, Barkóczi Annamáriát, nem utolsósorban azért, hogy visszaszerezze a családtól 1625-ben elvett bethleni várkastély és uradalmát, amelyet 1632-ben Rákóczi György Kékedinek inskribált.³⁹³ A lakodalomkor

³⁸⁸ 1656. szept. 3. Bethlen vára. Haller István végrendelete – egykorú másolat. KLEV Haller cs. lt. 13. cs. f. 1–6.

³⁸⁹ 1638. február 21. Gyulafehérvár „*Adtam bé az fejedelemnek suplicatiót Vizaknán lévő két jobbágyamról, melyet ő nagysága információra bocsátott.*” ETA IV, p. 44.

³⁹⁰ EOE, X. köt., p. 24–28., 174–202.

³⁹¹ Az 1638. novemberében tartott beszercei törvényszakon a tanácsurak közül a valamilyen ügyben a város számára szolgálatot tevő Kassai Istvánt leszámítva Haller István kapta a legértékesebb ajándékot, egy 60 forintot érő kárpitot. (Ezzel még a fejedelem két fiát is megelőzte) MOL X 1248, 311. tükercs, 3. tétel (IV. c. Nr. 633. Városi kiadások jegyzőkönyve 1611-1661), p. 120. – Jó példa szerepére az a vendégség is, amelyet Rákóczi 1638. jan. 19-én Székelyhídon adott. 12. tábl.

³⁹² 1637. nov. 20. Szentdemeter „...*az hol urunk ő nagysága atyám urammal való állapotom felől beszéllett velem.*” ETA IV, p. 42. 1638. nov. 23-án pedig, Pongrácz Gergely váradi esküvőjén ő tartotta apjának „*botját és zabliáját.*” ETA IV, p. 44.

³⁹³ 1639. nov. „*Az atyám ura ez holnapban mátkásodott meg, az szegény Kékedi Sigmondnak meghagyatott özvegyét jegyezvén el Medgyesen.*” ETA IV, p. 59.; Barkóczi Annamária Barkóczi László zempléni alispán és Rozsályi Kun Anna lánya volt. Háromszor házasodott. először Czobor János, másodszor Kékedi Zsigmond, utoljára pedig Haller István felesége lett. NAGYIVÁN, I. köt, p. 197–198.; pótlékkötet, p. 81–83. – A gyermek nélkül elhalt Kékedi Zsigmond végrendeletében életfogytig feleségére hagyta azt a bethleni várkastélyt, amelyet Haller Zsigmond halálával, a testvér tiltakozása ellenére, 1632-ben Rákóczi György nekiadott. LÁZÁR 1889, p. 922–923.

történetek alapján úgy tűnik, hogy Gábor valamilyen csipős megjegyzést tett a házasságra. Naplójában így ír a menyegzőről: *„Ebéden Bethlenben az faluban, az hon volt az atyám uram ő nagysága lakodalma, a hova én is elmenvén Kornis Sigmond uram parancsolatjából és mások tanácsából, az úr visszaűzött onnét nagy mód nélkül, melyet sokan nehezteltek, kiváltképen Kornis uram, mivel az ő nagysága akaratjából mentem volt el, és alig hogy meg nem tért onnét.”*³⁹⁴ Tehát Haller Gábort apja meg sem hívta az 1640. január 9-i menyegzőre, sőt, amikor mégis megjelent, elűzte. A házasság közvetve további családi konfliktusokat teremtett, mert Pál később Haller István engedélye nélkül – valószínűleg érzelmeire hallgatva – feleségül vette saját mostohaanyja húgát, Barkóczi Juditot.³⁹⁵

Gábor ügyére visszatérve – Kornis Zsigmond I. Rákóczi György idős tanácsura és más főrangú katolikusok, például Toldalaghy Mihály, a fejedelemhez hasonlóan el akarták simítani a Haller család életét megkeserítő konfliktust. Talán az ő fáradozásainak is köszönhető, hogy a lakodalmi botrány után másfél hónappal Haller István, fiának írott levelében ünnepélyesen kijelentette: végleg megbocsájt neki. Gábor a nagy eseményt szokatlanul személyes szavakkal örököltette meg naplójában: *„Az úr ő nagysága levelét hozták, melyben tökéletes és teljes hozzám való engesztelődését jelenti hozzám. Haragudt volt penig meg az 1630. esztendőnek az elein, elsőben, hogy az pápista vallást elhagytam volt, az után hogy hire nélkül Németországban tanulásnak és az hitben erősödésnek okáért felmentem volt, és az oltától fogván mind neheztelt reám.”*³⁹⁶ Az apa és a fiú közötti feszültség azonban a későbbiekben sem tűnt el teljesen.

KEMPELEN, I. köt, p. 419–422. – Kékedi Zsigmond 1638. júliusában halt meg, holttestét 1638. július 27-én indították Bethlenből a gyulafehérvári temetésre. A szállításhoz az özvegy Beszterce városától kért segítséget. MOL X 1249, 456. dob., 1638/209. Ugyanehhez 1638/214. és 217.

³⁹⁴ 1640. jan. 9. Bethlen ETA IV, p. 61. Haller István Beszterce városának küldött, 1639. dec. 4-én Kolozsvárott kelt menyegzői meghívója. MOL X 1249, 457. dob., 1639/253.

³⁹⁵ 1652. márc. 21. Bécs. Jobst Dietrich Haller Hans Willibald Hallernak *„Der andere Sohn Paulus, welcher Stephani Haller ietziger Frau leibliche Schwester (doch ohne Wissen und Willen deß Vatters) zur Ehe genommen, worüber der alte so erzörnet, daß ihn der Sohn in 4 Jaren nicht unter die Augen kommen; nun aber hat er ihn bey sich, aber helt ihn schlecht genug.”* HA 4. 19. [I. 47. a. 12.]

³⁹⁶ 1640. febr. 27. Gyulakuta ETA IV, p. 62.

A Barkóczi Annamáriával kötött házasság Haller István számára nagy anyagi gyarapodást hozott, ám felesége nem igazán értett egyet azzal, hogy birtokait ura sajátjaként kezeli. I. Rákóczi György egy 1644-es levelében arról ír, hogy Haller István méltatlanul bánik második feleségével.³⁹⁷ Jobst Dietrich Haller említett 1651-es beszámolójából a lényegét is megtudjuk. Eszerint Haller István azt akarta elérni, hogy felesége, akitől gyermeke egyébként nem fogant (és a bethleni jószágban csak élete végéig tartó haszonélvezettel bírt), hagyja rá és első házasságából született gyermekeire a várkastélyt és más birtokait. Barkóczi Annamária ezt jogszerűen nem is tehette volna meg. Elutasító válasza nyomán azonban Haller közfelháborodást keltve elüldözte maga mellől. Miután nem segített a barátok – feltehetően megint csak Kornis Zsigmond és Toldalaghy Mihály – közbenjárása sem, maga a fejedelem parancsolta meg, hogy vegye vissza.³⁹⁸ A konfliktus idővel csendesedett, a pár kapcsolata harmonikusabbá vált, és a feleség végül anyagi szempontból viszonylag jól járt, mert Haller István 1656-os végrendeletében élethosszig tartó érvénnyel ráhagyta Barkóczi Annamáriára sok, az ő jószágainak jövedelméből megépített saját szerzett birtokát, valamint szinte összes ingóságát.³⁹⁹ A második feleség fokozatos pénzügyi térnyerése a Haller-fiúkat sem hagyta közömbösen.⁴⁰⁰ Talán rájuk is utalt az apa végrendelet bevezetésében, amikor a következőket írta: „*És noha vagy on értesemre, hogy*

³⁹⁷ 1644. aug. 22., Tokaj, I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának „...Haller István uram maga viselését feleségéhez itt kinn sem javallja az értelmes embere.” MHHD XXIV., p. 235.

³⁹⁸ 1652. márc. 21. Bécs. Jobst Dietrich Haller Hans Willibald Hallernak „*Nun hat Stephan Haller mit dießer Frauen kein Kindt gezeügt, hat aber gleichwohl an sie begehrt, das sie dießes Schloß ihme und den seinigen erblich vermachen soll. Sie hat aber dießes keines wegs thuen wollen, worüber dießer alte so ergrimmet, daß er sie weggejagt und verstossen hat. Sie auch auf ihme Freündt zusprechen gantz nicht wieder annommen wollen, wo ihn solches nicht ernstlich von den Fürsten were befehlen. worden, worüber er sie wieder zu sich genommen, aber etliche Jahr sehr übel gehalten, meiner Zeit aber hat er sie geliebt gleichwohl, wann wir seyn zu Bethlem gewesen, hatt sie und nicht er alles bestellt und befehlen.*” HA 4. 19. [I. 47. a. 12.]

³⁹⁹ Barkóczi Annamária némelyik birtokot csak a férj halálától számított egy éven belül kezelhetette. KLEV Haller cs. lt. 13. cs. f. 1–6.

⁴⁰⁰ Barkóczi pozíciójának javulása már 1655-ben is érezhető volt. A házaspár Bereg vármegyei birtokszerzése kapcsán Haller István a következő nyilatkozatot tette: „...adom bizonyságul az én levelemet, hogy az mely jószágot vett az én szerelmes atyámfia, Barkóczi Anna Mária asszony Magyarországon, Bereg vármegyében Gelenes és Papi nevű falukban, azt az jószágot az maga saját, Kékedi Zsigmond uramtól maradt pénzén vette, és nem az én pénzem, kihez képest az én holtom után az én fiaimnak az jószághoz semmi közök nem lehet.” 1655. aug. 20. Bethlen. MOL P 21, 6. cs., 794. tétel. – A mostoha és a fiúk között anyagi okok miatt kitört konfliktus a kor magyar nemesi családjaiban igen gyakorinak mondható. HORN 1996, p. 69.

*némely nem jó akaróim, kik ezen testamentumomat, nem akarván helyesnek lenni, gyalázatoma nyelveskedtenek volna felőlem, hogy esztelenségemben az mostani szerelmes atyámfiaának, Barkóczi Annamária asszonynak kényszerítéséből tettem volna testamentumot, de Istennek ő szent felségének kegyelmességéből olyan fogyatkozásom nincsen.*⁴⁰¹ Nem valószínű, hogy az idősen is határozott Haller Istvánt az asszony kényszeríteni tudta volna, ám felesége idővel láthatólag érvényre tudta juttatni saját álláspontját. A végrendelkező halálára nem kellett sokáig várni: egy év múlva, 1657 novemberében elhunyt,⁴⁰² és a három fiú – a korban egyáltalán nem szokatlan módon – rögtön elkezdte bitorolni a megözvegyült mostoha testamentumban biztosított jogait.⁴⁰³ II. Rákóczi György 1658 márciusában írott intő levele ugyan elsősorban a legfiatalabb fiúnak, Haller Pálnak szólt, de a benne foglalt figyelmeztetés Gáborra és Jánosra is vonatkozott.⁴⁰⁴ Valószínűleg még a fejedelmi parancs kelte előtt megérkezett Erdélybe az özvegy testvére, ifjabb Barkóczi László beregi főispán is, főleg azzal a céllal, hogy megvédje az asszony és a családi érdekeit.⁴⁰⁵ A viszálynak aztán Barkóczi Annamária 1658. júniusában bekövetkezett váratlan halála vetett véget.⁴⁰⁶

5. Egy fiatal erdélyi főúr 1639–1645

5.1. Nőtlenség

Közhelyes, de igaz az állítás, miszerint minden fiatal nemes életében döntő fordulatot jelentett a házasság, nem csupán lelki, de anyagi értelemben is, és a párválasztásnál rendszerint az egész kora újkori Európában az utóbbi szempont

⁴⁰¹ KLEV Haller cs. lt. 13. cs. f. 1–6.

⁴⁰² 1657. nov. 28. Kerelőszentpál. Haller Gábor értesíti Teleki Mihályt apjának a következő vasárnapon esedékes temetéséről. TELEKI M., I. köt. (No 76.) p. 87.

⁴⁰³ HORN 1996, p. 70.

⁴⁰⁴ 1658. márc. 15. Gyulafehérvár. II. Rákóczi György Haller Gábornak, Haller Pálnak és Haller Jánosnak. KLEV Haller cs. lt. 14. cs. f. 4–5.

⁴⁰⁵ 1658. febr. 7. Pilsen. I. Lipót salvus conductusa ifj. Barkóczi László számára. MOL P 21, 6. cs., 850. tétel. A menlevelet Barkóczi 1658. március 6-án vette kézhez, ezután valószínűleg azonnal indult. Az út okai között saját ügyei, és Haller István temetésének megszervezése mellett szerepelt az özvegyről való gondoskodás is.

⁴⁰⁶ 1658. jún. 28. Bethlen. Barkóczi Annamária végrendelete. (Apafi Mihály 1689. júl. 23-án Csapón Haller János részére kiállított átíró oklevelében.) MOL P 21, 6. cs., 859. tétel. – 1658. július 6. Bethlen. ifj. Barkóczi László biztosítéklevele, testvére végrendeletének végrehajtásáról. uo. 848. tétel. – 1658. júl. 7. Bethlen. Haller Pál és János quietenciája a családi levéltár átvételéről. uo. 849. tétel.

volt a meghatározó.⁴⁰⁷ Egy jól kiválasztott feleség, néhány jövedelmező jószág – ahogy azt nagyapja példája is mutatja – komoly támogatást jelenthetett a vármegyei és udvari karrierhez. Haller Gábor mégis egész életében nőtlen maradt. Itt kell megcáfolnunk azt a Nagy Iván tévedéséből származó adatot, hogy halála után hátramaradt volna két lánya. Amint arra Szádeczky Lajos a nemzetségekönyv adatai alapján már régen rámutatott, a hazai családtörténet nagyja, öccsének Haller Pálnak lányait ruházta át Gáborra.⁴⁰⁸

Miért nem házasodott meg Haller Gábor? A gyakorlat az volt, hogy a peregrináló nemesi és polgári ifjak a hazatérést követő néhány éven belül megházasodtak. A naplóból kiderül, hogy Haller Gábornak és fő pártfogójának, a fejedelemnek is ez volt a terve.⁴⁰⁹ 1635 decemberében Haller Gábor Szalánczi Istvántól úgy értesült,⁴¹⁰ hogy Rákóczi György neki akarja szerezni Balási Erzsébetet, ifjabb Balási Ferenc főlovászmester és udvarhelyszéki főkapitány lányát.⁴¹¹ A fogalmazásból („*Balásiné asszonyom lánya*”) kiderül, hogy Erzsébet apja ekkor már nem volt életben. Harinai Farkas Krisztinát pedig 1636. január 21-én feleségül vette brenhidai Huszár Mátyás főasztalnok és marosszéki főkirálybíró,⁴¹² tehát ha a gyászévet visszaszámoljuk, ifjabb Balási Ferenc legkésőbb 1635 elején hunyt el.⁴¹³ Az apa halála azért fontos számunkra, mert ifjabb Balási Ferencel fiágon kihalt a Balási család, és a birtokok Erzsébetre szálltak.⁴¹⁴ A Balási-lány tehát nem akármilyen vagyont hozott volna magával a házasságba. A fejedelmi szándék ekkor mégsem valósult meg, talán azért, mert

⁴⁰⁷ DÜLMEN 1990, p. 134–141.

⁴⁰⁸ SZÁDECZKY–BONCZ 1886, p. 64. 54. jegyzet.

⁴⁰⁹ A házassági tervekhez vonatkozó naplóbejegyzések. 10. tábl.

⁴¹⁰ A mondatot titkosírással írták, ami arra enged következtetni, hogy a Szalánczitól származó információ nem a fejedelem akaratából történt hivatalos közlés volt.

⁴¹¹ ifj. Balási Ferenc: TRÓCSÁNYI 1980, p. 393.; Ő nem volt tanácsúr, de apja Balási Ferenc, udvarhelyszéki főkirálybíró majd főkapitány igen. TRÓCSÁNYI 1980, p. 23

⁴¹² Haller Gábor naplójában a feleség neve nélkül. ETA IV., p. 31.; LÁZÁR 1889, p. 247–248.; HORN 1993, p. 254–255. A beszercei anyagban év nélkül fennmaradt a Harinai Farkas Krisztina és Huszár Mátyás menyegzőjére szóló meghívó. A vőlegény násznépe jan. 20-án Gyulakután gyülekezett, hogy másnap együtt vonuljanak Szentdemeterre. A szállásadók között bizonyosan Haller Gábor is ott volt. Huszár Mátyás Beszerce városának [1636.] jan. 8. Abafája FML XV. 5., 3. dob., 126. tétel.; Pálmay József is 1635-re teszi ifj. Balási Ferenc halálát. PÁLMAY 1900, p. 16.;

⁴¹³ Előfordulhat esetleg az is, hogy az özvegy nem tartotta be a gyászévet. A nemesi özvegyekre Erdélyben, különösen a birtokok szempontjából veszélyes Rákóczi-korban a korai újraházasodás volt jellemző. HORN 1996, p. 73.

⁴¹⁴ Volt ifj. Balási Ferencnek egy szintén Balási Ferenc nevű fia is, de ő apja halálakor már nem volt életben. PÁLMAY 1900, p. 16.

Hallernek ekkor még semmilyen birtok nem állt rendelkezésére, és teljesen vagyontalanul, adósságokkal megrakva akkor is nehezen lehetett házasodni. A lány zsenge életkorának is szerepe lehetett az elutasításban, hiszen Balási Erzsébet ekkor még csak körülbelül tizenkét éves volt,⁴¹⁵ márpedig az ilyen korai házasság a 17. századi Erdélyben nem volt szokás.

Legközelebb két évvel később találkozunk a házassági tervre vonatkozó naplóbejegyzéssel. Haller Gábor 1638. jan. 7-én Toldalaghy Mihálynál, apja barátjánál ebédelt Marosvásárhelyt, ahol vendéglátója előhozta Balási Erzsébet ügyét is. A kifejezés „*holott Huszár uramnak az asszonnyal együtt leánya felől való akarattját ő kegyelme jelentette*” valószínűleg jó hírt, a mostohaapa és az anya biztatását fejezi ki.⁴¹⁶ 1638. novemberében Besztercén Haller Gábor a fejedelemtől személyesen is ígéretet kapott, hogy segíteni fog a házasodásban, valószínűleg az ismert terv kapcsán. Ekkor, ha lehet, még fontosabb lett volna az ifjúnak és családjának a terv megvalósulása. Hallernak már kezében voltak az apjától átengedett jószágok, és legfontosabb udvarházától a gyulakutaitól, a Balási család névadó birtoka, a szentdemeteri, a hozzá tartozó új reneszánsz kastéllyal,⁴¹⁷ alig néhány kilométerre esett. A birtokok igazgatása szempontjából elképzelni sem lehetett volna jobb választást. Egyértelmű, hogy a két központ földrajzi közelsége is szerepet játszott Rákóczi György házassági tervében.

1639. április 4-én, Fogarason Haller már a konkrét leánykérésre kapott választ. Huszár Mátyás és felesége közölte, hogy a lányt nagykorúságáig, amikor maga is dönteni tud majd, nem adják senkinek. Nem saját elhatározásukra hivatkoztak, hanem „Erdélyi uraméra”, azaz Erdélyi Istvánéra,⁴¹⁸ aki itt betöltött szerepe alapján

⁴¹⁵ Kiderül ez az 1639. április 4-i naplóbejegyzésből (10. tábl.), amelyben Huszár Mátyás, mostohalányáról azt mondja, hogy még nem felnőtt, tehát nem 16 éves. HORN 1996, p. 52.; Az is elképzelhető, hogy Rákóczi nem azonnal akarta összehozni a házasságot.

⁴¹⁶ Nem felesleges talán megjegyezni hogy Huszár Mátyásnak, Kemény János ősellenségének Toldalaghy később rokona is lett, fia az ifjabbik Toldalaghy Mihály Huszár Mátyás (valószínűleg harinai Farkas Krisztinától született) édeslányát, Margitot vette feleségül. NAGYIVÁN, V. köt. p. 208–209.

⁴¹⁷ A szentdemeteri kastély a XVI. században már áll. 1609-ben Báthori Gábor hosszú diplomáciai szolgálatai jutalmául az idős Balási Ferencnek adta, aki elkezdte átépíteni. Az átépítést fia ifj. Balási Ferenc fejezte be, valószínűleg nem sokkal halála előtt. Az átalakítás nyomán az épület külseje a szárhegyihez hasonló olaszfokos pártázatot, belseje pedig reneszánsz freskódíszítést kapott. A lakóépület köré bástyák is épültek. B. Nagy Margit közli a kastély 1629-es leltárát is. B. NAGY 1973, p. 60–70., 359.

⁴¹⁸ Életrajzi adatai: LÁZÁR 1889, p. 508–509.

nem volt más, mint Balási Erzsébet gyámja. A katolikus tordai főispánt, Rákóczi tanácsurát vagy ifjabb Balási Ferenc nevezte ki végrendeletileg egyetlen leánya gyámjának, vagy pedig a fejedelem rendelte ki.⁴¹⁹ A két lehetséges változatot nehéz mérlegre tenni, mindkettő mellett és ellen lehet felhozni érveket.⁴²⁰ Azt persze egyáltalán nem kizárható, hogy Erdélyi mellett az anya vagy a mostohaapa is gyámi hatalommal bírt. A lényeg azonban a gyámok számától függetlenül ugyanaz maradt, a házasság legalábbis halasztást szenvedett. Haller továbbra sem adta fel a reményt: „*egyébként nekem semmi idegen választ nem tettek.*” írta a szülőkről. Rövidtávon kitartása elnyerte méltó jutalmát, 1640. márciusában Haller István is csatlakozott a Haller Gábor–Balási Erzsébet házasság kiterjedt lobbijához.

A frigy létrejöttét a Hallerek ekkor már csaknem biztosra vették: még a németországi ág egyik családkönyve is kész tényként említette, hogy a fiú szomszédasszonyát vette nőül.⁴²¹ Végül azonban Haller István támogatása sem segített, a gondosan tervezett házasság kútba esett. Nem tudjuk, miért. A kegyelemdőfés 1641. január 30-án érkezett, amikor a felnőttkort elért Balási Erzsébet hozzámment rátóti Gyulaffy Lászlóhoz.⁴²² A férj a házasság révén a szentdemeteri kastély ura lett.⁴²³

A legkézenfekvőbb és legelőnyösebb házasságra tett kísérlet tehát öt hosszú év után kudarcba fulladt, hogy később miért nem házasodott meg Haller Gábor, vagy próbálkozott-e, egyelőre nem egészen világos. Talán Bethlen Miklós egy

⁴¹⁹ Elméletileg fennállna az a lehetőség is, hogy somkeréki Erdélyi István valamilyen rokoni kapcsolat révén lett gyám, de én semmi ilyesmiről nem tudok. Az Erdélyi család éppen ekkor volt kihalóban. NAGYIVÁN, IV. kötet, p. 56–58.

⁴²⁰ A gyámokról: HORN 1996, p. 56. A kinevezett gyámság forgatókönyve: a fejedelem csak Farkas Krisztina újraházasodása után rendelte ki a gyámot, félve a házasságnak a gyermek birtokjogára nézve káros következményeitől. Nem egy példa volt ugyanis arra, hogy a mostohaapa megpróbálta kiforgatni a nevelt gyermeket az örökségből. HORN 1996, p. 72–73. A forgatókönyv hibája: A Haller Gábor házassági terveit támogató Rákóczi miért nevezett volna ki egy, a házasságot akadályozó gyámot, és ha kinevezte, miért nem gyakorolt rá nyomást?

⁴²¹ „*Gabriel Haller vom Hallerstein, Herrn Steffani Hallers vom Hallerstein zu Weißkirchen in Siebenbürgen vnnd der Kendj Sohn hievorn folio 264. ist bey fürsten Ragozi ObristCamerer gewest, und hat seine Baase zur Ehegemahl genomben.*” HA CBH VI. f. 270. r. A bejegyzés egyébként Haller főbejárói működésének egy további bizonyítéka. (Obristkammerer = intimus cubicularius = főbejáró)

⁴²² Gyulaffy László Szatmár megyei család sarja, Magyarországról származott Erdélybe, csak 1635-ben kapott erdélyi *indigenatust*. NAGYIVÁN, III. köt, p. 480–485.

⁴²³ Gyulaffy László halála után Balási Erzsébet hozzámment Kornis Ferenc fiához Kornis Gáspárhoz. KORNIS G., p. 332.

megnyilatkozását érdemes idéznünk: „*ekkor az én rendemen és vallásomon való s tőlem atyafiság gátlása nélkül elvehető leány Erdélyben szűk vala, Magyarországon pedig már elpróbáltam vala.*”⁴²⁴ 15. századi magyarországi arisztokratáink körében is előfordult, hogyha nem kaptak egy bizonyos életkorig megfelelő státuszú feleséget, végleg nőtlenül maradtak.⁴²⁵ Az egyéni házassági stratégia pedig majdnem mindig egy tágabb keretbe, a családi stratégiába illeszkedett, amely szigorú korlátokat szabott az egyéni törekvéseknek.

Hallernak a nőkhöz való viszonyáról, szexualitásról a naplóban szinte nem is esik szó. 1637-ben, tehát még a tervezett házasság megghiúsulása előtt említi egy álmát, amelyben Mózes „az égből leindulván” üstökön akarta ragadni, bűneiért fenyegette, és erre ő „menten az felgerjedt bujaságtól megszűnt.”⁴²⁶ Az adat feltehetően egy erotikus álomra utal, de sok következtetést nem lehet belőle levonni. Az is könnyen előfordulhat, hogy az életrajz örökre féloldalas marad.

5.2. Birtokok, majorság

Feljebb már felsoroltuk azokat a birtokokat, amelyeket a fiú az 1637-es osztálykor kezéhez vehetett. Közülük számszerűen a marosszékiek alkották a többséget. Ugyan pontos jobbágyszámot még nem ismerünk, de a marosszéki falvak kis méretéből (átlagosan harminckét család, a szabad rétegeket is beleértve) valószínűleg az összes birtok együtt sem rendelkezett többel száz jobbágyháztartásnál,⁴²⁷ márpedig jobbágy híján az esetleg kiterjedt, korábban a székelység kárára gyarapított majorság sem jelentett biztos jövedelmet. Haller egyik legjelentősebb részbirtokán Gyulakután körülbelül tíz-tizenöt jobbágyháztartás élt.⁴²⁸ Egyértelmű, hogy az átadott birtokok a család rangjához, és

⁴²⁴ BETHLEN M, I. köt, p. 225.; Még 1657-ben is nőtlenként említi Hallert Kemény. TT 1905, p. 481.

⁴²⁵ FÜGEDI 1970, p. 80–81.

⁴²⁶ 13. tábl.

⁴²⁷ DEMÉNY 1979, p. 160.

⁴²⁸ 1610-ben ugyanehhez a gyulakutai portióhoz tíz jobbágyháztartás tartozott: Varga másképpen Kocsis János, Kósa Tamás, Döngölő István, Nagy István, Szabó István, Nagy Péter és Bálint, Boros János, Dobó Balázs, Kónya másképpen Kádár Mátyás, és Varga Simon. KLEV gyalakutai Lázár cs. lt. 23. cs., f. 99. Az itt szereplő személyek nagy részével a kivételesen részletes (minden társadalmi rétegre kiterjedő) 1614-es marosszéki lustrában is találkozunk, részben a jobbágyok, részben a zsellérek kategóriájában. Az összeírásban, amely a falu két primorjaként (valójában birtokos nemeseként) Gáspár Jánost és Lázár Jánost nevezi meg 8 ősi (azaz 1562 előtt lesüllyedt) és 8 fejekötött jobbágy szerepel, valamint 9 zsellér. A gyulakutai jobbágyság tehát ekkor összesen 25

saját betöltött funkcióihoz méltó életvitelt nem tettek lehetővé. Nem véletlen, hogy 1647-ben Gábor pártfogója, a fejedelem arról szóló nyilatkozatot kényszerített ki Haller Istvántól, hogy holta után egyenlően osztja fel birtokait „gyermekai” között, és ha tett is addig fiait illetően igazságtalan rendelkezéseket, azokat módosítja.⁴²⁹ Haller Gábor erre nagyon rászorult volna, mert a közmondásosan fukar Rákócziak korában esélye sem volt megismételnie apjának és nagyapjának birtokgyarapító bravúráját. Az ígélet beváratlan maradt, a főúr vagyoni helyzetét tekintve egészen haláláig középbirtokos maradt. Tartós változást ugyanis politikai pályájának 1657 utáni felívelése sem hozott. Bár 1660. november 9-én II. Rákóczi György halála után Barcsai Ákos fejedelemtől megkapta a Rákóczi Ferenctől elvett balázsfalvai uradalmat, illetve 1662. május 10-én Apafi Mihály adományaként a hűtlen Bánffy Dénestől elkobzott Mezőörményest, és a hozzá tartozó Kolozs és Torda vármegyei jószágokat, az új birtoktestek jövedelmével nem nyílt alkalma élni.⁴³⁰ Hogyan alakult a mindvégig meghatározó 1637-es osztály után e rendhagyó arisztokrata az ingatlanvagyonára?

Az átvételekor még kétes jogcímű náznánfalvi portiót, és néhány kisebb, hasonlóan vitatott részjószágot 1643-ban elcserélte Angyalosi Istvánnal annak mezőgerebenesi (Torda vármegye) részére.⁴³¹ A szintén Kendy Judit örökségéből

háztartást jelentett, a lustra rajtuk kívül csak a birtokosokat, három lófőt, illetve a szabados kategóriába sorolt Veres János bírót említi. SzO IV, p. 257–258. 1635-ben már gyalogpuskásokat is említenek. SzO V., p. 394.

⁴²⁹1647. márc. 29. Gyulafehérvár. Haller István kötelezvénye „... *semminémő javaimban és jószágimban oly dispositiót nem teszek, mely az én fiaimnak egymás ellen való injuriájokra és károokra következnek, arra való alkalmatosságot studio semmi praetextus alatt nem is szolgáltatok, és in suspenso nem hagyok: sőt, ha mit eddig olyat cselekedtem volna is, praesentium vigore mindazokat annihilálom és cassálom, és invigorosáknak pronúciálom. Úgy, hogy az én holtom után gyermekim között recta et coaequalis divisio légyen és celebráltassék.*” MOL E 149, 8. cs., f. 81. v.

⁴³⁰A teljes balázsfalvai uradalom Fehér vármegyében feküdt. A hozzá tartozó egész birtokok Balázsfalva kastélyával, Tűr, *Czifud*, Véza, Szászpatak, részjószágok: Péterfalva, Szancsál, Iklód, Panád, Szépmező, Szpin. MOL F 1, 30. köt., p. 307–308. Egy ezt megelőzően Barcsaitól kapott kisebb birtokadomány: A Belső-Szolnok vármegyei Damokosfalva egész birtok. 1659. jan. 20. Gyulafehérvár MOL F 1, 30. köt., p. 47–48. – A mezőörményesi uradalom: Kolozs vármegyében Mezőörményes egész birtok udvarházzal, illetve részjószágok Kőbölkúton, Mezőszentgyörgyön, Szentmártonban, Szentandrason, Velkéren és (Oláh)újfaluban, valamint a Torda vármegyei Rücs, (Magyar)pete és Alsórépa részjószágok. MOL F 1, 30. köt., p. 451–452.

⁴³¹1643. máj. 5. Gyulafehérvár „*Angyalosi István urammal componáltam ily formán, hogy az náznánfalvi, kisfaludi, bozaszegi, csitfalvi, és szentkirályi jusomat ő kegyelmének és Pekri Mihályné asszonyomnak engedtem az gerebenesi részéért.*” ETA IV, p. 85. A Marosszékből lévő bozaszegi, kisfaludi, marosszentkirályi és náznánfalvai portiót Kendy Judit 1617. máj. 18-án Angyalosi János ítélmester egykori szolgálataiért özvegyének, Szigeti Erzsébetnek és mindkét ági

származó tíz-tizenkét jobbágyos kisszöllősi portióval (Küküllő vármegye) pedig csak egyszer találkozunk, egy határigazítás kapcsán.⁴³² Azokkal a mezősegi anyai részjóságokkal (Mezőméhes, Sospatak), amelyekből Haller Gábor öccseihez hasonlóan 1645-ben néhány jobbágyot és némi majorsági földet kapott, sem a naplóban sem későbbi forrásainkban nem találkozunk.⁴³³ A lőrincfalvi részjóság – az úgynevezett „Alárd-rét” – pedig, amelyet csak a testamentum említ, ha ugyan Haller Gábor tulajdonában maradt, jelentéktelen volt. A marosszéki Hagymásbodonban lévő részről és az egyetlen egész faluról, a Fehér vármegyei Longodárról igen kevés adat áll a rendelkezésünkre,⁴³⁴ de a diáriumból világos, hogy Haller Gábor birtokában voltak.

A naplóban bővebben szinte csak a fiatal főnemes marosszéki, „törzsbirtokai” (részjóságok) szerepelnek, amelyek nagy része (nevezetesen Fintaháza, Hagymásbodon, Kisgörgény, Lukafalva) Bocskai István erőszakos birtokszerzéseivel jutott egy kézre az 1570-es 1580-as években, a „székely jobbágyság” legnehezebb időszakában, és a fejedelem jóvoltából kerültek 1599-ben Haller Gábor fiaihoz.⁴³⁵ Kivételt csak Gyulakuta jelent, amelyet Haller István már önállóan szerzett, szövérdei Gáspár János özvegyének, keresdi Bethlen Zsófiának 1630-as végrendelete nyomán.⁴³⁶

leszármazottainak ajándékozta, így kerültek fiához, Angyalosi Istvánhoz. (A nevezett birtokokat ekkor Csákány Balázné Zeleméri Judit használta.) Az ajándékozást a Hallerek később megtámadhatták, és álláspontjukat részben érvényesíteni is tudták, máskülönben aligha kényszerült volna Angyalosi István cserére.

⁴³² Haller István végrendeletéből ismerjük a jobbágyszámot. KLEV Haller cs. lt. 13. cs. f. 1–6.

⁴³³ Haller István feljegyzése arról, hogy amikor 1656. május 8-án megosztotta fiai között a Kendi Judit után maradt mezősegi részjóságokat, melyiknek mit juttatott. KLEV Haller cs. lt. 11. cs., f. 6–7. Gábor 2 méhesi és 6 sospataki jobbágyot kapott, illetve Méhesen egy szénafüvet és az ún. Felső tót.”

⁴³⁴ Longodár néhány említése: 1638. máj. 27, Fogaras ETA IV, p. 47. 1638. június 7., Fogaras uo. p. 47; 1641. okt. 28. Longodár uo. p. 73.

⁴³⁵ Bocskai István 1599-es adományozását csak egy tartalmi kivonatból ismerjük. TT 1887, p. 585. – Bocskai István marosszéki birtokszerzésének összefoglalását megtaláljuk egy 1600. febr. 4-i tanúvallatásban. KLEV Haller cs. lt. 2. cs., f. 6–9. f. 10. A fintaházai udvarházról, amelyet Bocskai István először zálogként engedett át Haller Gábornak. KLEV Haller cs. lt. 9. cs., f. 1.

⁴³⁶ Keresdi Bethlen Zsófia 1630. aug. 12-én, a gyulafehérvári káptalan előtt tett „végrendeletének” 1630. aug. 13-i fejedelmi megerősítése. Nem szabályos, mindenre kiterjedő végrendelet, hanem a végrendelkezés egyes részeit rögzítő bevallás. A gyermektelen özvegy „végrendeletének” kedvezményezettjei Haller Istvánon kívül Apafi György és keresdi Bethlen György, akik a rokonság illetve jószolgálatuk miatt kapták meg az ingatlanokat. MOL F 1, 19. köt., f. 124–125. A Haller István birtokbaiktatásáról kiállított 1630. szept. 19-i káptalani jelentés: KLEV gyalakutai Lázár cs. lt. 23. cs., f. 121. Ellentmondott: a gyulakutai iktatásnak Lázár György, Bethlen János, illetve annak mostohaapja Macskási Ferenc és anyja, Kemény Anna, a kelementelkeinek Balási

Mindegyik marosszéki *portio* a Nyárad- illetve a Kis-Küküllő mentén, helyezkedik el, egymáshoz viszonylag közel, a legtöbb a későbbi abodi, szováti és nyáradgálfalvai járás területén.⁴³⁷ Az egyszer említett kisszöllősi részjóság szintén a Kis-Küküllő mellett fekszik. Az 1637-es osztály képlete tehát, legalábbis világos: Haller István megtartotta magának a Maros és Nagy-Küküllő menti nagy birtokokat, fiának pedig odaadta a két tekintélyes birtoktest közötti jelentéktlenebb részjóságokat kiegészítve néhány teljesen magában álló birtokkal. A jóval több jövedelmet biztosító vármegyei birtokok java, a fehéregyházi (Nagy-Küküllő mente) és kerelőszentpáli (Maros mente) kastély 1637-ben megmaradt apja kezelésében. Az előbbi Haller János és Pál, a hozzá tartozó birtokok és jobbágyságok nagy részével 1652-ben megkapta,⁴³⁸ Kerelőszentpál pedig egészen haláláig Haller István kezelésében maradt. A megkapott rész Gábor öccseinek sem nyújtott elegendő alapot a főúri életvitelhez.⁴³⁹ Az 1658-ban, apjuk elhunyt után kialakult végeredmény az lett, hogy Pál Fehéregyházára költözött, János Szentpálra,⁴⁴⁰ Gábor pedig kastély és igazi uradalmi központ nélkül maradt. Bekövetkezett az, aminek ellenkezőjére Haller István 1647-ben ígéretet tett.

Ahogy Haller István is leírja végrendeletében, fia két udvarházat kapott meg az 1637-ben átadott jóságokkal: a gyulakutait, és a fintaházit. E két igazgatási központ köré kellett megszerveznie Haller Gábornak jobbágyságai gazdálkodását.⁴⁴¹ Gyulakután, ahol a jobbágyságok mellett számos szabad székely (libertinus) gyalogpuskás és lófő is élt, nem ő volt az egyetlen jobbágyságos, hanem

Ferenc, Zsákodi István, Botos István gyalogpuskás és maga a község, a göcsi és kakasdi erdőrészek iktatásának Kakucsi János, -Péter és -Pál, valamint Sárpataki István. 1632. jan. 24.-én a marosvásárhelyi törvényszakon kiadott ítéletlevelében II. Rákóczi György az összes birtokot Haller Istvánnak ítélte, mert az ellentmondó felek nem jelentek meg, egyúttal elrendelte az adományos személy újbóli iktatását. KLEV gyalakutai Lázár cs. lt. 23. cs., f. 123–124. A statutorium mandatum csak 1632. júl. 10-én Kolozsvárott kelt. uo. f. 126. Az 1632. aug. 10-én kezdődött újraiktatás során a gyulakutai részirtok miatt megint ellentmondott Lázár György, a „Zerafenek” nevű kelementelkei föld kapcsán pedig ellentmondott Végh Márton, a község bírása. uo. f. 127–128.

⁴³⁷ Marosszék közigazgatási beosztásáról. BENKŐ 1869, p. 55–58.

⁴³⁸ KLEV Haller cs. lt. 7. cs. f. 1–3.

⁴³⁹ Bethlen Miklós, aki néneje, Bethlen Borbála révén Haller Pál sógora volt, így írt a fiúk anyagi helyzetéről: „[Anyám] Nagy részént az atyám kedve ellen adta Haller Pálnak, akinek abban az időben a nagyságos tituloson kívül semmije sem volt, mert az atyja Haller István a két fiának, Pálnak és Jánosnak az egy Fehéregyházán kívül semmit sem adott, az anyámnak kellett jó részént eltartani a vejét.” BETHLEN M., I. köt., p. 156.

⁴⁴⁰ Haller Pál 1659. márc. 27-i feljegyzése az öccsével az atyai javakban tett osztályról. KLEV Haller cs. lt. 55. cs. f. 13.

⁴⁴¹ Az udvarházaknak a birtokok irányításában betöltött szerepéről: BÍRÓ 1986, p. 268–270.

osztoznia kellett a községben régóta honos, előnevüket is innen származtató gyalakutai Lázárokkal, nevezetesen Lázár György táblai ítélmesterrel, akivel már apja is igen sokat pereskedett. A Lázár által 1647-ben Marosszék derékszéke előtt indított pert Haller Gábor 1654-ben elvesztette, jogigényét az ítélet Bethlen Zsófia hitbérének értékére korlátozta, de perújítás révén a per nyitott maradt, és még az 1680-as években is zajlott.⁴⁴² Bár a Hallerek a per alatt és végeredményként is birtokban maradtak, azonban sem Gábor, sem örökösei nem érezhették gyalakutai tulajdonlásukat teljesen biztosnak.

Az ellentét gyökere világos: a Hallerek által bírt gyalakutai részjóságot egykor szövérdi Gáspár János marosszéki főkirálybíró szerezte törvényes, de nem teljes korú mostohagyermekétől, (III.) Lázár Jánostól, (II.) Lázár János és Sapharit Kata fiától, Lázár György ítélmester apjától.⁴⁴³ 1607-ben a néhai Gyalakutai Miklós lófő gyalakutai házhelyét, illetve Balogh István lófő gyalakutai és kelementelkei örökségét kapta meg.⁴⁴⁴ (Utóbbit Sapharit Kata pénzért vette.) 1610-

⁴⁴² Lázár Györgynek, Lázár György ítélmester unokájának 1682 utáni idézőlevele Haller Pál leánya, Judit illetve Haller János és annak fia, Haller István számára, a Marosszék derékszéke előtti perfelvételhez, a per addigi menetének leírásával. GyLEV Haller cs. lt. 1669/4. f. 1–2. (A keltezés hibás) Illetve a perben 1647. szept. 6-én, a marosszéki derékszéken kiállított utrum. KLEV Haller cs. lt. 67. cs., f. 30. – 1654. jún. 25. Marosszék törvényszékének ítélete Lázár Györgynek mint felperesnek a fintaházai Haller Gábor ellen indított perében. „*Deliberatum: Ebben az jószágban nem látszik sem ius successorium, sem donationale. Sőt, az dominus actornak majd 40 ember vallásiból, és még az dominus inctusnak is némely exhibitájából az látszik meg, hogy oly idegen volt Gáspár János ebben az peres jószágban, nem hogy neki valami jussa lőtt volna régen, de még nem is kereshetett volna semmit Gyalakután, míg az Lázár János jószágában nem perpetuálta magát per certum contractum, az melyben feleségének Bethlen Zsófiának emlékezeti is nincsen. Sőt, az contractus azt mutatja, hogy ha Gáspár János sine heredibus et posteritatibus decedálna, tam acquisita, quam acquirenda in Gyalakuta ad familiam Lazarianam redeant. Exhibeál az dominus inctus egy donatiót is, az melyben abban is Bethlen Zsófiának emlékezeti is nincsen, az kiért inventrixnek ítélthetnének. Tetszett az törvénynek, hogy praeter jus dotalitium nihil habuit nec potuit plus juris in alium transferre, quam quod habuit. Annakokáért deposita dote minthogy az dominus actor megkénálta véle az peres jószág redeáljon.*” MLEV Marosszék jegyzőkönyvei I. köt. (A Marosvásárhelyen tartott közgyűlések és derékszék jegyzőkönyve 1610–1683) p. 541.

⁴⁴³ Egy fontos adatokat tartalmazó tanúvallomás 1648-ból, Szarkó András (nobilis, agilis) Vajáról: „*Tudom jól, hogy Gáspár János az első feleségének tisztartója vala, úgy vevé el feleségül az asszonyát, úgy szálla Gáspár János az Lázár jószágba, de míg az nagy Lázár György [II. Lázár János testvére] éle, addig nem mert Gyalakután lakni. Hogy Brassónál elvesze Lázár György, úgy jöve Gyalakutára lakni, s itt lakék, az hol most az Lázár György uram udvarháza vagyon. Az Lázár György uram atyja akkor csak kicsiny gyermek vala, s mostohafia vala Gáspár Jánosnak. Ahol most az Haller Gábor uram önnagysága udvarháza vagyon, azt tudom, hogy az Lázárokat bírták. Azt is jól tudom, hogy az első felesége meghala, úgy hozzá feleségül Bethlen Zsófiát az Lázár-jószágba Gyalakutára.*” KLEV gyalakutai Lázár cs. lt. 23. cs., f. 113. v.–114. r. A vallomásokból az is kiderül, hogy Gáspár és mostohafia között a birtokok kapcsán komoly ellentétek merültek fel.

⁴⁴⁴ 1607. márc. 19. Marosvásárhely. Rákóczi Zsigmond fejedelem oklevele szövérdi Gáspár János és gyalakutai Lázár János szerződéséről (magyar nyelvű fogalmazvánnyal.) KLEV gyalakutai Lázár

ben pedig (III.) Lázár János a jórészt az ősiség hatálya alá eső teljes gyulakutai jószágát anyja neheztelését kiváltva megosztotta mostohaapjával, úgy, hogy felerészt juttatott neki mindenből: jobbágyokból, szántókból, rétekből, szőlőkből, de még az állatállományból és a terményekből is. Cserében Gáspár János – Szövérd kivételével – minden marosszéki szerzett ingatlan jószágából felerészt adott Lázár Jánosnak.⁴⁴⁵ A jogsértő, inkább a gyám javát szolgáló megállapodást némileg enyhítette az a kikötés, hogy ha Gáspár János gyermektelenül hal meg, gyulakutai részbirtokát ismét a Lázár-család kapja meg.⁴⁴⁶ Gáspár János 1626-ban bekövetkezett halála után az osztálylevél rendelkezései ellenére, szerzett birtokainak egy része (köztük a gyulakutai portó) hitbérként második feleségére, keresdi Bethlen Zsófiára szállt.⁴⁴⁷ Nem tudjuk, hogy mekkora szerepet játszott a volt marosszéki királybíró az események ilyen alakulásában. Annyi bizonyos, hogy Bethlen Zsófiától került a vitatott tulajdon 1630-ban Haller Istvánhoz. Haller az özvegy végrendelete szerint a gyulakutai udvarházon és portión kívül megkapta volna az ahhoz tartozó a malomhellyel is rendelkező kelementelkei részjószágot, valamint a Göcs és Székelykakasd határában fekvő erdőrészeket, azonban jogigényét csak Gyulakuta esetében tudta érvényesíteni. Ebben rejlik a Balási Erzsébettel tervezett házasság egyik oka is, ugyanis a kelementelkei portiót valójában még a végrendelet megtétele előtt, 1627 őszén elvette Bethlen Gábor

cs. lt. 23. cs., f. 93–95. Az ajándékozás során Lázár János Gáspár Jánosnak a Lázár-birtokok megtartásában és gyarapításában tanúsított, forrásainkból is kétségtelenül kivilágító, buzgalmára hivatkozik. Ha Gáspár János gyermektelenül halna meg, az ingatlanok visszaszállnak a Lázárookra. 1609-ban Gáspár János minden (kivétel nélkül Marosszékből található jószágára) nova donatiót szerzett, iktatási parancsa és jelentése: KLEV gyulakutai Lázár cs. lt. 23. cs. f. 96–98.

⁴⁴⁵ 1610. jan. 18. Gyulakuta. Báthory Gábor bizonyáglevelé Lázár János és Gáspár János osztályáról. KLEV gyulakutai Lázár cs. lt. 23. cs. f. 99. Gáspár a következő, jórészt Lázárék vagyonával szerzett portióit vitte be az osztályba: Gyulakuta, Kelementelke, Atosfalva, Szováta, Vadasd, Havadtó, Rigmány, Bede, Andrásfalva, Szeredaszentanna, Seprőd, Nagyadorján, Fele. Lázár részéről állítólag az szólt az osztály mellett, hogy a székely szabadság helyreállítása szűkölködött jobbágyokban, ellentétben mostohaapjával.

⁴⁴⁶ KLEV Haller cs. lt. 25. cs., f. 11–12.

⁴⁴⁷ Egy 1634. márc. 26-i gyulakutai Lázár György kérésére folytatott tanúvallatás vallói azt állították, hogy Gáspár János és Lázár János 1610-ig az osztályig mindent közösen bírtak, együtt gyarapították birtokot. A mostohaapa állítólag azt mondta testvérének, Gáspár Györgynek, hogy nagyon hálás a Lázár családnak, mert az ő birtokaik segítségével kezdte el életét. A vallomások szerint azt is emlegette, hogy Lázár János az ő kisebbik fia, és holta után majd minden az osztálykor megkapott birtoka visszaszáll a Lázárookra. KLEV gyulakutai Lázár cs. lt. 23. cs., f. 101–104. – Gáspár János 1626. júl. 10-én Havasalföldön, egy portai útja alatt halt meg. Mindez a gyulakutai templomban található sírkövén is szerepel. BENKŐ 1869, p. 223.

Gáspár János özvegyétől, és rövid fejedelmi birtoklás után Balási Ferencnek adományozta. (1641-ben is Balási Erzsébet, akkor már Gyulaffy László felesége volt a birtokos.) 1641-től Haller Gábor is próbálkozott ezek megszerzésével, mert Gyulakuta, mint „caput bonorum” e tartozékok nélkül csökkent értékkel bírt, ám Marosszék derékszéke előtt indított pereit rendre elvesztette.⁴⁴⁸ A Balási Erzsébet ellen a kelementelkei portió birtoklásáért indított per még az érdemi szakaszba sem jutott el, a felperesi illetékességen 1651-ben zátonyra futott, és úgy tűnik, a fejedelmi táblára való felebbezés sem hozta meg a kívánt eredményt.⁴⁴⁹

A többi marosszéki birtokkal, köztük a másik központtal, Fintaházával kapcsolatban hasonló súlyú ellentétekről nem hallunk, talán azért, mert régebben szerzett, szilárdabb jogcímű jószágok, és Haller István a család ezekre vonatkozó tulajdonjogát 1615-ben egy nova donatióval is megerősítette.⁴⁵⁰ A székely faluközösségekkel azonban a határban lévő földek (kisebb részt pedig a belső telkek) kapcsán mind az apa, mind pedig a fiú idejében rendszeresek a súrlódások, amelyek a Marosszék előtt folytatott perekben öltöttek testet.⁴⁵¹ A székely felkelés (1562) után a székekbe került adománybirtokosok érkezése nyomán mindenütt hasonló ellentéteket jelentkeztek, és ezt tovább táplálta a „székely szabadság” 1601-es helyreállítása, a közszékek nagy részének a jobbágysorból való felszabadulása. A marosszéki földesurak számára a jobbágyhiány annak ellenére is égető problémát jelentett, hogy az összes székely szék közül éppen Marosszéken

⁴⁴⁸ A göcsi erdőréssz visszaszerzéséért indított perhez: (főként tanúvallatások) KLEV Haller cs. lt. 10. cs. f. 36–38. és f. 65–67., 70. cs. f. 9. és f. 19–20. A Balási Erzsébet ellen indított, először szintén 1641-ben említett perhez: KLEV Haller cs. lt. 25. cs., f. 9–10., 67. cs., f. 29., 70. cs. f. 16.

⁴⁴⁹ Permeneti bejegyzések: 1647. ápr. 25., 1647. szept. 6., 1650. máj. 12., 1651. jún. 2., 1654. jún. 25. Hallernak az alperes kifogásaira adott 1647. szept. 6-i válaszából: „...*sem én, sem az atyám uram őnagysága semminémű pert üdvezült Gáspár Jánosnétól Bethlen Zsófia asszonytól pénzen nem vöttünk, hanem még élteben elgondolkodván, hogy atyafiai között jószági végett controversia ne indulna, erre képest jószági felől legitime disponálván, az többi között az gyalakuti udvarházát úgymint caput bonorumot fateálta atyám uramnak őnagyságának, némely ahhoz tartozó jószágocskákkal. Azok között ezen peres portiót is, melyet úgy mint caput bonorum apprehendálván Bethlen Zsófia halála után atyám uram több részecskével együtt, és őnagyságáról reám szállván az gyalakuti jószág, méltán kereshetem az többit is.*” (p. 472) MLEV Marosszék jegyzőkönyvei I. köt. (A Marosvásárhelyen tartott közgyűlések és derékszék jegyzőkönyve 1610–1683) p. 343., 470–473., 508–509., 532., 549.

⁴⁵⁰ A Bethlen Gábor 1615. nov. 11-én Medgyesen kiadott nova donatiójában szereplő birtokok: a Küküllő vármegyei Kocsárd, Sályi, Kincsi és Csapó részjószágok illetve Marosszéken a fintaházi (udvarházzal), bodoni és kiscsörgényi részek, valamint a Lőrincfalva határában lévő ún. „Alárd-rét” MOL F 1, 11. köt. 110. b.–111.

⁴⁵¹ A marosszéki faluközösségek működéséről: PÁL-ANTAL 2004, p.123–136.

volt a legmagasabb a nem szabad néprétegek (jobbágyok és zsellérek) részaránya.⁴⁵² A Hallerek esetében a feszültség néhány megnyilvánulását is ismerjük: 1623-ban Haller István pert indított néhány olyan fintaházai és kiskörményi és lukafalvai székely örökség visszaszerzéséért, amelyeket Bocskai még a portióhoz bírt, de a székely szabadság helyreállításával elvesztek.⁴⁵³ A lukafalvaiak nem törődtek bele a főúrnak kedvező ítéletbe, hanem 1626-ban újra nyíltan felvetették a kérdést, majd 1628-ban beperelték Haller Istvánt. A per a szerepek megfordulásával egészen 1635-ig folyt.⁴⁵⁴ 1648-ban pedig Haller Gábor került konfliktusba a Fintaháziakkal.⁴⁵⁵

Haller igazán csak a második bejáróság végeztével, 1640-ben kezdett el birtokaival foglalkozni. Ekkor nekilátott rendbehozni az apjától átvett két udvarházat.⁴⁵⁶ A két épületre vonatkozóan a napló nem ad semmi támpontot. Haller István 1618-as említése alapján annyit sejthetünk, hogy a fintaházai egy komolyabb kőépület volt. A gyulakutai házról pedig a Lázárok és a Hallerek pereskedését kísérő tanúvallatásokból tudjuk, hogy szövérdei Gáspár János építette fel, még a Lázár-fiúval való osztozása (1610) előtt, Havadi Péter lófői örökségén (belső telkén), amelyet még Lázár Imre, (II.) Lázár János apja nyert el adománnyal, a székely szabadság eltörlése után.⁴⁵⁷ Az osztály után Gáspár ide

⁴⁵² DEMÉNY 1979, p. 166–168. Marosszéken illetve a csak részben székely eredetű nem szabad rétegek (jobbágy, zsellér) aránya mintegy 56 százalék, szemben a főemberek/nemesek 1.2 százalékával és a szabad székelyek (lófők, darabontok, libertinusok) 42,3 %-os részarányával.

⁴⁵³ A pert csak Torma Károly kivonataiból ismerjük, sem a mai Haller-levéltárban, sem a marosszéki jegyzőkönyvekben nem maradt nyoma. TT 1887, p. 585–586. Lukafalva esetében a per 1624-ben megegyezéssel zárult.

⁴⁵⁴ 1628. jan. 17. Haller István perbe idézése KLEV Haller cs. lt. 70. cs. f. 15. – 1626. máj. 27. Haller István a jövőre nézve perrel fenyegeti a Lukafalviakat, ha nem fejezik be a fejedelemségnél való panaszkodást. 1628. nov. 20. Perfelvétel, a per átszállítása a következő lukafalvi bíróra. Haller István már felperes. 1629. máj. 10. A per átszállítása az új lukafalvi bíróra. 1635. júl. 5. Haller István leteszi perét. MLEV Marosszék jegyzőkönyvei I. köt. (A Marosvásárhelyen tartott közgyűlések és derékszék jegyzőkönyve 1610–1683) p. 176., 196., 200., 313. A per pontos tárgya a feljegyzésekből nem derül ki.

⁴⁵⁵ 1648. jún. 4. „Haller Gábor uram őnagysága tiltatja az Fintaháziak az mely új szőlőt felfogtanak ő nagyságával együtt, gyepűjét fel tegyék, és részöl ne tartsák.” MLEV Marosszék jegyzőkönyvei I. köt. (A Marosvásárhelyen tartott közgyűlések és derékszék jegyzőkönyve 1610–1683) p. 489.

⁴⁵⁶ 11. tábl.

⁴⁵⁷ Szentimrei Meggyes Péter özvegyének 1613-as tanúvallomása: „Ezt nyilván tudom, hogy Lázár Imrének és Lázár Jánosnak fejekötött jobbágya itt nem volt Gyalakután, hanem az mit bírtak, donatióval bírtak, de az szabadság lévén, azok felszabadultak, pénzen vött örökséget is semmit nem tudok itt, hanem hogy jobbágyságba esik az székelység, szabad volt az nemes ember, hol szántatott és mit akart elfoglalni jobbágytól. Az hol most az Caspar János uram háza vagyon, tudom, hogy

költözött át, és ahogy az osztálylevélből kiderül, tovább folytatta az építkezést. Az udvarházat a faluban a „legények háza” néven emlegették, és tartozott hozzá egy „gabonás ház” és egy istálló is. Az épületeket a korabeli Erdélyben megszokott módon zsindelytető fedte.

Minden bizonnyal még az egyízben kastélynak nevezett Fintaháza esetében sem számolhatunk olyan méretű nagyméretű udvarházzal, mint amilyen a Teleki Mihály által később épített uzdisztopéteri volt,⁴⁵⁸ hanem inkább egy több példával illusztrált, szerényebb típussal. A gyulakutai talán hasonló volt a Háromszékről és máshonnan ismert háromosztatú udvarházakhoz, amelyek egy pitvart/konyhát és két füstmentes, cserépkályhával ellátott lakóhelységet foglaltak magukba, esetleg kiegészítve a túlnyúló tető alá foglalt tornáccal.⁴⁵⁹ A népi lakóépületektől csak kis mértékben eltérő udvarházakat a helyi adottságoktól függően sokszor nem kőből, hanem borona- vagy tapasztott sövényfállal építették.⁴⁶⁰ Az is elképzelhető, hogy a konyha az udvarban volt, és nem a főépületben, mert erre is van példa.⁴⁶¹ Az istállót és a „gabonás házat” magába foglaló gyulakutai „csűrkeretet” (gazdasági udvart) egyszerű sövénykerítés vehette körül, ahogy a legények házat magába foglaló udvart is. A kerítéseken deszkakapuk vezettek át. Az erdélyi

az apámé, Havadi Péteré vala, Lázár Imre donatióval bírta, hogy a szabadság, ide is jöttem vala én, kijártatám az atyám háza helyét, de azután éntőlem ismét hatalmasul elfoglalá Caspar János uram. Úgy bírta azt az házhelyet, de énnekem hittel tovább járták vala annak az helyét, az meddig most Caspar János uram kerteltette, tovább is volt az atyám házhelyének udvarának határa.” KLEV gyalakutai Lázár cs. lt. 23. cs f. 133. r. A szovátai Sebe Mihály (agilis) 1648-as tanúvallomásából: „Tudom azt, hogy Gáspár János másunnét szállott vala ide Gyalakutára az Lázár jószágba, az első feleségére Sapharit Katára, mivel akkor semmi jussa nem volt itt Gyalakután Gáspár Jánosnak. Itt lakék, az hol most az Lázár György uram udvarháza vagyon, innét építe oda, az hol most az Haller Gábor uram őnagysága udvarháza vagyon, az legények házat és az istállót is. Akkor Gáspár János az mostohafiával Lázár Jánossal együtt lakik vala, osztozatlanok is valának.” KLEV gyalakutai Lázár cs. lt. 23. cs., f. 111.v

⁴⁵⁸ Az uzdisztopéteri udvarház leltára 1679-ből: B. NAGY. 1973, p. 136–177, p. 367–368. Érdekes, hogy ez a négy bátyával ellátott pompás udvarház is teljesen fából épült.; Bíró Vencel a leltár alapján pontos leírást ad: Bíró 1986, p. 277–281. Teleki Mihály uzdisztopéteri építkezéseiről újabban, a beszercei levelezés alapján. KOVÁCS Zs. 2004, p. 115–122. Egyetlen másik erdélyi udvarház építkezéseiről sem rendelkezünk ilyen pontos forrásokkal.

⁴⁵⁹ B. NAGY, 1973, p. 43–44.; A háromszéki udvarházak típusait Tüdös S. Kinga gyűjtötte össze Tüdös S. 1998, p. 52–61.

⁴⁶⁰ Tüdös S. 1998, p. 71.

⁴⁶¹ Ilyen volt például Magyargyerőmonostori Kemény Péter magyarbükkösi udvarháza, amelyet 1646-os leltára alapján ismerünk. B. NAGY 1973, p. 79–81.; ún sütőház is állhatott az udvarban: Bíró 1986, p. 275.

udvarházaknál általában az udvarokon túl helyezkedett el a veteményes- vagy virágoskert, amelyet sok esetben lugas díszített.⁴⁶²

Haller Gábor 1640. márciusában fogott bele a munkálatokba. A gyulakutai ház mellett az elhanyagolt kertet hozatta rendbe, valószínűleg jobbágysai munkájával. Ugyanebben a hónapban Fintaházán is építkezni kényszerült, mert egy szélvihar felszakította háza tetejét. Itt nyáron bérmunkában egy haltartót is ásatott – a Nyárádból kifogott halak számára. A munkák a következő két évben is folytatódtak. Fintaházán több szakaszban újjáépítette a malmot, illetve annak gátját, Gyulakután pedig zsindelyezett és „udvara kapuját” állította fel.

A nyárádmenti Fintaháza különösen fontos volt Haller számára, mert itt egy ménest és egy malmot is kapott.⁴⁶³ A ménes állományát a birtok elnyerése után azonnal fejleszteni kezdte.⁴⁶⁴ Birtokait igyekezett gyarapítani is, a Lukafalvához közeli Nyárádtőn 1641–42-ben egy rétet, illetve két házhelyet vett zálogba,⁴⁶⁵ 1642 nyarán pedig egy gyulakutai jobbágyot vett huszonhat forintért.⁴⁶⁶

Említettük, hogy Haller Gábor a Torda vármegyei Mezőgerebenesen is kapott egy részjóságot,⁴⁶⁷ márpedig ez az egyetlen olyan nem marosszéki birtok, amely gyakran szerepel a naplóban. Fő értékét nem az itt is megtalálható szántó vagy a halastó adta, hanem egy nagy rét (szénafű), amelynek júliusi kaszáláshoz és takarásához nem is volt elég robotra fogható helyi jobbágysai.⁴⁶⁸ 1639-ben például a távoli Longodárról, egyetlen egész falujából hozott munkaerőt.⁴⁶⁹ A szervezésnek erre a részletére egyébként csak azért derül fény, mert a mezőgerebenesi és a

⁴⁶² A különböző kertekről, és kerti építményekről. Tüdös S. 1998, p. 67–69.

⁴⁶³ Fintaházán az év öt hónapjában a kocsmáltatási jog is az övé lett. 1640. febr. 6. Fintaháza ETA IV, p. 62.

⁴⁶⁴ 1637. máj. 20. Fintaháza. „Vettem egy török lovat ménlónak fl. 25.” és 1637. máj. 21. Fintaháza „Bocsátottam az ménlova az ménes közibe.” ETA IV, p. 40.

⁴⁶⁵ 1641. augusztus 17. Fintaháza „Kóródi Jánostól zálogosítottam egy darab rétet az nyárádtői határon.” ETA IV, p. 71.; 1642. január. 23. Fintaháza „Kóróditól zálogosítottam Nyárádtőn két házhelyet azokhoz való mezei örökségekkel együtt, melyre adtam. fl. 35.” ETA IV, p. 75.

⁴⁶⁶ 1642. június 8. Gyulakuta ETA IV, p. 78.

⁴⁶⁷ A mezőgerebenesi részjóságot Haller István 1619-ben cserélte Boronkai Zsuzsannától, együtt egy, már meglévő oláhújfalu részét kiegészítő porcióval, cserébe az özvegynek adta vidrádszegi és pagocsai porcióját. KLEV Haller cs. lt. 55. cs. f. 99. r. (Egy 18. század végi levéltári jegyzék adata.)

⁴⁶⁸ A gerebenesi szénafűn 1639-ben 122 öl szénát takartatott, amely körülbelül 500 köbmétert, azaz 26400 kg szénát tett ki. 1639. júl. 21. ETA IV, p. 57.; BOGDÁN István: *Magyarországi úr-, térfogat-, súly-, és darabmértékek 1874-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991., p. 416–417.

⁴⁶⁹ Longodár Fehér megye egyik kis keleti enklávéjában helyezkedett el, közel a szász Köhalomszékhez. 1639. július 17. Mezőgerebenes „Az gerebenesiekkel vesztek egyben és verekedtek meg az longodári jobbágysaim.” ETA IV, p. 57.

longodári között a munka közben tettelegességgig fajuló vita támadt. Haller 1642-ben jelentősen megnövelte itteni birtokát, a meglévő részhez 300 forintért zálogba vette Köpeczi János jószágát.⁴⁷⁰ 1643-ban a már említett csere révén Angyalosi István gerebenesi részbirtokát is megszerezte. A két ügylettel egészen konkrét célja volt: 1642 őszén egy új udvarházat kezdett el építeni Mezőgerebenesen.⁴⁷¹ Ennek a harmadik birtokközpontnak a kialakítása teljesen indokolt lépés volt Haller részéről, mert mezőgerebenesi jószága meglehetősen kiesett másik két majorságának hatósugarából. A birtokot később Moldvából elvándorolt román jobbágyokkal népesítette be, akiknek kedvezményekett adott: évente mindössze négy hét robotot kellett teljesíteniük, adóként pedig csak természetbeni juh-, disznó- és méhdézsmával tartoztak⁴⁷²

Az udvarházhoz tartozó határbeli földekről Gyulakuta esetében tudunk a legtöbbet: Haller Gábor földjei valószínűleg szinte teljesen megegyeznek azokkal, amelyeket Gáspár János 1613-ban sajátjaként felsorol: Az *Alsó határban* a következő dűlőkben voltak parcellái: a Gyalu hídjánál, a Tóra menőben, a Csipkésbéli földeken, a Kőtörő földeken, a Szilasban, a Szentdemeteri hídnál, a Fülezőben, a Kisvölgyben, a Csulokajban, a Farkas dombon. A *Felső határban* pedig: a Szőlőhegyen, a Mályvás alatt, a Hosszú földön, a Gyenge berkében, a Szőlő alatt az úton felül, a Körtvély ágyban, a Tehenes földön/völgyben, a Szőlőfőn.⁴⁷³ A felsorolásból kiderül, hogy Haller gyulakutai földjei még a

⁴⁷⁰ 1642. május 13. Gyulakuta „Köpeczi Jánosnak adtam 300 forintot az gerebenesi jószágára, közbírák lévén Lázár György, Gáspár György és István uraimék.” ETA IV, p. 78. Az 1642. máj. 23.-i bejegyzésből kiderül, hogy csak zálogról volt szó. Haller gerebenesi zálogszerzéséhez kapcsolódik az az 1642-es tanúvallatás, amellyel az új tulajdonos egy Köpeczi részbirtokáról elszökött jobbágyot akart visszaszerezni. 1642. okt. 2. Marosvásárhely. Kendi János nagyobb kancelláriai írnok és társai tanúvallatási jelentése. Malni Kristóf mezőgerebenesi nemes vallomása: „Tudom azt bizonyosan, hogy Bank János, az Bank Simon fia, gerebenesi fiú, arról az részről való örökös jobbágy, az melyet Köpeczi János uram adott mostan Gerebenesen Haller Gábor uramnak ő nagyságának. Tudom azt is, hogy az Mihály vajda bejövetele után szökött, búdosott el.” MOL P 1870, 3. cs., 26. tétel

⁴⁷¹ 11. tábl.

⁴⁷² 1652. febr. 5. Mezőgerebenes. Haller Gábor kinyilvánítja, hogy a birtokára érkezett Todor Moldovannak és Todor Petrucsnak, és minden későbbi jövevénynek kedvezményeket ad. KLEV Haller cs. lt. 10. cs. f. 46–47.

⁴⁷³ Mindez annak az 1613. febr. 24-i tanúvallatási jelentésnek az utrumából derül ki, amelyet 1640. máj. 9-én I. Rákóczi György Haller Gábor részére több más oklevéllel együtt átírt. A tanúvallatás célja az volt, hogy a Gáspár János osztály utáni majorsághoz tartozó belsőségek (udvarház, csűrkert, akol, veteményeskert) és külsőségek milyen eredetűek, a „falu földjei”-e, vagy pedig vásárolt avagy irtott földek. KLEV gyulakutai Lázár cs. lt. 23. cs. f. 132–134.

szokásosnál is szórtabban helyezkedtek el. Ennek hátterében az egyes parcellák változatos eredete állt: több székely örökség kisajátításával, megvásárlásával illetve irtással kerültek a Lázárok, majd Gáspár János tulajdonába. Haller számára mégis kiemelt jelentősége volt Gyulakutának, mint központi helynek. Nem véletlen, hogy 1652-ben II. Rákóczi Györgytől három országos vásárt is szerzett a település számára, március 21-re, augusztus 15-re, illetve december 13-ra.⁴⁷⁴

A naplóban a birtokok terményeiről is esik szó. Az ugyan ritkán szerepel világosan, hogy mi majorsági és mi származik jobbági szolgáltatásból, de mégis valószínű, hogy a *diarium* adatai inkább a közvetlen földesúri kezelésben lévő földekre vonatkoznak. Érdekes módon, a fintaházi ménesen kívül, állatokról alig esik szó, talán azért, mert a legtöbb bejegyzés a nagy mezőgazdasági munkák idejére vonatkozik, ahol a lábasjószág csak eszközként szolgált. Viszonylag nagyarányú állattartásra utalhat az a tény, hogy szinte minden birtokon említ a napló (majorsági) kaszálót. Juhnyája biztosan volt, mert a fintaházi haltartó építéséért többek között négy berbéccsel, azaz kossal fizetett.⁴⁷⁵ A gabonafélék közül a legtöbb helyen búza termett, mind őszi, mind tavaszi vetésű változata. A fejlettebb búzafajták mellett Gyulakután megtalálható volt az ősi alakor, egysoros búza, is. A rozs, a zab és a köles szintén feltűnik Haller birtokain, ellentétben a teljesen hiányzó, a lótarásban a zabhoz hasonlóan fontos árpával.

Veteményeskertet a napló ugyan csak Gyulakután említ, de biztosan volt máshol is. Terményei közül a dinnye és a lencse tűnik fel rendszeresen. A fiatal Hallernak Fintaházán volt ezenkívül egy gyümölcsöskertje, valahol az „erdőben,” ahol a cseresznye is megtermett. A fintaházi, a kispöregényi, és a gyulakutai szőlő a napló mellett Haller István 1656-os végrendeletében is szerepel.⁴⁷⁶ A kispöregényi Belső-hegyen lévő szőlő 1599-ben már biztosan a család tulajdonában volt, mert Haller Gábor ekkor cserélte egyik parcelláját Ádámosi Bálinttal egy saját ültetvénye melletti szőlőért, a területet egy újabb falun belüli csere révén 1627-ben

⁴⁷⁴ 1652. márc. 10. Gyulafehérvár. II. Rákóczi György kiváltságlevele. KLEV Haller cs. lt. 10. cs. f. 31. A királyi könyvekben: MOL F 1, 29. köt., p. 60–61.

⁴⁷⁵ A haltartó egy, a halak kifogás utáni átmeneti tárolására szolgáló bélelt falú gödör vagy élővízből leválasztott rekesz. – *II. tábl.*

⁴⁷⁶ KLEV Haller cs. lt. 13. cs. f. 1–6. – Kispöregény mezőgazdasági adottságairól: BENKŐ 1869, p. 152.

Haller István tovább növelte.⁴⁷⁷ Gábor 1641-ben egy másik, a „*Pordos ágy*” nevű dűlőben fekvő kiscsörgényi szőlőt is megszerzett.⁴⁷⁸ Az itteni két szőlőterület együtt minden bizonnyal felülmúlta a fintaházai és a gyulakutai méretét.⁴⁷⁹ Haller birtokigazgatási tevékenységét elemezve végül érdemes megjegyezni, hogy a keveset emlegetett hagymásbodoni jószághoz egy kis erdőrészt is tartozott, amelyet Haller István még 1626-ban cserélt egy ugyancsak hagymásbodoni kaszálóért.⁴⁸⁰

Általánosságban elmondhatjuk, hogy az ifjú Haller Gábor birtokait az időjárás sok csapása sújtotta, különösen a szőlő sínylette meg a csapadékos és hideg, a kis jégkorszakra igen jellemző éveket.⁴⁸¹ Nem véletlen, hogy több évben is apjának kellett kisegítenie némi borral vagy búzával.⁴⁸² Mozgását erősen meghatározták a mezőgazdasági munkák, és igazgatási feladatok, a bejáróság letétele utáni években csak ritkán, évente kétszer-háromszor mozdult ki birtokaianak szűk köréből. Nyulászni járt, jószágait látogatta, felügyelte dologidőben a munkát, a júliusi gerebenesi kaszálást, a vetést, az aratást, a szüretet. Az egyes birtokok közötti olykor egészen hosszú utakon sokszor vendégeskedett. A jószágok térbeli szórtsága, az összefüggő birtoktestek hiánya miatt a társadalmi elvárásokon túl, a korabeli erdélyi nemességnél erős kényszer is munkált a vendéglátás és vendégeskedés hátterében.⁴⁸³ Haller maga is gyakran fogadott vendéget, atyját,

⁴⁷⁷ KLEV Haller cs. lt. 3. cs., f. 18–19. és Haller István 1627-es cseréjéhez, amellyel a Külső-hegyen lévő szőlőjét felszámolta. KLEV Haller cs. lt. 10. cs., f. 27.

⁴⁷⁸ Haller Gábor a szőlőért cserébe örökjogon Markos Ferenc fintaházai nemesnek adta két a fintaházai határban található szántóföldjét, az egyik az „*Alsó forduló*” nevű dűlőben, a másik pedig az ún. „*Közép láb*”-ban feküdt. KLEV Haller cs. lt. 10. cs. f. 28–30.

⁴⁷⁹ Az 1635-ös lustra alapján, amelyben Haller István egyáltalán nem szerepel, könnyen elképzelhető, hogy Haller Gábornak egyáltalán nem volt itteni jobbágya, vagy csak néhány fő. SZO V, p. 445.

⁴⁸⁰ KLEV Haller cs. lt. 2. cs., f. 4–5.

⁴⁸¹ A szőlővel kapcsolatban azonban már Szabó Károly is figyelte arra, hogy a napló alapján a szüret Haller marosszéki birtokain nem októberre esett, mint manapság általános, hanem szeptemberre. Ez valószínűleg a folyóvölgyek védett mikroklímájával magyarázható. 1639. szept. „*Az szüret is erről az holnapról elmaradt, mivel az nyári sok hideg esők miá az szőlő nem érhetett.*” ETA IV, p. 58. – A kis jégkorszakról a történeti ökológia szempontjából: R. VÁRKONYI 1999, p. 126. Fernand Braudel a kis jégkorszak következményeinek mérlegelésénél óvatosságra int. BRAUDEL 2004, p. 42–45.

⁴⁸² 1640. máj. 27 Gyulakuta „*Adatott az úr ő nagysága három földes /negyvenvödörös azaz 436 literes/ hordó bort.*” ETA IV, p. 64.; 1641. augusztus 17. Fintaháza „*Adatott az úr ő nagysága 16 köből búzát.*” ETA IV, p. 70.

⁴⁸³ A téma idealizáló, de mégis pótolhatatlan leírása: APOR P., p. 36–41.; BOGDÁN 1978, p. 138–147.

barátját, Bethlen Jánost,⁴⁸⁴ vagy éppen Petki Farkast, ivócimboráját, a Fintaházával szomszédos Kisteremi egyik földesurát.⁴⁸⁵ Az is előfordult, hogy két vagy három asztalra való vendége jött.⁴⁸⁶ Így például 1643. márciusának elején, a marosszéki cirkálók fintaházi tartózkodása alkalmából.⁴⁸⁷ A napló „havi hírösszefoglalóiból” tudjuk, hogy közben azért az ország és a peregrináció alatt megismert nagyvilág híreiről sem feledkezett meg. Családja és képzettsége pedig nem arra predestinálta, hogy birtokain gazdálkodó nemesként haljon meg.

5.3. A közéleti szereplés kezdete

A bejáróságból való kilépése után már 1639 novemberében kiszakadt egy időre birtokai szűk köréből, amikor Kornis Zsigmond az újra mozgolódó Vasile Lupu moldvai vajda elleni hadjáratba hívta. Haller meg is indult a havasalföldi vajda segítségére, de Prázsmárnál messzebb nem jutott, mert Matei Basarab már december 2-án legyőzte a támadót Bukarest mellett, és így felesleges lett az erdélyi támogatás.⁴⁸⁸

1640 márciusáig életmódjában nem történt jelentős változás, ám ekkor a huszonhárom és fél éves Haller Gábor megkapta élete első regálisát, tehát egyike lett annak a húsz-huszonöt embernek, aki vagyona vagy családjának rangja révén alanyi jogon vehetett részt az országgyűlésen.⁴⁸⁹ Az 1640 április–májusi fehérvári országgyűlésen igazán jelentős kérdés csak egy merült fel, apja Haller István és

⁴⁸⁴ pl. 1641. jún. 18. Gyulakuta „Bethlen János uram jött hozzám.” ETA IV, p. 70. ezelőtt egy bő héttel fundált Haller Bethlennek egy bástyát a Fehéregyházával szomszédos Kisbúnon. (Annyira szomszédos, hogy Kisbún ma Fehéregyháza része)

⁴⁸⁵ pl. 1641. ápr. 16. Fintaháza „Az atyám uram ő nagysága volt nálam ebéden, Petki István és Farkas uramék is.” ETA IV, p. 63.; 1641. nov. 11 Fintaháza „Petki uramék voltak nálam ebéden.” ETA IV, p. 73.

⁴⁸⁶ Három asztalra való vendége csak 1641. május 28-án Fintaházán volt, amikor Herczeg Zsigmond vendégeit fogadta. ETA IV, p. 70.

⁴⁸⁷ ETA IV, p. 84. A jelenlévő nemesek ilyenkor más, nem büntető- jellegű jogi ügyeket is elintéztek. Így például Lázár György és Haller Gábor fogott bíráként bizonyáglevelet adtak ki káposztásszentmiklósi Pókai Miklós és felesége, Kaczó Kata birtokjogi szerződéséről. P 635, 2. csomó, f. 129–130. A marosszéki cirkálások speciális jellegéről: PÁL-ANTAL 2004, p. 23–24.

⁴⁸⁸ EOE X., p.36–43.; ETA IV, p. 59.; DPI X., p. 64–68.; HURMUZAKI XV/2., p. 1057–1059.

⁴⁸⁹ A *regalis*ról (királyi meghívólevélről) és a *regalistákról* Trócsányi Zsolt kismonográfiájában olvashatunk. Sajnos a *regalisták* számára vonatkozó első adatunk csak 1654-ből származik. A *regalisták* közé számítottak a tisztségük révén megjelenő székely főtisztek és lényegében a református püspökök is. TRÓCSÁNYI 1976, p. 24–27.; Azért 1640-ben hívták először regálissal Haller Gábort, mert megkezdett éveit tekintve ekkor töltötte be a huszonnegyedik, teljes nagykorúságot jelentő életévét.

társai ekkor nyújtották be a katolikusok már említett sérelmeit.⁴⁹⁰ Rákóczi a gyűlés idejére tűzte ki fiatalabb fiának, Zsigmondnak az udvari iskolától való ünnepélyes búcsúzását, amelyen bizonyosan Gábor is jelen volt. A fiatal főúrnak egyébként az országgyűlés kezdetén fontos feladat jutott, őt küldte elsőként a gyűlés követségbe a fejedelemhez.⁴⁹¹ A havasalföldi követek meghallgatására azonban Rákóczi nem hívta meg, és ezen a fiatal főúr érezhetően megbántódott.⁴⁹² Az 1640-es év hátralevő fele Haller Gábor számára főleg a birtokokon telt, ifjabb Rákóczi Györgynek a váradi kapitányságba történő augusztusi beiktatásán, az „év eseményén” nem vett részt,⁴⁹³ sőt még naplójában sem emlékezett meg róla.

Az ország ügyei csak 1641 áprilisában szólították el újra, a szokásos Szent-György napján kezdődő országgyűlésre.⁴⁹⁴ Ezen a gyűlésen is jutott reprezentációs szerep a fiatal Haller Gábornak, Bethlen János és Péchi Simon mellett tagja lett a fejedelemhez küldött tisztelgő követségnek. A naplóban mglehetősen pontosan leírja az országgyűlés, és az azt kísérő notaperekkel megtűzdelt terminus menetét. Minket azonban most jobban érdekel az, hogy gyulafehérvári szállásán április 30-án nagy ebédet adott, amelyen Haller Péter, Macskási Mihály, és barátja, későbbi politikai fegyvertársa, Bethlen János is jelen volt. A gyűlés végén érkezett meg a hír, hogy Vasile Lupu a szilisztriai pasával összefogva megint Matei Basarab ellen készül. Rákóczi válaszul erre mustrát és hadkészültséget rendelt el.⁴⁹⁵ Küküllő megye kóródszentmártoni mustráján Haller Gábor is megjelent apja társaságában, mégpedig tizenhat saját lovasával. A fegyverekre végül nem lett szükség, a konfliktus diplomáciai útra terelődött, októberben azonban kiújult.

Haller 1641. november 13-án találkozott legközelebb a fejedelemmel. Rákóczi valószínűleg kedvenc vadászterületére, Görgényre igyekezett, a fiatal főúr pedig

⁴⁹⁰ EOE X., p. 47–50., 276–290. Az országgyűlés hivatalosan Szent György napján, április 24-én kezdődött, de az ülés csak május elején nyílt meg.

⁴⁹¹ A fejedelem és az országgyűlés általában követségek útján érintkeztek, mert a fejedelem rendszeren nem volt jelen az üléseken. TRÓCSÁNYI 1976, p. 47.

⁴⁹² 1640. május. 12. Gyulafehérvár „Az boérok követsége hallására urunk ő nagysága bizonyos számú főrendeket, ispányokat, kapitányokat mind, táblabírákat és az szászság közül is egynehányat az ebédlő palotában bégyűjtött, és köztök nem voltam.” ETA IV, p. 64.

⁴⁹³ EOE X., p. 51–52.

⁴⁹⁴ ETA IV, p. 69–70.; EOE X., p. 55–57., 310–318.

⁴⁹⁵ EOE X., p. 56.

kiment fogadására Teremibe. „...fogta ő nagysága kezemet...”⁴⁹⁶ írja Haller találkozásukról. Másnap résztvett a fejedelem Marosszentgyörgyön rendezett ebédjén. Talán ekkor parancsolta magához a fejedelmi székhelyre az ifjút. Haller ezután néhány napra hazatért Fintaházára, majd Görgényoroszfalu tájékán újra találkozott Rákóczival és együtt indultak el Gyulafehérvárra. Egy bő hetet töltött itt, végül az adventi vasárnapi istentisztelet meghallgatása után másnap hazaindult.

Haller Gábor a kolozsvári Farkas utcai templom ünnepélyes karácsonyi avatásán nem vett részt, az ünnepeket Fintaházán töltötte.⁴⁹⁷ 1642. februárjában azonban ő is megjelent azon a gyulafehérvári országgyűlésen, amelyen II. Rákóczi Györgyöt apja a trónutódlás biztosítására fejedelemmé választatta.⁴⁹⁸ A „választatta” a megfelelő kifejezés, mert a jelen lévő követeknek és uraknak valójában nem volt más lehetősége. Rákóczi ugyan még a gyűlés kezdete előtt külön-külön kikérte a tanácsurak, főispánok és főtisztviselők, valamint a regalisták véleményét, ám mindenki érezte, hogy ez csak formáság. Haller Gábor azonban nem a fejedelem szája íze szerinti választ adott „*Urunk ő nagysága ... külön maga belső házában béhivatván, az fia Rákóczi György uram ő nagysága electiója felől való ítéletünket expiscálta, melyre mindenektől ő nagyságának kívánsága szerint való válasza lött. Az több regálissal hitt fő emberek ő nagyságának által választ tevén, én is noha nem különböztem, mindazáltal az ország között való választételre halasztottam. Melyből tudom megbántódott. Vajjon Isten szabadságunknak megmaradására adná.*”⁴⁹⁹ Az utolsó két mondatot Haller már titkosírással jegyezte fel, érthető okokból. A fiatal főúr tehát, az országgyűlés formális jogkörének védelmében, nem volt hajlandó azonnal választ adni, ami nem kis eltökéltségre vall. Az utolsó mondat arra utal, hogy Haller a dinasztikus fejedelemválasztásban a rendi jogok sérelmét látta. – ez a titokban talán mások által is osztott vélemény komoly jelzés későbbi politikai irányvonalára nézve.

⁴⁹⁶ 1641. nov. 13. Teremi. ETA IV, p. 73.

⁴⁹⁷ 1641. dec. „*Urunk Kolozsváratt az új templomot építtette, s az nagy harangot felvonatván, karácson napján dedicálta, ott hallgatván praedikációkat. Az gyalakuti házamat zsendelyeztettem meg.*” ETA IV, p. 75.

⁴⁹⁸ EOE X., p. 57–64., p. 320–333.; SZILÁGYI 1891, p. 17.

⁴⁹⁹ 1642. február 17. Gyulafehérvár ETA IV, p. 75–76.

1642. február 19-én természetesen nyílt ellenvélemény nélkül választották meg II. Rákóczi Györgyöt. Az új fejedelem eskütétele és az ahdnamét kérő levél megfogalmazása miatt az országgyűlés március 9-ig elhúzódott, Haller Gábor is csak ekkor indulhatott vissza birtokaira. Júliusban újra meg kellett jelennie Fehérvárott, mert megérkeztek a szultán küldöttei a fejedelmi jelvényekkel és a kinevező okmánnyal. A követek fogadására mindenki, aki számított, hivatalos volt. Haller a nagy ünnepek után alig indult el jószágai felé, máris megérkezett a hadkészültségi parancs, a szokás szerint a moldvai vajda, a nyughatatlan Vasile Lupu miatt, és ugyancsak szokás szerint: végül feleslegesen.

Haller majd egy év múltán 1643 januárjában ment újra Fehérvárra, ahol résztvett II. Rákóczi György és Báthory Zsófia híres lakodalmán.⁵⁰⁰ Éppen ő hagyományozta ránk a háromnapos menyegző egyik legjobb leírását. Haller Gábornak is jutott szerep a ceremóniában, a vőlegény nevében ő tett ünnepélyesen választ a lengyel király követének, Jerzy Ballabannak, a valójában el sem hangzott boldogító igen előtt pedig ő volt az egyik megbízott, aki Kemény János mögött haladva kivitte az ifjú fejedelem ajándékát. Az evés-ivás előtt és után az megtiszteltetés jutott Hallernak, hogy segédkezhett az öreg Rákóczi György kézmosásában, az étkezés alatt pedig a szokásos „innyaadó” inas helyett ő töltötte neki a bort.

Az 1643-as esztendőben, a rendes időpontban, Szent György napján kezdődött az országgyűlés.⁵⁰¹ A frissen elkészült épületben zajló diétára⁵⁰² megérkezett Örsi Zsigmond, II. Ferdinánd követe is, aki azt követelte a rendektől, hogy engedélyezzék az erdélyi alattvalók szabad kimenetelét Magyarországra, különösen azokét a katolikus ifjakét, akik Bécsben akarnak tanulmányokat folytatni. A személyesen előadott nyomatékos kérésre az országgyűlés írásban válaszolt. Az első még semleges üzenetet Haller Gábor adta át,⁵⁰³ a kérést a diéta végül az 1591 és 1594 évi törvényekre hivatkozva elutasította. Ezen az

⁵⁰⁰ ETA IV, p. 83–84.; EOE, X: köt, p. 67–68.

⁵⁰¹ EOE X., p. 68–72., 363–391.

⁵⁰² 1643. május 8. Gyulafehérvár „Az ország házában elsőben gyűltünk bé, melynek építését Serédi István uram által köszöntük meg.” ETA IV, p. 85.

⁵⁰³ 1643. május 16. Gyulafehérvár „Responsiones Dominorum Regnocolarum ad propositiones suas per me Suae Celsitudini sunt praesentatae a meridie.” ETA IV., p. 86. Valószínűleg ezt az iratot közli Szilágyi Sándor máj. 18-i kelettel: EOE X., p. 379–380.

országgyűlésen „döntöttek” Rákóczi Zsigmond, a fiatalabbik Rákóczi-fiú székelgy generálissá történő kinevezéséről is. Az őszi beiktatás egyik biztosa Haller István lett.⁵⁰⁴

A svédekkel folytatott nyári-őszi szövetségi tárgyalásokon,⁵⁰⁵ és az ezekkel kapcsolatosan összehívott, szeptember 20-i kezdetű részgyűlésen a fiatal Haller Gábor nem volt jelen.⁵⁰⁶ A háborús készülődés miatt előrehozott 1644-es gyulafehérvári országgyűlésre azonban természetesen elment.⁵⁰⁷ A diéta január 3-án nyílt meg, és két nappal később a rendek nevében Haller Gábor köszöntötte a fejedelmet.⁵⁰⁸ A szokásos tárgyalásokat igen gyorsan befejezték, majd a fejedelem elrendelte a hadfelkelést és a mustrát. Haller 1644. január 15-nél a következőket jegyzi fel naplójába: *„Az mi kegyelmes urunk udvaránál való szolgálatomat kívánván, állottam bé fő ember számban az ő nagysága méltóságos udvarában.”*⁵⁰⁹ A fiatal főurat megint udvarába szólította Rákóczi, ahogyan a napló mondja: „főember számban”, tehát familiárisként.⁵¹⁰ A bejegyzés mellett ugyan Oláhcsesztve falu neve szerepel, de a szolgálatba állás nem itt, hanem még az előző napon, Gyulafehérvárott történt. Haller Gábor ekkor már úton volt hazafelé, hogy összeszedje lovasait és a szükséges dolgokat. Fintaházán való tartózkodása alatt megérkezett Magyarországról öccse Haller Pál is, aki 1640-től Batthyány Ádám udvarában szolgált, ám az alkalmatlan idők miatt nem maradhatott tovább. Gábor nem időzött otthon sokáig, január 26-án megérkezett hozzá a hadbavonulási parancs, és három nap múlva elindult embereivel, három élésszekérrel és hadiszerekkel Gyulafehérvár felé. A szokásos útvonalon haladt, a Kis-Küküllő

⁵⁰⁴ A beiktatást Haller István, Kornis Zsigmond és Kemény János végezte 1643. nov. 15-én, Székelyudvarhelyen. A fejedelemnek küldött jelentés: EOE, X. köt., p. 409–410.

⁵⁰⁵ A svédek már Rákóczi uralkodásának kezdetétől rá akarták venni a fejedelmet, hogy lépjen be oldalukon a harmincéves háborúba, de ő ezt kemény feltételekhez kötötte. A svédek 1643-ban végül megadták a kívánt biztosítékokat, portai követüket is arra utasították, hogy járjon közbe Rákóczi hadjáratának engedélyezéséért. 1643. november 16-án Rákóczi ratifikálta a szövetséglevelet. CZIGÁNY 2000, p. 288.

⁵⁰⁶ A részgyűlésről Szilágyi Sándor csak a bevezetőben számol be, forrásokat nem közöl hozzá: EOE X., p. 75.

⁵⁰⁷ ETA IV, p. 90; EOE, X: köt, p. 78–79., 411–418.

⁵⁰⁸ 1644. jan.5 Gyulafehérvár *„Az ország én általam köszöntötte urunkat. Iffiú urunk bejövén, Rákóczi Sigmond uram ő nagyságával mentünk eleiben.”* ETA IV, p. 90.

⁵⁰⁹ 1644. jan. 15. (Oláh)csesztve ETA IV, p. 90.

⁵¹⁰ A familiáris az inas, és a bejáró utáni harmadik fokozatot jelentette, legtöbbször valamilyen konkrét funkciót is ellátott. A hadjárat miatt nem nagyon mutatkozik, meg, hogy ez milyen jellegű szolgálat volt. KOLTAI 2001, p. 13.

völgyében ment Balázsfalváig, onnan pedig a Nagy-Küküllő mellett egészen a fejedelmi székhelyig. Január 31-én ért Gyulafehérvárra.⁵¹¹

Haller az udvari hadakkal indult el a magyarországi hadjáratba, 1644. február 2-án. Haller, aki itt láthatólag többhetes késéssel vezette naplóját, azt is leírta, hogy a svédek, Rákóczi szövetségesei ekkor már régen Dániában voltak.⁵¹² A Habsburg diplomácia ugyanis elérte, hogy a kellemetlen szomszéd hátbatámadja a svédek, és a Morvaországot hódoltató Lenart Torstenson emiatt kénytelen volt, helyőrségeket hátrahagyva, hazatérni. A svédek nem siettek megírni Rákóczinak az új fejleményeket, mert szükségük volt a keleti diverzióra, a fejedelem azonban már a hivatalos levél megérkezése előtt, talán február közepén, értesült a támadásról.⁵¹³

Rákóczi udvari csapatai Kolozsvárnál egyesültek a vármegyei hadak egy részével, majd onnan indultak tovább Székelyhíd irányába. A napló alapján egészen pontosan nyomon követhetjük az útvonalat.⁵¹⁴ A fejedelem valószínűleg a minél gyorsabb felvonulásra törekedett: a sereg nem a nagy utakat használta, hanem szinte nyílegyenesen haladt a cél felé.⁵¹⁵ Váralmásig az ifjú Rákóczi György is elkísérte őket, de innen nagy elégedetlenségére vissza kellett térnie, mert apja a hátország irányításával bízta meg.⁵¹⁶ A háború első két hónapja svéd támogatás nélkül is valóságos diadalmenet volt, igaz az erdélyi csapatok nem találkoztak komolyabb ellenféllel. Haller Gábor Kálló elfoglalása után a fejedelemmel maradt Patakon, egészen február 28-ig, amikor ők is elindultak Kassa alá, hogy segítségére legyenek a Kornis Zsigmond és Rákóczi Zsigmond vezette előreküldött seregnek. A felsőmagyarországi városhoz vezető út az olvadás miatt sárdagasztással párosult. „Ahogyan a napló írja: *„Az utak felfakadoztak, és*

⁵¹¹ ETA IV, p. 90.

⁵¹² 1644. febr. 2. *„Ebédén Szent-Imrén. estve Enyeden. Indult meg urunk ő nagysága udvari hadával az római császár ellen az svédek mellé, kik immár régen Dániában voltak.”* ETA IV, p. 90. Hallernek ebből a bejegyzéséből egyértelműen kiderül, hogy február másodikán a fejedelem és kísérete még nem tudott a dán támadásról.

⁵¹³ CZIGÁNY 2000, p. 292–293.

⁵¹⁴ Megjegyzem, hogy Cseh-Szombathy László is a Haller-naplóra támaszkodott a felvonulási útvonal megrajzolásánál. CSEH-SZOMBATHY 1956, p. 54–55.

⁵¹⁵ Az útvonal: Kolozsvár, Gyalu, Egeres, Vármező, (Kraszna)horvát, (Szilágy)nagyfalu, Bályok, Margita, Székelyhíd ETA IV, p. 90.

⁵¹⁶ 1644. febr. 8. /Almás/ *„Ifjú urunk reggel nagy szomorúsággal tért vissza.”* ETA IV., p. 90.

*rettenetesen nehéz útunk volt az hegyek között.*⁵¹⁷ A „csaknem úsztató vízben” haladó katonák között olykor elszabadultak az indulatok. Bánffy György említi naplójában, hogy Gyulaffy László és Haller Gábor szolgálai csetepatéba keveredtek az ő embereivel.⁵¹⁸ Március 6-án megérkeztek a Kassához közeli Nagyidára, és itt letáboroztak. Haller Bornemissza Pál udvari főkapitánnyal másnap elment megnézni a várost ostromló csapatok sáncait.⁵¹⁹ Március 10-én Forgách Ádám felsőmagyarországi kapitány feladta Kassát, és a fejedelem csapatai két nappal később bevonultak a városba. Rákóczi két legyet ütött egy csapásra, mert a hírre a Kemény János által körülzárt Szatmár is kapitulált. Kassáról Rákóczi három hadat bocsájtott ki,⁵²⁰ majd egy jelentős haddal ideiglenesen visszatért apai várába Szerencsre, ahol fogadta a budai vezér követét. A fejedelemmel tartott az erdélyi főrendek jelentős része, köztük Haller Gábor.

Rákóczi csak április 8-án indult ki Szerencsről és április 14-én hadaival Losoncra érkezett. Haller közvetlenül nem vett részt a harci cselekményben. Fülekkor folyó sikertelen ostromáról sem személyesen tudósít. Először a losonci, majd két hétig a Szécsény melletti táborban tartózkodott.⁵²¹ Mire Hallerék megérkeztek a háború állása már megfordult. Kapronczay György csapatteste április 9-én Vágbesztercéhez közel vereséget szenvedett és Galgóc körzetében megtörtént a nagy ellentámadást megelőző csapatösszevonás. A támadásra sem kellett sokáig várni: a Johann Götz tábornok vezette császáriak április 26-án átkeltek a Garamon. A manővert Kemény János és Bakos Gábor csapatai nem tudták megakadályozni, visszavonultak. Rákóczi a szorult helyzetben haditanácskozást hívott össze (Balassa)gyarmatra, amelyen a főszerep is a hátrálás mellett döntött. Ezen a *consiliumon* Haller Gábor nem volt jelen, és néhány nap

⁵¹⁷ 1644. febr. vége ETA IV, p. 91.

⁵¹⁸ 1644. március 2. „*Rút úton csak nem usztató vízben ebédre Alsó Németiben, estvére Nagy-Idára, aznap veszekedtek az Gyulafi László és Haller Gábor szolgálai az én szolgálaimmal.*” ETA IV, p. 121.

⁵¹⁹ 1644. március 6. „*Nagy-Ida. Kassa alá voltam Bornemissza Pál urammal az sánchely nézni.*” ETA IV, p. 91.

⁵²⁰ Kapronczay Györgyöt a Hernád/Vág vonalán, Bornemissza Pál a Garam völgyében a bányavárosok felé, délen pedig a már Kassánál is első Bakos Gábor csapata ment elől, akit Rákóczi Zsigmond és Kornis Zsigmond hada követett. CSEH-SZOMBATHY 1956, p. 58.

⁵²¹ Az első Szécsényben töltött napon még házaknál laktak, ám később táborba szállásra, azaz sátozásra kaptak parancsot. Haller mintha kissé kelletlenül kommentálná az eseményt. 1644. április 21. „*Táborban szállottunk, holott eddig quartélyokban voltunk.*” ETA IV, p. 92.

múlva már őt is a visszavonuló erdélyi hadsereg soraiban találjuk. Említi, hogy csaknem leesett egy hídról lovastól, mintha nem szokott volna ilyen tartós megerőltetéshez.⁵²² Az út, legalábbis Haller számára Patakig vezetett. Számítani lehetett a jelentős központ ostromára, Rákóczi ezért is vezényelt ide ezeregyszáz gyalogot.⁵²³ A naplóíró itt kapott először a háború folyamán komoly feladatot. Rákóczi Gaudi András és Stépán Ferenc mellett őt bízta meg a pataki várórség irányításával.⁵²⁴ Haller, valószínűleg Rebenstock, a svéd küldött tervei alapján, sáncot készített a város kapuja előtt és elkezdte a régi külső sáncok megújítását is. Közben Rákóczi a fősereggel a Bodrogtóban húzódott meg, tudatában annak, hogy egy nyílt csatából nem neki származna előnye. A császári hadakat pedig csak korlátozott hadicélok teljesítésére küldték, ezért nem próbálkoztak az amúgy is igen jól védett Sárospatakkal vagy Tokajjal, hanem Kassa ostromához fogtak.

Haller egészen július 12.-ig Patakon tartózkodott. Az ellátási problémáktól szenvedő császáriak ellen közben megindult az erdélyi támadás. Június 18-án hajnalban Johann Götz generális kénytelen volt elvonulni Kassa alól.⁵²⁵ Június 24-én maga Rákóczi is elindult hadaival Sárospatakról.⁵²⁶ Haller azonban nem volt részese a később ideiglenesnek bizonyult júliusi, augusztusi sikereknek.⁵²⁷ Még Sárospatakon erőt vett rajta az akkor tomboló, sok életet követelő járvány.⁵²⁸ Betegségét Kassán, a fejedelem augusztus eleji tartózkodási helyén doktorral is

⁵²² 1644. május 9. /Kövecseshez közel/ „Az útban egy hídról lovastól estem le.” ETA IV, p. 92.

⁵²³ CSEH-SZOMBATHY 1956, p. 67.

⁵²⁴ Bánffy György naplójában 1644. május 23. „Nyolc órakor Patakról megindulván, szállottunk Vajdácská nevé faluhoz, Tisza Bodrok közzé, Patakon praesidiumot hagyván, előttök Haller Gábort és Stépán Ferenczet, Tokajba is praesidiumot, előttök Vajda Györgyöt küldvén urunk.” ETA IV, p. 123.

⁵²⁵ CSEH-SZOMBATHY 1956, p. 75. A szerző az akkor kötelező irányvonalnak megfelelően erőteljesen hangsúlyozta a szervezett parasztság (a parasztvármegyék) szerepét. Ugyanerről Czigány István: Czigány 2000, p. 299–300.

⁵²⁶ Rákóczi még jún. 11-én vonult be Patakra. ETA IV, p. 93.; Rákóczi jún. 24-én reggel feleségének Patakról levelet írt, amelyben értesített indulásáról: „Az nagyhatalmú úr istennek szentséges áldásával és segítségével im mindjárt indulunk édesem ellenségink után, Borsiban eszem ebédet s Mikóháza táján hálunk táborunkban s onnét is reggel megindulunk.” MHHD XXIV., p. 187.

⁵²⁷ 1644. július 13-án ugyan elindult Patakról a hadak után, el is jutott a fejedelem vezette had Varannói táborhelyéig, de innen visszafordult. Kísérletéről így ír: „Indultam az tábor után Isten kegyelmességéből, noha oly beteg voltam, hogy az ágyból is más segített fel.” ETA IV, p. 94.; A Kemény János vezette sereg ekkor egészen Túróc megyéig nyomult. Czigány 2000, p. 301.

⁵²⁸ Rebenstockot, a svéd rezident is ez a járvány vitte el. Czigány 2000, p. 301.

kezeltetette.⁵²⁹ A hadiszerencse ingája aztán még egyet lendült, és az erdélyi csapatok újra visszavonulásra kényszerültek. Götz szeptemberben átkelt a Hernádon, és Aszalónál tábort vert.⁵³⁰ A betegségéből szerencsésen felépült Haller Gábor ekkor már ismét Sárospatakon volt, Rákóczi ugyanis rábízta a sárospataki védelem irányítását.⁵³¹ A fejedelem szoros kapcsolatban maradt vele. Egy fennmaradt levelében a város erősítésének módjáról inti, így az ágyúk védelmére szolgáló földdel töltött kasok minél gyorsabb elkészítéséről, a védelem útjában álló épületek lerombolásáról, és arról hogy a kék darabontokat, a fejedelem udvari gyalogjait is szorítsa rá a munkára.⁵³²

Szeptember 30-án Hallert már Tokajban találjuk. Innen indult el október elején nem csak a sokadik előrenyomulás, de a nagyszombati béketárgyalásokra küldött követség is.⁵³³ Haller október 10-én vonult el a fejedelem főszeregével, amely nem jutott olyan messzire, mint tavasszal. A tábor először Hernádnémetiig, majd a sereg egy része november 2-án Rimaszécsig merészkedett.⁵³⁴ Haller Gábor szerepéről kevés derül ki a naplóból. Tudjuk, hogy Sajószentpéteren, a két táborhely között félúton lefordította Lenart Torstenson svéd hadvezér német nyelvű levelét.⁵³⁵

Rimaszécsről november 22-én visszaindultak Hernádnémetibe, innen pedig tovább a Partium felé. Haller azonban Aszalónál megállt, és Kemény János vezetésével „csatára” azaz portyára indult. A szabályos ostromra alkalmatlan 1500 fős csapatnak sikerült elfoglalnia a putnoki várat. Kemény János önéletírása jóvoltából igen érdekes részleteket tudhatunk meg a portyára induló fiatal Haller Gáborról: *„Ez alkalmatosságban történének ilyen tréfás dolgok is: 1. Vala egy*

⁵²⁹ Rákóczi György valószínűleg augusztus 18-án indult el Kassáról. I. Rákóczi György levele II. Rákóczi Györgynek 1644. aug. 17., Kassa, MHHD XXIV., p. 232. – 1644. augusztus 3. Kassa „*Én doctorral kezdettem gyógyíttatni magamat.*” ETA IV, p. 94.

⁵³⁰ NAGY 1984, p. 176.

⁵³¹ 1644. szeptember 7. Sárospatak „*Az praesidium köziben küldött bé urunk ő nagysága.*” ETA IV., p. 95.; Rákóczi pedig Tokajról szeptember közepén a Rakamazi táborba ment. I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, 1644. szeptember 16., Kassa, MHHD, p. 253–255.

⁵³² 1644. szept. 11. Tokaj. I. Rákóczi György Haller Gábornak KLEV Haller cs. lt. 13. cs. f. 10–11.

⁵³³ 1644. okt. 9. Tokaj „*Követségben tractára Nagy-Szombatban expedálta urunk Lónyai Sigmond, Nyári Bernárd, Csernel György, Kőrösi István és Zákány András uramékat.*” ETA IV., p. 95.

⁵³⁴ A fejedelem seregrésze végig Gesztelyen illetve, Hernádnémetiben tartózkodott, nem ment el Rimaszécsig. MHHD XXIV., p. 268–293.

⁵³⁵ 1644. október 29. Sajószentpéter ETA IV, p. 96.

Haller Gábor öcsém, ki egyébiránt jó ifjú ember, de efféle állapothoz szokatlan vala. Sokszor kért, hogy magammal elvigyem afféle helyre. Mondám néki: vajki jó álmokat kell, édes öcsém, afféle állapotban elmulatni, és lóháton is ízes fogna lenni az álom, ha kaphatna. Melyet lehetetlennek mond vala, hogy ő lóháton elalhatnék, és állítja vala magát, hogy mint akárki, úgy ő is annak terhét elviselné; de megindulásunknak első éjszakáján mindjárt az lován elalván, kezdé az ló mellettem elvinni, s úgy ráztam fel néhányszor. Azonban hajnal előtt megállapodván az várashoz közel, hát lováról leszállott és mind szolgástól elalutt, s lovát elszalasztották, s midőn jelt adtam volna titkoson az indulásra, hát ime gyalog futkos, későre tanálák meg lovát, de ha hertelen riadás lött volna: ott tapodtatták volna el, avagy ellenség kezében esett volna. Az ki mit nem ött, nem tudja mi izű, nehéz kenyér az katonai kenyér”⁵³⁶ A viszonylag fiatal és tapasztalatlan főúr tehát kifejezetten kérte Keménytől, hogy vele mehessen a putnoki portyára. Ha jól meggondoljuk, ez volt az első alkalom életében, hogy egyhuzamban, éjszaka ennyit kellett lovagolnia, a kínos esetet követő „ostrom” pedig az igazi tűzkeresztséget jelenthette számára, mert mind 1636-ban, mind abban az évben csak távolról szemlélhette a harcot.

Putnok alól a portyázók megindultak Gömör felé, ahol az ellenséget sejtették, Tornalján éjszakáztak. A fáradékony Haller Gáborról Kemény ezúttal is elhint egy kedves anekdotát: „...juték Tornaljához, az holott hálnom kelle, igen rút, alkalmatlan idő is tanálván. Ott is Haller Gábor, Barcsai Ákos, Bethlen Mihály főemberek vélem járván tanúságnak okáért, szállásokon vacsorát készítettven magoknak, Haller Gábor az tűz mellett elaluván, elalutta az vacsorát is, lábát is alig meg nem égette.”⁵³⁷ Kemény kis serege végül Jolsva, Csetnek és Krasznahorka érintésével érkezett meg Szádalmásra, hogy innen a fejedelemmel együtt induljanak Ónodra. Szádalmásról Rákóczi a vármegyéket néhány főember kivételével hazabocsátotta. 1644. december 28-án Haller is elindult Ónodról,

⁵³⁶ KEMÉNY J., 260–261. Érdekes, hogy az ekkor harminc éves Hallert Kemény János ifiúnak nevezi, és úgy is jellemzi.; 1644. december 9. „Csatára indultunk Kemény János urammal mintegy 1500 lóval, és éjjel inkább mind mentünk.” ETA IV., p. 97.

⁵³⁷ KEMÉNY J., p. 261.; 1644. december 10. „Estve feléig Putnoknál. Putnok városát vertük fel jó hajnalban megütvén. Az várat megadták. Háltunk Tornalján, későn esőben szállván ott meg.” ETA IV, p. 97.

valószínűleg hazafelé. Sajnos pontosan itt szakad meg a napló, az utolsó bejegyzés a december 31-i, Haller Gábor ekkor ért a Diószeg melletti Nagykágyára.⁵³⁸

Lenart Torstenson 1645-ben aratott fényes győzelmeinek hatására a fejedelem, ha vonakodva is, de a háború folytatása mellett döntött.⁵³⁹ A valódi mozgósítás Erdélyben csak májusban történt meg, Úgy tűnik, hogy Haller Gábor mégis csak később, júniusban indult el. Apja, a fejedelem tekintélyes tanácsura, bár résztvett az 1645-ös hadjáratban bizonyos hadművelettől önkényesen távolmaradt, és később a fejedelem erre hivatkozva kizsárolt tőle 3600 forintot, továbbá a darlaci és jövedicsi részjóságot.⁵⁴⁰

Rákóczi seregei május 28-án érkeztek Rakamazhoz Sajnos jelenleg csak egyetlen adat áll rendelkezésünkre a fiatal főúr 1645-ös tevékenységéről: Kemény János leírja, hogy amikor Fülek városát június 20-án éjszaka rohammal bevette, több „főrend ifjú legény” mellett Haller Gábor is vele volt.⁵⁴¹ Hallernak a harcokban való további részvételéről nem tudunk. Valószínű, hogy egészen a hadjárat augusztusi befejezéséig a fősereggel tartott, de hogy résztvett-e Nagyszombat elfoglalásában, illetve apjához hasonlóan tagja volt-e a Brünnebe küldött kontingensnek, biztosan nem tudjuk.⁵⁴²

6. Katonai pályán 1645–1658

⁵³⁸ ETA IV., p. 97.

⁵³⁹ A háborúba lépéshez hozzájárult az is, hogy 1645. április 22-én Munkácson megállapodásra jutott a francia követtel, Croissyval a francia diplomáciai és pénzügyi támogatásról. CSEH-SZOMBATHY 1957, p. 111–112. A szerző azzal vádolja Rákóczit, hogy a svéd győzelmek nyomán kialakult kedvező helyzetben nem lépett azonnal, és ezzel megakadályozta Bécs bevételét. E szemlélet hibáira legutóbb Czigány István mutatott rá. Véleménye szerint Rákóczi azért nem támadott, mert egyszerűen nem volt ehhez megfelelő pénzügyi és katonai helyzetben. CZIGÁNY 2000, p. 306.

⁵⁴⁰ 1647. márc. 29. Gyulafehérvár. Haller István kötelezvénye MOL E 149, 2. cs., f. 81–82. A kötelezvény azt írja, hogy a hadjáratban hivatali kötelességét megszegve nem volt a fejedelem mellett.

⁵⁴¹ KEMÉNY J, p. 271, Fülek lerohanásáról és felgyújtásáról. CSEH-SZOMBATHY 1957, p. 120.

⁵⁴² Rákóczi György 1645. július 13-án seregének 1/3-át Kemény János és fia, Rákóczi Zsigmond vezetésével Brünn alá küldte, hogy segédkezzenek Torstensonnak a város ostromában. A kontingens augusztus 18-án távozott, az ostrom pedig sikertelen maradt. CSEH-SZOMBATHY 1957, p. 123, 133.; Az út és a brünni ostrom leírása: SZALÁRDI J., p. 255–270. – A Haller-levéltár 1658. júl. 7-én felvett jegyzékében szerepel a következő tétel, Haller István egy hátoldali jegyzetének másolata: „*Morvában Beren alatt velem volt az fiam, mind az hadakozásnak végéig.*” Sajnos nem írja le, hogy melyik fiáról van szó. Ez lehet akár Haller Gábor is. MOL P 21, 6. cs., 860. tétel f. 4. v.

6.1. Szamosújvár főkapitánya 1645–1651

1645 tavaszán, még mielőtt újra hadba vonult volna, Haller Gábor megkapta élete első jelentősebb tisztségét: I. Rákóczi György Szamosújvár főkapitányává nevezte ki. A fiatal főúr 1645. május 12-én kelt levelében jelentette be Beszterce városának a poszt elnyerését. A rövid misszilisből az is kiderül, a várat „meg akarja építeni.”⁵⁴³ Ugyanitt ifjabb Rákóczi György parancsát megismételve kerekéseket és kovácsokat kért a szamosújvári ágyúk kerekeinek javítására. Haller a munkák elvégzése után június elején még írt a beszterceieknek,⁵⁴⁴ ám a továbbiakban – és a főúr egész szamosújvári működése alatt – a kapcsolattartást már Kasztha Mátyás udvarbíró bonyolította. (A kapitány nem sokkal később a fejedelem hada után ment.) Tulajdonképpen nem csodálkozhatunk azon, hogy a várossal inkább Kasztha, mint a váruradalom és az erősség gazdasági vezetője tartotta a kapcsolatot, hiszen e nyugodalmas időkben a két fél kommunikációja szinte kizárólag gazdasági kérdésekre (mesteremberek, építőanyag, jobbágyi munkaerő, fuvarosok és élelmiszer küldése etc.) korlátozódott. Bár a szamosújvári vár archontológiájában még akadnak sötét foltok, de nagyon valószínű, hogy Haller elődjének, Macskásy Ferencnek 1641-es távozása után egészen az ő kinevezéséig nem volt főkapitány, és annak feladatait az udvarbíró látta el, 1644-től biztosan magyarpeterdi Kasztha Mátyás, előtte talán az 1638-ból ismert Kölcsény Tamás.⁵⁴⁵

Az 1645-ös hadjáratból való visszatérte után Haller nekilátott az első levelében beígért építkezéseknek 1646. április 11-én Rákóczi várható érkezése

⁵⁴³ 1645. máj. 12. Szamosújvár. Haller Gábor Beszterce városának „Mivel itt az őnagysága várában az lövészszámoknak kerekei igen megromladoztak, itt pedig az őnagysága jószágiban arra való emberek nincsenek, az kik meg tudnák csinálni, úgy értem, hogy ifjú kegyelmes urunk őnagysága parancsolt volt is kegyelmeteknek, hogy onnét Besztercéről kegyelmetek kerekéseket, kovácsokat azoknak építésére küldene; immár az mi kegyelmes urunk őnagysága kegyelmességéből az itt való szamosújvári főkapitányságnak tisztét nekem conferálta, meg akarnám építtetni...” MOL X 1249, 460. dob., 1645/29.

⁵⁴⁴ 1645. jún. 2. Haller Gábor Beszterce városának. MOL X 1249, 460. dob., 1645/41.

⁵⁴⁵ Szamosújvár várának ismert főtisztjei: SZOLNDOB, VI. köt., p. 251–262. Haller Gábor kapitánysága alatt: Kasztha Mátyás udvarbíró 1648-ig biztosan, Fábián István udvarbíró 1650-től biztosan; Nagy Miklós főporkoláb 1649-ig biztosan, Boncziday István alporkoláb 1649-ig biztosan, Csernátoni János számtartó 1648-ig biztosan, Vásárhelyi Mihály számtartó 1650-ben biztosan.; Kádár József Torma Károlyra hivatkozva azt írta, hogy Macskásy Ferenc 1641-ig volt kapitány. Haller Gábor naplójából kiderül, hogy már 1639. áprilisában meghalt egy Macskásy Ferenc, de nem világos, hogy a két személy azonos-e. ETA IV, p. 55

mellett azt is megírta neki, hogy Csíkból és Almásból kőműveseket küldet Szamosújvárra.⁵⁴⁶ Ezen túl egy kései levéltári lajstrom említi a fejedelem egy másik, 1646-os levelét, amelyben arról értesíti Haller Gábort, hogy a vár megépítéséről a vármegyéket megkereste.⁵⁴⁷ Nagyon valószínű, hogy a Szalárdi János által leírt szamosújvári építkezések jelentős része Haller főkapitányságának idejére esik. (Ezekről később még lesz szó.) A főúr várkapitányként is folytatta hadiépítési tevékenységét. Haller „építő kedve” bizonyosan szerepet játszott abban is, hogy I. Rákóczi György éppen őt nevezte ki erre a posztra.

A fiatal főúr közben a központi kormányzatban is tisztséget kapott. Az említett áprilisi levélben már nemcsak a szamosújvári főkapitányi tisztt szerepel címzésében, de az is, hogy a fejedelmi tábla esküdt ülnöke.⁵⁴⁸ Bár ismerünk egy két hónappal későbbi fejedelmi levelet is, amely Haller táblai ülnökséget már nem említi, de ebből valószínűleg nem szabad messziremenő következtetéseket levonnunk. (1652-ben szerepel legközelebb ezzel a tisztséggel. Könnyen elképzelhető az is, hogy a két időpont között nem volt folyamatosan ülnök.)⁵⁴⁹ Rákóczi 1646. június 11-i mandatura azért is érdekes, mert szerény forrásadottságaink miatt ez az egyetlen levél, amelyben Haller katonai (parancsnoki) tevékenységéről értesülünk. I. Rákóczi György megint, mert a vár bizonyos gyalogjai fogságra vetettek egy udvarbíró, aki éppen hozzá igyekezett.⁵⁵⁰

Már a fentiekből alapján is kiderülhetett, hogy a szamosújvári vár a 17. századnak ebben a szakaszában nem bírt igazi katonai jelentőséggel. **(31. kép)** Nem véletlen, hogy a fejedelem hosszú évekig nem nevezett ki főkapitányt. A vár pedig védelmi szempontból már nem számított teljesértékűnek, és mivel az ország belsejében feküdt, egészen az Apafi-korig, a határok Erdély számára kedvezőtlen

⁵⁴⁶ 1646. ápr. 11. Gyulafehérvár. I. Rákóczi György Haller Gábornak. KLEV Haller cs. lt. 13. cs., f. 7–8.

⁵⁴⁷ Torma Károly kijegyzései a Haller család levéltárának 18. század végi lajstromából: TT 1887, p. 588.

⁵⁴⁸ Mindezt úgy tudtuk, hogy Haller Gábor 1652-ben lett először ülnök a fejedelmi táblán. Az *assessorok* (általában 5–10 fő) segítették a két ítélmestert az ítélethozatalban. A 110 ismert ülnökből Trócsányi Zsolt kutatásai alapján 43 személy volt főrendű. TRÓCSÁNYI 1980, p. 358–362.

⁵⁴⁹ 1646. jún. 11. Szatmár. I. Rákóczi György Haller Gábornak. KLEV Haller cs. lt. 14. cs., f. 1–2. – Haller fejedelmi táblai ülnökségéről. TRÓCSÁNYI 1980, p. 28.

⁵⁵⁰ Talán éppen a szamosújvári vár udvarbíróját, a rövid levélből nem világos. A levél egyébként valószínűleg azonos Torma Károly lajstromkijegyzéseinek 128. vagy 129. tételével TT 1887, p. 588.

módosulásáig nem támadt komoly igény modernizálására. Szerepe a két Rákóczi György korában arra korlátozódott, hogy igazgatási központja legyen a hozzá tartozó hatalmas uradalomnak,⁵⁵¹ továbbá mellékrezidenciaként szállást adjon a Dés, Kővár vagy Beszterce felé utazó, illetve onnan érkező fejedelmi udvarnak.⁵⁵² Szamosújvár a nagy partiumi erődítményekkel vagy Fogarassal semmilyen tekintetben sem vetekedhetett. Csekély katonai jelentőségét jól mutatja, hogy egy 1622-es összeírás szerint állandó jelleggel csak harminc darabont állomásozott itt, és ebben bennefoglaltatott az egyetlen tüzér (pattanyús) is.⁵⁵³ Haller Gábor szamosújvári kapitánysága alatt valószínűleg megengedhette magának, hogy gyakran meglátogassa a fejedelmi udvart. 1650-ben a fejedelem kétszáz forintért egy gyulafehérvári házat is inskribált neki.⁵⁵⁴ I. Rákóczi György halála után, annak 1649. januári temetésén egyike volt a koporsóvivőknek.⁵⁵⁵ Haller 1651 tavaszáig működött Szamosújvár kapitányaként, ekkor II. Rákóczi György a Váradra távozó Gyulay Ferenc helyére kinevezte borosjenői főkapitánnyá.⁵⁵⁶

6.2. Borosjenő főkapitánya 1651–1657(1658)

⁵⁵¹ A vár tartományáról: SZOLNDOB, VI. köt, p. 216–217.

⁵⁵² Egy példa a fejedelem szamosújvári áthaladására. 1636. márc. 28. Dés. I. Rákóczi György Beszterce városának. „...*Fejérvár felé meg akarván indulnunk, parancsoljuk hűségteknek kegyelmesen, ez levelünk vévén mindjártást rendeljen el tizenyolc rendbeli szekeret lovastól, azonkívül szekér nélkül száz lovat hámostól, és egyéb kész szerivel és mellettek lévő emberivel együtt districtusából, és azokat indítsa úgy meg hűségtek, hogy prima aprilis okvetetlen Szamosújvárral legyenek.*” MOL X 1249, 454. dob., 1636/48.

⁵⁵³ SZOLNDOB, VI. köt, p. 211.

⁵⁵⁴ 1650. ápr. 21. Nagyteremi. Udvarhelyi György és Sárosi András nagyobb kancelláriai írnokok jelentése Haller Gábor birtokbaiktatásáról. KLEV Haller cs. lt. 8. cs. f. 3–6.

⁵⁵⁵ HORN 2005b, p. 326.

⁵⁵⁶ Szalárdi pontosan leírja, hogy milyen tisztszere-sorozat révén került Haller a jenői (fő)kapitányi posztba. „*Weér György, a jenei kapitány elhalván, Gyulai Ferenc a dévai kapitányságból Jenőbe rendeltetett vala, a Zaránd vármegyei főispánság is, Petneházy István Jenő környül levő jószágival, zálogos jussal neki adatván és inscribáltván. Azonközben Ibrányi Mihály is Váradból elholt vala, ki helyébe Jármí Ferenc küldetett és állittatott vala, mind jó törvényértő és mezőre is egy jó alkalmas és kemény ember s a regécváriak megholdoltatásával is nevezetes lévén, ki úgy is fogott vala tisztéhez, hogy ha élhet vala, a tisztí szerént való sok dolgokban hasznos reformációkat, igazításokat teszen vala a várnak és közjónak nagy hasznával...*” De 1651. február 4-én Jármí Ferenc meghalt, és így Rákóczi helyére Gyulai Ferencet, a még egészen friss jenői kapitányt nevezte ki. SZALÁRDI J., p. 308. —. Balogh Jolán idézi a kolozsvári sáfárpolgár számadásának 1651. máj. 18-i bejegyzését, amely szerint Vásárhelyi Péter és Bihari Pál kancelláriai írnokok megérkeztek Váradról, miután elvégezték a Haller beiktatásához szükséges leltárat. BALOGH 1982, p. 370.

Haller Gábor 1651. tavaszán egy csapásra az ország legfontosabb tisztviselői közé került, egy, a szamosújváritól eltérően kulcsfontosságú, komoly katonai funkcióval bíró várnak lett főkapitánya. Mindössze egy évvel később 1652. április 30-án a fejedelem Zaránd megye főispánjává is kinevezte,⁵⁵⁷ ahogy az szokás is volt a jenei kapitányoknál. (és más partiumi katonai vezetőknél). Ugyanebben az évben már biztosan a fejedelem tanácsurai közé tartozott. Gyors emelkedése szorosan összefüggött a fejedelmi tanács megújulásával, amely több fázisban zajlott le I. Rákóczi György 1648-ban bekövetkezett halála után. A kormányzati feladatra régóta készülő II. Rákóczi György és a rá nagy befolyással bíró Kemény János a megöröklött és az időközben elhunyt tanácsosokat felváltottak egy fiatalabb generációval, a fejedelem kortársaival: a később sokat kárhoztatott „ifjú tanácsokkal.”⁵⁵⁸

Haller Gábor azonban csak az idősebb főurakhoz viszonyítva volt fiatal, harminchat évével már bőven benne járt a férfikorban. Nem akármilyen feladatot kapott: az ő gondja lett a Partiumnak, egyben az egész Erdélyi Fejedelemségnek második legnagyobb vára, Zaránd vármegye központja.⁵⁵⁹ Borosjenő 1565-ben került először ténylegesen a fejedelemséghez, amikor János Zsigmond ostrommal elfoglalta, de Lazarus von Schwendi I. Miksa magyar király részére még ugyanabban az évben visszavette.⁵⁶⁰ 1566-ban, Gyula elestét követően került török kézre, és 1595 október 23-án foglalta vissza Borbély György a töröktől a

⁵⁵⁷ 1652. ápr. 30. Gyulafehérvár. MOL F 1, 28. kötet, p. 654–655

⁵⁵⁸ KORNIS G., p. 325; HORN 1993, p. 248–261. Horn Ildikó két korszakra osztja II. Rákóczi György tanácsának fejlődését, amelyek között 1652–53 a határ. Véleménye szerint a második korszakot Kemény János dominanciája jellemzi. – A tanácsosi címet az egykor a borosjenői vár kapuja felett (eredetileg az egyik bástyán) látható 1652-es építési tábla alapján ismerjük. MÁRKI 1895, p. 101. Annyit tudunk tehát, hogy 1652-nek abban az időszakában, amikor a bástya elkészült, Haller már tanácsos volt.

⁵⁵⁹ Jelenleg Arad megye. A borosjenői és zarándi járást már 1744-ben elcsatolták Zarándtól., így egyszersmind visszakerültek a Magyar Királysághoz is. KOZMA 1848, p. 6–10. Pontosabb adatokkal: TACs, II. p. 204–205. és SORBÁN 1934, p. 18.

⁵⁶⁰ A hősies küzdelemben elhunyt Losonczi István temesvári kapitánynak a család fiági kihalása miatt fiúsított leányai, Fruzsina, Klára, Dorottya és Anna 1552-ben a zarándi birtokokat, köztük Jenőt is megkapták. 1552. júl. 20. Pettau. I. Ferdinánd. MOL A 57, 3. köt. p. 103–105. A vár 1552 és 1566 közötti birtoklástörténetében még sok a homályos momentum. A terület török kézbe kerülése előtti állapotról egy 1561-es adóösszeírás is tájékoztat: KOZMA 1848, p. 12–33. Javított kiadása: TT 1895, p. 365–367. Ebben Jenő mezőváros 43 adóportával Losonczy Istvánné birtokaként szerepel. 1563-ban Desznihez és Pankotához hasonlóan szintén az ő tulajdonaként említik. TT 1884, p. 391–392. – Az 1565-ös eseményekhez: ISTVÁNEFFY M., I. köt., p. 380., 387–388., 407.

fejedelemség számára.⁵⁶¹ Báthory Zsigmond adományából 1601-től rövid ideig Toldi István bírta.⁵⁶² A tizenötéves háború után állandó jelleggel kincstári birtok, fejedelmi vár lett. (A Báthory Zsigmond által eladományozott tartozékok egy része azonban csak az 1650-es kincstári összeírás nyomán került vissza.)⁵⁶³

Az erősség helyzete nem volt irigylésre méltó, mert folyamatosan szálkát jelentett a török szemében.⁵⁶⁴ Lippa kényszerű 1616-os átadása után pedig még nehezebbé vált.⁵⁶⁵ A fejedelemségre pályázó Homonnai György állítólagos ígéretése miatt Borosjenő is csaknem a törökök kezére került, de Bethlen Gábornak végül sikerült semlegesítenie a követeléseket.⁵⁶⁶ Az oszmán diplomácia azonban később is minden adandó alkalommal előhozta Jenő kérdését. A Fehér-Körös partján fekvő erősségnek egyszerre kellett szembenéznie a Lippa elvesztése miatt immár teljesen gazdát cserélt Maros menti végvárvonallal. (Felnak, Arad, Lippa, Radna, Solymos, Viziás, Tótvárad/Tótváradja),⁵⁶⁷ ennek előretolt

⁵⁶¹ HURMUZAKI XII., p. 62. 1566-ban a terület pankotai (később jenői) szandzsák néven a temesvári vilájethez került. FODOR 2001, p. 280–281.

⁵⁶² OszKK Fol. Hung. 3105. II. köt. f. 149–170. Soós Elemér történeti adatgyűjtése a borosjenői várról. A Toldira vonatkozó adat: f. 158. TACs, II. p. 155–157. – „*Toldi Istvánnak conferálván Jenőt őfelsége Zsigmond fejedelem, az udvarbírói Philep deákot Petneházi István megfogatta, és egy hópénzt vőnek rajta.*” Urunk önagsága jenei várának néminemű állapotjának megírása, és Feltóti János deák udvarbírónak, kitől és mikor constituáltatott. [17. század eleje] MOL E 156., fasc. 28., no. 62. Az idézett részlet f. 1. r. A forrás Petneházi István főkapitány és Feltóti János udvarbíró konfliktusa kapcsán keletkezett, utóbbi panaszainak listája. A forrásból kiderül, hogy Basta a vár tartozékainak jelentős részét eladományozta, részben a jenei tiszteknek.

⁵⁶³ Báthory Zsigmondnak a végvárak birtokait érintő káros adományozásait Náprágyi Demeter erdélyi püspök is kiemelte 1602. januárjában írott tervezetében. HURMUZAKI IV/1., p. 285.

⁵⁶⁴ TACs, II. p. 122–129.

⁵⁶⁵ Egy Borosjenő erősítésére vonatkozó articulus szinte minden országgyűlésen megszületett. Ezek sorát az 1616. okt. 9. – 1616. nov. 7-i segesvári országgyűlés nyitotta meg. EOE, VII. köt., p. 388. – Lippa átadásához: DPI IX., p. 41–42. és 102.

⁵⁶⁶ A két várat először Báthory Zsigmond ígérte oda a töröknek. J. ÚJVÁRY 2002, p. 201 Bethlen Gábor 1616-os helyzetét jól bemutatja az a levél, amelyet az erdélyi rendek írtak Abaúj vármegyének: „*Ez okon utolsó veszedelmünknek eltávoztatásáért, noha ők mind Lyppát, Jenőt egyaránt kérték, de az egy Lyppát megígérte, Jenőt többekkel edgyütt házunknak (!) bizonyos békességével megmarasztván, melyre ennek előtte való külömb-külobb halogatásához képest, zavának az portán hitelt nem adván, több két holnapjánál, hogy árestumban tartatik fő követünk.*” uo, p. 203.; Homonnai persze azzal vádolta Bethlent a felkelés előtt kibocsátott ungvári körlevelében, hogy a saját szennyését akarja rátestálni: „*De mind efféle ő írásnak semmi nem egyéb az oka, hanem hogy ti Kgtekkal azt akarná elhívetni, hogy az miképpen Lippát az töröknek adta s annak az büzit reánk erőlködött kenni, Jenőt is az többivel együtt ugyan efféle pratextusok alatt adhatná meg ígéreti szerint a töröknek.*” EOE, VII. köt., p. 380. ; Bethlen ügyes taktikázással azt is igyekezett elhívetni a törökökkel, hogy Jenő átadása miatt a Habsburgok háborút indítanak. EOE, VII. köt., p. 509–510.

⁵⁶⁷ Solymos – LANEVSCHI 1977, p. 563–565. RUSU – PASCU HUREZAN 1999, p. 75–89.; Arad – LANEVSCHI 1978, p. 817–818.; Lippa – LANEVSCHI 1978., p. 819–820. RUSU – PASCU HUREZAN 1999, p. 55–59.; Tótvárad – LANEVSCHI 1977, p. 821–822.; RUSU – PASCU HUREZAN 1999, p. 97. Lanevschi a

bástyájával, Világossal,⁵⁶⁸ és a rendkívül erős gyulai várral.⁵⁶⁹ **(35.kép)** A közigazgatási egységeket tekintve a temesvári vilájet gyulai, aradi és lippai szandzsákja állt szemben a Borosjenőből irányított partiumi Zaránd vármegyével.⁵⁷⁰

1616 után Borosjenő vette át Lippa számos funkcióját. A korábban is meglévő jenei harmincadhivatalnak ezentúl a lippai helyett is kellett működnie, különösen a sókereskedelemben. Földrajzi helyzete is erre predestinálta. Áthaladt rajta az Erdély felől Körösbányán át a Fehér-Körös völgyében vezető út, amely éppen a mezővárosnál ágazott el, miután átlépett a folyó déli oldalára: egyik ága Zaránd érintésével Gyulára vezetett, míg a másik délnek fordult, és Világoson át, Lippához közel érte el a Marost. **(36. és 41. kép)** Ez utóbbi volt a két folyóvölgyet összekötő legfontosabb út, amely Jenőből északi irányban Feketebátoron át továbbvezetett Váradra, így egyben a Partium egyik legfontosabb katonai kommunikációs és felvonulási útvonalának is számított.⁵⁷¹

solymosi várról egy rövid, inkább leíró, mint elemző jellegű cikket is megjelentetett: LANEVSCHI 1979.; A temesvári vilájet katonasága a 17. század első felében, a szpáhik és az irreguláris alakulatok nélkül kb. 3700 fő volt. FODOR 2001, p. 287.

⁵⁶⁸ A világosi vár Desznihez hasonlóan egy hegy tetején állt, és a koraújkorban is középkori formáját őrizte. A Lanevschinél közölt alaprajz szerint csak egy toronyból, az ahhoz csatlakozó falgyűrűből, és a gyűrű belső falához tapasztott épületekből állt. LANEVSCHI 1977, p. 561–563. A vár az 1595-ös keresztény visszafoglalás és két sikertelen ostrom után 1607-ben, Petneházi István birtokaként (és az ő jenei főkapitánysága alatt) tartósan török kézre került, és csak az 1650–57 közötti időszakban, azaz éppen Haller kapitánysága alatt volt az erdélyieké, de minden bizonnyal komoly helyőrség nélkül. RUSU – PASCU HUREZAN 1999, p. 70. KEMÉNY J., p. 70.

⁵⁶⁹ Az 1566-ban török kézre került gyulai vár annak ellenére volt erős, hogy középkori eredetű belső téglavárat mindvégig csak palánk vette körül, ez a palánk azonban 9 méter (!) széles falakkal rendelkezett, és egy árok további két részre (belső várra, és huszárvárra) osztotta. A 16. században kiépült vár fő erősségét mégis a Fehér-Körös vize, illetve a környező mocsarak adták. A törökök nagy átalakításokat nem végeztek a váron. Török források szerint a 17. század közepén került sor egy nagyobb javításra. A vár azt megelőzően szinte „a pusztulás küszöbén” állt. GERELYES 1996, p. 111–120.; GERELYES 2002, p. 164–169.

⁵⁷⁰ HEGYI 2007, III. köt, p. 1349.

⁵⁷¹ Az úthálózat tekintetében a Kubinyi András könyvében megjelent térképre (KUBINYI 2000) alapoztam. Ezt azonban a 17–18. századi térképek alapján a kora újkor vonatkozásában (de részben a középkorra is kiterjedő érvénnyel) módosítani kényszerültem. Kubinyi térképén véleményem szerint a következő elemek nem helytállóak: 1. A Fehér Körös völgyében menő főút teljes vagy szinte teljes Borosjenő és Körösbánya közötti szakasza nem a folyótól délre, hanem attól északra vezet. 2. Borosjenőből nem csak zarándi kitérővel vezet út délre, Világoson át a Maroshoz, hanem közvetlenül is, és ez a fontosabb útvonal. Mind Giovanni Morando Visconti 1699-es térképe erről tanúskodik, mind pedig az a leírás, amelyet Evlia Cselebi 1660-as, Várad ostromához vezető útfjáról ír. Evlia a Maros völgyében közelítette meg a térséget, és Solymos után északra fordulva Világos érintésével Jenőbe, Jenőből pedig Feketebátoron át ért el Váradra, azaz végigjárta a Maros völgyéből Váradig vezető teljes észak-déli útvonalat. EVLIA Cs., p. 22–49. (Ugyanitt a Jenővel szomszédos török várakhoz is kitűnő adatok.)

1616 után Borosjenőre húzódott a lippai polgári lakosság, a végvári vitézek jelentős része, számos dél-partiumi kézműves, és sok Arad megyéből menekülni kényszerült nemes is. A Fehér-Körös vízivilágát uraló Jenő nagy vízimalmaival, a Makra-hegy szőlőivel, változatos kézműiparával igazi határvidéki központtá vált.⁵⁷² Már 1648-ban is engedélyt kaptak „jövevény legények” vagy „műves emberek” a szabad jenei iparúzésre.⁵⁷³ A terület erdélyi birtoklásának utolsó szakaszában pedig, 1655-ben, II. Rákóczi György az ötvös- és borbélycéh kivételével az összes itteni céhet megszüntette, hogy ezzel is kedvezzen a mesterlegények letelepedésének.⁵⁷⁴ Az ötvösipar jelenléte egyébként a helyben meglévő komoly vásárlóerőre utal.

1616-tól egy évtizeden át a vár és a város olyan szerepet is ellátott, mint a Magyar Királyságban Szécsény vagy később Fülek: nemcsak Zaránd megye székhelye volt,⁵⁷⁵ hanem az inkább már csak jogigényként létező Arad vármegyéé is, amelynek maradványát 1626-ban olvasztották be Zarándba.⁵⁷⁶ A török fenyegetés miatt egyre nagyobb számban költöztek be a környékbeli nemesek, így például Teleki Mihály apja, Teleki János, aki családjával 1644-ben Bél melletti kastélyát hagyta el a mezőváros biztonságáért.⁵⁷⁷ A behúzódott nemesek és a végváriak, illetve a vármegyei és a katonai igazgatás között pedig megjelentek a más erősségekből is jól ismert feszültségek, amelyeknek súlyosságát mutatja, hogy

⁵⁷² A mezőváros belterületén álló malom a 17. század elején négy malomkerekű volt. MOL E 156, fasc. 28., no. 62. A város közelében több további malom is működött. – A Körösök középkori malmairól. JANKOVICH 1996, p. 333–341. Vár és környezet viszonyáról átfogó igénytel: R. VÁRKONYI 1999, p. 127–129.

⁵⁷³ Az 1648 márc. 16– ápr. 28. fehérvári országgyűlés. XVII. törvénycikke, a borosjenői viszonyok általános szabályozása: EOE X., p. 484–489. (Az 1648. április 11-én kelt rendelet megerősítése)

⁵⁷⁴ Az 1655. febr. 20-i gyulafehérvári országgyűlés X. törvénycikke: EOE XI., p. 195.

⁵⁷⁵ GLÜCK 1982, p. 143. A menekült vármegyék szervezetéről, különösen Pest–Pilis–Solt és Heves–Külső-Szolnok kapcsán: SZAKÁLY 1997, p. 315–374. Röviden az Arad vármegyével egyesült Zarándról is szó esik, de Arad vármegye 1616 és 1626 közötti szervezeti önállósága nincs hangsúlyozva. uo. p. 340–341.

⁵⁷⁶ Az 1626. május 24. – jún. 17-i országgyűlés XXVI. törvénycikke: EOE VIII., p. 325.

⁵⁷⁷ 1644. jan. 16. Borberek. Bornemisza Pál borosjenői főkapitány közbejár I. Rákóczi Györgynél rokona, Teleki János érdekében, mellékelve annak kérvényét is (Teleki János felesége Bornemisza Pál unokahúga, Bornemisza Anna): „Az töröknek fenyegetődése miatt kegyelmes uram Bél mellett az mely kastélyocskám vala, azt pusztán hagyván, Jenőben vagyon másfél esztendeje beköltöztem lakni. Az mely házban lakom, igen kicsiny bősége vagyon, nagyságod részére – kegyelmes uram – az Balintfiné asszonyom házának egy része excidáltatván, alázatosan könyörgök nagyságodnak, mint kegyelmes uramnak méltóztassék azt az darab pusztá helyecskét nekem conferálni” MOL P 659, 25. cs., 710. tétel, f. 19 és 21.

1648-ban I. Rákóczi György törvényben is megerősített rendelettel szabályozta a két csoport és a két szerv viszonyát.⁵⁷⁸ (Az ellentéteket az sem tompította, hogy a főkapitány volt egyben a főispán is, mert a vármegye katonasággal szembeni érdekképviselőjét logikusan nem ő, hanem az alispán látta el.) A mezőváros központi funkcióit gyarapította, hogy 1595 és 1658 között folyamatosan a jenei lelkészek voltak a zarándi református szeniorátus esperesei, illetve úgy tűnik, hogy Lippa 1616-os átadása után az ottani szerb ortodox püspökség is Jenőre települt át. Igaz a püspökök már azelőtt gyakran tartózkodtak Aradon is, hogy 1706-ban végleg oda tették át székhelyük.⁵⁷⁹ A kevés katolikus vallásgyakorlatát – akik a pankotai főesperesség, egy középkori enklávé részeiként elméletileg az egri egyházmegyéhez tartoztak volna – a Lugosról is ismert korlátozások sújtották. A Lippán igen tevékeny bosnyák ferences misszionáriusok ráadásul ide alig látogattak. Az Approbaták pedig 1653-ban Váradhoz hasonlóan teljesen kitiltották innen a katolikus egyháziakat, még a szentségeket sem szolgáltathatták ki.)⁵⁸⁰

Lippa és Arad megye példája nyomán mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy Borosjenő bukása egész Zaránd megyét magával rántaná. A magyar elem egyre nagyobb számban vándorolt el, a helyben maradt vagy újonnan érkezett, korán többségbe került délszláv és román jobbágyok pedig nehezen tudták megélhetésüket biztosítani,⁵⁸¹ mert a vidék jelentős része kettős adóztatás alatt állt. Ebben a tekintetben semmilyen különbség nem figyelhető meg az 1595 előtti oszmán uralom, és a 17. századi erdélyi birtoklás között.⁵⁸² A vármegye kora

⁵⁷⁸ EOE X., p. 484–489. Az 1648-as rendelet egy másik jelentős része a közbiztonság kérdéseit szabályozza. – A borosjenői nemességet illető törvényhozásról: TRÓCSÁNYI 2006, p. 158.

⁵⁷⁹ A bánati ortodox püspökségek kialakulása és jellege még nagyban tisztázatlan. A jenei püspökök látták el a területükön élő román hívek gondozását is. DRAGOMIR 1998, p. 133–135. Mások, így Sorbán már Báthory Zsigmond korából ismer adatokat jenei püspökökre. SORBÁN 1934, p. 90–91. – Giovanni a Derventa obszerváns ferences szerzetes 1676. jan. 9-én Rómában kelt missziós jelentése szerint a jenei ortodoxoknak imaháza van, püspökük azonban általában Aradon tartózkodnak. TÓTH I. GY. 1994b, p. 212–215.

⁵⁸⁰ TACs, II. p. 176–200.; SZENTKLÁRAY 1898, p. 455–459. – A borosjenői katolikusokhoz újabb források BALÁZS 1990, 2. köt., p. 192–194. és TÓTH I. GY. 1994b, p. 209–225.

⁵⁸¹ A délszláv betelepülés itt már Szendrő 1439-es eleste után megindult. Brankovics Györgynek is nagy szerepe volt ebben, aki veresége után a Zaránd megyei Világosvárra húzódott vissza: A 17. században a törökök több szervezett telepítést is végrehajtottak a területen. HEGYI 1995, p. 190–193.

⁵⁸² A 16. századi viszonyokat az a forrásanyag világítja meg a legjobban, amelyek a *Protocollum Bathorianum*-ban maradt meg az 1574 és 77 közötti éveknek a temesvári vilájetre vonatkozó politikai leveleiből. (A szultán, a temesvári beglerbég, a jenei szandzsákbég etc. levelei a fejedelemnek és egy egymás között.) TACs, IV. p. 17–21., 52–53., 90–91., 114–116., 154–155., 176–178. (Részben a Szalay Lászlónál is szereplő levelezés újraközlése) A jenei törökök 16.

újkori eseménytörténetét rajtaütések sorozataként lehet a legjobban leírni. A jenőiek sem katonai erejüknel, sem pedig a nyugalomra intő fejedelmi parancsoknál fogva nem tudtak az oszmán portyák állandó és megbízható védelmet nyújtani. A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt lehet mondani, hogy a 17. század közepén Borosjenő volt Zaránd megye egyetlen valamirevaló városias települése, nem utolsósorban éppen viszonylagos védettségének köszönhetően. A palánkkal körülvett mezőváros azonban mégsem jellemezte sűrű beépítettség, máskülönben 1652-ben az országgyűlés nem hozott volna arról törvényt, hogy a településen belüli „nagy pusztahelyekből” a jenei vitézek számára házhelyeket kell kihasítani,⁵⁸³ és az ismert utcák kis száma (5–6) is laza településszerkezetre következtetni. A palánkon kívüli földekről, majorokról csak kevés adatunk van.⁵⁸⁴

Ha meggondoljuk, az Oszmán Birodalom szemszögéből képtelen helyzet volt, hogy saját vazallusa vele szemben komoly várakat tartson fenn. Lugos, Karánsebes, Jenő, és Várad ezért nem került le soha véglegesen a terítékről. A fejedelemség határa roppant sebezhető volt. A legnagyobb problémát az jelentette, hogy a néhány nagy erdélyi végvár nem vált a magyarországihoz hasonló végvidékek központjává.⁵⁸⁵ A főkapitányi elnevezés ugyan létezett, de hiányzott az uralkodói várak szigorúan hierarchikus rendszere, a központi várak melletti kisebb erősségek gyakran földesúri tulajdonban maradtak, és ezeket nem a fejedelem

századi erdélyi betöréseiről, adószedéséről még: MHHD XLII, p. 68–69., 154–155., 178–179., 242–243., 284–285.

⁵⁸³ Az 1655. febr. 20-i gyulafehérvári országgyűlés IV. törvénycikke: EOE, XI. p. 193. A kapitánynak, az alkapitánynak és a vármegyei tisztek egymással egyetértésben kellett a túl nagy városi telkekből új telkeket kihasítani. Az új tulajdonosnak kellett kifizetnie a terület árát.

⁵⁸⁴ 1644. jan. 25. Borosjenő. Teremi Mihály kérvénye I. Rákóczi Györgyhez egy közvetlenül a palánk melletti földdarab kapcsán „*Kegyelmes uram, itt mindenkor fenntartván az emberek maguk előtt az veszedelmes változó állapotot, nem drága az örökség, mint az szűkösséges helyeken. Mivel pedig az igen vízállásos hely, nem is szín helyen, hanem szintén az város palánkjá tövében vagyon, annál inkább. Az várnak semmi szüksége nincsen reá, az minémű helyen vagyon.*” MOL P 659, 25. csomó, 710. tétel, f. 20.

⁵⁸⁵ A magyarországi végvárrendszer 16. század során kialakuló szervezetéről: PALFFY 1996, p. 192–199.; Az erdélyi végvárrendszerről igazán részletes összefoglalás még nem született. Talán a leghasználhatóbb B. Szabó János színvonalas ismeretterjesztő könyve az erdélyi fejedelemség hadseregéről: B. SZABÓ 1996, p. 35, 71–74. Ebben a következőket írja a főkapitányokról: „*Egy-egy határszakasz vezetését a főkapitányok látták el. Saját várak katonasága mellett alájuk tartoztak a terület kisebb várainak kapitányai is.*” uo, p. 72. Trócsányi is azt a nem kellően alátámasztott véleményt hangoztatja, hogy a nagy várak körül csoportosulnak a kisebb erődítések TRÓCSÁNYI 1972, p. 28.

katonái, hanem a birtokos saját fegyveresei őrizték. A katonai irányítás az esetleges integráció ellenére is csak gyengébb hatásfokkal működhetett. Talán még Várad közelítette meg legjobban a magyarországi végvidéki főkapitányságok vertikális tagoltságát, a 17. század közepén az itteni főkapitány parancsolt a bihari hajdúkapitányoknak,⁵⁸⁶ és több kisebb erősség mellett a székelyhídi és pocsaji várnak.⁵⁸⁷ Bár egy Bethlen Gábor számára készített 1626-os futurisztikus tervezetben számos jelentős vár, így Borosjenő is, a váradi kapitányság részeként szerepel, ez azonban sohasem teljesült.⁵⁸⁸ A valóságban még a Váradhoz viszonylag közel fekvő Szentjobb, a Rhédeiek fészke is kívül maradt a rendszeren, akár csak a Kornisokhoz tartozó Papmező.⁵⁸⁹ Borosjenőt pedig mindössze két jelentősebb vár támogathatta volna, és mind a kettő magánkézben maradt: a romos Pankota, amely Gyulai Ferenc tulajdonát képezte,⁵⁹⁰ és a ruszakai Kornis Ferenc birtokában lévő Deszni. (Dézna)⁵⁹¹ A 16. században még török helyőrséggel

⁵⁸⁶ A Bocskai uralkodására visszanyúló, de csak a Nagy András-féle hajdúfelkelés után, Báthory Gábor és Rákóczi Zsigmond alatt megszilárduló bihari hajdútelepekről. NYAKAS 2005

⁵⁸⁷ Pocsaj helyzete speciális, mert a vár őrizetét a Rákóczi család 1629-ben telepített magánföldesúri hajdúi látták el. NYAKAS 2005, p. 207–209. Az (inkább csak elméletileg) Váradhoz tartozó végvárak listáját szintén Nyakas Miklósnál találjuk meg: Kereki, Székelyhíd, Szentjobb, Solyomkő, Papmező, Belényes, Sarkad, Nagykeréki, Zsáka. (Pocsaj itt – talán véletlenül – kimarad) NYAKAS 2005, p. 213. – Úgy tűnik, hogy a Bethlen korban Borosjenő bizonytalan ideig (legalábbis elvileg) a váradi főkapitány alá tartozott.

⁵⁸⁸ „1626. *Memoriale. Minuta Suae Serenitatis Tota Hungaria et aula regia consignata*” TMÁO I., p. 471–474. A hadjárat előtt készített tervezet a végvárakat illetően kiterjedt az egész Magyarországra, sőt a Hódoltságra is.

⁵⁸⁹ MIKÓ 1989b, p. 251–255.; Papmezőhöz: FÁBIÁN 1835, p. 86–88.; KORNIS G., p. 328.

⁵⁹⁰ KISS G. 1990, p. 33. Hegyi Klára adataira szerint egy 1568. március 27-én kelt szultáni parancs értelmében a pankotai várat lerombolták HEGYI 2007, p. 1350. Nem tudni, hogy 17. század közepi romos állapota ennek köszönhető-e, avagy egy későbbi rombolásnak.

⁵⁹¹ Deszni sem volt nagy helyőrség: 1651-ben csak 3 lovas őrizte, és 30 egyébként az uradalom falvaiban lakó darabont, akiket csak a veszély miatt hívtak be. FÁBIÁN 1835, p. 88.; Kornis Gáspár ugyan azt mondja, hogy a várhoz 310 gyalog szolgált, de ezek a kiváltságolt parasztok bizonyosan felváltva teljesítettek szolgálatot. Az őrség valódi nagyságrendjét Fábián forrása adja meg megbízhatóan. KORNIS G., p. 332.; LANEVSCHI 1977, p. 558–559.; RUSU – PASCU HUREZAN 1999, p. 47–50.; A vár uradalmáról: MOL R 323, Deszni f. 1. Deszni középkori eredetű vára nem síkságon helyezkedett el, mint Jenő, hanem a béli hegység egyik meredek nyúlványán áll. Istvánffy Miklós szerint János Zsigmond 1566-ban a török fogságból szabadult Bebek Györgynek engedte át. ISTVÁNFY M., I. köt., p. 437. Gheorghe Lanevschi összeállítása szerint 1574-től 1596-ig volt török uralom alatt. A *Protocollum Bathorianum* egy levelének tanulsága szerint azonban még 1576-ban is erdélyi tulajdonban volt a „kastély”: „Az erdélyi vajda béküldvén adaját főembere által, jelent, hogy Bebek fia feleségének volna egy kastély Dezyneo, ott csináltat volt valami házat, azonközbe a jenei szpáhiak rájuk ütöttek, azt költötték, hogy kastélyt akartak csinálni, és megfogdostak, rabbá tettek szolgálba négyet.” 1576. dec. 15. Murád szultán a temesvári beglerbéghez TACs, I. p. 177–178. Deszni a visszafoglalás után Kornis Gáspár birtokába került. Mivel azonban 1601-ben a visszatérő Báthory Zsigmonddal szemben foglaltak állást, a fejedelem a várat és tartományát elkobozta tőlük. Báthori Gábortól 1612. nov. 7-én Keresztesi Pál lugosi és karánsebesi bán kapta

ellátott közeli feltóti palánk pedig a tizenöt éves háborúban elpusztult.⁵⁹² Zaránd vármegye ezeknél kisebb erősségeiről, őrhelyeiről alig tudunk valamit,⁵⁹³ forrásainkban sem tűnnek fel.

A nagyobb várak védelmét ugyan jórészt a fejedelem által fizetett állandó katonaság látta el, de soha sem voltak elegendőek. A legnagyobb erősségben, a váradiban a 17. század során hozzávetőleg 6-800 gyalogos és lovas katona állomásozott, amely jócskán elmaradt a Magyar Királyság akár ezer-kétezer fős helyőrségű központi váraitól. A vegyes nemzetiségi összetételű (délsláv, magyar, román) borosjenői őrség pedig általában nem számlált többet négy-ötszáz embernél.⁵⁹⁴ Az említett 1626-os tervezet elképzelt 800 fős helyőrsége – 400 lovas és 400 gyalogos – sosem állomásozott itt. A vár 1657-es mustrajegyzékében szereplő több mint 450–500 lovas és 150 gyalogos feltehetően a tartósan ellátható maximumot jelentette.⁵⁹⁵ 1658-ban, a török fenyegetés miatt átmeneti jelleggel német dragonyosokat, és a szász városok által kiállított gyalogosokat is a várba szállítottak.⁵⁹⁶ A várőrséget szükség esetén a nemesi felkelés egészítette ki. A

meg. MOL R 147, 7. dob., f. 52. A Kornisok később visszaszerezték a várat, amely 1658-ban, Jenővel együtt jutott török kézre. ETA VII/3. No. 572., No. 1733. és továbbiak.

⁵⁹² Feltót 16. századi török katonaságáról. HEGYI 2007, III. köt., p. 1491–1492.

⁵⁹³ Gheorghe Lanevschi ugyan összeállított egy jegyzéket a jelenlegi Arad megye területének középkori és koraiújkorai várairól, ám ez a hasznos összeállítás nem forrásfeltáráson, nem is terepbejáráson vagy ásatáson, hanem a 19. századi magyar szakirodalomon alapszik. Adatai pontatlanok. LANEVSCHI 1977–1981.; Az alig ismert várak, köztük Halmágy: LANEVSCHI 1981, p. 423–431.; Újabban két összeállítás is született, amelyek régészeti adatokat már bevonnak a vizsgálatba, ám levéltári forrásokat továbbra sem hasznosítanak.. RUSU – PASCU HUREZAN 1999. és CSORTÁN 2002

⁵⁹⁴ A vár katonai jelentősége nyilvánvalóan az első török uralom alatt nőtt meg. A török várőrség egy 1591-es zsoldlista alapján – közvetlenül a visszafoglalás előtt – több mint 400 főt tett ki. HEGYI 2007, III. köt., p. 1489–1490. A visszafoglalás utáni első ismert zsoldjegyzék 1599-ből származik ez azonban csak a korábban negyedévente fizetett lovasságot tartalmazza, amely a tiszteket jelenti, illetve a személypénzükből fizetett lovasokat. 10 személy 86 „lóval” TT 1878, p. 666–667.

⁵⁹⁵ „*Regestrum militum equestrium et pedestrium praesidiariorum Boros Jeneiensium pro annilustrio in hoc anno domini ... [1657.] die 1. Junii celebrato confectum*” A mustrajegyzék a tiszteket is beleértve min. 412 max. 512 lovas (512 ló) és 156 gyalog (ezen belül 55 bástyás, 73 kapuőrző és 28 szigeti szabad gyalog) katonát sorol fel név szerint, azaz az őrség min. 568 max. 668 főt számlált, de a hajdúkéhoz hasonló jogállású „szigeti szabad legények” listája nem teljes (etc.-val végződik), ezért ez valamivel magasabb lehet és további bizonytalansági tényezőt jelent, hogy a szigetiiek közül hiányoznak a lovasok. A „több lóra” szolgáló lovaskatonák nagy részénél feltételezhető, hogy magukat is beleértve annyi lovast állítottak ki, ahány ló szerepelt a nevük mellett. A lovasok közül mintegy 20 főt állandó jelleggel a Zaránd vármegyei birtokosok állítottak ki. („külső nemesség jószágárául való lovasok”) KLEV, Haller cs. lt., 49. cs. f. 1–10.

⁵⁹⁶ B. SZABÓ 1996, p. 58., p. 74. B. SZABÓ 2006. p. 214–215.; Ugyanerről egy adat „*Volt más egy német officér is azon helyben [Jenőben] Márton nevű, a kit zászlótartóságban ismertem Krakkóban.*” PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 52. Német katonák a mustrajegyzékben még nem

középkorias jellegű erdélyi végvárrendszer elemei, köztük a borosjenei vár, a 17. században igen hasonló problémákkal küszködtek, mint a magyarországi várak a Haditanács létrehozása (1556) előtt.⁵⁹⁷

Haller Gábornak azonban nemcsak ezekkel a katonai jellegű nehézségekkel kellett megbirkóznia. Szalárdi a következőket írja kapitányi működéséről: *„Mely különben meg is lehet vala, hogy Haller Gábor jó vigyázó és gondviselő, jó fundáló, s szorgalmatos építő ember volna, csak hogy Jenő környül semmi jószága nem lévén, amely mellett ott continuus, szünetlenül való lakása lehetne, ott nem lakhatása miatt csakhamar minémű nagy kár követte vala a véghelyet, ide alább megértjük.”*⁵⁹⁸ II. Rákóczi György tehát nem adott az új kapitánynak Záránd vármegyei jószágokat, és a tisztnak anyagiak hiányában folyton vissza kellett térnie erdélyi birtokaira.⁵⁹⁹ Haller néhány ismert itteni birtokszerzése nem mond ellent Szalárdinak. 1652-ben a súlyosan beteg, örökösök nélküli halálra készülő Somodi Ferencről ajándékként megkapott egy borosjenei házát a Hosszúhidas utcában, a hozzá tartozó szántókkal, szőlővel, illetve a Záránd vármegyei Tótalmás és Fericse egész falukat, ám az 1653-ban fejedelmi adománnyal is erősített szerződés csak Somodi halála után válhatott valódi tulajdonlássá.⁶⁰⁰ (Sajnos nem tudjuk, hogy a haszonélvezetét megtartó régi tulajdonos mikor halt meg.) 1655-ben pedig II. Rákóczi György ötszáz forint fejében Hallernak inskribálta a Záránd

szerepelnek. A fenti forrás alapján a Bethlen János parancsnoksága alatt álló krakkói helyőrség tárgyalásos kapitulációja után ide Borosjenőbe vezényelték át katonái egy részét.

⁵⁹⁷ A koordinációs problémák Magyarországon is csak az 1577-es haditanácskozás után oldódtak meg teljesen. Az akkor létrehozott rendszerben a fővárak, a kisebb palánkok, és a stratégiai pontokon elhelyezett őrházak összehangolt, vertikálisan tagolt védelmet biztosítottak a török portyák ellen. PÁLFFY 1996, p. 202.

⁵⁹⁸ SZALÁRDI J., p. 308.

⁵⁹⁹ Jelenleg csupán egyetlen olyan levelet ismerek, amelyet valódi kapitányi működése alatt erdélyi birtokról keltezett. 1656. december 15-én Mezőgerebenesről írt levelet a fejedelemnek jogi szaktanácsot adva. KVÁR AKAD, Mss. K. J. 289., IX. köt., f. 209. r.–v. Ezen túl csak egy közvetlen adatunk van. Haller Gábor 1655. máj. 6-án Kornis Ferencnek írott levelében azt mondja, hogy *a kijövelele előtti* hírekről majd saját familiárisai tudósítják a címzettet. MTAKK, Ms. 425/III., p. 1920–1921.

⁶⁰⁰ II. Rákóczi György 1653. febr. 18-án Gyulafehérvárott erősítette meg Haller Gábor és Somodi Ferenc 1652. márc. 9-én Borosjenőn Diószegi Deák Kristóf zárándi szolgabíró és Szalontai Gáspár zárándi jegyző előtt kötött szerződését. (*consensus cum donatione iuris regii*) Az 1653-as adománylevél Somodit még nem említi néhaiként. Ez lehet tévedés is, mindenesetre Somodi a szerződésben feljogosította Hallert, hogy még életében fejedelmi megerősítést szerezzen arra, és a birtokba is iktattassa magát. MOL F 1, 29. köt., p. 134–141. KVÁR AKAD, Mss. K. J. 288/D, 19. kötet, f. 8r.

vármegyei Szentpál és Glid egész birtokokat.⁶⁰¹ Mindezek a birtokok azonban korántsem jelentettek elegendő alapot főkapitányi működéséhez. A zarándi jószág hiánya Haller befolyását is csorbította, a végbeliek inkább hallgattak olyasvalakire, aki rendelkezett helyi gyökerekkel és könnyen mozgósítható anyagi háttérrel.

Szerencsésen megmaradt Haller Gábor 1652-es kapitányi conventiója,⁶⁰² ebből tudjuk, hogy más juttatások mellett ötszáz forintos fizetést kapott, amelynek egyik felét a vár udvarbírója, másik felét pedig a jenői harmincados utalta ki. A fizetést negyedévenként (kántorpénz) adták ki, ám a konvenció alján található jegyzetekből kiderül, hogy gyakran tetemes késéssel: az 1651. év utolsó részletét Haller csak 1652. márciusában kapta meg. Figyelmet érdemel az is, hogy a kapitánynak tizenhat lovasa tartására külön pénzösszeget rendeltek, amelyet mindig a katonák zsoldjával együtt küldtek el.

Szalárdi leírja, hogy Haller egyik távolléte alatt a jenői őrség már 1652-ben nagy problémát okozott. A kevésbé hihető történet szerint egy Muharrim aga nevű gyulai szpáhi fiával éppen egyik Borosjenőbe tartott, ahol örökösét a magyar nyelv tanulásáért „*valamelyik főember jóakarójánál*” akarta hagyni, amikor is összetalálkozott egy magyar portyázó csapattal. A törökök adóztatási akcióján feldühödött jenei vitézeket nem érdekelte a magyarázat: mindkettejüket levágták. A gyulai törökök a gyilkosság miatt bosszút fogadtak, majd 1652 őszen lippaiakkal és szolnokiakkal is erősített kis haduk Jenő alá vonult, és felgyújtotta Gyarak falut. Az állítólag részegség miatt kábult jenői katonák és nemesek Újlaki László alkapitány vezetésével üldözőbe vették őket, és ez is volt a cél, mert lesben vártak rájuk. A kibontakozott csatában mindkét részről sokan elesetek, és maga Újlaki is megsebesült. II. Rákóczi György a békebontás miatt igen kínos helyzetbe került, amit az is súlyosbított, hogy az ügyet kivizsgáló, Lippán összeült vegyes bizottság megállapította a jenei vitézek felelősségét.⁶⁰³

⁶⁰¹ 1655. aug. 25. Gyulafehérvár. II. Rákóczi György inskripció levele. MOL F 1, 29. köt., p. 564–565. Érdekes a cím és a szöveg közti ellentmondás, míg előbbi szerint a két birtok Zaránd vármegyében található, addig utóbbiban az szerepel, hogy (a valójában már nem létező) Arad megyében fekszenek.

⁶⁰² 1652. eleje. „*Conventio annualis spectabilis et magnifici Gabrielis Haller de Hallerkeo arcis et praesidii nostri Boros Jeneiensis capitanei supremi, cuius annus incipit die 27. mensis aprilis anno domini 1652.*” KLEV Haller cs. lt. 13. cs. f. 14–15.

⁶⁰³ SZALÁRDI J., p. 314–318.

Hogy az előbb leírt esetnek komoly valóságmagva van, azt bizonyítja Pankotai András 1651. februárjában írott levele is. A deszni-i udvarbíró többek között éppen a Szalárdinál említett esetről számol be urának, Kornis Ferencnek: *„Vasárnap az jenőiekben levágtak kettőt az törökök, az jenőiek kimenvén vasárnap Muharin basát találták hatod magával, és levágták, az olajbégen kívül nem volt olyan fő török Gyulán mint az akit levágtak. Nagyságod ismerhette, mert tavaly Besztercére ment volt követségre, az fejedelem két lovat vett volt akkor tőle. A törökök ezen igen megbúsultak, az kapitánynak az paraszt emberek úgy hozták a hírt, hogy mint az fűszál, úgy megyen Gyulára be az török, nem tudhatjuk mit akar.”*⁶⁰⁴ Az igazi eset tehát nem 1652-ben történt,⁶⁰⁵ Szalárdi vagy azért csúsztatta el egy évvel, mert pontatlan információkkal rendelkezett, vagy mert feltétlenül nevezetes esettel akarta illusztrálni a Haller kapitánysága alatti rendezetlen állapotokat. Valójában nem lehet megállapítani, hogy ki kezdte az ellenségeskedést, a végvári csatázásoknak aligha volt határozott kezdete. Láthatjuk, hogy az aga halála is már egy megkezdett adok-kapok részét képezte. Szalárdi idealizáló leírása a gyilkosság előtti testvériségről csupán az anekdota jelentőségét kiemelő elbeszélői eszköz.

A történetírói azonban bizonyos tekintetben méltányos, mert ezek után leírja, hogy Haller Gábor, amikor csak módja volt rá, kint tartózkodott és a palánkvárat szépen fokozatosan, kitartó munkával kőbe építette át.⁶⁰⁶ Azt is megemlíti, hogy a vár mellett elhelyezkedő „Sziget” nevű területre rácokat és „egyéb jövevény embereket telepített.”⁶⁰⁷ Igen szerencsés helyzetben vagyunk, mert ismerjük II.

⁶⁰⁴ 1651. febr. 2., Deszni – Pankotai András levele Kornis Ferencnek, Kolozs vármegye főispánjának (teljes szöveg, de az őrzési hely megnevezése nélkül) FÁBIÁN 1835, p. 86–89. A levél más tekintetben is figyelmet érdemel. Kiderül belőle, hogy a jenői kapitány (vsz. Gyulay Ferenc) Deszni török kézbe kerülésétől tartott. A kapitány Desznit *„Jenőnek egyik bástyájának”* mondta. Azt is szeretne volna elérni, hogy a deszni-i uradalom is adjon munkaerőt a jenői palánk építéséhez. Pankotai pedig urától azt kérte, hogy másik, papmezői (Bihar vm) várából vezényeljen oda darabontokat. Tipikus példa a levél arra, hogy milyen problémát jelentettek a határvédelem számára a rendszerbe egyáltalán nem, vagy csak kevésbé illeszkedő magánföldesúri várak.

⁶⁰⁵ Márki Sándor áthidaló megoldásként feltételezi, hogy az aga halála valóban 1651-ben történt, de az ellenségeskedés a mondott időben, 1652. szeptember 8-án következett be. Éppenséggel ez sem lehetetlen, de mi nem tartjuk valószínűnek. MÁRKI 1895, p. 99–100.

⁶⁰⁶ Haller tevékenységét II. Rákóczi György is fontosnak tartotta: 1652. július 24-én így ír Kemény Jánosnak: *„Haller Gábor uramat bizonyos okok viselvén, ki nem mozdítjuk tisztiből...”* MTT XVIII, p. 64.

⁶⁰⁷ Szalárdi J., p. 319–320.

Rákóczi György ide vonatkozó 1652 végén kiadott oklevelét.⁶⁰⁸ A fejedelem ebben olyan gyalogosoknak és lovasoknak adományozza a vár melletti szigetet, akik vállalják, hogy egy, a kapitánynak felelős hadnagy parancsnoksága alatt szükség esetén katonai szolgálatot teljesítenek, és ezért a házhelyen kívül a majd általuk művelésbe fogott, vagy vásárolt földekre adómentességet is ígér nekik. Előírja fegyverzetüket, és a borkimérés, valamint a mészárszék tekintetében ugyanolyan jogokat biztosít nekik, mint amilyenekkel a végvári katonák rendelkeznek, peres ügyeiket pedig a vár bírósága (seregszéke) elé utalja. *Pro nobilibus reputentur* – tehát úgy kezelik őket, mintha nemesek lennének, azzal a feltétellel, hogy nem fogadhatnak be maguk közé erdélyi vagy külföldi szökött jobbágyot. E korlátozást később nyilvánvalóan rendszeresen figyelmen kívül hagyták, mert 1655 telén az országgyűlés külön törvénycikkkel nyomatékosította.⁶⁰⁹

Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a Haller Gábor által letelepített katonáskodó rácok jogállása erősen emlékeztet a hajdúkéra.⁶¹⁰ Haller Gábor ezzel egy meglehetősen nagy létszámú irreguláris alakulathoz jutott, amely szükség esetén kiegészíthette a vár megfelelő védelmére elégtelen fizetett hadakat, és a nemesség lovasait. A katonaság megerősítésére szükség is volt, mert mind a végvidéken elszaporodó latrok, mind a török beütések komoly gondokat okoztak. 1654 májusából ismerjük Haller egy levelét, amelyben egy lator jobbágyról, Pap Ivánról tesz panaszt az illetékes birtokosnak,⁶¹¹ Deszni távollévő urának, Kornis Ferencnek.⁶¹² Haller szerint a várhoz tartozó egész Nyagra (Neagra) falu a latrok támaszpontja volt. Fellépését az sem tudta megakadályozni, hogy Kornis méltatlankodott jószágának háborgatása miatt.

⁶⁰⁸ 1652. dec. 23. Gyulafehérvár. II. Rákóczi György kiváltságlevele a jenei Sziget lakói számára. MOL F 1, 29. köt., p. 60–61. Kiadása: FÁBIÁN 1835, p. 222–223.

⁶⁰⁹ Az 1655. febr. 20-i kolozsvári országgyűlés VIII. törvénycikke. EOE, XI. p. 194.

⁶¹⁰ Erre a felismerésre először Dankó Imre jutott. DANKÓ 1959, p. 64–65. Jól mutatja a szigetieknek a letelepített hajdúsággal lényegében azonos társadalmi helyzetét az 1657 szeptemberében tartott szamosújvári részországgyűlés egyik végzése is. A rabok kiváltására a váradi hajdúságnak és a jenei sziget lakóinak ugyanannyit kellett fizetni: „Az váradi hajdúság az Jenei szigetbeliekkel *capitatim egy-egy florenust*.” KISS A. 2003, p. 367.

⁶¹¹ 1656. máj. 28. Borosjenő. Haller Gábor Kornis Ferencnek. MTAKK Ms. 425/III., p. 1897–1899.

⁶¹² Kornis Ferenc sógorságban állt Haller Gáborral, ugyanis néneje, Kornis Kata Haller János felesége volt. KORNIS G., p. 331.

A gyulai és a borosjenői helyőrség Haller kapitánysága alatt is folytatta megszokott háborúját. 1654 júliusában Szefer gyulai szandzsákbég azzal vádolta meg Haller Gábort, hogy a jenői helyőrség nem csupán Zaránd megyétől követel dézsmát és vármunkát, hanem az aradi vártartomány jobbágyaitól is.⁶¹³ A kettős adóztatás valóban megjelent a Partium szélén is, amely szinte sohasem a vállalt jogsértés ódiumával valósult meg, hanem a két fél egyszerűen eltérően értelmezte a köztük húzódó határt.⁶¹⁴ A vár és a vármegye befolyási övezete mélyen a hódoltságba nyúlt: kiterjedt Arad, Békés és Csanád vármegyék nagy területeire is. Jól példázza ezt az a könyörgő levél, amelyet a hódoltsági Földeák (Csanád vármegyei) lakói írtak valamikor a 1630–40-es években (1644 előtt) Bornemisza Pál borosjenői főkapitánynak, intézkedését kérve.⁶¹⁵ 1632-ben pedig egy gyulai és egy temesvári aga a Portán a következő panaszt tette a végvári parancsnokokra: „...azok oly mód nélkül való dolgokat cselekednek Jenőből, hogy mikor ellenségek voltak is az erdélyiek, azt nem cselekedték. Egész az temesvári pasaságban, gyulai szandzsákságban mindenütt dézsmál, s két dézsmát veszen penig, egyiket király számára, másikat az nemes ember veszi magának, ha jószágokban az szpáhiak kimennek, reá ütnek, ha kaphatják, levágják az szpáhiát, ha magát nem kaphatják, minden javát elviszik.”⁶¹⁶ Két évvel később, 1634-ben is a jeneiek hódoltsági

⁶¹³ 1654. július 17. Gyula. Szefer gyulai szandzsákbég Haller Gábornak. – Ugyanehhez a viszályhoz két levélkivonat: KEMÉNY 1836, II. köt., p. 357–358.

⁶¹⁴ Már Szakály Ferenc is utalt arra, hogy az erdélyi fejedelmeknek a hódoltságra vonatkozó jogigénye mérsékeltebb volt, mint a magyar királyoké. SZAKÁLY 1997, p. 9. (Ez természetesen a középszintű igazgatási egységek felfogására is kihatott. – A kincstári tulajdonok 1650-es erdélyi összeírása alapján jól ismerjük, hogy mi tartozott Zaránd megyéből tényleges birtokként vagy érvényesítendő jogigényként közvetlenül a borosjenői várhoz: EOE, XI. köt., p. 110–111.)

⁶¹⁵ „Annakokáért kérjük és könyörgünk uraságodnak az Istenért, nagyobbra nem kérhetjük uraságodat, hogy minket fölötte igen igen fenyegetnek az megdúlással és pusztítással, azért nekünk nincs mit tennünk, hanem az mi jobb volna, azt kellene cselekednünk, mert bizonyára felette igen igen félünk, és mind éjjel nappal rettegünk. Azután hogy uraságodnak is hírréadtuk vala kárvallásunkat, vagy hárman közölünk felmentek vala az lovak után, de mint jártunk legyen oda fel, megértheti uraságodok az másik levélből, mint írt légyen reánk, hogy ha Szent Demeter napjáig akarátját végben nem visszük, tehát minden jószágunkat egy fiig elhajtja, még házukbeli portékáinkat is mind eldúlhatja. Azért mostan tegyen jól velünk uraságod, ha lehet, ha peniglen nem, nincs mit tennünk, reánk kell várunk, az mit felölünk végezett.” [1630–40 as évek] szept. 27. Földeák. MOL R 323, Borosjenő f. 1. Nem világos, hogy a fenyegetés forrása a török-e, vagy a jenei katonaság valamely portyázó csapata. Mindenesetre kiderül belőle, hogy a vár hatóterülete területe mélyen a hódoltságba nyúlt. – Várak és Borosjenő hódoltsági befolyására Szakály Ferenc is felhívta a figyelmet. SZAKÁLY 1997, p. 340.

⁶¹⁶ SZILÁGYI 1883, p. 53.

adószedéséből keletkezett komoly diplomáciai vihart keltő konfliktus.⁶¹⁷ 1657-ben arról értesülünk, hogy egészen addig a kritikus évig messze a Maroson túli falvak, például a Lippától délkeletre fekvő Radmanóc, is fizettek adót a fejedelemnek.⁶¹⁸ A kettős joghatóság azonban fordítva is működött: 1653-ban a gyulafehérvári országgyűlés arról hozott törvényt, hogy a hódoltsági nemesek (valójában a vár mögött fekvő, a töröknek is adózó határzóna lakói) tartsanak cirkálókat a jenei várban, és akiket közülük a kapitány kijelöl, hordozzanak hírt az erősségbe.⁶¹⁹

A nézeteltérés nem korlátozódott pusztán a két várparancsnok közti kommunikációra. A temesvári beglerbég II. Rákóczi Györgynél is panaszt tett, aki felelősségre vonta Hallert a történetek miatt. A borosjenői kapitány válaszlevelében bevallotta, hogy egyes beosztottjai bizony néhány, a megye határán kívül eső, hódoltsági területen fekvő faluból is rendelték ki rác jobbágyokat a vár építésére.⁶²⁰ Megbánást láthatóan nem mutatott, és valószínű, hogy ilyen és ehhez hasonló akciók nélkül a borosjenői erősség nem épülhetett volna ki. A temesvári beglerbég azzal is megvádolta Hallert, hogy elrabolt lovakat és marhákat rejteget a várban, a kapitány azonban ezt kereken tagadta, és a gyanúsítgatást arra magyarázta, hogy az ellenség nem látja őt szívesen posztján. A levél hátralévő része talán még érdekesebb, mert ebben Haller Gábor a kémei által hozott hírekről számolt be: a két gyulai bég nézeteltéréséről,⁶²¹ és arról a törökök között elterjedt rémhírről, miszerint Rákóczi hatvan sószállító hajón ágyúkat akar leúsztatni a Maroson, hogy megtámadja váraikat. A főkapitány különösen az alajbégre neheztelt, akit minden praktika kiforralójának tartott. Haller egészen világosan fogalmazta meg a

⁶¹⁷ 1634. okt. 24. Szászsebes. I. Rákóczi György Réthy István kapitánynak. A fejedelem leírása a konfliktusról „...tavaly is egynéhány falukat engedtünk ki kezünkbe, hogy nekünk ne dézsmáljanak. De az lippaiak semmit az olyannal nem gondolván, most is dézsmásinkra támadtak, és azokat kergetvén egy prédikátor házába beszorították, azt reájok ostromlották. Egy közülük lovára kapván beszaladott jargalt Jenőben, hírt tött, ne hagyják, ótalmazzák meg az dézsmásokat...” Mire a jeneiek megérkeztek a törökök már távoztak. Az összetűzést súlyosbította, hogy a jenei vitézeknek a törökhöz küldött számonkérő követségét is támadás érte. BEKE – BARABÁS 1888, p. 120.

⁶¹⁸ 1657. dec. 28. Borosjenő. Újlaki László Gyulai Ferenc váradi főkapitánynak „megírtam űnagyságának, hogy itt vagyok az az radmanóci ember, az kik ennekelőtte is Bornemisza Pál uramnak, azután maradékinak adóztak, mindazáltal ha űnagysága parancsolja, elbocsátjuk, de avval oly szívet ad majd azoknak az faluknak, az kik eddig hódoltak túl az Maroson, meg innét is, hogy elszakadnak mitőlünk.” MOL E 190, 30. cs., No. 7318.

⁶¹⁹ SZAKÁLY 1997, p. 41. A „hódoltság” fogalom értelmezéséhez: uo. p. 21.

⁶²⁰ 1654. aug. 8. Borosjenő. Haller Gábor II. Rákóczi Györgynek. ETA IV, p. 105–107.

⁶²¹ Az egyik a szandzsákbég, a másik pedig a szandzsák szpáhíainak vezetője, az alajbég.

borosjenői kapitánysággal kapcsolatos érzéseit. *„Én nekem kegyelmes uram, valóban nehéz ez az állapot, bizonynal merem nagyságodnak írni: inkább mennék ma oly helyre, ahun nyilvánvaló ellenségeséget tudnám, mint ilyen helyben lennék; minden nap tartanom kell, csak várván várom, és szüntelen vigyázásra indítom; pedig ez részről semmit sem lehet.”* Valóban nehéz feladatot jelenthetett egy olyan végvár irányítása, amelynek egyszerre kellett harcolnia a törökkel és a békeszegés állandó vádjával. (Igaz, a helyzet a Magyar Királyságban sem volt ismeretlen.)

A sokszor megbízhatatlan Georg Krausnál szerepel egy másik érdekes adat:⁶²² *„[1654] augusztus vége táján igen hirtelen nagy zűrzavar és menekülés támadt Jenő várának környékén, a jeneieken ugyanis rajtaütött 2000 török, akik sok marhát elhajtottak és a földeken meg a szőlőkben néhány embert is elfogtak. A jeneiek kitörtek, de mivel túl gyengék voltak, semmire sem mentek, és miután sok jó vitézt veszítettek, Haller Gábor kapitánysága alatt kénytelenek voltak visszatérni a várba. A törökök egészen Illyéig portyáztak és mindent teljesen kiraboltak, amit a váron kívül találtak...”* A segesvári jegyző kevésbé hiteles beszámolója szerint II. Rákóczi György erre a hírre sereget gyűjtött, az előhadat sószállító hajókon lebocsájtotta a Maroson, és maga is megindult utánuk, ám mire odaért, a törökök a zsákmánnyal már eltávoztak. A történet magja valószínűleg annak a kósza hírnék magyar megfelelője, amely, mint láttuk, a gyulai törökök közt is elterjedt. Ilyen nagyságrendű hadműveletnek semmi nyoma a fennmaradt dokumentumokban, és egy portyára nem lehetett volna ilyen gyorsasággal reagálni. Mindenesetre annyi kiderül Kraus mesés elemekkel tarkított elbeszéléséből, hogy az erdélyi közvélemény is tudatában volt a jenői végeken uralkodó burkolt hadiállapotnak.

Az a levél, amelyet Haller Gábor 1655-ben írt Kornis Ferencnek, nem kapitányi, hanem zarándi főispáni funkciójával kapcsolatos.⁶²³ Ebben a megyegyűlés illetve az alsó járás törvényszékének időpontját jelentette be. Mindkettőt Borosjenőn tartották. A következő esztendőből három levelünk is

⁶²² KRAUS, G., p. 228

⁶²³ 1655. máj. 6. Borosjenő. Haller Gábor Kornis Ferencnek. *„Ha Isten ő felsége azért valami oly akadályt és alkalmatlanságot nem hárít előnkben, és azt aznapot egészségben megadja érnünk, itt Jenőben az nemes vármegyének generális gyűlést rendeltem, ad diem 25. praesentis mensis maii, szintén részeges Orbán napjára, melyen Isten kegyelméből békességben általmenvén, attól fogva két hétre, azaz die 15. junii léssen ugyanitt törvényes székünk.”* MTAKK Ms. 425/III., p. 1920–1921.

fennmaradt. Az első 1656. augusztusában írta Haller urának, és jelentős része ismét a gyulaikra és a lippaiakra vonatkozó kémjelentés, ám ezután következik a meglepetés.⁶²⁴ Itt ugyanis nem másról esik szó, mint a fejedelmi főszereg tervezett partiumi felvonulásának útvonaláról. Sajnos nem tudjuk pontosan, hogy milyen esemény kapcsán merült fel a gondolat, hogy Rákóczi a partiumi seregekkel egyesülve Jenő alá vonuljon. Akármilyen is váltotta ki a nyugtalanságot, a hadművelet végül elmaradt. A másik két levél Haller tanácsúri funkciójához kötődik. Az egyikben a fejedelem egy számunkra kevésbé érdekes birtokjogi kérdés kapcsán kér tanácsot,⁶²⁵ a másik viszont a köztörténet elsőrangú forrása:

Az erdélyi fejedelem 1656 őszen nehéz döntés elé került: mind a Lengyel Királyság mind pedig a svédek és a kozákok összefogása szövetségi ajánlattal fordult II. Rákóczi Györgyhez, előbbi a svédek elleni harcra, utóbbiak pedig Lengyelország felosztására vonatkozóan.⁶²⁶ A nemzetközi elszigetelődéssel fenyegető helyzetben Rákóczi a felelősséget megosztva minden tanácsura véleményét megtudakozta, a távollévőkét írásban.⁶²⁷ Az egy Haller István kivételével mindannyian,⁶²⁸ így a borosjenői kapitány is, a svéd ajánlat mellett

⁶²⁴ 1656. aug. 21. Borosjenő. Haller Gábor II. Rákóczi Györgynek. MOL E 190, 7056. sz.

⁶²⁵ 1656. dec. 15. Mezőgerebenes. Haller Gábor II. Rákóczi Györgynek. KVÁR AKAD Mss. K. J. 289., IX. köt., f. 209. r.–v.

⁶²⁶ 1654-ben tört ki az a nagy konfliktussorozat, amelyet Gebei Sándor kelet európai harmincéves háborúnak nevez, Szilágyi Sándor pedig északkeleti háborúnak. Az orosz és kozák hadak lengyelek felett aratott győzelmével indult, és 1655-ben a legyengült Lengyelország elleni svéd támadással folytatódott. X. Károly ekkor megszállta (Poroszország mellett) Nagy-Lengyelországot és a következő évben Erdéllyel és a cártól eltérő célokat követő kozákokkal szövetségben kísérletet tett a lengyel területek teljes felosztására. Ez lett volna Lengyelország első felosztása, ha sikerül, tehát II. Rákóczi György csak egy megcsónkított államnak lehetett volna királya. GEBEI 1992, p. 30–31. GEBEI 2004, p. 70–95. A lengyelelles erdélyi-kozák koalíció létrejöttéről. uo. p. 120–133.

⁶²⁷ 1656. szept. 6. Borosjenő. Haller Gábor cenzúrája az északkeleti háborúba való beavatkozásról. EOE XII., p. 325–335. és MHHD XXV., p. 445–447. Értékelése: TRÓCSÁNYI 1980, p. 60–64. – A döntés nemzetközi háttéréről: R. VÁRKONYI 1994, p. 82–83.; SZILÁGYI 1891, p. 162.

⁶²⁸ Haller István a háborúból való kimaradást javasolta. „Ennek az Haller Gábornak az apja is tanácsúr vala, s még pedig legöregebb és elsőbb tanács. Ez egyedül dissuadeálta mindenkép Rákóczi fejedelemnek ezt a hadakozást, de nem volt semmi foganattya, mivel az iffiu tanács, a ki látván, hogy azzal talál kedvet a fejedelem előtt, ha annak kedve szerént való tanácsot ad, azt hitette el a fejedelemmel, hogy Haller Istvánnak már az öregség miatt elveszett az esze, de hogy másképen kellett volna érteni ő felőle Rákóczi fejedelemnek, megmutatta az ő tanács adásának meg nem fogadása.” PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 43–44.; Az ismeretlen szerzője Rákóczi-eposzban egészen hasonló fogalmazással találkozunk: „Egiedül üdöttől még ékesült ősz fő, / Haller István, kit el ért volt sok esztendő, / Kedvet nem keresvén igazat szóllott eő, / El ne meni, mert utad búdra fordul, félő. / Ó szegini öreg úr, mért nem halasztottad / Más üdöre hagiván okos tanátsiodat, / Bé török az fejed, nám régen hallottad, / Mostani világban ha szóllasz igazat. / Nem lévén kellett hasznos tanátsiának, / Szemtelen vétekek rá fogák ifiabbak, / Szárában szállott már esze niavaliásnak, / Vénség miatt szovát tartiak cziak iátéknak. / Várj rá, bódogtalan ország s feiedelem,

tették le voksukat. Bár a fejedelem a hivatalos válaszával meg sem várta az összes vélemény beérkezését, a későbbi belharcok folyamán nem habozott ezekkel a levelekkel illusztrálni azt, hogy a lengyelországi hadjárat nem csak az ő döntése volt. A valóságban azonban az erős kényszer is szerepet játszott a tanácsurak válaszában, hiszen ismerték a fejedelem nyilvánvaló preferenciáit, és nem volt kedvük szembeszegülni Rákóczi hajlíthatatlan akaratával. Haller Gábor *censurájában* hangsúlyozta a török Erdéllyel szembeni növekvő bizalmatlanságát és igen kedvezőnek ítélte a lengyelországi beavatkozás esélyeit. A lengyel szövetségi ajánlatot a királyság belső gyengesége miatt értéktelennek tartotta, és az erős svédhez való csatlakozást javallotta. Indoklásában arra is hangsúlyt helyezett, hogy a lengyelek, ez a „bálványozó nemzet”, Rákóczi, a predestinált uralkodó országlása alatt megismerhetnék a protestantizmus tündöklő világosságát.⁶²⁹

Haller Gábornak azonban, nagy szerencséjére, 1657 januárjában nem kellett elindulnia a szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjáratra, Hunyad, Zaránd és Szörény megyét ugyanis a török fenyegetés miatt felmentették a hadbavonulási kötelezettség alól. Haller tehát, miután február végén hazatért Gyulafehérvárról,⁶³⁰ a gondjára bízott erősségben maradt, akárcsak a kormányzóvá (helytartóvá) kinevezett Barcsai Ákos lugosi és karánsebesi bán,⁶³¹ a török diplomácia szakértője, és próbált helytállni az állandósuló török portyákkal szemben. Közben sűrűn tartotta a kapcsolatot mind Barcsaival mind Gyulay Ferenc váradi főkapitánnyal.⁶³²

/ Az vén tanátsi nem sokára iut eszedben, / Siralomra fordul, mikor késő lészen, / Raitad maradván cziak végső veszedelem.” SZIGETI 1988, p. 126.

⁶²⁹ A tanácsúri véleményekről: GEBEI 2004, p. 131–132. A háború legitimációja kapcsán a fejedelemnek a tanácsúri censurákat megelőző döntéséről: KÁRMÁN 2006b, p. 951–954. Ugyanő közli a fejedelem Haller Gábornak 1656. szept. 3-án Gyulafehérvárról küldött véleménykérő levelét, amelynek szövege feltehetően csaknem azonos a többi tanácsúrnak eljuttatottal. uo. p. 968–971.;

⁶³⁰ 1657. febr. 18. Gyulafehérvár. Barcsai Ákos Lorántffy Zsuzsannának. „*Haller Gabor uram, kegyelmes asszonyom, itt vagyok, kedden vagy szeredán indul Jenő felé.*” MOL E 190, 30. dob., No. 7227.

⁶³¹ Rhédei Ferenc és Serédi István volt a másik két kormányzó, ám Serédi lemondott, az idős Rhédei pedig gyakorlatilag nem élt jogkörével. ERDÉLYI 1906, p. 417.

⁶³² pl. 1657. jún. 1. Kolozsmonostor. Barcsai Ákos Lorántffy Zsuzsannának. „*Az mint Haller uram írta volt Gyulay uramnak, hogy az utakat Lippa felé tisztogatták, úgy volt kegyelmes asszonyom, az Marus két felén csinyálták, tágasították mintegy két szekér egymás mellett elmehetett volna, de azt is gonoszra nem magyarázhatni; az alattomban való zörgölődés megvagyon most is, mint az*

1657. június 5-én Haller levelet írt az akkor éppen Varsót ostromló fejedelemnek,⁶³³ amelyben beszámolt várának nehéz helyzetéről.⁶³⁴ Elpanaszolta, hogy a lippai törökök már Borosjenő közvetlen közelében portyáznak, és mind a közmunkát mind a búza várba szállítását megakadályozzák. A vár építését Haller a nehéz körülmények ellenére is folytatja. Az őrség erősítésére szalontai hajdúkat hívott.⁶³⁵ Olyan híreket is hallott, hogy az ellenség a rác parasztokat akarja a vár ellen indítani. Nem mer engedély nélkül keményen fellépni, pedig indokolt lenne.

Haller az 1657. júniusi, tatár támadásról szóló rémhírek miatt összehívott gyulafehérvári országgyűlésen bizonyosan nem vett részt, a szeptemberi szamosújvári azonban már igen. Haller augusztus végén elindult a gyűlésre Jenőről, hogy aztán vissza se térjen többet. Teleki Mihály levelezéséből kiderül, hogy viszonya erősen elmérgesedett, borosjenői származású, saját közegében otthonosan mozgó alkapitányával, Újlaki Lászlóval.⁶³⁶ A háttérrel ismerve – talán valamilyen fegyelmi kérdés állhatott a háttérben. Az alkapitány rendszeresen levelezett földijével, Teleki Mihállyal, aki akkor a fejedelem postamestereként szolgált,⁶³⁷ és arra kérte, hogy akadályozza meg Haller Gábor ellene szőtt terveit.⁶³⁸

télben...” MOL E 190, 30. dob., No. 7242.

⁶³³ Varsó ostroma június 9-én vezetett sikerre. Az ostrom után a már korábban bekövetkezett dán támadás elhárítására a svéd főszereg azonnal elvonult. (X. Károly svéd király serege már méjus közepén távozott) Rákóczi magára maradt, és ő is megkezdte a visszavonulást. Ekkor már három sereg fenyegette egyszerre. A magukat összeszedett lengyel, a János Kázmérnak segítséget nyújtó Melchior Hatzfeld vezete Habsburg-had, és a tatárok. A menekülő erdélyi sereg 1657. július 3-án kelt át nagy veszteségekkel a Visztulán és július 22-én Czarny Ostrownál megalázó feltételek mellett kénytelen volt fegyverszünetet kötni a lengyelekkel. Ezután egy kisebb csapat Rákóczi vezetésével Erdélybe sietett, míg a lassabb, Kemény János vezérlete alatt hagyott főszereg 1657. január 31-én tatár fogságba esett. GEBEI 1992, p. 48–60.; GEBEI 2004, p. 147–178.; EOE XI., p. 254–255.

⁶³⁴ 1657. jún. 5. Borosjenő. Haller Gábor II. Rákóczi Györgynek. EÉKH II., p. 409–411.

⁶³⁵ Ez az említés érdekes, mert elméletileg a szalontai hajdúk (mint a bihari hajdúság tagjai) csak a váradi főkapitánynak tartoztak engedelmességgel.

⁶³⁶ Újlaki talán a fia annak az Újlaki Fülöp deáknak, akit 1601-ben és 1602-ben borosjenői udvarbíróként említene. ETA VII/3., No. 1684. és továbbiak. 1602. aug. 2. Rákóczi Zsigmond nova donatiója Újlaki Fülöp számára. MOL F 1, 7. köt., p. 110b–111. – Újlaki László többször is járt a fejedelem megbízásából külföldön. 1640 telén I. Rákóczi György Gaudi Andrással együtt Danzigba küldi fegyvereket vásárolni és mesterembereket toborozni. 1640. jan. 25. Kolozsvár. I. Rákóczi György instrukciója a küldöttek számára. EOE X., p. 263–264. 1656 őszén követként Csiginben., a kozákok fővárosában járt, döntő szerepet játszva a Bogdan Hmelnickij és II. Rákóczi György közötti felemás szövetség megkötésében. GEBEI 2004, p. 134.

⁶³⁷ Teleki egy szerény státuszú partiumi nemesi család leszármazottja volt, apja a borosjenői várban szolgált, mint porkoláb. Anyja, Bornemissza Anna majdnem Jenő török ostromáig a várban maradt és rendszeresen tudósította a kevéssé biztató fejleményekről. TRÓCSÁNYI 1972, p. 18–21.

⁶³⁸ „Ha mit érthetne ártalmamra valót, hogy Haller uram urunk előtt felőlem mondana, adja értésemre, mert azulta én vele nem szólottam.” Újlaki azt is kijelenti, hogy ő nem lesz Haller

A szeptember 2-án kezdődő szamosújvári országgyűlésen a rendek más tanácsurak és a fejedelem mellett Hallert is nagyon keményen felelősségre vonták a meggondolatlan háború miatt.⁶³⁹ Rákóczi alaposan elvetette a sulykot az országgyűlés résztvevőinél, mert nem volt hajlandó saját vagyonából hozzájárulni a tatár fogságba került erdélyi nemesek kiváltásához.⁶⁴⁰ A Rákócziak „kézi vezérlésű” évei után felébredt a gyenge erdélyi rendiség. A következő, október végi gyulafehérvári országgyűlésen a török fenyegetések hatására a rendek lemondatták II. Rákóczi Györgyöt, és arra az időre, amíg a Portán el tudják érni a trónra való visszatérését, fejedelemmé választották Rhédei Ferencet, Bethlen Gábor unokaöccsét. (Állítólag a török inkább Barcsait látta volna szívesen.) Haller Gábor sokakkal, így például a bizonytalan Barcsaival ellentétben láthatóan azok közé tartozott, akik valódi támogatást adtak a fejedelemnek.⁶⁴¹ Rhédei pedig arra kérte, hogy ne menjen vissza Jenőre, hanem maradjon mellette.⁶⁴² *„Itt maga körül való léteimet választott fejedelmünk kívánván, talán nem vonhatom el magamat egy ideig; mások úgy hiszem házakhoz oszolnak. Isten nekem az nyugodalmat nem mérte. Jenő vagy udvar lakásom, nem tudom micsoda előmenetelemre. Adja Isten, ne legyen romlásomra az két szék között.”* Haller talán örült is hogy

„számadó szolgája”, nem neki esküdt fel hanem a fejedelemnek. 1657. augusztus 29. Borosjenő, Újlaki László Teleki Mihálynak. TELEKI M., I. köt., p. 69.

⁶³⁹ Petrichevich Horváth Kozmától tudjuk, hogy az országgyűlésen Haller Gábor is jelen volt, és amikor tanácsúrként őt is felelősségre vonták: *„Haller Gábor azt mondá, hogy ő nem hites az országnak, hanem a fejedelemnek, sőt a fejedelemnek tartozott tanácsot adni, nem az országnak.”* PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 43.

⁶⁴⁰ 1657. szept. 12. Szamosújvár. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának *„Kegyelmes asszonyom, engem emíztő gyűlésnek vége legyen, de mivel úgy le akarták gyalázatosan autoritásunkat kötni, hogy nem fejedelemség, hanem szolgaságnál alább való lett volna dolgunk, reá nem mehettünk, dúltak-fúltak az bolondja, és végezés nélkül mentek el, az portai dolgon kívül oly kívánságok volt, kire mennünk lehetetlen.”* – Az országgyűlés végül rendkívüli *contributiót* rendelt el. A gyűlésnek az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben nem szereplő végzéseit Kiss András találta meg Beszterce város Kolozsvárott őrzött levéltárában. KISS A 2003., p. 364–367. A gyűlés drámai leírása: BETHLEN J., p. 29–30.

⁶⁴¹ KÓSA 1940, p. 146. – Barcsai Ákos Rhédei mellett tanácsúri szerepköréről. 1657. dec. 22. Gyulafehérvár. Barcsai Ákos Kemény Jánosnak: *„Az választott fejedelem őnagysága mellé engem rendelt az ország Haller Gábor és Bethlen János uramékkal együtt, melyet is az én részemről énnekem kételenségből kellett cselekednem...”* MOL E 190, 30. dob., No. 7283.

⁶⁴² 1657. nov. 2. Gyulafehérvár. Haller Gábor Teleki Mihálynak. TELEKI M., I. köt., p. 82–83.

megszabadulhat a jenői konfliktusoktól,⁶⁴³ döntése azonban a Rákóczi párt bástyájává, és azáltal a törökök első számú célpontjává tette a borosjenői várat.

Urának, Rhédeinek helyzete teljesen ingatag volt, mivel a fejedelmi/családi birtokok igen jelentős része a lemondási feltételek következtében Rákóczi kezén maradt, ahogy a mintegy hétezer főnyi fizetett had is,⁶⁴⁴ és a partiumi helyőrségek Gyulai Ferenc váradi főkapitány határozott fellépése nyomán nem voltak hajlandóak letenni az esküt az új fejedelemre illetve az önálló hatalmi tényezővé előlépett „országra”, azaz a rendekre.⁶⁴⁵ Maga Rákóczi a választást csak a török megtévesztésére szánt színjátéknak tekintette, és mélységesen felháborodott, amikor megtudta, hogy az ország a váradi katonáktól új esküt követel.⁶⁴⁶ Kisebbségi veszteségekkel Rákóczi fejedelmi udvara is tovább működött: Petki István főudvarmestert 1657 decemberében saját udvari tiszteként emlegeti, és erre hivatkozva nem engedi az új fejedelemhez menni. Rhédei Ferencet, Erdély

⁶⁴³ Petrichevich Horváth Kozma később meg is gyanúsítja Hallert, hogy előre látta Jenő elését, azért nem akart visszamenni: „*Volt ennek a boros-jenei várnak kapitánya akkoron Ujlaki László nevű ember, az ki elsőbben vice kapitánya volt azon helyben Haller Gábornak, de nem alkuhatván jól egymással, Haller Gábor renúciált volt oda kapitányságának, hihető praevideálván annak az helynek olyan formán következő veszedelmét, a mint lőn.*” PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 52.

⁶⁴⁴ 1657. nov. 4. [Gyulafehérvár] Görgei [Jób] jelentése. A választás felemás következményeiről a következőket írja: „...*az régi fejedelem kívánságoknak cedált, mivel sok keresztyén vesztett, később gyalázatban maradni, mintsem keresztyén vért ontani, noha az erdélyiekkel és az fogadott hadakkal, melyek most is mindenestől őnagysága mellett vagynak, ellene állhatott volna az töröknek, az kit az török császár ellene rendelt volt. Ennekokáért az új fejedelem még meg nem esküdt az országnak, az fogadott hadak is mind az régi fejedelem mellett vannak, numero circiter 7000. ... Az erdélyi urak, kik conventióval kötelesek voltak őnagyságához, most is mind az őnagysága hívei és mellette vannak, nem is szabadított föl őnagysága még senkit is hititől, reversalisától vagy egyéb kötelességétől, az százság is [...] régi fejedelmet kívánja. Az erősségek is mind Erdélyben, mind Magyarországon lévők az régi fejedelem kezénél vannak, Gaude az németekkel Fogarasban vagyon. Rhédei uram kezénél csak némely közönséges helyek vagynak.*” MOL X 89, 4735. tekercs (93. cs.), No. 9546. (Egy bővebb és egy rövidebb szövegű példányban – 17. századi egyszerű másolatok)

⁶⁴⁵ A rendek saját nevükben adták ki (az erdélyi káptalan pecsétjével megerősített) parancsot a váradi tiszteknek a hűségük letételéről. 1657. nov. 3. Gyulafehérvár MOL E 190, 30. dob., No. 7204. (Diplomatikai unikum!) 1657. dec. 10. Várad. Boldvai Márton és társai II. Rákóczi Györgynek. MOL E 190, 30. dob., No. 7213. A fejedelem önszántából való lemondását Krisztus alázatához hasonlítják, és reménykednek a trónra való visszatérésében. Nem állnak el hűségéről. (=nem teszik le az esküt)

⁶⁴⁶ 1657. nov. 17. Görgey. II. Rákóczi György Rhédei Ferencnek. „*Micsoda juramentumot kívánjanak az varadi kapitánytól az káptalanok, im noha talám van kegyelmednél, de hogy assecurálja, azzal egyezze meg, küldtük ki az országnak, velünk lett contractusával és cessionk modalitásával teljességgel ellenkezik, senki kötelességét mi fel nem szabadítván, az ország is azon hozzánk való kötelesség alatt maradván. Még bővebb szóval írtunk Barcsai, Haller, Rhédei uraméknak, kik elhisszük, leveleinket communicálják kegyelmeddel, kívánjuk azért tudni kegyelmedtől is, az ország előtt iratott-e az egész ország együtt létében ez juramentum forma, és mindenenk consensusából-e vagy apertam?*” MOL P 1868, 13. cs., f. 48–49.

fejedelmét pedig leveleiben nemes egyszerűséggel „koma uramnak” nevezi és címzi, még a korlátozó értelmű *választott fejedelem* terminust is sajnálva tőle.⁶⁴⁷

A Rhédeihez engedetlen várak között volt Jenő is,⁶⁴⁸ és a távollévő Haller hiába próbálta érvényesíteni az akaratát.⁶⁴⁹ Az erősségben közben a fizetetlenség és a török betörések egyre súlyosabb gondokat okoztak. A főkapitány az eskü letétele mellett arra is igyekezett rávenni Újlakit és katonáit, hogy tűrjenek, ne vonják magukra kockázatos portyákkal az ellenséget. A törökök ugyanis a vár engedetlenségére hivatkozva újult erővel kezdték el követelni Borosjenő átadását.⁶⁵⁰ Rákóczi hű emberei máris tudni vélték és terjesztették, hogy Rhédei odaigérte azt a nagyvezírnek, ellentétben urukkal, aki minden adandó alkalommal fogadalmat tett a vár megtartására. Újlaki László saját bevallása szerint társaival egyenesen könnyezve olvasta Rákóczi egyik levelét.⁶⁵¹ A jenei alkaptány a török feltételezett szándékairól így írt az év végén Gyulay Ferencnek: „...azok bizony

⁶⁴⁷ Rákóczi 1657–58 fordulóján Rhédeynek írott sajátkezű levelében (MOL P 1868, 13. cs., f. 38–51.) a címzés végig: „Nagyságos Redej Ferencz uramnak, kománknak adassék”

⁶⁴⁸ „A lázadás szerzője mindenekelőtt Gyulai Ferenc váradi alkaptány volt ... Tekintélyét követte alattvalóival együtt a borosjenői alkaptány, Újlaki László.” BETHLEN J., p. 31. – 1657. nov. 30. Haller Gábor [Újlaki Lászlónak] „Az praesidium részéről való hit letételt az mi nézi, azt az ország nem csak kegyelmetekre vetette, hanem Erdélyben és Partiumban valamely várakat az ideig való directionnak letételével az fejedelem őnagysága az ország és az választott fejedelem kezében bocsátott, mindazoknak tiszteitől és közrendeitől kívánta az ország. Mert mivel Rákóczi György kegyelmes urunk őnagysága most semmi directióhoz nem nyúl, sok akadályoknak eltávoztatására kívánhatta az ország az fizetett rendnek hittel való köteleességét. Nem is annyira az választott fejedelemre, mint inkább magára nézve, az mint az hitnek formájából kitetszik, holott az kívánsága az országnak, ezután minden praesidiariusok és egyéb gyalog és lovas rendek az fejedelemhez való hűség mellett, az országhoz is hűtellel legyenek kötelesek, mint régenten is volt.” MOL E 190, 30. dob., No. 7211. A levél hátralévő részéből kiderül, hogy a gyalogság egy része a fizetetlenség miatt távozni akart. Haller azt javasolja Újlakinak, hogy a harmincadostól szerezzen pénzt. Megígéri, hogy elküldi a katonák hópénzét és a sajátját is odaadja.

⁶⁴⁹ „Valóban haragszik reájok Haller uram, de úgy hiszem, jobban meg fog haragudni, mivel az mint Jenei uramék mondják, az fejérvári gyűlés után írt olyat Jenőben, Istennek hála Jenőt nem kérték, mert az minémű bódult állapottal volt az ország, megadta volna. Ők azt mondják: annak idejében producálják levelét, abból hozák ki, onnét vötték Jenőnek ígérését, mivel most is nem kisebb bódulással van most az ország, odaigérhetné; hanem ők kívánják Nagyságod helyben állítását és mást nem is u rálnak.” 1658. jan. 13. Vöcs, Teleki Mihály II. Rákóczi Györgynek TELEKI M., I. köt., p. 113.

⁶⁵⁰ Rákóczi nem látott összefüggést saját tevékenysége, és Jenőre vonatkozó török követelés között: 1657. dec. 6. Örményes II. Rákóczi György Rhédey Ferencnek. „Mi szánjuk ez hazát, látjuk, mire hanyatlott dolga, az jó Isten tegyen jól vele, penig nem mi directionk alatt találá Jenő kívánsága, szánjuk kegyelmedet.” MOL P 1868, 13. cs., f. 44.

⁶⁵¹ 1657. dec. 28. Borosjenő. Újlaki László Gyulai Ferenc váradi főkapitánynak. „Vas Jánost hogy kellett tartóztatnom, vártam Tisza György és Fejer Ábrahám uramékat haza az mi jó kegyelmes urunktól, kit az Isten sok esztendeig szerencsésen éltesse jó egészségben, mert hogy levelét házamban olvasták, kevés ember volt, az ki könnyezve nem hallgatta volna” MOL E 190, 30. dob., No. 7318. (A nekezdés további idézetei ugyanebből a levélből.)

azt is bánják, hogy Jenőben isszuk az Körös vizét. Mi mindaddig latrok, tolvajok leszünk üelöttük, míg Jenőben lakunk, ha mint kitudnak, azután Várad lészen az lator és tolvaj.” Az alkapitány és más jenei tisztek – köztük olyanok, akiknek családja Lippáról menekült – a legjobban attól tartottak, hogy a vár Lipppa sorsára jut: Bethlen Gábor rosszlemlékű példáját követve maga Rhédei adja át a töröknek. Haller Gábor ekkor már valószínűleg végleg lemondott jenei tevékenysége folytatásáról, amit Újlaki sem hagyott szó nélkül a váradi főkapitánynak írott levelében: „Most Haller uram innét szalonnáját, lencsáját, borsóját, kopjait is, zászlóját az mint értem elviteti, azután az mi itt marad, az többit is, oly embertől érttettem, az ki az szolgálai instructióját is látta.” Miközben az erdélyi helyzet egyre feszültebbé vált, a Haller-családban szomorú esemény történt, 1657 novemberében meghalt Haller István a szigorú apa, gyászolni pedig nem volt idő.⁶⁵²

A Partium és a székelyek állásfoglalása megpecsételte Rhédei Ferenc eredetileg is ideiglenesnek szánt uralkodói pályafutását. Az 1658 januárjában tartott medgyesi országgyűlésen Haller Gábor volt az, aki könyörgés helyett intést akart eljuttatni a támogatástól felbátorodott Rákóczinak.⁶⁵³ A névleges jenei főkapitány már csak a várat fenyegető veszedelem miatt is, a partiumiak lecsendesítésén, Rhédei megerősítésén igyekezett. Törekvése azonban nem járhatott sikerrel, mert Rákóczi a végvárok (elsősorban Borosjenő és Várad)

⁶⁵² 1657. nov. 28. Kerelőszentpál. Haller Gábor Teleki Mihálynak. TELEKI M., I. köt., p. 87. – Haller János egy Kornis Ferencnek írott leveléből kiderül, hogy az apa már 1655-ben súlyos betegségbe esett: „Az atyám ő Naga igen megbetegedett volt, kicsinke maradatt meg élete. Nátha szorult volt bele; annyira fojtogatta, hogy ha ki nem fakadott volna az hátán, az doktor mondáihoz képest fél nap alatt meg kellett volna halni. Most immár a sebet gyógyítják az hátán. Vagyon egy tenyérynnyi seb az hátán.” MTAKK, Ms. 425., III. köt, f. 1917–1919.

⁶⁵³ Teleki Mihály, a hűséges familiáris, II. Rákóczi György felszólítására szorgalmasan tájékoztatta urát a medgyesi országgyűlés menetéről, és igyekezett azt a kívánt irányba befolyásolni. „Bán uram [Barcsai Ákos] úgy voxolt, minthogy nagyságod kezében van több fegyver és pénz, Várad, Jenő, könyörögjenek Nagyságodnak, supersedeáljon még egy kevésse, ha jól nem akar, confugiáljanak Nagyságodhoz; Haller Gábor azon, hogy intsek nagyságodat, de oszttag megtorkolták, ne intsek nagyságodat, hanem könyörögjenek Nagyságodnak... Uram, én nagyságod parancsolatjátul várok, itt talám semmi dolgom nem lészen, mivel ha megértik nagyságodnak keménykedését, félek, mivel reám fenekedett Haller Gábor és Bethlen János. ... Minden emberek igen sokallják Haller uramék dolgát, de kíváltképpen Bethlen Jánosét, ugyan felettib való dolog annak cselekedeti...” 1658. jan. 13. Vöcs. Teleki Mihály II. Rákóczi Györgynek. TELEKI M., I. köt., p. 113. (Válasz II. Rákóczi György 1658. jan. 9-én, Gyalun kelt levelére. KONCZ 1894, p. 39. – Haller Gábor 1658. jan. 20-án Medgyesről küldött parancsot a beszerceieknek egy posta (vsz. Rákóczi postája) fogvatartásáról, a nála lévő levelek elkobzásáról. MOL X 1249, 466. dob., 1658/13.

fenyegetettségét sikeresen fordította a maga javára, végül pedig apja példáját követve fegyveres erővel nyomatékosította követeléseit, és a megfélemlített rendek visszahelyezték fejedelmi székébe.⁶⁵⁴ Haller Gábor, az ellenpárt több tagjához hasonlóan, kénytelen volt hitlevelet adni a fejedelemnek, hogy hozzá és fiához, Rákóczi Ferenchez, hűséges marad,⁶⁵⁵ és még szerencsésnek érezhette magát, hogy ura ennyivel megelégedett. A Rákóczi mellett mindvégig kitartó Újlaki László alkaptány pedig rövid időre nyeregben érezhette magát.⁶⁵⁶

II. Rákóczi Györgynek a hatalomba való visszatérése során a Rhédei rövid uralkodása alatt felszínre került ellentétek ideológiai tekintetben először öltöttek világos formát. A játszma szereplői már a medgyesi országgyűlés előtt és alatt egy nagy törésvonal két oldalán találták magukat, amely azonban a fejedelmek általában igen határozott hatalomgyakorlása miatt csak a válságok során mutatkozott meg. Nem véletlen, hogy Rákóczi hívei éppen Hallert és a történetíró Bethlen Jánost az ellenpárt vezérének.⁶⁵⁷ Ez a két szerencsés ember, a lengyelországi hadjárat alatt végvárában maradt jenei főkapitány és az azt sértetlenül átvészelő volt krakkói parancsnok már ekkor olyan irányvonalat képviselt, amely a török fenyegetéssel szembesülve időben és térben korlátozott horizontú politikát hirdetett. Úgy ítélték meg, hogy Erdély alávetett helyzete, a török túlereje nem teszi lehetővé az 1650-es évek aktív külpolitikájának folytatását, az önállóság (egy részének) megőrzéséért szigorúan az adott keretekhez alkalmazkodva kell fellépni. A gondolatmenetet folytatva, történelmi érvekkel erősítve rendszeresen kifejtették, hogy Erdély még soha nem járt jól a török elleni fellépéssel.⁶⁵⁸ Addig élhetett békében, amíg a „török árnyéka alatt”

⁶⁵⁴ Rákóczi az országgyűlésem megígérte a jenőieknek, hogy a várat megvédi. PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 50.; Rákóczinak a medgyesi országgyűlést követő nyugati külpolitikai tapogatózásáról. R. VÁRKONYI 1994, p. 85.

⁶⁵⁵ 1658. eleje. Haller Gábor reversalisa. MOL P 1985, 3. tétel, f. 8. – A lemondott Rhédey Ferenc hitlevele 1658. jan. 29. Medgyes MOL P 1868, 13. cs., f. 53–54.

⁶⁵⁶ Újlaki szeretne volna Rákóczit személyesen is felkeresni, de ennek az lett volna a feltétele, hogy Haller visszatérjen Jenőbe, ami nem teljesült. (A vár nem maradhatott parancsnok nélkül) 1658. febr. 3. Borosjenő, Újlaki László Teleki Mihálynak, TELEKI M., I. köt., p. 124.

⁶⁵⁷ Rákóczi 1658. febr. 7-én Kemény Jánosnak írott levele is erről számol be: MTT XXII, p. 285–287. A törökös-párt kialakulásáról: R. VÁRKONYI 1994, p. 88.

⁶⁵⁸ 1659. okt. 11. Várad. Haller Gábor a marosvásárhelyi országgyűlésnek. „Nyilván vagyon nagyságtoknál és kegyelmeteknél mind históriákból, mind némelyeknek szemmel látott és keservesen megtapasztalt példákból, valamikor ez szegény maga oltalmára elégtelen haza a török nemzetségnek eleink kötése szerént való árnyéka alatt nyugodt, boldogul folyt állapotja, ellenség

nyugodott, az „engedetlenség”, amely teologikus eszmerendszerükben egyben az Isten akaratával való szembeszegülést is jelentette (mert ő rendel minden hatalmasságot) csak pusztuláshoz vezetett.⁶⁵⁹ A zsidó-magyar sorspárhuzamot átértelmezve Erdély török alá vetettségét, vazallusi helyzetét a megtisztulást előkészítő babiloni fogsággal állították párhuzamba. A hangsúlyt az érdekérvényesítés során diplomáciai erőfeszítésekre helyezték,⁶⁶⁰ hol kevesebb, hol több méltányosságot feltételezve az oszmánokról. A körülmények kényszerét hangsúlyozó külpolitikai programjuk legvilágosabban Bethlen János *Innocentia Transylvaniae* (Erdély ártatlansága) című röpiratában nyert megfogalmazást. Úgy tűnik, hogy belpolitikai tekintetben a lengyelországihoz hasonló erős rendiség volt az eszményképük, már csak azért is, mert a párt szellemi vezérei a körülmények alakulása folytán, illetve részben saját húzódozásuk miatt, nem töltötték be a fejedelmi tiszteket. A nemesi respublica importált gondolatát sajátosan ötvözték az Aranybulla ellenállási tanával. Eszményük egy olyan, a rendek és az uralkodó hatalommegosztására épülő kormányzás, amely Erdélyben valójában sohasem létezett. Mozgalmukban a Rákócziak autoriter kormányzásával, a hatalom dinasztikus átörökítésével szembeni rejtett elégedetlenség öltött testet.⁶⁶¹ Ítéletük

lova lába határát, földét nem nyomta. Ha mikor pedig az Porta ellen fegyverkezett, vagy más nemzetségek mellé adta magát, ottan romlás, pusztulás követte, és mind addig is helyben nem állott, míg azon megbántódott török nemzetség segítsége által az igát nyakáról le nem vetette.” MOL E 190, 31. cs., 7750. sz.

⁶⁵⁹ 1659. jan. 9. Dész. Csengeri István református lelkész, Barcsai egyik udvari prédikátora II. Rákóczi Györgynek. „*Ha az nagyságod étekfogója igazán referálta nagyságodnak Bonchidán üjlesztendő napján, ott az ország gyűlése lévén, azt forgattam praedicationában, hogy: Nem szabad az Isten népének az ellen az pogányi hatalmasság ellen, kinek Isten igaz ítéletiből szövetség szerént alája vettetett, rugódozni, az mennyiben azzal való szövetségtől meghatározatott, hanem ha el akar Isten beszéde szerint (Jeremiás 27. 12–13.) veszni, azt szabván az mi mostani állapotunkra ... így szólék, lelkemre kérdetvén e felől való ítéletem, hogy <így lévén az dolog, én azzal az jó lelkem ismeretivel, mellyel az Christus jobb keze felől meg akarok állani az ítéletnek napján, merem mondani, hogy nagyságodat méltán tartja az török rebellisnek. >”* MOL E 190, 44. dob., f. 69–70. (egykorú másolat) Csengeri, a későbbi nagyenyedi professzor és II. Rákóczi György egyike a legérdekesebb kora újkori magyar politikai vitáknak.

⁶⁶⁰ 1659. okt. 19. Medgyes. II. Rákóczi György Barcsai Ákosnak írott levelében említi Bethlen János kedves mondását „*írással, nyelvvel csatázunk, nem fegyverrel.*” MOL E 190., 31. dob., No. 7757.

⁶⁶¹ 1659. okt. 5. Temesvár mellett. Barcsai Ákos II. Rákóczi Györgynek. „*írja nagyságod, az legitimus fejedelmem ellen véték, azt nem disputálok, nagyságod legitimus-é nem-é? De azt tudom, elsőben az Portán megvevők pénzen az nagyságod fejedelemségét, és úgy imponálá szegény urunk az választást, de hála Istennek egy pénzt is fejedelemségemért nem adtam. Más az: az-é az legitimus fejedelem, az mely országnak szabad választása vagy, azt az országot haereditariumjává tégye valaki, vagy az-é az legitimus, conditiók szerint választván azokkal elenkezőül igazgassa; talám jobb volna, nagyságod úgy írná „successor”, mivel nagyságod nem az*

szerint volt fejedelmük nem csak a török és Isten ellen követett el bűnt hadjárataival, de mivel mindezt a rendek felhatalmazása nélkül tette, az ország ellen is.⁶⁶² Az ország pedig jogaival élve visszavette a hatalmat a választási feltételeket megszegő fejedelemtől. (A gondolatmenetnek ezen a pontján az oszmánok kényszerítő erejű lépéseiről általában szemérmesen hallgattak.)

A másik oldalon azok sorakoztak fel, akik Erdély szűkülő anyagi és diplomáciai lehetőségeit felmérve éppen ellenkező következtetésre jutottak. A török fenyegetés árnyékában, az erdélyi állam teljes beolvasztásától félve nem láttak más kiutat, mint a külpolitikai mozgástér növelését (akár a fegyveres konfliktust is vállalva) szélsőséges esetben az Oszmán Birodalom fennhatósága alóli függetlenedést. Rákóczi úgy gondolta, hogy a kedvezőtlen fejlemények a török egyre önkényesebb lépéseiből, a birodalom politikájának Erdély számára kedvezőtlen változásából fakadnak, és nem az „engedély nélküli” hadjáratokból. (Az oszmánok ugyanis a lengyelországi mellett egyre gyakrabban emlegették az 1653-as moldvai és az 1655-ös havasalföldi hadjáratot is.) Erősen megkérdőjelezhető állítása szerint a török egyik esetben sem tiltotta a beavatkozástól, és akcióira a rendek is áldásukat adták.⁶⁶³

ország szabadsága szerént lött, az lévén az szabadság, meghalván az egyik fejedelem, az kit az haza akar, azt válasszon.” MOL E 190, 44. dob., f. 90–92.

⁶⁶² Barcsai Ákos kezdetben még nem nyilatkozott ilyen egyértelműen, 1657. dec. 16-án Gyulafehérvárról kelt levelében, amelyet Csulai Györggyel közösen írt II. Rákóczi Györgynek, még közös felelősségről beszél. II. Rákóczi György levelében amellet érvelt, hogy a török nagy kívánságai nem az ő fejedelemsége alatt jöttek, de ez szerintük nem fontos „*mivel az vétkei, az kit ők annak tartnak, együtt cselekedtük...*” „*Ez megdühödt ellenünk való haragot Moldva, Havasafölde kezdette szerzeni, az Lengyelországban való menetel és nemzetünk esete fakasztotta ki...*” MOL E 190, 30. dob., No. 7216.

⁶⁶³ 1659. jan. 12. Szatmár. II. Rákóczi György Csengeri István református prédikátornak „*Porta és kötelességünk ellen nem cselekedtünk. A athnaméban nincs, erdélyi fejedelem ellenségét meg ne keresesse, conditióknk közt is az van: Egy keresztyén ország ellen is ok nélkül s tanács híre nélkül fegyvert nem fogunk. Lengyelországrra ha mentünk, tanács hírivel mentünk, Porta ellen sem cselekedtünk, mert athnaméban tilalma nem volt. Moldovára hogy mentünk, az Isten soha ne üdvözítse lelkünket, ha nem csak tanácsok, de még nem tanács renden lévő fűispánok, tisztek is nem consentiáltak, sőt azon esztendei, vagy azelőtt valóban ország articulusban írta, ha az moldovai vajda elfoglalta határt nem restitválja, fegyverrel is visszavegyük. Azonkívül is nyilvánvaló volt az ország ellen igyekezeti Lupulnak, nem tanácsos volt-é praevenire quam praeveniri? Havasali vajdát, boérokot megsegítsük, az ország hiti tartotta, az ország végezte, kit kérjen lelkére, Barcsai, Haller Gábor, Petki István, Bethlen János, Lázár György, Bánffy Zsigmond, György uramékat, meg nem tagadhatják, sőt akkor fűvezér Ipsir pasa akaratjából is, Sciaus silistriaei pasa sollicitált, arról való levelek, bizonyságok megvannak.*” MOL E 190, 44. dob., f. 70–71. (egykorú másolat) Veress nagy okmánytárában csak a szöveg egy része szerepel, és téves, szeptember 12-i keltezéssel. DPI X., p. 333–334. – Csengeri István 1659. jan. 15-én Désen kelt válaszában ezzel szemben a kényszert vagy legalábbis a félretájékoztatást látja a tanácsurak

A Rákóczi-párt számára a karizmatikus, Istentől rendelt vezető ideológiája a fejedelem személyében már adott volt, fő kohéziós erejét pedig a familiaritásnak a békeévekben megszőtt sűrű hálója adta. A partiumi katonák (például Gyulai Ferenc vagy Teleki Mihály) valószínűleg nem csak egzisztenciájukat féltve maradtak a Lengyelországban leszerelt fejedelem mellett, hanem mert tapasztalataik nyomán inkább hittek a fegyveres küzdelem hatásosságában, a fejedelemével közös sorsban, mint a tárgyalásokéban. A katolikus főurakat, így például Petki Istvánt vagy Lázár Istvánt más megfontolások is vezérelték, a Habsburgokhoz való későbbi óvatos közeledést helyeselve, azaz részben felekezeti indíttatásból kerültek II. Rákóczi György oldalára.⁶⁶⁴

A két párt retorikájának elemei 1658-tól 1663-ig szinte teljesen változatlanok maradtak: A Rákóczi majd Kemény János vezette politikai csoportosulás tagjai Barcsai Ákos illetve Apafi Mihály híveit némi leegyszerűsítéssel törökösnek nevezték, arra utalva, hogy az ellenfél elárulja a kereszténység közös ügyét (morális érv),⁶⁶⁵ és mindamelllett naívan megbízik az oszmánokban. (gyakorlati érv) Személy szerint Bethlen Jánost és Haller Gábort gyakran vádolták árulással, fejedelmi aspirációkkal. Pozitív programként pedig egyfajta nemzeti gondolat („igaz Magyarság”) mellett és azzal összekapcsolva a törökellenes küzdelemnek a 15. században kialakult összeurópai eszméjét emelték a magasba.⁶⁶⁶ Míg az utóbbi, legalább is elvi téren, jó alapot nyújtott a bécsi diplomáciai tárgyalásokhoz is, addig az előbbi a magyarországi rendi ellenzék terveihez és szemléletéhez

beleegyezésének háttáerében. uo. f. 72.

⁶⁶⁴ A katolikus főurak Rákóczihoz csatlakozott csoportját, különösen Lázár István kapcsán Magyari András jellemezte. MAGYARI 1998, p. 319–321.

⁶⁶⁵ 1659. jan. 5. Szatmár. II. Rákóczi György Csengeri István református prédikátornak „*Annál is inkább csudásabb, majd hihetetlen, keresztyén ember és magyar, pap, keresztyén vérontásra s magyar vér fogyattatására szabadságot ad...*” f. 69. (egykorú másolat)

⁶⁶⁶ A 17. századi magyar politikai irodalomban megmutatkozó a törökellenes küzdelemben és a Habsburgokkal szembeni rendi ellenállásban kikristályosodott korai nemzettudatról: R. VÁRKONYI 1978, p. 323–392. – II. Rákóczi György körlevele 1658. ápr. 16. Gyulafehérvár „*Országul romlásunkra, mely felgerjedett haragja legyen hatalmas török császárnak, kegyelmek hírekből érthette, kik szándékban ha előmehetnek, Isten büntetésünkre szabályok élet reánk bocsátja. ... Magyarok, Keresztények vagyunk, tudván az feltett szándékát nem csak reánk, kegyelmekre is. Kereszténységünk, igaz Magyarságunk kívánja, értésére adnók kegyelmeknek.*” Koncz 1894, p. 40. – A törökös párt meglehetősen szkeptikusan viszonyult a török elleni harc lehetőségéhez. pl. 1659. máj. 30. Szászsebes. Az országgyűlés II. Rákóczi Györgynek „*Az régi magyaroknak vitézi hírét az mint nagyságod emlegeti, ugyan is az jó hírnek emlékezetinél több reánk seprejére alig maradt.*” MOL E 190, 44. dob., f. 80.

kapcsolódott. Rákóczi azt a Bocskaitól örökölt gondolatot is hangoztatta, hogy a magyar rendek cselekvési szabadsága az önálló Erdély fennmaradásán múlik.⁶⁶⁷

A másik párt ezzel szemben azt vetette Rákócziék szemére, hogy a realitásoktól elrugaszkodott, felelőtlen politikájukkal a „végső veszedelembé” sodorják a fejedelemséget, és pusztulásba a magyar nemzetet. Olykor Rákóczi szövetségi tapogatózásai kapcsán a „törökös” kifejezés funkcionális ellenpárját, az *austriacus* szót is bevetették. A belháború révén létrejött állapotot mindkét csoport az „egyenetlenség” szóval illette, és az események értékelése során, eltérő előjellel, de mindkét oldalon sűrűn hivatkoztak a predestinációra. Az ideológiai küzdelemben pedig előszeretettel merítettek a Bibliából, különösen az Ószövetségből.⁶⁶⁸ Kölcsönös vádként rendszeresen elhangzott a *privatum*, az önös haszon keresése, amelyet szembeállítottak az igazi államférfihoz méltó, csak a *publicumot* a közérdeket követő magatartással.⁶⁶⁹ Ennek megfelelően minden fejedelem, lett légyen akár törökös, akár a kereszténység bajnoka „a nemes ország

⁶⁶⁷ 1658. márc. 27. Gyulafehérvár. II. Rákóczi György Wesselényi Ferenc Kövér Gábor által elküldött állásfoglalására „*Tudnivaló dolog, addig böcsültetik az magyar, tartatik annak szabadsága, míg Erdély épen, és benne virtuosus fejedelem uralkodik. Mert ha ez romol, vagy idegen nemzet üli meg, téteti az magyar világ Morvára, Slesiára. Gyanús is (ha nálunk nem is) az német segítség ez hazának, fél annak appressiójátúl, sapienti sat. ... Megvalljuk, mint igaz magyar, az pogányt nem szeretjük, az magyar nemzetnek ő lévén rontója, születésivel is hozza az igaz magyar vér annak gyűlölségét, kívánnók romlását, ha valaki, mi sóhajtvá várnók, lenne az idő mi éltünkben, de ha az Isten alá vetett, csak tartana szabadságunkban, fegyvere élit ne köszörülné ellenünk, jobb időktől várnánk.*” Rákóczi hosszú fejtegetése, és Wesselényi erre adott újabb állásfoglalása egyike a 17. századi magyar politika alapvető fontosságú szövegeinek. MOL X 89, 4735. tekeres (93. cs.), No. 9552.

⁶⁶⁸ 1659. aug. 14. Munkács. Lorántffy Zsuzsanna Medgyesi Pálnak. – egy Barsait támogató prédikátor levelére reagálva: Barsai „*Igazán térszen hasonlatosságot Erdély és Magyarország romlásáról való kérdésben, magát összevetvén fáráó szolgájával, mivel az mint elkezdte Barsai uram, ha Isten meg nem gátolja, mint fáráó magunk és fiunk ellen oly keménységgel van; ki miként Júdás Christusát elárulván, ő is az urát (nem tőlünk való okadattatásért, mert jónál egyebet nem vött, tudják sok idegen nemzetek is, mint tartottuk házunkban) magának uraságot vadászott, ám úgy járánk véle, valamint Roboám, Salamon fia Jeroboámmal, maga szolgájával, ki a tíz nemzetséget elszakasztotta tőle.*” MOL E 190, 31. dob., No. 7625.

⁶⁶⁹ Egy, a retorikai harc több jellegzetes elemés is fevonultató példa a viszály kezdetéről: II. Rákóczi György instrukciója Teleki Mihálynak 1658. jan. 9. Gyalu „*Bethlen János ha mit kezdene szólani, nincs periculumban. Jenő dolga Haller uramé, torkolják meg, mondják meg ugyan is „az ti tanácstok veszítette hazánk szabadságát, magatok privatumát előmenetelit nézitek, nem az haza megmaradását, uratokhoz, jó fejedelmekhez való hűséget. Ti akarnátok fejedelmek lenni? Hiában, átkozott Magyarhaza fia, ki Rákóczi György kegyelmes urunk mellől eláll!*” Csak bátran szóljon...” KONCZ 1894, p. 39. – 1659. okt. 5. Temesvár mellett. Barsai Ákos II. Rákóczi Györgynek „*...ne az maga privatumát, az publicumot kövesse, mert Isten megveri nagyságodat, jobb nagyságodnak szennyvedni és annak az országnak pihenést ennyi romlás után venni, elégedjék meg nagyságod talám huszonhárom esztendőttől fogván való nem mellyesztésével, hanem nyüzásával, úgy várhatja Istennek áldását...*” MOL E 190, 44. dob., f. 91.

akaratából” és nem saját kezdeményezésre, nem hatalmat megragadva, hanem gondot felvállalva, terhes kötelességet teljesítve kezdte meg uralkodását.⁶⁷⁰ Ha a két párt nem is rendelkezett mindig határozott körvonalakkal, szilárd magvukon belül a politikai programot leképező jellegzetes nyelvhasználati egységesülés figyelhető meg. Tipikus példája ennek a sajátos „*elébbi fejedelem*” szókapcsolat, amelyet 1658-tól Barcsai hívei alkalmaztak II. Rákóczi Györgyre, és később Apafi emberei is Kemény Jánosra,⁶⁷¹ azt kifejezve ezzel, hogy a két, a címre párhuzamosan igényt tartó személy közül saját urukat tekintik a legitimnek. („*mostani fejedelem*”) A másik oldalon pedig a gúnyos „*bölcsek*” kifejezést lehetne említeni, amelyet Rákóczi hívei 1657–58 fordulóján meglehetősen egyöntetűen alkalmaztak a Bethlen János – Haller Gábor párosra.⁶⁷²

Haller Gábor, ellenvéleményét átmenetileg tompítva, azaz számot vetve a lehetőségekkel a medgyesi országgyűlés után is Rákóczi udvarában maradt, és csak február végén távozhattott. 1658. február 25-én már Kerelószentpárról, testvére kastélyából írt a fejedelemnek, és arra figyelmeztette, hogy a székelyek és a vármegyék nem fognak segítségére sietni, ha a török Jenő ellen vonul.⁶⁷³ „... *igyekezzék Nagyságod, különben igen meg fog Nagyságod az emberekben csalatkozni, akkor midőn ingyen sem reménylene. Lehetnek olyak is, kegyelmes uram, kik az dolog előtt csak biztatják Nagyságodat, kiktől az szükségnek idején féltem Nagyságodat ... nagyságodnak alázatosan könyörgök, igaz indulatból írt tökéletes írásomat gonoszra ne magyarázza, tudván azt, boldogtalan fejedelmek azok, kik előtt igazat mondani tilalmas, avagy veszedelmes.*” Haller jóslata később be is teljesedett. Bár már márciusban tudni lehetett, hogy a török nem nyugszik bele a változásba, valóban megindul Erdély ellen, és Rákóczi már ekkor tisztában

⁶⁷⁰ 1659. okt. 3. II. Rákóczi György váradi híveinek „*Mi nekünk kedvünk ellen lett többire ez haza bajos rendetlenségbe hozott gondját felvennünk: de mivel Istennek, hazánknak tartozunk mint magunk nyugodalmának többel: követnünk kellett az nemes ország akaratját.*” KONCZ 1894, p. 45.

⁶⁷¹ pl. Cseghezi Tamás Apafi Mihálynak. 1661. dec. 20. Bágyon. MOL X 1892, 11694. teleres, 1 cím (a levélírók betűrendjében) Egyedi István Apafi Mihálynak 1661. dec. 9. uo. 2. cím „*mostan itt az hírek úgy folynak, hogy elébbi méltóságos fejedelem őnagysága minden okvetetlen be akar indulni hadaival együtt, maga őnagysága Felsőbányán volt az elmúlt héten.*”

⁶⁷² pl. 1658. jan. 1. Várad. Gyulai Ferenc II. Rákóczi Györgynek. MOL E 190, 30. dob., No. 4799.; 1658. jan. 13. Vöcs. Teleki Mihály II. Rákóczi Györgynek a medgyesi országgyűlés kapcsán. „*Én úgy veszem eszemben, Rhédei uramnak kedve volna az fejedelemséghez, mivel az embereket jártatá is, voxoljanak az bölcsek után.*” TELEKI M., I. köt., p. 113

⁶⁷³ 1658. febr. 25. Kerelószentpál. Haller Gábor II. Rákóczi Györgynek. EOE XI., p. 361–362.

volt a támadás várható irányaival és méretével, nem fontolgatta lemondását. Abban reménykedett, hogy I. Lipóttól katonai és diplomáciai segítséget kap, de elképzelése a császárválasztás előtti kényes szituációban illúziónak bizonyult.⁶⁷⁴ Rákóczi Jenő átadásával kapcsolatban az áprilisi gyulafehérvári országgyűléssel külön határozatot hozatott: *„jenei atyánkfiái megtalálására, végeztük egész országul, három nemzetül, hogy ha ki Jenő várát vidékivel, sőt szegény hazánkban akármely véghelyét is, akármilyen szín és praetextus alatt ez hazától elidegenítené, és pogány kézbe ejtené, sőt eddig is elígerte volna ... eo factum in perpetuum proscribáltassék, és mind maga s mind maradéki átkozottak legyenek.”*⁶⁷⁵ Ő maga pedig még korábban ünnepélyesen megesküdött arra, hogy „Jenőért mezejének egyik bokrát vérével megfesti.”⁶⁷⁶ A májusi országgyűlésre megérkeztek a szultán és a szomszédos beglerbégek követei, akik határozottan követelték II. Rákóczi György letételét és Rhédei Ferenc visszahelyezését. Az országgyűlés megingott, de végül mégis a régi-új fejedelem megtartása mellett döntött.

Az első török támadásra nem kellett sokáig várni, Kenán budai beglerbég már május 21-én megjelent Gyula mellett. A hírré a fejedelem hadfelkelést hirdetett és az összpontosítás helyéül a Bihar megyei Jánosdot (Szalontához közel) jelölte ki.⁶⁷⁷ Távollétében helytartóvá Barcsai Ákost, Petki Istvánt, és Hermann Mihályt nevezte ki. Szalárdi Jánostól tudjuk, hogy a fejedelem és fizetett hadai június 23-

⁶⁷⁴ Rákóczi ellenállásra készülve, és Lipót német király segítségével reménykedve küldte el március 27-én Kövér Gábort Frankfurt am Mainba, hogy az szövetségi tárgyalásokat folytasson Lipóttal. (A követ még útközben találta Lipótot.) Az utasításban az is szerepelt, hogyha az erdélyiek Jenőt török kézbe akarnák adni, Rákóczi azt át fogja adni a császáriaknak, valamint a fejedelem 1500 muskétást kért. EOE XI. p. 273–274; 385–392.; 1658. márc. 3. Bischofsheim. I. Lipót biztató, de formális levele Rákóczinak Kövér Gábor megérkezése után. MOL E 190, 44. dob., f. 25–26. Wesselényi Ferenc nádor és II. Rákóczi György Kövér közvetítésével létrejött üzenetváltásához: MOL X 89, 4735. tekercs (93. cs.), No. 9552.– .R. VÁRKONYI 1978, p. 161–165. ÁGOSTON – OBORNI 2000, p. 194

⁶⁷⁵ EOE XI., p. 371.

⁶⁷⁶ *„kiknek mezeinek bokrát hogy vérével megfestendő volna, nem csak egyszer ígírte volna...”* SZALÁRDI J., p. 430. – 1658. márc. 27. Gyulafehérvár II Rákóczi György Wesselényi Ferencnek „... hitőt mondottunk, Jenőért mezejének egyik bokrát vérünkkel megfestjük.” MOL X 89., 4735. tekercs (93. cs.), No. 9552. p. 6. Rákóczi komolyan felvetette annak a lehetőségét, hogy a Magyar Királyságból kérjen segítséget (német „muskatérosokat”) Jenő védelmére. Ezek a gyalogok Szendrőben állomásoznának, és szükség esetén gyorsan átvonulnának a fenyegetett erősgbe. Wesselényi a tervet megvalósíthatónak tartotta, mégpedig úgy, hogy a németeket a vár külső palánkjában helyeznék el. Ha az az erdélyi rendek a török elvonulása után nem akarnák védelmezni Jenőt, a németek elfoglalhatnák az addigi csaptok helyét a belső várban.

⁶⁷⁷ B. SZABÓ 2001, p. 244–246.

án érkeztek meg a táborba, június 28-án indult meg az egyesült sereg a Marosmenti török végvárak felé. A hitlevél ellenére a biztonság kedvéért magával vitte a rendi ellenzék főembereit, Haller Gábort és Bethlen Jánost is.⁶⁷⁸ Haller egy Teleki Mihálynak írott levelében azt írja, hogy Rákóczi először jánosdi táborig rendelte őket jönni, majd az indulás után azt kérte, hogy még egy napig kísérik el. A biztonságos helyektől messzire távolodva pedig már Hallernek sem volt kedve visszatérni.⁶⁷⁹ A lényeg azonban a megfogalmazástól függetlenül egyértelmű: a fejedelem kényszerítette a két főurat az útra. A hadakozás jól indult: az aradi török palánk július 4-i felgyújtása után egy nappal Rákóczi vereséget mért a budai beglerbég csapataira.

Augusztusban azonban már maga a tatár kán, IV. Mehmed Giráj és Köprülü Mehmed nagyvezír érkezett. Haller még július közepén visszatérhetett Erdélybe, és valószínűleg jelen volt az augusztus eleji, Rákóczi távollétében megtartott gyulafehérvári országgyűlésen is. Nevét azonban nem említik azok között, akik a kataklizma elkerülése érdekében lemondásra akarták bírni a fejedelmet.⁶⁸⁰ Augusztus 12-én Haller Kerelöszentpálról, öccsének Jánosnak viszonylag biztonságos kastélyából írt levelet Teleki Mihálynak,⁶⁸¹ és – talán a Bodzaszorosnál történtek hatására⁶⁸² – egészen borúlátóan nyilatkozott Erdély kilátásairól: „...sohut semmi hadak fenn nincsenek, hanem kiki magára visel gondot. Nincs is ki mellé és hová gyűlhessünk, csak veszett állapotunk, ha Isten rajtunk nem könyörül és szabadulásunkban utat nem mutat.” Leírása meglepően összecseng azzal az újkeletű elmélettel, amely az erdélyi lakosság és közigazgatás

⁶⁷⁸ „És azonnal júniusnak elein a tanácsurak Haller Gábort, Bethlen Jánost melléje vivén, minden fizatett hadaival a Kaján útján Belényes felé az országból kiment vala.” SZALÁRDI J., p. 409.; KÖSA 1940, p. 153.

⁶⁷⁹ 1658. jún. 29. Tötteleki tábor. Haller Gábor Teleki Mihálynak. TELEKI M., I. köt., p. 218–219. A levéllel kapcsolatban éppen a címzett személye miatt komolyan felmerül, hogy Haller szándékosan szépít kényszerű útjukat illetően.

⁶⁸⁰ A fejedelemhez e tárgyban menesztett küldöttség tagjai: Bethlen János, Csulai György püspök, Hidvégi Nemes János és a beszercei jegyző voltak. A követeket Rákóczi augusztus 8-án Tasnádon fogadta, és a lemondásra vonatkozó kérést elutasította, mondván, hogy már az sem segíthetne. EOE XI., p. 408–409.; B. SZABÓ 2001, p. 249.

⁶⁸¹ 1658. aug. 12. Kerelöszentpál. Haller Gábor Teleki Mihálynak. TELEKI M., I. köt., p. 243–244.

⁶⁸² A tatárok előörsekként feltűnő havasalföldi csapatok már augusztus 7-én megszállták a szorost védő sáncot, és ezzel ellenőrzésük alá vonták az útvonalat. B. SZABÓ 2001, p. 250–251. Az ellenség dolgát megkönnyítette, hogy Mikes Kelemen július végén – valószínűleg a budai vezír által megtévesztett Barcsai szavainak hitelt adva – feloszlatta a határ őrzésére rendelt hadat. B. SZABÓ 2006, p. 208.

1658-as pszichológiai összeomlásáról napvilágot látott.⁶⁸³ A béke évtizedei alatt a háborútól elszokott lakosság mintegy természeti csapásként fogadta a támadást, és nem is gondolt ellenállásra. Úgy tűnik, hogy Haller Gábor Marosszék központtal megpróbálta regionális ellenállást szervezni, ám a Marosvásárhelyen tartott tanácskozás a tatárok közeledésének hírére augusztus 23-án eredmény nélkül feloszlott.⁶⁸⁴

A három helytartó által összehívott nagysinki országgyűlés lehetőség hiányában ellenállásra már komolyan nem gondolhatott. A gyűlésen Rákóczi ellenlábasai közül Bethlen János és Lázár György is megjelent. Johann Lutsch szebeni királybíró naplója alapján tudjuk, hogy nehéz vívódás után, augusztus 20-án, valószínűleg a tatár betörés hírére jutottak érdemi döntésre.⁶⁸⁵ Miközben a tatárok végigdúlták Erdélyt, elpusztítva a fejedelmi székvárost, Gyulafehérvárt is, a tanácskozás résztvevői elhatározták, hogy az ország megmentésére követséget küldenek az éppen Borosjenő felé közelítő Köprülü Mehmed nagyvezírhez.⁶⁸⁶ Azon a napon, szeptember 2-án, amikor a küldöttek, Johann Lutsch, Daniel Ferenc és Barcsai Ákos Déváról elindultak,⁶⁸⁷ Borosjenő őrsege szabad elvonulás fejében harc nélkül feladta a várat.⁶⁸⁸ Hiába intette és bátorította korábban Rákóczi Újlaki Lászlót és fegyelmetlen tisztjeit, pszichikailag készületlenül fogadták az

⁶⁸³ B. SZABÓ 2006. különösen p. 211–218.

⁶⁸⁴ B. SZABÓ 2001, p. 257.

⁶⁸⁵ DFGS, I. köt., 289–291. Barcsai csak hosszas rábeszélés után vállalta el a követség vezetését.

⁶⁸⁶ A felvonuló török főszeregben ott volt Panajot főtolmács is, aki már 1658. aug. 11-én Spantovból (Ma Călărași megye, Románia – az Al-Duna mellett) arra szólította fel Barcsai Ákost, hogy a várható értelmetlen pusztítás elkerülése érdekében vegye fel a kapcsolatot a nagyvezírral. (Ezen túl egy bizonyos, de nem nevesített kérdésben, amely akár a bán fejedelemsége is lehetett, határozott választ követelt.) MOL E 190, 44. dob., f. 60–61. – II. Rákóczi György már ekkor fejedelmi apspirációkkal gyanúsította meg Barcsait, családja neveltjét. 1658. aug. 28. Déva. Barcsai Ákos II. Rákóczi Györgynek. MOL E 190, 30. dob., No. 7249.

⁶⁸⁷ Lutsch még 1658. augusztus 22-én kapott levelet Barcsaitól, hogy a megbeszélteknek megfelelően menjen Dévára. Állítása szerint indulásában az is szerepet játszott, hogy a nagyvezírtől levél érkezett, amelyben kifejezetten követelte, hogy bizonyos urak, köztük Lutsch hozzá menjenek. DFGS, I. köt, p. 291.

⁶⁸⁸ Köprülü Mehmed eredeti magyar nyelvű menlevele a kivonuló jenei várőrség számára „mivelhogy vég Borosjenő várát az benne lévő főkapitányok, úgy mint magyar és német és svéciai nemzetekkel együtt az várat hatalmas császárukknak megadták, mely községeknek okaiért mink is kegyelmességet mutatók, és minden portékájukat, marhájukat és jószágukat kivihetjék [!] és az derekukon viselt kardjukat is puskájukat is elvihetik...” MOL P 664, 4. cs. f. 64. – Jenő elvesztése az Innocentia Transylvaniae-ben, Bethlen János röpiratában is kiemelt helyen szerepel. TANKA – OSTILARIUS 1989, p. 140

ellenséget.⁶⁸⁹ Maga a kapitány a döntő napokban betegen feküdt. Szalárdi ennek ellenére őt is felelősként nevezi meg a védelmi előkészületek elhanyagolása miatt, különösen mert a nagyvezír érkezése előtt „a sok jó vitézlő népnek” (valószínűleg csak a borosjenei nemességnek) megengedte, hogy családjukkal szabadon távozzanak – így a helyőrség az erősítések (német és svéd gyalogosok) érkezése ellenére is megfogytakozott.⁶⁹⁰ Az iméntiek fényében már világos, hogy miért kért Újlaki az utolsó héten kétségbeesetten újabb katonákat.

Semmiképpen sem vitatható azonban: hogy ha a maradék katonaság kitart, a fejedelemség második legnagyobb erőssége a nagyvezír seregét is képes lett volna hosszú ideig feltartani.⁶⁹¹ Érthető, hogy a Barcsai-féle követség tagjai alig akarták elhinni a hírt,⁶⁹² és az is, hogy Rákóczi később a kezébe került jenei főtiszteket lenyakasztatta. Thúri Mihály zarándi alispán is alig kerülte el a váradi kivégzést. Az egészen a döntő pillanatig elszántságát hangoztató jenei őrség döntése nyomán a Haller által szorgalmasan felépített, csaknem kész erősség a nagyvezír kezére került, és ezzel nem csak Rákóczi halogató haditerve omlott össze,⁶⁹³ hanem az Erdélyi Fejedelemség egész délnyugati határvédelmi rendszere is: az a rendszer, amely a legfontosabb bástya, Várad mellett minden szervezési gyengeség ellenére lehetővé tette a 17. századi erdélyi „aranykor” viszonylagos diplomáciai

⁶⁸⁹ SZALÁRDI J., p. 428–431., 434–435. – II. Rákóczi György Újlaki Lászlónak 1658. aug. 30. Debrecen: „...csak bátran legyetek, bizony megsegítünk, az hatalmas istenért híreketek ne gyaláztassátok, tractára ne menjetek, jobb becsületekért meghalnotok, ha úgy kellene is, jó hírrel, de bizony megsegítünk.” KONCZ 1894, p. 42. A levélből nem csak az derül ki, hogy Rákóczi Magyarországról akart erősítést (németeket) bejuttatni a várba, de az is hogy Újlaki intézkedéseit sok tekintetben elkésettnek tartja.

⁶⁹⁰ „Járulván ehhez, hogy az kapitány is, Újlaki László, vér miatt betegségbe esett volna, azki mind nagyobb, hogy a sok jó vitézlő népnek java, színe, valaki háza népével elmenni akart volna, békével bocsáttatott volna...” SZALÁRDI J., p. 431. és ugyanerről p. 428–429.

⁶⁹¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy B. Szabó Jánosnak a várőrség létszámára vonatkozó becslése (kb. 1000 fő) erősen túlzó. B. SZABÓ 2006, p. 214–215. Szalárdi kifejezetten azt írja, hogy Újlaki László engedékenysége folytán csak 450 védő maradt a vár védelmére. SZALÁRDI J., p. 431. – A nagyvezír az Abaza Haszán pasa vezette anatóliai dzseláli-felkelés miatt nem is engedhetett meg volna magának egy hosszú ostromot. PAPP 1991, p. 23.

⁶⁹² 1658. szept. 3. A követek Hüszejn facsádi agától megtudják Borosjenő elesét „jőve hozzánk az felül említett aga, és az boros jenei állapotot hozván elő, több szók között monda, nem csudálom az jenei állapotot, hogy könnyet meglött, mivel az jenei vitézek inkább mind török földről szökött rác és oláh jobbágyságból állottak.” NÉMETH 1996, p. 68.

⁶⁹³ B. Szabó János megalapozottnak tűnő véleménye szerint a nagyvezír serege korántsem volt akkora, mint azt korábban becsülték, és ha a jenei vár kitart, a hadszíntérre későn, nyár végén megérkezett nagyvezírnek vissza kellett volna fordulnia, míg Rákóczi szinte teljes épségben meg tudta volna őrizni Jenőhöz közel állomásozó főerőit. B. SZABÓ 2001, p. 266–267.

önállóságát. A jenői vár erejét és kedvező fekvését felmérve a temesvári beglerbég hamarosan ide tette át székhelyét,⁶⁹⁴ a gondos fundálást pedig elfelejtette megköszönni az egykori jenei kapitánynak.⁶⁹⁵

7. Egy töredelmes bűnös – mentalitástörténeti elemzés

7.1. Biblia és bor

A kor szokványos erdélyi nemesi naplóival ellentétben Haller Gábornál számos olyan bejegyzést találunk, amely írója lelkivilágáról árulkodik. A fiatal főúr, mint újdonsült református, láthatólag igen komolyan gyakorolta hitét. Az egyszerű vasárnapokat ugyan nem jegyezte fel naplójába, de a nagy ünnepeket, úrvacsorás istentiszteleteket igen. A szent jegyekkel való élést igen komolyan vette, 1641-ben a húsvéti úrvacsorára böjttel, absztinenciával, valamint Dávid bűnbánati zsoltárainak és a közgyónásnak naponkénti elmondásával készült. Vallásgyakorlatának szerves részét képezte a mindennapi imádság is.⁶⁹⁶ A rendszeres bibliaolvasás valószínűleg ugyancsak áttérése után, a fejedelmi udvarban vált szokásává. Bár Péter Katalin kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy a megerősödött protestantizmus (különösen a kálvinizmus) korántsem hirdette a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját töretlen meggyőződéssel, de egy szűkebb társadalmi rétegben, a 17. század erdélyi és magyarországi protestáns arisztokratáinak körében mégis gyakran forgatták a Szentírást, amely fontos elemét képezte egy személyes jellegű vallásosságnak.⁶⁹⁷ Haller leideni

⁶⁹⁴ Egy forrásban már 1660-ban jenői vilájet néven szerepel a korábbi temesvári vilájet. 1684-ig a tartomány kormányzói hol Temesvárott, hol Borosjenőn tartották udvarukat. Ettől kezdve pedig Jenő lett a kizárólagos székhely, egészen a vár 1693-as visszafoglalásáig. FODOR 2001, p. 280–281.

⁶⁹⁵ Szalárdi külön hangsúlyozza, hogy a nagy fáradtsággal kiépített erősséget mintegy odaajándékozták a töröknek. „*De jaj, ó, nagy Isten! hogy im édes nemzetünknek ennyi sok véres verítékjével, sok költségével való nagy munkája mind csak a hatalmas idegen nemzet javára és gyönyörűségére mint esék!*” SZALÁRDI J., p. 320.

⁶⁹⁶ Haller vallásosságának mintáját valószínűleg a fejedelmi udvar napirendjében kell keresnünk. Rákóczi György főbejárójának adott utasításában sok ilyen pont van. „*[17] Minden estve, reggel, minekelőtte lefeküsznek, reggel pedig felkelnek s öltöznek, imádkozván, elsőben reggel, valahol az alkalmatosság, úti szállóhelyeinknek alkalmatossága engedi, elkezdvén az Mojses könyvén, egy közülük az Bibliából olvasson el mindnyájoknak jelenlétekbe két caputot, azután egy szép imádságot, az reggeli és estveli időhöz képest illendőt, felszóval, térden állva olvasson el, s ők is úgy mondván utána, azután az melyik időhöz mi léssen alkalmas, azt vigyék végben.*” KOLTAI 2001, p. 92.

⁶⁹⁷ Péter Katalin arra is felhívta a figyelmet, hogy a hazai kálvinista prédikátorok a felekezet nyugati forrásától, Kálvin és követői tanításaitól eltérően egészen sokáig hangoztatták a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját, de a gyakorlat mégis azt mutatja, hogy nem vették

tartózkodása alatt írja le először, hogy elkezdte olvasni a Bibliát, és ezt további hét hasonló bejegyzés követi, nagyjából egyenletes időközönként. A legtöbb esetben nem egészen egy év alatt végigolvasta az Ó- és Újszövetséget. A haladási sebesség tekintetében szerencsére rendelkezünk egészen közeli összehasonlítási alappal: I. Rákóczi Györgynek több olyan Bibliáját is ismerjük, amelybe rigorózus pontossággal feljegyezte, hogy mikor végzett a Szentírás egy-egy könyvével, azaz éppen fordítva gondolkozott, mint a naplóíró. Míg a fejedelem 1618–19-ben egy év alatt elolvasta a Bibliát, ugyanerre a húszas években már több mint négy esztendő kellett.⁶⁹⁸ Ha megnézzük, hogy a megfelelő bibliai könyvek hány fejezetből állnak, kiderül, hogy az utóbbi esetben naponta egy-két résszel végzett.⁶⁹⁹ Haller kezdetben valószínűleg korántsem jegyzett fel minden alkalmat, amikor nekifogott a Biblia olvasásának. 1632-ben, amikor először feltűnik ez a szokása, már újólá olvassa a szentírást, igaz valószínű, hogy az első ciklus részben a napló időhatárain kívül esik. Teljesen igazolja azonban gyanúkat, hogy 1638. márciusában tizenkettedjére fogott neki a Bibliának, így előtte – ha a naplóíró jól emlékezett – tizenegy alkalomnak kellett lennie. Ez azt jelenti, hogy az áttérése utáni években átlagosan 8-9 hónap alatt olvasta el a teljes szentírást, ami nagyjából megfelel későbbi tempójának. Pontos számításokat ugyan nem végeztem, de az említett Rákóczi-bibliák könyvekre lebontott adatait felhasználva kiderül, hogy Haller legalább napi 6–7 részt olvasott el, tehát sokkal sietősebben haladt, mint Rákóczi.

Haller azonban nem csak azt írta le, hogy mikor úrvacsorázott, és hogy mikor kezdett „újólá” a Biblia olvasásához, hanem nagy bűnét sem hallgatta el:

igazán komolyan az egyetemes papság elvét, és a magyar nyelven megjelent részleges és teljes bibliafordítások nagy (fizikai) mérete is éppen ellentétes tendenciát jelez. (A bibliákat lelkészek és nem a gyülekezet tagjainak használatára szánták.) PÉTER 1995

⁶⁹⁸ Rákóczinak három ilyen annotált Bibliáját is ismerjük. A legérdekesebb példányt a Ráday Könyvtár őrzi. Ez az 1621–1632 évekre vonatkozóan tartalmaz bejegyzéseket. MONOK 1996, p. 170–182. Egy példa a bejegyzésre: „[Példabeszédek könyve után] *Anno 1622. die 10 Nouembris az en keg(iel)mes istenemnek engedelmeboel vegeztem el ez koeninek olvasat Patakon estve 8 es 9 óra keozot kiert legien aldat az eo niag neve mind eoreokeon eoreoke Amen Amen Amen.*” uo, p. 177. A bejegyzésekből az is kiderül, hogy Rákóczi vagy délben vagy este felé olvasta a szentírást. Valószínűnek tartom, hogy Haller Gábor is jegyzetelt a saját bibliájába.

⁶⁹⁹ Szalárdi János is azt mondja, hogy Rákóczi György minden nap két-két bibliai részt olvasott el: „Az bibliából pedig rendszerint minden estve két-két *caputokat* akárminémű gondos dolgai közben is el nem vesztegli vala. És így az ótestamentum könyveit tizenháromszor, az újtestamentumot pedig harminckétszernél többször olvasta el.” SZALÁRDI J., p. 293.

feljegyezte, hogy hányszor, milyen körülmények között öntött fel a garatra. Ha ez utóbbiakat kigyűjtjük, kikerekedik egy, a Batthyány Ádáméhoz hasonló bűnlajstrom,⁷⁰⁰ amelynek főhelyét az ivás foglalja el.

A borral, illetve az alkoholfogyasztással kapcsolatban, ahogy ma is, a kortársak véleménye erősen megoszlott. Valamennyi bort a kor egészségügyi viszonyai miatt szinte mindenki ivott,⁷⁰¹ ám az üdvös mértéket illetően már különböztek a nézetek. A hivatalos vélemény természetesen határozottan elítélte a túlzott borfogyasztást.⁷⁰² Czeglédi István református prédikátor a következőket írta a részegségről: *„A vétkek közzül ne tarcsd utolsonak az részegséget. Vaj ki sok ártalmas dolgok vadnak ebben! Az isten adta szép elme ugy megh bolondul az felettéb való bor ital miat; hogy nem tud jozanon gondolkodni az Christus utolsó eljövetele napja felöl ... Nagyob mindennél; hogy nem birják a részegesek az istennek Országát.”*⁷⁰³ A részeg ember tehát alkalmatlanná válik a hitre, és emiatt nem kerülhet a mennyországba. Az ismeretlen nótaszerző azonban nem értett egyet ezzel a sommás ítélettel: *„Bor italban sok bűn, az papok mondgyák, / De te ne híd, mert lám ökis mégh iszák, / Kik nem iszszák, oka, hogy nem kaphatyak, / Az kösséget ök azzal csak boszontyák.”*⁷⁰⁴ A következtetés pedig a napnál is világosabb: *„Hozd rá, gazda, fél ejteles kupával, / vagy mit használsz szü fonasztó banattal? / Nem örökké élsz ez gyarlo világban, / Sokat sem érsz egy kupa bor árával.”*

Kemény János saját bevallása szerint csak akkor ivott bort, ha más folyadékhoz nem jutott, vagy ha betegségtől tartott, illetve akkor, ha a fejedelem parancsolta neki.⁷⁰⁵ Bethlen Gábor és I. Rákóczi György is a józan, és mértékletes

⁷⁰⁰ I. Batthyány Ádámnak, a neves dunántúli arisztokrata család sarjának, aki fiatalkorában tért át katolikusnak (Haller inverze), 1657-ből fennmaradt egy sajátkezű bűnlajstroma. Ebben meglehetősen formális fogalmazásban, mintegy magának gyónva felsorolja egy-egy napra eső vétkeit. Az ivás itt is igen gyakran szerepel. Kiadása: SZILASI 1989

⁷⁰¹ Az erdélyiek fogyasztottak borpárlatot (égetett bort), aquavitát (pálinkát), és sört is, de korántsem olyan gyakorisággal, mint bort. BETHLEN M., I. köt, p. 133.

⁷⁰² Ezekről a tiltásokról, és a gyakorlatról, igaz népszerűsítő formában, de jó összefoglalást ad Bogdán István. BOGDÁN 1973, p. 167–175.

⁷⁰³ RMK I. 941, p. 16–17.

⁷⁰⁴ RMKT XVII. sz/3., p. 273.

⁷⁰⁵ KEMÉNY J., p. 228.

élet híve volt.⁷⁰⁶ Bethlen Miklós önéletírásában egész fejezetet szentelt a különböző italoknak.⁷⁰⁷ 1660-ig, Várad ostromáig bevallása szerint ő is meglehetősen sokat részegeskedett, de akkor Isaac Basire tanácsára megfogadta, hogy csak mértékkel él az itallal. Az önmeztartóztatás ebben az esetben annyit jelentett, hogy vacsorára és ebédre azután csak fél-fél ejtel, azaz 0,65 liter bort ivott.⁷⁰⁸ Bethlen Miklós egyenes összefüggést talált a sok italozás és a rövid élet között, azt is megtudhatjuk tőle, hogy mennyit ivott egy igazán borissza ember: egy étkezés alkalmával három- négy ejtelt, egy rokonáról egyenesen azt állítja, hogy egy egész vedernyt felhajtott együltő helyében.⁷⁰⁹ Ez utóbbi adat talán túlzott, de egyértelmű, hogy Európa más bortermő vidékeihez hasonlóan, az erdélyiek, különösen nemesség körében a mainál lényegesen nagyobb volt a borfogyasztás, és ezt csak részben magyarázhatjuk a bor kisebb alkoholfokával, illetve azzal, hogy a rossz tárolás miatt gyenge minőségű óbor helyett inkább újbort ittak.⁷¹⁰

Apor Péternek köszönhetően arról is rendelkezünk pontos információkkal, hogy miből ittak a régi erdélyiek: nagy mázas vagy mázatlan 2-3 ejteles

⁷⁰⁶ KEMÉNY J., p. 99. Bethlen Gábor állítólag azért nem ivott, mert megfájdult tőle a feje.; Rákóczi tudjuk, hogy nagyobbik fiát „boritalra való hajlandóságáért” több ízben is megróttá Szalárdi János így ír a fejedelem józan életéről: „*Aminthogy pedig maga igen józan és mértékletes életet szeretne és követne, úgy másokban is s főképpen szolgálban s annál inkább, kiknek belső hivataljok lévén, előtte gyakran meg kellene jelenni nagy józan életet kíván vala.*” SZALÁRDI J., p. 196., 293.; Rákóczi György sem volt azonban minden szenvedélytől mentes: ivás helyett inkább vadászott, mégpedig rengeteget. RÁKÓCZI Gy.

⁷⁰⁷ BETHLEN M, I. köt, p. 130–134. „*Így szólok erről ab anno 1660. novembertől fogva, mert addig a magyar módra ittam én is a bort, látván mástól és magától atyámtól, praeceptor, paptól, és azok között az én merő fél apostolnak tartott mesteremtől, Keresztúri Páltól, aki részeges ember nem volt, de a jó bort minden ebéden pesdülésig innya igen szerette, mástól is emberséges embertől nem kímélte, főborokkal is élt mindenkor.*” uo. p. 130. Ugyanakkor önéletírásából kiderül, hogy ő is felöntött olykor a garatra, például amikor a részeges Thököly Istvánnal vendégeskedtek: „*Józanok is voltunk ugyan néha, én és Teleki Mihály, de az gazda és többi vendége körülöttünk minden istenadta nap részeg volt, és gyakrabban kétszer is.*” uo., p. 215.

⁷⁰⁸ A borok kapcsán használt leggyakoribb korai erdélyi mértékek hozzávetőleges értéke literben Bogdán István alapján: 80 vedres hordó (ún. öreg) 872 liter, 40 vedres hordó (ún. földes) 436 liter, veder 11 liter, ejtel(kupa) 1,3 liter, icce (fél ejtel) 0,65 liter, messzely (negyed ejtel) 0,35 liter – BOGDÁN István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, p.132–279. (Híg űrmértékek fejezet.); A Bethlen Miklósnál talált adatok tiszta borra vonatkoznak, a korai erdélyben nemigen vizezték a bort.

⁷⁰⁹ „*Soha azután a fogadás után jóakaratomból annál többet nem ittam, kéntelenség, egy vagy más tekintetektől ittam néha azután is sokat, három, négy s több ejtelet is, és gyakrabban huzonost egy messzely, sőt fél ejtelig is, de ezeribe egyszer, nagy ok és kéntelenségből.*” BETHLEN M, I. köt, p. 131. Érdekes adat, hogy huzonost, azaz mai köznyelvi kifejezéssel élve „húzóra” képesek voltak meginni akár fél ejtelt, 0,65 litert is.

⁷¹⁰ BRAUDEL 2004, p. 240–245.

fazekakból, ónkupákból, kotyogós üvegekből, és ritkábban ezüst- vagy üvegpohárból.⁷¹¹ A kristálypoharak Apor állításával ellentétben már a 17. elején megjelentek, de valóban csak később, a század végén, a borfogyasztási szokások módosulásával terjedtek el igazán. A hétköznapiakon leggyakrabban az egyszerű cserépkupákat, csupokat, és fazekakat használták.⁷¹² A bort elsősorban hűtve szerették, ezért az edényeket nagy hidegvizes vagy jéggel teli dézsákban tartották.⁷¹³ Sok esetben hólyagos falú edényeket használtak, amelyek hosszú ideig megőrizték az ital hűvösségét.⁷¹⁴ Kemény János elbeszélése szerint a svédek 1645-ben nagyon csudáltak a magyar urakat, köztük a vén Kornis Zsigmondot, hogy hogyan képesek a bort „jégről” inni.⁷¹⁵

Bár a legtöbb erdélyi emlékiró kárhoztatta a túlzott borfogyasztást, de mégis bizonyos tisztelettel tekintettek azokra az emberekre, akik jól bírták az italt. A legjobb példa erre Apor Péter híres anekdotája Apafi Mihályról: *„Ha innya kezdett az fejedelem, gyakran ivott penig, ott senkinek nem lehetett magát menteni, addig kellett innya, míg kidőlt asztaltól, maga penig egy veder bort megivutt, mégsem részegedett soha el, csak levette fejéből az bársony kozáksüvegét, s mintha megfáradott volna, úgy gőzölgött ki az feje tetejin az bor ereje, s azután még többet ivutt.”*⁷¹⁶ A szövegben a mindenkori magyar virtus egy további fontos

⁷¹¹ Az ezüstpoharakat főleg az asszonyok használták, és ennek megfelelően kevesebbet is ittak. APOR P., p. 16–17.

⁷¹² Az 1657–58-ban Erdélyben járt Rålamb svéd követ szerint Barcsai Ákos előnyben részesítette a kökorsókat. (cserépedényeket) A cikk szerzője Kármán Gábor ugyan az ellenpéldákra, illetve az üvegpoharak korai megjelenésére teszi a hangsúlyt, de az ünnepi alkalmakkor elővett díszpohár és a mindennapos ivóedények eltérő funkcióját nem szabad szem elől téveszteni. A Barcsaira vonatkozó említés tehát sok tekintetben mégis jellemző lehet, és Apor adatai is alátámasztják. KÁRMÁN 2002, p. 116–117.

⁷¹³ Apor Péter beszámol csodált nagybátyjának egy olyan ezüst borhűtőjéről, amelyben akár „egy hatesztendő gyermek megferesztettek volna.” Az átlagos borhűtők minden bizonnyal egyszerűbb anyagokból készültek, akár egy fadézsza is szolgálhatott erre a célra. APOR P., p. 11

⁷¹⁴ Erdély több fazekasközpontjában, így Csíkdánfalván vagy Járán egészen a 19. századig készítettek ilyen hőtartó edényeket. Az edényt egy speciális, magas szervesanyagtartalmú agyag segítségével tették hólyagossá, amelyből az égetés során jelentős mennyiségű széndioxid fejlődött. Az ilyen anyagból készített edényeknek jelentős része tönkrement az égetés közben, ezért a piacra került daraboknak igen nagy becsük volt. Hőtartó tulajdonságuk a mai termoszezőhöz hasonló, mind a meleget, mind a hideget jól megőrzi. VÉGH 1981, p. 63–67.

⁷¹⁵ KEMÉNY J., p. 285.

⁷¹⁶ APOR P., p. 23.; Hasonlóan méltatta Kemény János Brandenbúrgi Katalin egyik hívét: „...de én nem láttam, másoktól is nem hallottam kit akár mennyi boritalja is úgy meg nem változtatta volna természetiben, mint azt az Svarcembúrgot, kin csak arról esmérsett meg az részegség, hogy ha megrészegedett, hallgatott, nem beszéllett...” KEMÉNY J., p. 64.; Ugyanerről Czeglédi István véleménye: „Ne csak azt tarcsd véteknek az bor italban, mikor eszed el megyen, hanem azt is

elemét fedezhetjük fel: az állandó, áldomásmondásokkal egybekötött itatást. Czeglédi István is a főbűnök között emlegeti a bor erőszakos tukmálását: „*Ha Istentül félsz, ne itasd felettéb felebarátodat. Megh az pogány Assuerus [Ahasvérus] udvarábannis, kinek kinek szabad akarattyára hadták régen italt, te penigh, hiszem keresztyén vagy, nem pogány.*”⁷¹⁷ Ebben a környezetben Bethlen Miklós, aki egyrészt nem hagyta magát itatni, másrészt vendégeit sem itatta, csodabogárnak számított.⁷¹⁸

Azt mondhatjuk tehát, hogy a bőséges borfogyasztás az erdélyi főnemesség körében megszokott volt, néhány úrnak azonban sikerült az akkori magasra tett mércét is túlszárnyalnia: közéjük tartozott Haller Gábor. Valószínűleg még sokakról mondhatnánk el ugyanezt, ha írtak volna hasonlóan őszinte naplót. Veér Judit leveleiből például kiderül, hogy férjének, a józan Telekinek is olykor komoly problémái támadtak az alkohollal. Teleki Mihály 1661-ben annyit ivott, hogy remegett tőle a keze.⁷¹⁹

Az első, italra vonatkozó megjegyzés a naplóban 1632-ből származik: a Leidenben tanuló Haller ekkor megfogadta, hogy egy hónapig nem iszik bort. Hasonló fogadalmat Szenci Molnár Albert is tett 1598-ban heidelbergi tanulmányai alatt, ám nagy különbség a két eset között, hogy ő be is tudta tartani.⁷²⁰ Haller a fogadalomtétel után két héttel már lemondóan ezt írta a naplójába: „*Eddig állottam meg a bor nem ivást.*” A borozásra tehát még diákkorában rákapott.⁷²¹ A Németalföldön már akkor is sokkal népszerűbb, és olcsóbb sört lehet hogy nem kedvelte, mert naplójában egyszer sem említi, hogy

jajosnak tudgyad, mikor erős vagy a bor italra. Asztalnál udvarlók! Nem csak az az vétek, mikor uratok megh részegek, hanem, ti felöletek, kik az bort nekeik töltitek így szol az isten! Jaj azoknak, kik serények a részegítésre valo bornak töltésére!” RMK I. 941, p. 19.

⁷¹⁷ RMK I. 941, p. 16.

⁷¹⁸ BETHLEN M., I. köt, p. 132–133.

⁷¹⁹ 1661. ápr. 27. Veér Judit Teleki Mihálynak „*De igen féltem nagyságod egészségét, hogy elbomol, az mint Kegyelmed is írja, hogy reszket az keze az bortúl; az nénemasszony szolgálai is mondák, hogy igen sok italt cselekszik Kegyelmed.*” TELEKI M., II. köt., p. 69.

⁷²⁰ 1598. dec. 14. Szenci az orvosi fakultás egy doktori védésén hallotta Smetius dékán beszédét a mértékletes borívásról, és ezen felbuzdulva fogadalmat tett. Jézushoz fohászkodott, hogy meg tudja tartani rettenetesen nehéz fogadalmát: „*O Jesu dulcissime, qui solus nosti voti mei scopum, infunde mihi Spiritum Sanctum tuum, me regentem, ut possim tibi laete reddere votum meum!*” És sikerült is neki, mint az a következő év márc. 14-i bejegyzéséből kiderül. SZENCI MOLNÁR A., p. 67–68.

⁷²¹ A fennmaradt udvari rendtartásokat, és a belőlük kikövetkeztethető állapotokat ismerve könnyen elképzelhető az is, hogy már az udvarban bele-bele kóstolt a részegségbe. KOLTAI 2001, p. 74., 92.

ivott volna.⁷²² Ugyancsak feltűnő a tömény italok hiánya. Erre talán az adhat magyarázatot, hogy a korábban is ismert szeszes italok igazi európai menetelése csak a 17. század második felében indult el.⁷²³

A Haller életvitelében bekövetkezett kedvezőtlen változásban az is szerepet játszhatott, hogy, mint láttuk, hosszú évekig nem ellenőrizte senki.⁷²⁴ Hazatérve pedig olyan helyzetben találta magát, amely bőven adott okot a további poharazásra. Nem lehet véletlen, hogy 1637 márciusában ismét fogadalomra szánta el magát (Ezt egyébként majdnem két hónapig sikerült megtartania.) Bizonyos időszakokban különösen megszorodnak az ittasságra vonatkozó bejegyzések: így például 1638 februárjában, vagy 1641 őszén. Az ivás első számú következménye természetesen Hallernél is a másnaposság avagy „borbetegség” lett.⁷²⁵ 1641. szeptember 24. írja: „*Az tegnapi bor miatt voltam igen rosszúl.*” – és ez korántsem az egyetlen eset. Naplójából kiderül, hogy Haller erőszakos részeg volt, tehát, ha ivott, „garázdálkodni,” azaz köztöködni, verekedni kezdett. Ennek a hibájának köszönhetette Bethlen Ferencsel, a fejedelem udvarmesterével való kínos konfliktusát is. Általában azonban nem az ismerősök, hanem saját szolgálói voltak uruk botrányos viselkedésének szenvedő alanyai. Maga Haller is tudta ezt, és minden bizonnyal bünbánatból jegyezte fel a vétségeket, ahogyan néha a káromkodásért is megróttta magát.

A Haller portáján folyó nem mindennapi borozásokat jól jellemzi az, hogy egy fintaházi ember, bizonyos Fekete Péter, addig ivott az úr asztalánál, hogy éjjel hányásában megfulladt.⁷²⁶ A fiatal főúr olykor meglehetősen alkalmatlan időben tudott felönteni a garatra: 1640-ben például mostohaanyja névnapján, apja jelenlétében. Ugyanebben az évben húsvét vasárnap is addig vitte a részegségben,

⁷²² Németalföld már a kora újkorban is a sör felségterületéhez tartozott. BRAUDEL 2004, p. 246.

⁷²³ BRAUDEL 2004, p. 250–255.

⁷²⁴ Bethlen Miklóstól egy másik lehetséges okot is megtudunk „*Lejdában a diáknak privilégiuma van, ha általaggal veszi a bort, az ország számára való accisát elengedik neki, és annyival olcsóbban veheti a bort; én is itt azért általaggal vevék.*” BETHLEN M., I. köt, p. 187.

⁷²⁵ Batthyány Ádám bűnlajstromában is többször szerepel a másnaposság: 1657. márc. 1-én „részegre valót ivott”, majd a következő nap „bortól rosszul volt.” SZILASI 1989, p. 50.; Teleki Mihály írta feleségének 1663. okt 2-án Marosásárhelyről: „*Istennek hála és még élek, de bizony igen borbeteg vagyok ... Többet írnék, de reszket az kezem.*” TELEKI M., II: köt, p. 617.

⁷²⁶ Rétyi Péter is említ naplójában egy esetet, amikor a túlzott italozás halálhoz vezetett. 1657. márc. 26. „*...hala meg Fogarasban lucai Sándor Mátyás, bortól megrészegevedve, kiesvén az ágyból, temeték el Lucán die 27 Martii.*” RÉTYI P., p. 39.

hogy verekedni kezdett. Az ilyen és ehhez hasonló eseteknek hamar híre ment. A mindig józan Rákóczi György fejedelem 1638-ban a dési *complanatio* idején egy könyvet kerestetett vele, és amikor sehol sem kapta, azt mondta: „*si vinum esset, citius invenires*” magyarul „*ha bor lenne, hamarabb megtalálnád*”.

Apafi Mihály egy 1663-as levele arra enged következtetni, hogy Haller Gáborban talán az alkoholtól való fizikai függőség is kialakult.⁷²⁷ Parancsában a fejedelem utasította dévai udvarbíróját, hogy haladéktalanul küldjön követének egy negyvenvedres hordó bort. Meg is indokolja az utasítást: „*Újabban búsít bennünket, azért serio parancsoljuk hűségednek, semmit se mulasson vele, mert immár két hónapját írja ő kegyelme, bort nem ivott.*” A kortársakat azonban nem foglalkoztatta annyira Haller borissza volta, sokkal elnézőbbek voltak, mint a naplóíró: Elsősorban műveltségét és építészeti képességeit emelték ki, és nem ezt az emberi gyarlóságát.

7.2. Csodajelek, „hiedelmek”

A 17. századi ember gondolkodásának egy nagyon érdekes sajátosságára is világosságot vet a napló, ez nem más, mint a csodákban és jelekben való hit. Felekezeti hovatartozástól és iskolázottságtól függetlenül nagyon sokan hittek abban, hogy egyes álmoknak, égi és időjárási jelenségeknek határozott és megfeythető jelentése van.⁷²⁸ Utóbbiakat a szimpatikus elv alapján a földi eseményekkel, olykor saját életükkel hozták összefüggésbe, az álmokat pedig sokszor előjelnek tekintették. Bár e számunkra „mágikusnak” tűnő világszemlélet egy része nyilvánvalóan szubkonfesszionális jellegű, mégis különösen jellemző a protestánsokra, akikre nagy hatással volt a középkori alapok felhasználásával Melanchton által formába öntött, a legkülönbözőbb dolgokban Isten jelzéseit felfedező wittenbergi történelemszemlélet. A wittenbergi történelemteológia a

⁷²⁷ 1663. jan. 20. Segesvár. Apafi Mihály Nagy István dévai udvarbírónak. MOL P 1239, 1. dob. (folio szám nélkül)

⁷²⁸ NICOARĂ 2002. p. 102–103. SZENCI MOLNÁR A., p. 16. (A közreadó, Szabó András bevezető tanulmánya); Még Luther, aki az asztrológiában nem hitt, is hitelt adott a csodajeleknek, és jelentőséget tulajdonított a természeti katasztrófáknak. VISKOLCZ 2003, p. 67. – Thomas Winkelbauer is felveti Gundaker von Lichtensteinről szóló könyvében a csodahit kérdését, amely ráadásul „hőst” különösen jellemezte. Szemlélete azonban kevésbé innovatív. WINKELBAUER 1999, p. 500–504.

közelgő világvégeből kiindulva Isten ostorának tekintette a törököt, és egyben a megtérésre való felszólításként értelmezte.⁷²⁹ Magyarországon ez az elmélet szintén korán elterjedt, és a zsidó-magyar sorspárhuzam alapjává vált. A kálvinistáknál a predestináció tana közvetetten tovább erősített az intő jelekre fordított figyelmet. Az eleve elrendelés személyes értelmezésében a jelek Isten figyelmeztetései. Az álmok egy része pedig nem egyszerű, természetes álom, vagy a betegség által kiváltott hamis hagymázás álom, hanem igazi *divinum somnium*, isteni eredetű jószálom.⁷³⁰ A 17. századi protestáns erdélyi nemességnek a csodás jelekre fordított figyelme ennek megfelelően igen erős, bár nem mindenki tulajdonít olyan jelentőséget az álmoknak, mint Bethlen Miklós. (A 18. században aztán köztük is egyre inkább tért hódít a szkeptikus felfogás)⁷³¹ A köztörténeti jellegű elbeszélő forrásokban fennmaradt, híreken alapuló említéseket leszámítva elsősorban akkor ismerjük e valóságértelmezéseket pontosan, ha az adott személytől *Selbstzeugnis* jellegű forrás, azaz egy őszinte magánlevél, vagy még inkább, napló, önéletírás, emlékirat maradt fenn.

Haller Gábor naplójából számos ilyen mentalitástörténeti adalékot találunk.⁷³² Az itt szereplő csodajelek talán legérdekesebb csoportja a peregrináció idejére esik. Nemrég vált világossá, hogy az erdélyi forrásokban említett csodák egy része illusztrált profetikus röplapokra vezethető vissza.⁷³³ Ezeken a kérészéletű nyomtatványokon egy különös eset vagy látomás képpel kiegészített leírása szerepelt. Sokszor magyarázatot is fűztek hozzájuk, és ilyenkor igen világos aktuálpolitikai tartalmat hordoztak. A típus egy kiváló példáját megtaláljuk Haller naplójában. A peregrinus főúr 1634. augusztus 22-én leírja, hogy álmában egy félholdat látott, amely mellett két keselyű volt, fejük fölött koronával. Alattuk jobbról egy oroszlán, balról egy medve állt. A látomást aztán egy vihar elsodorta a szeme elől. A vihart tüzeső, majd a tüzesőt kioltó köeső követte. A már-már világvégetől tartó Haller ezután azt álmodta, hogy felébred (!), felmegy a szobájába és mintegy isteni sugallatra elkezd leírni az álom jelentését

⁷²⁹ TÓTH Zs. 2004, p. 193–196.

⁷³⁰ S. SÁRDI 1998, p. 475–480. illetve p. 482.

⁷³¹ S. SÁRDI 1998, p. 480–484.

⁷³² Az egész fejezetben a következő táblázatot fogom használni: 2. tábl.

⁷³³ VISKOLCZ 2003, p. 75–84.

„*N[ota]B[ene]*Az kettős keselyű az római birodalomnak címere. Az félhold az török császárnak. Az medve az svéciai birodalmat fogja jelenteni, az oroszlán Belgiumnak avagy Csehországnak.”

Az összefüggést felfedező szegedi Viskolcz Noémi egy hasonló röplap képét közli is, és az álmot a harmincéves háború folyamán eluralkodó „utolsó idők” hangulathoz köti. Néhány megállapítása azonban véleményünk szerint további átgondolást igényel. Tudomásunk szerint ez az egyetlen eset, amikor egy profetikus röplap ábrázolását valaki a saját álmaként tünteti fel. Másrészt az általa említett ikonográfiai párhuzam, az erdőben rohanó oroszlánal és medvével meglehetősen távolinak tűnik.⁷³⁴ Könnyen elképzelhető, hogy egy ábrázolás egyéni interpretációjával állunk szemben, esetleg egy röplap által inspirált valódi álommal. A jelenés vagy álom leírása három részből áll. Az első statikus kép az állatalakokkal, nyilvánvalóan nem független a röplapok képeitől. A második kép a tűz és köesővel már dinamikus, valószínűleg nem csupán az ébren látott ábrázolások leképezése. A látás nehezen értelmezhető harmadik része pedig az álombeli felébredés, amely valóban előfordulhat egy álomban. Az „ébredés” után, ahogy az ószövetségi és a nyomdokukon haladó koraújkori próféták általában, így például a Rákócziak sikereit mindhiába omináló Mikulaš Drabik,⁷³⁵ Haller is sugallatot kap a látomás értelméről. Furcsa, hogy ez a magyarázat csak az álomban szereplő állatalakok azonosítására terjed ki. Már a látomás kezdőképe is szokatlan, nem tudunk meg semmit az oroszlán, a medve, a hold, és a keselyűk (sasok) egymáshoz való viszonyáról, így pedig az egész allegóriának egyáltalán nincs jelentése. Lehetséges, hogy a kor emberének valóban akár az álmaiba is beférközhetett a röplapirodalom és a chiliazmus, de értelmezhetjük az álmot egyfajta stilisztikai eszközként is. A megoldás még nem egészen világos.

A fent összetett látomás mellett Haller más, „hagyományosabb” jósálmokat is lát, akárcsak Szenci Molnár Albert.⁷³⁶ Ő nem apjával és az áldozópappal álmodik, hanem saját sorsával. 1632-ben Bethlen Miklóshoz hasonlóan megálmodja, hogy

⁷³⁴ Haller világosan meg is mondja, hogy a látomás háttére az égbolt: „*mint ha az égen látást látnék.*”

⁷³⁵ Drabikról: PÉTER 1977

⁷³⁶ Szenci Molnár álmái: SZENCI MOLNÁR A., p. 13, 16, 110, 11,

hány évet fog élni, és azt a tanácsot kapja, hogy a megadott baljós napokra vigyázzon.⁷³⁷ Egy másik alkalommal arról számol be, hogy rosszat álmodott, annyira, hogy jajgatott és reszketett félelmében. Máskor álmában a haragvó Mózes-szel találkozott, aki bűnei miatt fenyegette, s erre ő „az felgerjedt bujaságtól megszűnt.” *Loci communes* gyűjteményében is feltűnik jónéhány, az antikvitásból ismert jószág.⁷³⁸

Láttuk, hogy Haller nagy allegorikus álmában volt egy jelenet (a második), amelyet maga is a világvégeével hozott összefüggésbe. Ennek fényében különös jelentőséget nyer az a tény, hogy a peregrinus a kor egyik legismertebb chaliasztájával, az akkor Gyulafehérvárott élő Johann Heinrich Alsteddel is levelezett,⁷³⁹ sőt talán az egykori herborni professzor volt áttérítésének egyik főszereplője. Azt sem zárjuk ki, hogy Haller ismerte Alsted ilyen tárgyú könyveit, például az Európa-szerte híres *Diatrobe de mille annis apocalypticis*-ét.⁷⁴⁰ Egy másik chiliizmussal kapcsolatos bejegyzést is találunk a naplóban: a belényesi prédikátor (lelkész?) 1642-ben azt hirdette, hogy ugyanazon esztendő pünkösdjén bekövetkezik a világvége, Haller a hírhez nem fűz megjegyzést. Annyira valószínűleg nem hitt a millenáris időkben, mint a Kemény János által kikarikírozott laza konfesszionális kötődésű Mikó Ferenc.⁷⁴¹

A transzcendenshez avagy a valósághoz való eltérő viszonyulást mutatják a csodajelek is, amelyeknek forrása azonban sokszor nem személyes tapasztalat.

⁷³⁷ Bethlen Miklós vonatkozó álmáról: S. SÁRDI 1998, p. 479.

⁷³⁸ *Somnus, Excubiae, Somnium Vigilia, Visiones* címszó TK No 343., c. 2033–2042. pl. „*Carthaginensium dux Almicar, cum obsideret Syracusas, inter somnium vocem exaudisse credit nuntiantem futurum, ut proximo die in ea urbe coenaret. Laetus igitur perinde ac divinitus promissa victoria, exercitum pugnae comparabat, in quo inter Siculos et Poenos orta dissensione castris ejus Syracusani subita irruptione oppressis, ipsum intra moenia sua vinctum pertaxerunt. Val. Max. lib. 1. p. 48*”. c. 2041.

⁷³⁹ HALLER G. p. 14., 18–19.

⁷⁴⁰ Alsted erre a műre ugyan nem hivatkozik a közhelygyűjteményben, de három másik munkájára, köztük az Enciklopédiára igen. – VISKOLCZ 2003, p. 85–90.; A harmincéves háború pusztításai elől menekülő Alsted 1629-ben érkezett meg Gyulafehérvárra, Bethlen Gábor fejedelem hívására. Vele együtt érkezett veje: Johann Heinrich Bisterfeld, és Ludwig Philipp Piscator is. Comenius-hoz hasonlóan hitt az Istentől ihletett jövendölésekben. Alsted életéről, és nézeteiről. MML, I. köt, p. 94–96.

⁷⁴¹ „Egyébiránt pedig is religiójában névvel unitarius, de valósággal semmi religiójú ember vala. Az pápistaságban az purgatoriumot és ceremóniákat is javallotta, zsidóságból is az szombatot, kiből egyet, kiből mást, és az millenáris időket is hitte, s voltak szegénynek sok superstitiói, de ez világ szerént igen értelmes, elmés, expertus, jó bátorságú, familiaris, jó hazafia ... vala.” KEMÉNY J., p. 57.

Haller Gábor németországi és hollandiai tartózkodása alatt egészen konkrétan említi, hogy megfordultak a kezében csodahíreket (is) közlő korabeli hetilapok. „*Habuimus in novellis*” – írja, és már sorolja is a csodás eseményeket a madarak összegyülekezéséről Nassau grófságban, más madarak csatájáról Normandia felett, amelynek eredménye több mint ezer tetem lett, nem is szólva a Regensburg (Ratisbona) környékén dühöngő kutyákról, vagy a németországi áradásokról.⁷⁴²

A hírek egy részénél külön említés nélkül is valamilyen sajtótermék (röpirat vagy hetilap) lehet a forrás. Oderafrankfurti tartózkodása alatt két valószínűleg újsághírré épülő *monstrumot* említ. Ezek keletkezését bőségesen indokolja, hogy a városhoz éppen közelít a világvége előfutára, a svéd hadsereg: a felfokozott hangulatban pedig mindig megszaporodnak a baljós látomások. 1630. augusztus 13-én Haller arról számol be, hogy „*egy kemence kenyér vérszínűvé változott.*” Szerencsések vagyunk, mert ismerjük ugyanennek a csodajelnek egy másik említését is egy helyi krónikában: „*Man hat 5 Tage zuvor den 29. Martii einen Regenbogen umb den Mond gesehen. Es ist auch das Brodt in einem Backofen in eine rothe Farbe verwandelt worden: Ingleichen hat ein Kind in Mutterleibe geweinet.*”⁷⁴³ Tehát a város ostroma előtt öt nappal a hold körül szivárvány láttatott, egy kenyér egy sütőkemencében vörösre változott, és egy gyermek felsírt anyja méhében. Bár a keltezés más (mert a város későbbi történetírója a csodát közvetlenül az ostrom előtti helyezi), de a jelenség ugyanaz, sőt az éjjeli szivárványt is megtaláljuk Haller naplójában, még hozzá pontosan öt nappal az ostrom előtt, április 8-án. A fiatal erdélyi peregrinus naplóvezetési szokásait ismerve valószínű, hogy az utóbbi jelet csak az ostrom után jegyezte fel, és a részletek teljes egybeesése alapján feltételezhető, hogy mind Beckmann, mind pedig Haller közlésének forrása egy nyomtatvány volt, amelynek csodahíreit a peregrinus tökéletesen illesztett be saját egyéni narratívájába.

⁷⁴² A röpiratok egy igen jelentős csoportját képezik az üstökösökkel foglalkozóak. Más hasonló jellegű röpiratokkal együtt ezeket a német kutatás az „*Erbauungsliteratur*”, azaz erkölcsnemesítő szándékú irodalom műfajába sorolja, mégpedig azért, mert célzatosak. A hír közlése mögött rendszerint az a szándék rejlik, hogy a megtérésre buzdítsanak. LEHMANN 1982, p. 685–694.

⁷⁴³ BECMANUS 1676, p. 69–70. A szövegben szereplő dátumokat a régi naptár szerint kell érteni. Az új naptár szerint értelemszerűen április 13-án következett be a svéd ostrom.

Az európai (és erdélyi) csodahírek Haller hazatérte után sem tűnnek el a Naplóból. Néhány esetben azonban a naplóíró a minden jelre fogékony Bethlen Miklóssal ellentétben kételkedik. A Dnyeszteren túl támadt temérdek kígyó történetéhez csak azt jegyzi fel: „*Talám semmi sem*”, a Toldalaghytól hallott népi prófécia kapcsán pedig egyenesen azt írja: „*Nihil.*”.

A csodás eseményeket Haller saját közvetlen környezetében is felfedezi. 1642 januárjában arról ad hírt, hogy az égen egy veres és egy fehér sereg csatázott egymással, és az utóbbi győzött. A napjainkra az „égiháború” kifejezésbe visszaszorult valóságértelmezésnek más erdélyi elbeszélő forrásokban is megtaláljuk a nyomát. Bethlen János példának okáért arról számol be, hogy 1663. szeptember 8-án a Torda melletti Szentmiklóson két hatalmas égi sereg ütközte zajlott, dobpergésekkel, sűrű ágyúlövésekkel, nagy riadalmat okozva a Radnóton éppen nehéz útra, az érsekújvári táborba készülődő fejedelmi udvarnak.⁷⁴⁴ Érdekes, hogy ugyanez a hír valamivel későbbre keltezve Apafi Mihály itineráriumban is szerepel.⁷⁴⁵

Haller nagy figyelemmel követte a különleges időjárási eseményeket, amelyeket szintén előjelnek, csodajelnek tekintett.⁷⁴⁶ A „közhelygyűjteményében” szereplő adat szerint 1629-ben egy hatalmas, magas fákat kicsavaró orkán jelzi előre Bethlen Gábor fejedelem halálát.⁷⁴⁷ A *Tempus, Aetas, Annus, Autumnus, Ver, Dies, Hyems, Mensis, Nox, Hora, Septimana, Ventus, Turbo, Saeculum, Tempestas* fogalombokor alatt egyébként csupa olyan példát sorol fel, amikor az időjárási extrémítás, különösen az erős szél háborús események közeledtét jelezte.⁷⁴⁸ A

⁷⁴⁴ BETHLEN J., p. 183. Bethlen leírása szerint az ütközet végén Sándor Mihály szentmiklósi nemes házára egy kék fényű, láng nélkül izzó négyszögletes tárgy (meteorit?) zuhant rá, amelyet a mezőváros lakói kihűlése után szétvágtak.

⁷⁴⁵ 1663. szept. 16. „*Voltak az égen rettenetes viadalog, álgýú puska ropogások.*” EM 1900, p. 87.

⁷⁴⁶ Toader Nicoară a koraújkori bizonytalansági tényezőkről és bizonytalanság-érzetről Lucien Febvre nyomdokán írott monográfiájában külön fejezetet szentel mind az extrém időjárási jelenségeknek, mind a földrengéseknek, mind pedig az égi jeleknek Gyűjtése Erdély vonatkozásában is használható. NICOARĂ 2002, p. 32–73. földrengések uo. p. 73–96. üstökösök, napfogyatkozások, meteoritok uo. p. 97–109.

⁷⁴⁷ „*Sic turbo maximus anno 1629 circa Varadinum paulo ante mortem Gabrielis Bethlen praesagivisse videtur has turbas in Transylvania, quae necdum sat bene sopitae sunt. Hic autem turbo (ipsi enim ei interfui) tam vehemens fuit, ut arbores crassissimas radicitus evelleret, currus cum sex equis seu bajulatos e monte procul dejiceret, nihilque ipsi obsistere posset, quando etiam cadebat eo tempore inusitate magnitudinis, quorum nonnullae nucem juglandem magnitudine excedebant.*” TK No. 343., c. 2154

⁷⁴⁸ TK No. 343., c. 2153. és 2157.

Napló egy 1636-os bejegyzésében Belényes és Várad környéki villámlásról, csattogásáról, és „egyéb csudákról” esik szó. Haller két ízben is említ véresőt.⁷⁴⁹, de sokkal szokványosabb jelenségeket is leír, egy (ezúttal nappali) szivárványt, és sok mennydörgést. Utóbbiaknak, főleg az év első dörgésének láthatóan nagy jelentőséget tulajdonít. Olykor különös jeleket fedez fel az égbolton: 1637 februárjában az ragadja meg a figyelmét, hogy a hold délelőtt is látszott, május 18-án este pedig egy sarló formájú fehér jelet vesz észre

Haller és kortársai megnyilvánulásainak egy részét általában hajlamosak vagyunk a „hiedelem” gyűjtőnévvel illetni, ez a szemlélet azonban egyre inkább anakronisztikusnak tűnik. Bizonyos ma megmosolygott nézetek hézagmentesen illeszkednek a korabeli tudományosságba. Haller egy helyütt azt ismerteti, hogy miként lehet az időt megállapítani a vízzel teli üvegbe lógatott türkizköves gyűrű segítségével. Bejegyzése a drágakövek erejéről vallott tudományos elméletek tükré. A Haller naplójában szereplő „hiedelmek” egy másik része nem a korabeli tudomány mindent egyetlen rendszerbe összefoglalni akaró szemléletére vezethető vissza, hanem inkább a népi kultúrához köthető. Egy helyen azt írja, hogy a vén emberek szerint a karácsony tájéki hosszú köd háborút jelez, egy másik bejegyzéséből pedig kiderül, hogy életének gazdálkodó időszakában, valószínűleg egy általános szokáshoz alkalmazkodva, ő is holdtöltekor vetette a búzát.

A peregrinus még Oderafrankfurtban hall egy kútról, amelybe ha fát vetnek, az harmadnapra vassá változik. Mai szemmel az is furcsának tűnik, hogy Haller Amszterdamban egy alul felül fejhető tehénről számol be. Első pillantásra még ennél is különösebb, hogy meglátogat egy Leidenhez közeli (lausduni) templomot, amelyben egykor a háromszázhatvanötöd gyermeket egy hassal megszülő „grófasszony” János nevű fiait és Erzsébet névre hallgató leányait megkeresztelték. Mindezek valójában nem önmagukban jelek, hanem olyan közismert szimbolikus helyszínek, amelyekhez a kortársak valamilyen legendát kapcsolnak. A templomot és a nemesasszonyt pedig nem Haller említi egyedül, Alsted nyomán szerepel Apáczai Csere János enciklopédiájában, és 1693-ban meglátogatja Bethlen Miklós fia, Bethlen Mihály is. Kételkedés egyikükénél, még a

⁷⁴⁹ A véresőre két modern magyarázatot is ismerek, az egyik szerint a szél által messzire elszállított vörös szaharai homok okozza, mások nagytömegű rovarra vezetik vissza.

felvilágosult gondolkodásáról ismert Apáczainál sem merül fel a történettel kapcsolatban, nem legendának tekintik azt, hanem megtörtént esetnek.⁷⁵⁰ Egy ismert filozófiai alapokon nyugvó, de újabb keletű irodalomtörténeti megközelítés szerint mindezek a „rendkívüli” kategóriájába sorolható események a XVII. századi valóságnak ugyanolyan szerves részei, mint bármilyen más, számunkra reálisabbnak tűnő tárgy vagy esemény.⁷⁵¹ Bár a valóság pusztán képzetként való felfogásával, a valóság abszolút voltának megkérdőjelezésével nem tudunk egyetérteni, ám ez a végletesen dekonstruktív nézőpont mégis hasznos, mert rávilágít arra, hogy Hallernak és kortársainak felfogását a saját vonatkoztatási rendszerükben, a saját valóságukban kell vizsgálnunk, és nem érdemes, nem szabad azt ütköztetni a világ természetére vonatkozó saját nézeteinkkel és tudásunkkal.

A világlátásnak ez a maitól eltérő jellege, a lelkiélet összetett folyamatai azonban csak ritkán mutatkozik meg annyira világosan a forrásanyagban, mint ahogy ezt az erdélyi főúr naplójában látjuk. Bátran állíthatjuk, hogy Haller Gábor *diariuma*, különös nyíltsága, búneinek, hitéletének őszinte leírása folytán egyike a hazai mentalitástörténet legértékesebb kora újkori forrásainak.

8. Haller Gábor hadiépítészeti tevékenysége

8.1. Leideni hadiépítészeti tanulmányok

Haller Gábor építészeti tevékenységének bemutatása előtt vissza kell térnünk peregrinációja időszakához, mert itt rejtezik annak a titoknak megfejtése, hogy pontosan hol és hogyan sajátította el a szakmája műveléséhez szükséges ismereteket. Már Détshy Mihály is szembesült azzal I. Rákóczi György fundálójáról írott alapvető tanulmányában, hogy Haller leideni tantárgyai között egyáltalán nem említi a hadiépítészetet. A magyar peregrinusok között ritka módon tanult azonban

⁷⁵⁰TÓTH Zs. 2004, p. 189–192. BETHLEN M., p. 47. és Jankovics József utószavában uo. p. 149. A nemesasszony a legenda legelterjedtebb változata szerint 1276-ban szülte meg „egy hassal” 365 gyermekét. A szimbolikusan az év napjaira utaló történet más helyekkel és személyekkel összefüggésben is felbukkan, a közös európai kultúrkinés része. – A helynév (Lugdunum) Hallernál valószínűleg elírás, vagy kiadói félreolvasás, a helyes alak: Lausdunum.

⁷⁵¹TÓTH Zs. 2004, p. 193. és p. 198.

matematikát,⁷⁵² amelyet összefüggésbe lehet hozni a tervezéssel. Nem a rendes egyetemi oktatás keretében foglalkozott vele, hanem magánórákat vett, hasonlóan Bethlen Miklóshoz.⁷⁵³ Ahogy azt korábban említettük, két szegény cseh teológus tanította: Johannes Decanus és Zacharias Cornu,⁷⁵⁴ utóbbiról azt is elárulja a napló, hogy az aritmetikával próbálta megismertetni Hallert. Fontos számunkra az az adat is, hogy 1634-ben Leidenben a fiatal főúr készítettett egy asztrolábiumot, száz holland forintért, tehát igen drágán. Tudnivaló, hogy az asztrolábium nem csupán csillagászati műszer volt, hanem térképek készítésénél és a földmérésnél is használták. Építményekre, hegyekre menő irányok magassági szögét, vízszintes irányoknak a déli iránnyal bezárt szögét lehetett megmérni vele. Valószínű, hogy később fundálásainál nagy hasznát vette ennek a viszonylag ritka eszköznek.⁷⁵⁵

A leideni egyetemi anyakönyv kiadását böngészve felfedezhetjük, hogy Haller Gábor idejében a hadiépítészetnek külön katedrája volt a filozófia és szabad művészetek karán, és hogy ezt bizonyos Frans van Schooten töltötte be 1615-től 1646-ban bekövetkezett haláláig.⁷⁵⁶ Ha valamivel alaposabban megnézzük, azt is

⁷⁵² Bethlen Miklós (egy másik peregrináló főúr – nem véletlen) Haller mellett a másik jelentős kivétel. Ezt írja a korabeli erdélyi matematika-oktatásról: „[Keresztúri Pál] Mathematica scientiára nem tanított, úgy hiszem, maga sem tudott, minthogy azok a magyar nemzetségben hirrel sem hallattak Apáczai János idejéig az arithmeticanak négy első speciesén kívül, kiváltképen et a tudományt utáló fő s nemesi rend előtt...” BETHLEN M., I. köt, p. 152.

⁷⁵³ Bethlen Miklós hadi és civil építészetből vett magánórákat: – Utrecht „Fortificatióra vagy militaris architecturára egy Wasner nevű igen vén részeges, de nagy híres mathematicus tanított, a szállásomra járt, öten tanultunk úrfiak. Deákul sem tudott, csak belga nyelven, s keze úgy reszketett a vénség és a részegség miatt, hogy egy lineát sem tudott vonni, nem hogy szót írni, valamíg reggeli órán egy jókora kristály égett bort és ebéd után két pohár nyers bort meg nem ivott; ha aztán megitta, jól járt a keze. Azért mikor megszegődtünk, ez hogy meglégyen, beléalkudá; mindennap reggel is, délest is egy órát tanított.” BETHLEN M., I. köt, p. 182–183. – Leiden „Ismét egy Nicolaus Goldmannus nevű német öreg embernél (de ez professzor nem volt) tartottam collegiumot a civilis architectura és perspectivára német nyelven.” uo, p. 187.

⁷⁵⁴ 4. tábl. Röviden említi e két bejegyzést: T. TÓTH 2004, p. 22. T. Tóth Sándor az erdélyi matematika-oktatás XVI–XVIII. századi történetét is felvázolja: uo. p. 21–30. Nagy kár, hogy a kötet nagy mennyiségű kiadatlan kéziratot és szinte minden megjelent témába vágó nyomtatványt feldolgozó tárgyalásában csak az aritmetikát mutatja be, a geometriát nem.

⁷⁵⁵ Egyébként Erdélyben valószínűleg a Simon Stevin által tanácsolt egyszerűbb eszközöket használták: köteleket, kitűzőkarókat és az ún. derékszögű keresztet. SCHUKKING 1964, p. 103.

⁷⁵⁶ Frans (Franc) van Schooten 1581 +1646. dec. 11. 1614-től a matematika és hadiépítészet rendes professzora. DU RIEU 1875, p. XXXVIII és XLII.

észrevesszük, hogy e poszton azonos nevű fia,⁷⁵⁷ és unokája, Peter Van Schooten⁷⁵⁸ követte, végül pedig az is feltűnhet, hogy idősebb Frans előtt nem szerepel senki az egyetemi anyakönyv kiadásában, mintha korábban nem is létezett volna ilyen tanszék. Kutakodásunknak ezen a pontján észrevétlenül beleütközünk a leideni hadmérnök-képzés szövevényes történetébe.

Simon Stevin nevével kell először megismerkednünk. (26. kép) A brugge-i származású Stevin, korának neves matematikusa, fizikusa és feltalálója először egy kereskedőtársaság könyvelőjeként dolgozott Antwerpenben, majd szülővárosának bíróságán talált állást. 1582-ben az Egyesült Tartományokba távozott és egy évvel később (harmincöt évesen!) beiratkozott a leideni egyetemre és ezzel párhuzamosan tudományos kutatásokat végzett.⁷⁵⁹ Orániai Móric, a spanyolokkal folytatott hosszú háború vezére⁷⁶⁰ 1590 körül tanácsadójává nevezte ki,⁷⁶¹ és ő a bizalmat hadtudományi munkákkal hálálta meg. Ezek közül a legfontosabb az

⁷⁵⁷ ifj. Frans (Franc) van Schooten 1615 +1661 jan. (vagy egy más adat szerint 1660. máj. 29.) Apja halálától saját haláláig a matematika és hadiépítészet rendkívüli professzora. DU RIEU 1875, p. XLII. 1631-ben Leidenben kezdett el tanulni, apja tanszékén. Descartes írásaival megismerkedve külföldi tanulmányútra indult. Hosszú párizsi és londoni tartózkodás után 1643-ban hazatért Leidenbe, ahol először apja segítője, majd a matematika és hadiépítészet tanára lett. Kora több neves matematikusával (René Descartes, François Viète, Pierre de Fermat) is kapcsolatban állt. Főművének a Descartes Geometriájához készített kommentárokat tarthatjuk, amelyek nagyban hozzájárultak az analitikus geometria elterjedéséhez. Az ő nevéhez fűződik mestere művének első latin kiadása is. Legismertebb diákja: Christian Huygens. @4., Frans Van Schooten címszó; @5. –/– címszó.

⁷⁵⁸ Peter (Petrus) van Schooten 1661 +1679 Apja halálától saját haláláig a matematika és hadiépítészet rendes professzora. DU RIEU 1875, p. XLII, XLVI.

⁷⁵⁹ Simon Stevin 1548-ban született Brugges-ben Anthuenis Stevin és Catelene van der Poort törvénytelen gyermekeként. 1620 febr. 20-án halt meg Hágában. Elsősorban matematikus, de emellett igazi reneszánsz tudós, a zeneelméletől és a nyelvtudományig mindennel foglalkozott. Szerteágazó tudományos tevékenységéből ma a tizedestörtökre vonatkozó, 1585-ben könyv formájában is megjelentetett kutatásai a legismertebbek. (Ő vezette be az európai matematikába a tizedesjegyek használatát 1585 – „La Theinde”) Saját korában az a vitorlával ellátott „szélkocsi” tette híressé, amelyet 1600-ban próbált ki a helytartó társaságában a tengerparti dűnéken, és állítólag a lovak gyorsaságát meghaladó sebességet ért el vele. Az ő nevéhez fűződik a holland tudományos nyelv megteremtése is @7.(Guido Vanden Bergh kiváló áttekintést ad a Stevin-kutatás történetéről is.); @4. Simon Stevin címszó; @5. –/–; @6. –/–

⁷⁶⁰ Michael Roberts híres tanulmányában többek között éppen Orániai Móric újításaihoz kötötte az ún hadügyi forradalmat. DOMOKOS 2000, p. 11–12.

⁷⁶¹ Valójában nem tudjuk egészen pontosan, hogy Orániai Móric és Stevin hol ismerkedtek meg. Korábban feltételezték hogy még az egyetemen, amelynek 1584-ig, apja meggyilkolásáig Móric is a hallgatója volt, de erre semmilyen bizonyíték nincsen. Valószínűleg 1590 körül találkoztak először, amikor Stevin Delftbe költözött, a helytartó pedig érdeklődni kezdett a mérnöki tudományok iránt. Stevin munkáiból kiderül, hogy Móricot számos nagy ütközetbe elkísérte. (1591-ben kezdődött Móric első nagy hadjárata a spanyolok ellen) SCHUKKING 1964, p. 3–4.; Máshol 1593-as dátumot találunk szolgálatba lépésére. @8., p. 1–2.

1594-ben holland nyelven kiadott *De Sterktenbouwing* (erődépítés), amelyet a következő évtizedekben számos nyelvre lefordítottak.⁷⁶² 1604-ben Stevint a helytartó kinevezte az Egyesült Tartományok hadseregének főszállásmesterévé.⁷⁶³

Mindezt azért kellett elmondanuk, mert Orániai Móric, Stevin tanácsára hozott létre 1600-ban a leideni egyetem mellett egy hadmérnökképző intézetet.⁷⁶⁴ Az egyetemhez lazán kapcsolódó új iskolában az oktatás holland (*Nederduyts*) nyelven folyt. Éppen a Stevin által szorgalmazott holland tannyelv volt az, ami miatt az egyetem vezetése lenézte az intézetet és tanárait. A Frans van Schooten előtti professzorok ezért nem kerültek be az egyetemi anyakönyvbe. Móric azt is csak nagy nehezen tudta 1607-ben kiharcolni, hogy a végzett diákok a többi tanszék hallgatóihoz hasonlóan rendes egyetemi fokozatokat szerezhessenek.⁷⁶⁵

Minden nehézség ellenére az iskola a maga nemében páratlan és úttörő intézmény volt. Az elméleti oktatást itt terepen történő gyakorlatok is kiegészítették. Simon Stevin, bár döntő szerepe volt az alapításnál, soha nem tanított az intézetben. A mérnökiskola első professzora Ludolp van Ceulen volt delfti vívómester lett,⁷⁶⁶ aki azzal tette ismertté nevét, hogy harmincöt tizedesjegyre kiszámolta a π értékét. Hadmérnöki munkásságáról sajnos nem sokat

⁷⁶² Két másik hadtudományi munkája is megjelent: 1617 – *Castrametatio, Dat is Legermeting* (Castrametatio, azaz a tábortervezés/mérés) 1617 – *Nieuwe Maniere van Sterctebou door Spilsluysen* (Az erődítés új módja forgó zsilipkapuk segítségével) Összes műveinek modern kétnyelvű (angol, holland) kiadásában két kéziratban fennmaradt műve is szerepel *Vant Belegeren der Steden en Stercten* (Az erődök és a városok ostromáról), *Vande Pijksschansen* (pontosan lefordíthatatlan: a pikával felszerelt gyalogoskatonák négyzet- vagy téglalap alakú zárt alakzatáról) Az „Erődépítés” angol fordítása már 1604-ben elkészült, de kéziratban maradt, a nyomtatott német fordítás 1608-ban, a francia- 1634-ben jelent meg. SCHUKKING 1964., p. 7, 34–35.; PRAK 2004, p. 65.

⁷⁶³ SCHUKKING 1964, p. 17. (a szállásmester itt azt jelenti, hogy ő mérte ki a katonai tábor helyét) Nem egyedül töltötte be ezt a tisztséget.

⁷⁶⁴ @7.; Az intézmény számára Stevin instrukciót is írt, amelyben a tudományos részletek mellett hangsúlyozta a holland nyelvű oktatás fontosságát. SCHUKKING 1964, p. 20.

⁷⁶⁵ @8, p. 2-3. Az egyetem szenátusa (a professzorok testülete) csak azzal a feltétellel egyezett bele a kérésbe, hogy a védéseken csak Rudolph Snelliussal, a (nem mérnöki) matematika professzorával együtt elnökölhessenek.

⁷⁶⁶ 1540. jan. 28. (Hildesheim) +1610. dec. 31. (Leiden). szegény családból származott, rendes egyetemi tanulmányokat valószínűleg nem végzett. Delftbe való megérkezése után vívás-és matematika órák adásából élt. 1594-ben Leidenbe költözött, ahol vívóiskolát nyitott. 1600-ban professzor lett a leideni mérnökiskolában. Aritmetikát, erődítést, földmérést tanított. Kutatásainak nagy része a π pontosabb értékének kiszámolásával kapcsolatos. A harmincöt tizedesjegyet aztán sírkövére is rávésték. A németben egészen a 19. századig ludolphi-i számnak nevezték a π -t. @5. Ludolp van Ceulen címszó

tudunk. Őt 1610-ben Symon Frans van Merwen követte,⁷⁶⁷ hogy négy évvel később felváltta a már ismert id. Frans van Schooten.

Tehát Haller Gábor érkezésekor a leideni egyetemhez kapcsolódva létezett egy intézet, amelynek célja kifejezetten hadmérnökök képzése volt. A naplóban sajnos semmilyen utalás nincs a mérnökiskolára. Még abban sem lehetünk biztosak, hogy Haller tudott-e egyáltalán a szükséges szinten hollandul. Nem lehetetlen, mert a hasonló nyugati tanulmányokat teljesítő Bethlen Miklós megtanulta a nyelvet.⁷⁶⁸ Az anyakönyv bejegyzése a tantárgy tekintetében nem irányadó, mivel általában csak a kart tünteti fel, és tüzetes átnézése után a 17. század első feléből egyetlen olyan nevet sem találunk, amely mellé azt írták volna, hogy arch[itecturae] mil[itaris studiosus.] A mérnökiskola sok hallgatója talán be sem iratkozott az egyetemre. A jelenleg rendelkezésünkre álló információk szerint nem valószínű, hogy Haller az intézet keretei közt tanult volna hadiépítészetet, az viszont szinte biztos, hogy az iskola tevékenysége áttételesen hatást gyakorolt tanulmányaira.

Segítségünkre siet az a latin nyelvű kéziratos hadiépítészeti traktátus, amelyet a loci communes gyűjteménnyel egybekötve a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár őriz,⁷⁶⁹ és amely *possessor*-bejegyzése alapján előbb Haller Gábor, majd öccse, Haller Pál tulajdonában volt. A mintegy hetven oldalas, metszet- és alaprajzokkal illusztrált forrást Jakó Zsigmond fedezte fel, és részletesebben Balogh Jolán ismertette, először 1975-ben, majd 1982-ben a váradi várról írott monográfiájában.⁷⁷⁰ Bár publikációiban a munka fejezetcímeit is felsorolta, mégsem tett kísérletet azonosítására, és megelőlegezte a feltételezést, hogy egy olasz hadtudományi szerző művének másolata, vagy több itáliai traktátus összeollózása.⁷⁷¹

Haller Gábor tanulmányainak helyszínét szem előtt tartva számunkra kezdettől egyértelmű volt, hogy inkább egy németalföldi hadiépítészeti munkára kell

⁷⁶⁷ @8., p. 2.

⁷⁶⁸ Bethlen Miklós „belga” nyelvű órákat vett az említett részeges hadiépítészettől. BETHLEN M., I. köt, p. 182.

⁷⁶⁹ TK No. 343. f. 290–361. (közben 5 üres lappal)

⁷⁷⁰ JAKÓ 1976, p. 228–230. (egy már korábban a Művelődésben megjelent tanulmány újraközlése) BALOGH 1975.

⁷⁷¹ *Definitiones Terminorum Ichonographia – Definitiones Terminorum Ortographia – Fortificationes Defensivae – De praemunitiōibus sive operibus – Fortificationes Defensivae – De structura castellorum ad civitates.* BALOGH 1982., II. köt, p. 371.

gyanakodnunk. Így került gyanúba nagyon korán Adam Freitag „*Architectura militaris nova et aucta. Oder Neue vermehrte fortification von Regular Vestungen*” című, először 1631-ban Leidenben kinyomtatott munkája.⁷⁷² Valóban, a székeludvarhelyi kézirat nem más, mint Freitag munkájának latin fordítása. Nem tudjuk, hogy a fordítás az ő műve-e, de a szöveg sajátkezü, és Haller nem csak a könyv szöveg nagy részét, de annak ábráit és táblázatait is pontosan lemásolta. (A rajzok alapján egyértelmű, hogy a kifejezés mérnöki értelmében kitűnő rajztehetsége volt. **28–29. kép**) Hogy a fordítás keletkezésének hátterét megértsük, meg kell röviden ismerkednünk Adam Freitag életpályájával és munkásságával.

A polihisztor alkatú Freitag 1608-ban született Thornban az ottani gimnázium azonos nevű görögprofesszorának fiaként. Ismeretlen helyen folytatott, de minden bizonnyal matematikai hangsúlyú egyetemi tanulmányok után Frigyes Henriknek, Hollandia helytartójának szolgálatába lépett, és résztvett a spanyolok ellen folytatott küzdelemben, többek között Hertogenbosch ostromában. (Esetleges németalföldi hadmérnöki működéséről azonban nincsenek adataink.) 1629. július 9-én, tehát Haller Gábor érkezése előtt mintegy két évvel beiratkozott a leideni egyetem orvosi karára, és 1632. április 1-én ugyanott az orvostudomány doktora lett.⁷⁷³ Leideni tartózkodása alatt lépett az oroszok elleni háborúba (1632–34.) mérnököket és gyalogosokat toborzó Janusz Radziwiłł későbbi litván hetman szolgálatába. Urát, a lengyel protestánsok egyik vezéralakját – valószínűleg inkább orvosi minőségben – elkísérte akkor is, amikor az leideni egyetemi tanulmányait megszakítva csatlakozott Frigyes Henrik spanyolok elleni harcaihoz, és később követte Párizsba is, majd vele együtt tért vissza Litvániába. 1640-től 1650-ig, haláláig Kiejdany (litvánul: Kėdainiai) Radziwiłł által fenntartott gimnáziumában tanított matematikát és mérnöki tanulmányokat. 1641 és 1655 között az ő tervei alapján építették át a litvániai Birze (Biržai) városának és várának erősítéseit.⁷⁷⁴

Adam Freitag tudományos működése ugyan nem korlátozódott a hadtudományra (1635-ben Thorn-ban egy asztrológiai munkát is írt, és korának

⁷⁷² Freitagról, Maroloisról: SCHUKKING 1964, p. 32.

⁷⁷³ PSB VII/1., p. 135–136.

⁷⁷⁴ AKL XLV, p. 14. M. Baužienė szócikke

neves orvosai közé tartozott), elsősorban mégis hadtudományi munkásságáról ismert. Először 1631-ben Leidenben német nyelven megjelent traktátusa, a latin főcímű „*Architectura militaris nova et aucta*” a kor egyik legnépszerűbb hadiépítészeti munkája lett, elsősorban tankönyvszerű, praktikus jellege miatt. Táblázataival, kész formuláival a geometriában kevésbé járatos fundátorok számára is megkönnyítette a tervrajzok elkészítését. Nem csoda, hogy további hét – három német, illetve négy francia – kiadásban is megjelent, utoljára 1668-ban franciául. (Latin kiadása nem született, mert a nyugat európai hadtudomány ekkor már döntően a nemzeti nyelveket részesítette előnyben.)⁷⁷⁵

Bár Freitag porosz volt, és később Litvániában élt, munkája mégis, ahogy ez a könyv címében is szerepel, a németalföldi hadiépítészeti hagyományait tükrözi, és nem az olaszok által továbbfejlesztett irányzatot. Az úgynevezett ónémetalföldi rendszer a spanyolokkal vívott folyamatos háború elején alakult ki, és kezdeti fázisában a sürgető igény miatt bizonyos átmeneti jelleg határozta meg. Építményeit nem örök időkre szánták, ezért a sokszor szabálytalan alaprajzú erődök bástyáit és a falait (kötőgátjait) földből emelték.⁷⁷⁶ A rendszer sohasem érte el a korban modernnek számító újolasz- bonyolultságát és színvonalát, érdeme volt ellenben a vizesárkok és zsilipek ügyes használata. Második fázisában (amely 1595-körül kezdődött, és Haller idején teljeseedett ki) az erődök kőbe épültek át, és szabályosabbá váltak, a bástyák nagyobbak lettek. Néhány csökevény azonban megmaradt: ekkor sem használtak fűlesbástyákat, a bástyákból hiányoztak a kazamaták (ágyúkamrák), ráadásul a falhoz sokszor derékszögben csatlakoztak, és

⁷⁷⁵ Az 1631-ben megjelent munka pontos címe: „*Architectura militaris nova et aucta, oder Neue vermehrte Fortification von Regular Vestungen, von Irregular Vestungen, und Aussen werken. Von Praxi offensiva et defensiva: auff die neweste Niederländische Praxin gerichtet, und beschrieben. Durch Adamum Freitag, der Mathematum Liebhabern. In Leyden bey Bonawentura und Abraham Elzeviers. Anno MDCXXXI. [1631]*” Freitag a könyvet IV. Ulászló lengyel és (címetes) svéd királynak, illetve Thorn és Danzig tanácsának ajánlotta. A könyv megjelent még németül: 1635-ben és 1642-ben Leidenben, 1665-ben Amszterdamban, franciául: 1635-ben Leidenben, 1639-ben 1640-ben és 1668-ban Párizsban. BP III/5. (16.), p. 318–319.; WILLEMS 1962, p. 89–90., 105., 133., 345. (No. 348., 424., 537., 1356.) JORDAN 2003, p. 95. A német kiadások a vd17-ben: @10. 23:3211887S (1631), 23:295422N (1635), 23:321879G (1642), 23:321882L (1665) A kézirat azonosítása során a Hadtörténeti Múzeum Könyvtárának 1665-ös amszterdami Elzevier-kiadását használtam, amelynek oldalbeosztása az 1631-es leideniével teljesen azonos. (Jelzete: No. 5162.)

⁷⁷⁶ ANGHEL 1973, p. 103.; PRAK 2006, p. 65–66.; WINKLER 2004, p. 99–101. Winkler könyve, mint a hadiépítészeti 16. századi fejlődésének, és az egyes erődítési elemeknek leírása igen használható, de a szerző tisztán teoretikus megközelítése miatt a hazai fejlődésről tett megállapításai teljesen elhibáztak..

építésüknél egyáltalán nem vették figyelembe az oldalazó tűzhöz fontos szögeket.⁷⁷⁷ (Nem igazították azokat egymáshoz.) Simon Stevin volt szinte az egyetlen a holland hadmérnökök közül, aki felismerte ezeket a hiányosságokat, és egy újolaszhoz hasonló rendszert szorgalmazott.⁷⁷⁸ Munkásságának hatása azonban egykorúan nem mutatkozott meg, nem utolsósorban azért, mert Orániai Móric, bár képességeit tisztelte, és tanácsait figyelembe vette, nagyon kevés tervét valósította meg.⁷⁷⁹ Háború idején nagyobb keletje volt az olyan mérnököknek, akik gyorsan felépíthető egyszerű erődöket terveztek, mint például Adriaen Anthonisz. vagy David van Orliens.⁷⁸⁰ Matematikai tudatossága ellenére maga Adam Freitag sem volt mentes a Stevin által jogosan ostromozott hibák egy részétől. Nem lépett fel újításokkal, hanem az ónémetalföldi rendszer elemeit foglalta össze hatásos és logikus formában.⁷⁸¹

Freitag és Haller életrajzát ismerve nem merész feltételezés, hogy valószínűleg személyesen is ismerték egymást. Említettük, hogy 1632 februárjában, a litván arisztokrata Leidenből való távozása előtt ismeretségbe került Janusz Radziwiłł-al, akinek kíséretében akkor már az orvos-hadmérnök is ott volt. Ezen felül utalhatunk Freitag földijére, Haller barátjára, Karl Ludwig Eskenre, aki szintén megismerkedésük eszköze lehetett. Az sem kizárt, hogy a magyar peregrinus éppen Eskenen és Freitagon keresztül jutott a már-már uralkodói presztizsű Radziwiłł közelébe. Akárhogy is történt azonban, nagyon valószínű, hogy Haller nem pusztán a térben és időben közeli megjelenés miatt szerezte be a hadmérnök munkáját.

Természetesen nem Haller volt az egyetlen magyar, aki megismerkedett Freitag népszerű művével. A korabeli hazai könyvjegyzékekben többször is

⁷⁷⁷ Ez a gyakorlatban úgy nézett ki, hogy a bástyák csúcsánál lévő szög hegyesszög lett, a Stevin által javasolt tompaszög helyett. A bástyák homlokvonalának meghosszabbítása nem a szomszédos bástya szárnyához futott (ahonnan fedezni kellett volna), hanem a kortina közepére. Az oldalazás mellett az is probléma volt, hogy az ilyen hegyesszögű bástyák csúcsát könnyebben el lehetett löni. Stevin traktátusában: SCHUKKING 1964, p. 125–126., 135–137.

⁷⁷⁸ SCHUKKING 1964, p. 33. Munkásságának követője Menno van Coehoorn lett, aki megalkotta a Vauban-éhoz hasonló bonyolult újnémalföldi rendszert.

⁷⁷⁹ SCHUKKING 1964, p. 16–26 Csupán négy erődöt ismerünk, amelyeknek építésében kisebb nagyobb szerepe volt: Harderwijk, Juliers, Batavia, Hága

⁷⁸⁰ SCHUKKING 1964, p. 26–27.

⁷⁸¹ SCHUKKING 1964, p. 37.

feltűnik az „*Architectura militaris nova et aucta*” Nem csak az inkább elméleti érdeklődésű lőcsei Johann Nikolaus Hain hagyatékában maradt egy példány, de használták katonák is: Pázmány Péter unokaöccse, Pázmány Miklós pápai és veszprémi kapitány, illetve Zrínyi Miklós horvát bán, a híres hadvezér és hadtudományi író.⁷⁸² Zrínyi a saját 1635-ös francia kiadásából magyarra fordította a mű táborépítésre vonatkozó részét, és azt, hivatkozva a forrásra, beillesztette a „Tábori kis tracta”-ba (1646–1651) is.⁷⁸³ Legalább ennyire érdekes a Bethlen Miklós önéletrírásában feltűnő adat: „Ezen a tudományon [a hadiépítészet] én igen kaptam, és azért Adam Freytag architecturáját németből deákra is fordítottam volt, az írásaim között van, ha el nem vészett.”⁷⁸⁴ Tehát a Hallerhez tartalmilag és kereteit tekintve egészen hasonló tanulmányukat folytató Bethlen Miklós szintén kézikönyvként forgatta Freitag művét, és saját használatára ugyancsak latinra fordította.⁷⁸⁵ Ez a székelyudvarhelyi kéziratnak, mint kultúrtörténeti jelenségnek legjobb ismert párhuzama.

Haller Gábor leideni tanulmányai, és Freitag hazai recepciója kapcsán nagyon komolyan felmerül az a lehetőség, hogy a mindvégig uralkodó közvetlen olasz, illetve olasz rendszernek megfelelő hadiépítészeti hatás mellett, a Magyar Királyságban és még inkább a haditechnikailag kevésbé fejlett Erdélyben, egy közvetlen vagy közvetett németalföldi impulzus is hatott. A hadiépítészet történetével foglalkozó magyarországi kutatás hangsúlya egyértelműen a 16. századra, és a hazánkban dolgozó olasz építészekre esik,⁷⁸⁶ a kevesebb jelentős építkezést hozó 17. század a legutóbbi időkig kívül maradt látókörén. Az olasz rendszeren alapuló egyszerűbb német erődök és az önálló ónémetalföldi

⁷⁸² Pázmány Miklós példányához: MONOK 1992, p. 43. (27. hagyatéki tétel) Johann Nikolaus Hain könyvhagyatéka: MONOK 1992, p. 315. (57. hagyatéki tétel) Zrínyi Miklós könyvtárának katalógusában nem szerepel a könyv, de tulajdonosát mégis egyértelműen azonosítani lehetett: Klaniczay 1991, p. 358. (No. 470.) Továbbá: DOMOKOS – HAUSNER – VESZPRÉMY 1997, p. 39. (41. és 45. jegyzet) Érdekes, hogy a későbbi időkben Coehoornak, az újnémalföldi rendszer 17. század végi megalapítójának könyvéből is felbukkant példány Erdélyben. (valószínűleg egy peregrinus hozta haza) (42. jegyzet)

⁷⁸³ „Freitag a tábor szállásáról” ZMPM, p. 240–247. Zrínyi Freitag ábráit is lemásolta.

⁷⁸⁴ BETHLEN M., I. köt, p. 183.

⁷⁸⁵ Hangsúlyozni kell, hogy Bethlen sokkal későbbi kéziratolatin fordításának nem lehet köze a székelyudvarhelyi kézirathoz. Csupán az a kérdés, hogy Haller ez utóbbit maga fordította-e, vagy lemásolta másvalaki fordítását. Leideni keletkezését pedig a vele egybekötött *loci communes* gyűjtemény valószínűsíti.

⁷⁸⁶ A magyar végvárak erősítésén dolgozó olasz építészekről: DOMOKOS 2000

hadiépítészeti hatásának is lehet abban némi szerepe, hogy 17. században átépült vagy épített váraink többsége továbbra sem felelt meg az újolasz rendszer szigorú követelményeinek.⁷⁸⁷ Kétséget csupán az támaszthat, hogy Magyarországon nem e munka olvasói köréhez, hanem a külföldről érkező mérnökökhöz fűződik a legtöbb erődítési munka. Haller Gábor, és részben Bethlen Miklós illetve Zrínyi működése azonban ezt az érvet jelentősen gyengíti. Haller esetében a döntő szót az jelenthetné, ha közvetlen kapcsolatot tudnánk kimutatni Freitag elméleti munkássága, és az erdélyi főúr gyakorlati tervezői tevékenysége között.

8.2. A fejedelem várépítése

Nem volt könnyű dolga annak, aki Erdélyben akart fundátorként működni. Bethlen Miklós hollandiai tanulmányaiból hazatérve lelkesen fogott neki a bethlenszentmiklósi kastély felépítésének. Keserű tapasztalatairól a következőképpen számolt be: *„Az építésre nagy hajlandóságom, melyet öregbített az hogy az architecturát, mind civilist, mind militarist tanultam volt az akadémiákban; és hogy a sok szép házakat láttam a keresztyén országokban ... nagy bajom, sok gond és bosszúságom volt, jó ahhoz tudó mesterembereket nem kaphattam Erdélyben. Magam sem tudtam épen úgy hozzá, amint kellett volna, kivált in praxi, ha mit magam tudtam volna is, de nem volt kivel véghezvitetnem, kivált elein, más országból az atyám mesterembert hozatni nem akart, pedig közkölséggel tartoztak volna a szentmiklósi házat megcsináltatni, de erdélyi módra mindent csak jobbágy, tudatlan parasztemberrel, pénz nélkül akart szegény végbenvitetni, de úgy estek nagy hibák a szentmiklósi házban.”*⁷⁸⁸

Számunkra az utolsó mondat a leglényegesebb. Más forrásaink is arra engednek következtetni, hogy az erdélyi urak és a fejedelem képzett mesteremberek hiányában főleg jobbágyokat dolgoztattak a nagy építkezéseken.⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ Egy kiadott könyvtárjegyzékekből összeállított adatbázis szerint a magyarországon a 16–17. században birtokolt/használt 209-féle azonosítható hadtudományi munka közül 96 volt latin-, 76 német- (!), 50 olasz-, és 13 francia nyelvű. Természetesen a latin nyelvűek között mind olasz, mind német, mind németalföldi hadiépítészek munkái megtalálhatóak. DOMOKOS– HAUSNER – VESZPRÉMY 1997, p. 34.

⁷⁸⁸ BETHLEN M., I. köt, p. 118.

⁷⁸⁹ Tehát nem bérért dolgozó szakembereket, hanem *labor gratuitust* (ingyenes közmunkát) végző jobbágyokat dolgoztattak, ami a motivációt is erősen csökkentette. Nem is szólva arról, hogy a feladatok ütemezésénél állandóan tekintettel kellett lenni a mezőgazdasági munkákra. A

A vármunkára (*labor gratuitus*) kirendelt paraszti munkerő pedig a tervek pontos kivitelezésében nem jeleskedett.⁷⁹⁰ A fejedelmek nem csak a falvak népét vette igénybe egy-egy építkezéshez, hanem a városokat is: egyrészt szekereikkel részt kellett venniük az anyagok néha teljesen kaotikus szállításában,⁷⁹¹ másrészt kötelezték őket arra, hogy mesterembereket küldjenek.⁷⁹² Nagy kincsnek számított egy-egy jó kőfaragó vagy kőműves, annál is inkább, mivel jobb híján gyakran építész feladatokat is elláttak. Ilyen volt például I. Rákóczi György uralkodása alatt Sánta György és Fundáló Mátyás.⁷⁹³ A fundálók többségét mégis külföldről, elsősorban Itáliából verbuválták, mert bizonyos feladatokat matematikailag képzett építészek nélkül nem lehetett volna megoldani. A fenti szegényes viszonyok ismeretében érthetővé válik, hogy miért volt fontos a fejedelem számára a főrendű Haller Hollandiában megszerzett szaktudása.

Haller Gábor építészeti tevékenységének máig legjobb összefoglalását Balogh Jolán Váradról írott munkájában találjuk meg. Monográfiájában összegyűjtött minden olyan számára elérhető adatot, amely a főúr hadiépítészeti munkásságára vonatkozik. Hozzá kell tennünk, hogy ezek főleg a naplóból származnak.⁷⁹⁴ Amint azt az udvari szolgálatát feldolgozó fejezetben már futólag említettük, Haller Gábor építészeti tevékenységének nagy része második bejáróságának időszakára (1637. aug. 1. – 1639. szept. 6.) esik.⁷⁹⁵ 1638-tól már nem is igazán bejáró, hanem hadiépítésztként szolgáló familiáris. Ugyan Balogh Jolán azt írta, hogy Haller

segédmunkákra ugyan néha napszamosokat fizettek, de általában nem ez a jellemző. Az 1638-as dési per után sok szombatos rab is dolgozott az építkezéseken: „*a várakba egyiüvé is, máshová is, százon-, másfél százonkint jó gondviselés alatt küldöztetnének, úgy, hogy Váradon, Székelyhídon, Jenőben, Déván, Fogarason, Szamosújvárbán, Kővárban vasakat is alig győznének kovácsolni nékiek.*” – írja Szalárdi. SZALÁRDI J., p. 193.

⁷⁹⁰ A labor gratuitusról: PERJÉS 2002, p. 67.

⁷⁹¹ Beszterce város levelezésében sok olyan eset szerepel, hogy a fejedelem a szekereket valószínűtlenül messzire küldte: a berakodás helyéig tartó út sokszorosan felülmúlta a tulajdonképpeni szállítás hosszát. KOVÁCS A. 2000, p. 83–84.

⁷⁹² Ezek „az aprómívesek” természetesen kaptak fizetést. Egy példa a nagy távolságra: 1646. máj. 27. Pocsaj. Lorántffy Zsuzsanna Besztercének. Cserépvetők küldését kéri a pocsaji építkezésekhez. (Bihar vármegye) FML XV – 5., 4. dob., 183. tétel, p. 4–5.

⁷⁹³ DÉTSHY 1971, p. 357–362. Ugyanitt az olasz és német fundálóról is; KOVÁCS A. 1980, p. 90–91.; KOVÁCS A. 2000, p. 85–86.

⁷⁹⁴ Ezért nem készítettem a napló várépítésre vonatkozó bejegyzéseiből táblázatot. Balogh Jolán az udvarházakra vonatkozó adatok egy részét is összegyűjtötte. BALOGH 1982, II. köt, p. 369–371.

⁷⁹⁵ 3. tábl.; Haller azokban az erdélyi (és nem partiumi) építkezésekben, amelyek szolgálata után kezdődtek el, nem vett részt. Így például az 1640-ben kezdődő dévai várépítkezéseknél sem találkozunk a nevével. (Széchy Mária ekkor adta el a fejedelemnek) VERESS 1906, p. 3–6.

szakmai működése az 1636-os hadjárat táján kezdődött el,⁷⁹⁶ de erre semmi sem utal. Állítását valószínűleg arra a naplóbejegyzésre alapozta, miszerint Haller Gábor az 1636-os hadjárat alatt meglátogatta a jenői várat.⁷⁹⁷ Ez azonban nem jelent se többet, se kevesebbet a mondat szokványos értelménél: Valószínűleg érdekelte a jenői vár, de nem azért, mert valamilyen fundálási feladatot kapott volna.

Haller szinte kizárólag várakat, erődöket tervezett. Építései az volt a jellemző, hogy nem tartózkodott sokáig a helyszínen, tehát általában nem követte végig az építési folyamatot, hanem egy delineatiót, szerkesztett ábrát készített,⁷⁹⁸ amelynek alapján egy tapasztaltabb kőműves, vagy egy másik fundáló egyedül is tudta folytatni a munkát. Egy adott helyre a munkálatok előrehaladtával többször is visszatért, s közben az udvarban tartózkodott, vagy éppen máshol fundált, ezért az építkezéseket nem érdemes szigorú időrendben követni, hanem inkább váranként csoportosítva.

Haller Gábor első ismert munkája Erdély egyik legfontosabb és legmodernebb erődjéhez, a fogarasi várhoz fűződik. Az először 1455-ben említett középkori vár⁷⁹⁹ első átalakításai kora újkori átalakításai Majlád István majd Bekes Gáspár birtoklásához kapcsolódnak, ám a fő épületrészek Báthory Zsigmond és Bethlen Gábor uralkodása alatt nyerték el végső formájukat.⁸⁰⁰ A várpalota szabálytalan négyszögét hüen követő külső várat négy sarokbástya erősítette: a délkeleti még a Báthory Boldizsár féle építkezésekhez köthető, míg a három viszonylag modern

⁷⁹⁶ BALOGH 1982, II. köt., p. 368.

⁷⁹⁷ 1636. október 17. „*Jenőnél. Látogattam meg az várat.*” ETA IV., p. 36.

⁷⁹⁸ Az építést megelőző tervet Simon Stevin is elengedhetetlennek mondja az erődépítésről írott művében, és ezt az építkezés rendkívül nagy anyagi kockázatával indokolja. SCHUKKING 1964, p. 65.; A tervek arra is szolgáltak, hogy a megbízót tájékoztassák a leendő épület kinézetéről. Détsky Mihály számos ilyen *delineatoria* vonatkozó adatot kigyűjtött a Rákóczi család levéltárából. DÉTSKY 1971, p. 350–353.

⁷⁹⁹ Fogaras régi királyi birtok. 1366-tól Nagy Lajos hűbéresének, Vlad Basarabnak havasalföldi vajda birtoka volt, és kisebb megszakításokkal e tisztség viselőinek kezében maradt egészen 1464-ig. Ezért lett Fogaras a korai román betelepülés egyik fő célpontja. Mátyás Geréb Jánosnak adta haszonvételre, majd Corvin Jánoshoz került. 1505-ben Corvin János halála után II. Ulászló Bornemissza Jánosnak adta. SZÁDECZKY 1892., p. 5–14.; SEBESTYÉN 1992, p. 9–16. ; KOVÁCS 2007, p.153.

⁸⁰⁰ Bővebben, főleg a belső, palotarésről: KOVÁCS 2003, p. 87–93. A falakat a mocsaras talaj miatt, sok más erdélyi várhoz hasonlóan itt is cölöpökre alapozták. Kovács András szerint az 1960-as években itt feltárásokat végző régészek ezeket azonosították tévesen egy 12–13. századi sáncvár maradványaiként. KOVÁCS 2007, p. 153–154.

kazamatás fülesbástyát Bethlen építtette az 1620-as években. (29–30. kép) 1624 után a fejedelem a várövn kívül egy fabástyával erősített huszárvár építését is elrendelte.⁸⁰¹ Az erődítmény roppant védelmi erejét mutatja a hadiszerek 1673-ból fennmaradt inventáriuma: ebben összesen 50 különféle ágyút, 155 szakállas puskát, 143 muskétát írtak össze, nagy mennyiségű golyóval.⁸⁰² A várt és hatalmas uradalmát a 17. században a fejedelmek rendszeresen feleségüknek engedték át, így I. Rákóczi György alatt Lorántffy Zsuzsanna birtokában volt.⁸⁰³

A naplóból tudjuk, hogy Haller Gábor 1638. március 9-én érkezett meg Fogarasba, és hamarosan hozzákezdett a munkálatokhoz. A hat vonatkozó bejegyzésből csak kettő-három hordoz érdemi információt. Az első március 22-i adat szerint Haller „várost erősített”, a megtévesztő szóhasználat valójában a várra vonatkozik.⁸⁰⁴ Áprilisban a vár bástyáinak töltéséről esik szó, ami arra utal, hogy a bástyák kazamatáinak tetejére egy átalakítás után földet hordtak, és ennek tetején ágyúteraszt alakítottak ki.⁸⁰⁵ A töltést júniusban a fejedelem félbehagyatta, és Haller csak augusztusban tért vissza két hétre, hogy itt szombatos rabokkal dolgoztasson. A legérdekesebb adatunk 1639. februárjából származik: a főúri fundáló ekkor egy bástyát igazított meg.⁸⁰⁶ Szalárdi János írja, hogy I. Rákóczi György „...a várnak napkelet és dél között levő egyik bástyáját is, hogy a kapu felől való oldala nem igaz lineával szolgálja a kasamatárul való lövésre, az árokvizet elvitetvén, fundamentumából feltoldotta s megigazította vala.”⁸⁰⁷ A mondat minden bizonnyal a naplóban említett igazításra vonatkozik, tehát Haller

⁸⁰¹ KOVÁCS 2007, p. 158.

⁸⁰² SZÁDECZKY 1892, p. 78–79. Fogaras a fejedelemségen belül végig egyfajta hadszertárnak is számított, ezért az Apafi-kori adatot tendenciáiban érvényesnek fogadhatjuk el I. Rákóczi György idejére is. Apafi és Bornemisza Anna egyébként az 1680-as években állandó tartózkodási helyének választotta a fogarasi várat.

⁸⁰³ KOVÁCS 2007, p. 158.

⁸⁰⁴ Sebestyén Györgyöt, a Fogaras váráról szóló monográfia szerzőjét a szóhasználat megtévesztette, és az adatot a város XVIII. századi térképekről ismert sáncaira vonatkoztatta. SEBESTYÉN 1992, p. 80.; Haller 1638. április 12-én ezt írja: *Kezdettem az városnak bástyáinak töltéséhez...* ETA IV, p. 45. Bástyája Fogarasban csak a várnak volt, ezért nyilvánvaló, hogy a másik említés is az erődre, és nem a településre vonatkozik.

⁸⁰⁵ Azért gondolom, hogy átalakításról van szó, mert egy leltár tanúsága szerint már 1632-ben is voltak ágyúk a bástyák tetején. SEBESTYÉN 1992, p. 80.

⁸⁰⁶ 1639. febr. 5. Fogaras „Fundáltunk vagy inkább igazítottunk meg egy bástyát, kinek fele igen rossz volt.” ETA IV, p. 54.

⁸⁰⁷ SZALÁRDI J., p. 295. I. Rákóczi György építkezéseire nézve Szalárdi János az egyik legfontosabb forrásunk.

Gábor az oldalazó tűz követelményeinek megfelelően átalakította a Báthory Zsigmond alatt épített ólasz bástya homlokfalát.⁸⁰⁸

Haller kisebb munkái közé tartozik görgényi építése is. Az először 1358-ban felbukkanó, hosszú ideig a székely ispánok honorjaként kezelt görgényi váron kora újkori története során sokan végeztek átalakításokat, így például Izabella, János Zsigmond, és Báthory István is.⁸⁰⁹ I. Rákóczi György birtokába, átmeneti magánbirtoklás után, jelentős zálogösszeg fejében, 1638-ban került.⁸¹⁰ A vadászatot nagyon kedvelő fejedelem hamarosan nekilátott a kedvenc vadászterületén fekvő, de alapvetően katonai funkciójú hegyi vár modernizálásának.⁸¹¹ Az erősség alatt nem sokkal később egy kényelmes udvarházat is emeltetett. Haller Gábor fundálása ennek a nagy építkezéssorozatnak a része.

1639. július 4-én, egyhetes görgényi tartózkodás után Haller a következő mondatot jegyzi fel naplójába: *„Végeztem el az görgényi várnak lerajzolását és egy bástyát fundáltam el.”*⁸¹² Szalárdi János ezúttal is hűségesen segítségünkre siet az adat értelmezésében: *„Görgény várának, hogy csak az éjszakra való szőlőhegyről állíttathatnék lövéssel való ártalma, az ellen egy igen erős körakású, kétszárnyú öreg kazamata bástyát indíttatott vala és a vár piacán lévő egy alkalmatlan hegyes kősziklát, sok munkával, pénzes tótokkal felvágattatván, a piacot megtéresíttette vala.”*⁸¹³ Az egészen addig középkori alapformáját őrző várhoz tehát egy nagyméretű ágyúkamrás fülesbástya épült, és az sem kizárt, hogy szintén Haller kezdeményezése volt a szikla lefaragása.⁸¹⁴ A nemrég elvégzett szondázó ásatásokból tudjuk, hogy a mára szinte teljesen elpusztult, valószínűleg a sárospataki bástya mintájára tervezett védmű a várhegy legvédtelenebb északi

⁸⁰⁸ SEBESTYÉN 1992, p. 80., 112.

⁸⁰⁹ A görgényi vár középkori és koraújkori birtoklástörténetét Szádeczky Lajos foglalta össze, abból az alkalomból, hogy Habsburg Rudolf trónörökös számára felújították a görgényszentimrei kastélyt, (az egykori udvarházat.) SZÁDECZKY 1883; Újabban: Soós 2005, p. 91–92.

⁸¹⁰ Alia Sámuelné Lorántffy Kata zálogosította el Rákóczinak 29000 forintért. A szerződés 1638. jan 5-én kelt KOVÁCS Zs. 2002, p. 3.

⁸¹¹ Halála előtt közvetlenül is itt vadászott. SZÁDECZKY 1883, p. 427.

⁸¹² ETA IV, p. 56.

⁸¹³ SZALÁRDI J., p. 295.

⁸¹⁴ DÉTSHY 1971, p. 364.; A vár középkori formájában spirális felépítésű volt, három kapuval, és a kapuk között falszorosokkal. Soós Zoltánnak egy Anjou-kori és egy, a 15. század első feléhez köthető építési fázist sikerült elkülönítenie. Soós 2005, p. 92.

felén helyezkedett el, és részben a középkori várfal felhasználásával épült ki.⁸¹⁵ A Haller által szó szerint fundált, és nem felépített bástya építéstörténetét Beszterce város levelezéséből nagyon jól ismerjük.⁸¹⁶ A tervrajz elkészülte, és Haller távozása után majdnem egy évig nem történt semmi. A *delineatio* alapján 1640 késő tavaszán tűzte ki a fülesbástya alapjait Rákóczi egy másik sokat foglalkoztatott építésze, Sárdi Imre deák.⁸¹⁷ Bár közeli bányából hozták a követ, az építkezés mégis lassan haladt, nem utolsósorban azért, mert közben elkezdődött a vár alatti udvarház építése. A bástyán az 1640-es évek folyamán kisebb-nagyobb megszakításokkal végig dolgoztak. 1652-re biztosan elkészült, mert az ekkor felvett leltárban befejezett épületként szerepel.⁸¹⁸ Valószínűleg szintén ebben az építési fázisban épült ki a vár meredekebb déli lejtőjét védelmező nagy ágyúterasz is (összefüggésben a „piac” kialakításával), amelyet Szalárdihoz hasonlóan Haller sem említ, de ennek ellenére könnyen lehetséges, hogy tervezésében szerepet játszott.

Haller a Rákócziak magyarországi központjában Sárospatakon is végzett bizonyos munkálatokat. A pataki vár szerteágazó történetéről elég csak annyit megjegyezni, hogy a jelenleg általánosan elfogadott álláspont szerint Perényi Péter kezdte építeni az 1530-as években.⁸¹⁹ A vár magját alkotó nagyméretű reneszánsz lakótornyot, az ún Vörös tornyot a Bodrog felől egy nagy 16. századi összetett

⁸¹⁵ Soós 2005, p. 93–95.

⁸¹⁶ A bástya építésének történetét egészen kimerítően megtaláljuk Kovács Zsolt tanulmányában. Jellemző, hogy a vár építéséhez egy közeli kőbányából besztercei szekerekkel hordatták fel a követ a várba. Évente 3000 szekér követ kellett elszállítaniuk. Kovács Zs. 2000, p. 99–112. Görgénnyel kapcsolatban nagy problémát jelent az, hogy csak egyetlen, ráadásul kevésbé jellemző, oldalnézetből készült korai ábrázolásunk van róla. (Visconti 1999 – 1697-ből).; A vár alatt 1644-től épített udvarházzal és későbbi sorsáról. Kovács 2002, p. 5–14.

⁸¹⁷ Détsky 1971, p. 362–365; 1639. június 18-án Nagy Szabó Ferenc, a naplóíró marosvásárhelyi polgár lett a görgényi udvarbíró. (Nem jószántából, hanem a fejedelem parancsára) A következőket írja a Haller-féle bástyáról: 1640. „... die 3 may elkezdém az malom felől való bástyát rakatni, melyet continuáltam közel Szent Miklós napig nagy szorgalmatossággal és igen helyes alkalmatossággal.” ETA I., p. 148. – 1641 „Én is a görgényi szegeletbástyát continuáltam építeni. A mely torony a várban vala, abból órát, harangot levétem és fundamentomából lerontottam, mert a bástya kazamatáját arra vittem.” ETA I., p. 148. 1642-ben nagy anyagi ráfizetéssel végül ki tudott szabadulni az udvarbírósból.

⁸¹⁸ A leltárat közli. B. Nagy 1973, p. 95–111., 362–363.

⁸¹⁹ A Vörös torony-vita a magyar építészettörténeti kutatás mérföldköve volt. Détsky Mihály és a régészeti kutatások derítették ki, hogy a lakótorony nem a középkorban, hanem csak Perényi Péter alatt épült fel, és sok kacskaringó után az is világossá vált, hogy három különböző időszakban három különböző pataki várral találkozunk forrásainkban, amelyek közül az utolsó a ma ismert épület. A vitát összefoglalja: Détsky 2002, p. 7–62.

kazamatás bástya, nyugatról pedig a palotaépületek paralelogrammája kísérte. A vár tulajdonképpen a bástyákkal és fallal erősített város délkeleti sarkát foglalta el.

A fejedelem hadiépítésze 1639-ben dolgozott először Patakon. Naplójába ezt írja: „*Az várbeli négyszögletű tornyot nézegettem, kiért urunk oda küldött volt.*”⁸²⁰ Haller feladata tehát az volt, hogy felmérje a Vörös tornyot. A fejedelem éppen ekkor tervezte egy újabb emelet ráépítését, amely végül csak halála után, 1656–57-ben valósult meg. Debreczeni Tamás udvarbíró 1640. november 10-én írott leveléből úgy tűnik, hogy Haller felmérése időközben elveszett, mert a fejedelem újra kérte a torony lerajzolását.⁸²¹ 1644 májusában, a már tárgyalt háborús események nyomán jelent ismét Haller Gábor Patakon. Valószínűleg annak az újszerű sáncnak a kivitelezését felügyelte,⁸²² amelyet Szalárdi híradása szerint Rebenstock svéd rezidens tervezett az északi városkapu elé. A napló furcsa módon nem utal arra, hogy Haller ezúttal csak kivitelező volt.⁸²³ Augusztusban a fundáló főurat ismét Patakon találjuk, ekkor a „pataki erősség delineálása” és „reformálása” lett volna a feladat, de végül félben maradt.⁸²⁴

Haller bejárósága idejére esik egy, az eddigiektől erősen eltérő építészeti munka: a gyalui várkastély bővítése. Gyalu az erdélyi püspökök egykori vára a fejedelmi elődök örökségeként került Rákóczi birtokába.⁸²⁵ 1638-ban szánta el

⁸²⁰ 1639. jan. 6. Sárospatak ETA IV, p. 53.

⁸²¹ Debreczeni Tamás pataki udvarbíró levele a fejedelemnek: „*Az pataki toronynak megmérését mikor nagyságod parancsolta, én az templom tornyát értettem, nem az várárt. Nem is tudnám azt kívül megmérteni mindenestől, arra való kőművesem sem fundálóm nem lévén. Tudom hogy az elmúlt esztendőben egyszer Haller Gábor uram itt lévén megmérék és el is vivék Nagyságodnak.*” Détszhy Mihály 2002-es monográfiájában úgy foglal állást, hogy Haller volt az, aki Debreczeni tévedése miatt a templom tornyát rajzolta le. A levélből véleményem szerint az olvasható ki, ami Détszhy első, 1971-es konklúziója volt: Haller felmérése elveszett, a fejedelem újra elrendelte a lerajzolást, és az udvarbíró ezt a második utasítást értelmezte félre. DÉTSZHY 1971, p. 363.; DÉTSZHY 2002, p. 173–174.; Az első értelmezésre utal Debreczeni 1639. jan. 7-én a fejedelemnek írott levele is: „*Haller uram az kőművesekkel holnap végezheti dolgát és mindjárt indul, ma el nem végezheték delineálását, noha váltig érte voltak, mind kívül belől. Az tornyot, várat es varost eléggé megmutogattam Haller uramnak, el hittem referálja Nagyságodnak ő kegyelme.*” DÉTSZHY 1971, p. 363. Tehát egy olyan építményről van szó, amelynek (nem a mai értelemben vett) külső és belső felmérésén egy kisebb csapat legalább két napig dolgozott. Ez inkább utal a Vörös toronyra, mint a viszonylag egyszerű templomtornyra.

⁸²² SZALÁRDI J., p. 222–223.; DÉTSZHY 2002, p. 199–200.

⁸²³ 1644. május 22, Sárospatak „*Az külső város sáncának újítását kezdettem, de félben maradt.*” ETA IV, p. 93. ; 1644. május 28., Sárospatak „*Az kapu előtt kezdettem egy sánczhoz, mely az mi nemzetünk között első dolog fog lenni*” ETA IV, p. 93.

⁸²⁴ 1644. augusztus 30. ETA IV, p. 95.

⁸²⁵ Talán Szécsi András erdélyi püspök (1320–1356) építtette, de erre közvetlen bizonyítékunk nincsen. 1428-ban említik először *castrum*ként. 1465-ben tűnik fel először a kényelmes püspöki

magát az átépítésre. A változásokról Szalárdi ezúttal is pontosan beszámol: „*Gyalu vára amint régen épített volt a négy toronybástyák közt mind környül vártákra és lövőlyukakra s azon belől a házak egy kis szoros piacával, azokat, hogy a házak kiesebb éggel és nézeléssel lehetnének, éppen a várnak belső kőfalai mellé vetetvén, és a vár piacát nagyon meg bővítettvén, és a házakat körös-környül merőül mind alatt s fenn szép friss boltokra építettvén, a házak ablakit mind a külső főfalakon hagyatta, s a házak felső boltozatán felül ismét körös-környül mind lövőlyukakra, vártákra építette vala ... az árokból napkelet felől a vár kapuját ejtvén alatta, egy tornyot is rakatott vala, de hogy ennek fundamentumát a fundáló rosszul fundálta volna, felrakásával is nagyon siettetvén, mindenestől a vár árkába beszakadott vala.*”⁸²⁶ A leírás jól értelmezhető: A várudvar közepén elhelyezkedő középkori palotát a fejedelem építész lebontotta, és az új lakószárnyakat a kerítőfalak belső oldalán húzta fel, úgy, hogy ablakokat nyitott az egykori várfalon. A boltozott új épületek fölött pedig a katonai funkció részleges megőrzése érdekében védőemeletet alakítottak ki. 1639 május végén, június első felében Haller Gábor összesen több mint két hetet töltött Gyalun,⁸²⁷ és minden bizonnyal őt nevezhetjük meg a Szalárdi által leírt munkálatok egyik tervezőjeként.⁸²⁸ A *Siralmas krónikában* említett, 1647-ben bekövetkezett kínos baleset, a kaputorony leomlása, azonban nem az ő, hanem Sárdi Imre fundálási hibájából történt.⁸²⁹

A kisebb építkezések tartoznak a Haller szamosújvári kapitánysága alatt elvégzett munkák. (Az 1538-ban építeni kezdett vár kisméretű ólasz bástyája, a János Zsigmond korában elkészült két külső félbástya, és a hosszú kortinafalak a 17. században már nem feleltek meg a módosult követelményeknek.⁸³⁰ **(31. kép).**

lakrész, a *palatium*, amelyet Geréb László erdélyi püspök bővít ki a 15. század végén. 1542-től Izabella királynőnek, később szinte folyamatosan a mindenkori erdélyi fejedelmeknek birtokában van. Kovács A. 2002, 1-7.

⁸²⁶ SZALÁRDI J., p. 295–296.

⁸²⁷ pl 1639. máj. 26. Gyalu „Fundáltatta urunk az gyalui házakat” ETA IV, p. 56.; 1639. máj. 30. „Ebédén Válaszúton, estére Szász-Fenesen. Urunk ő nagysága ment a Mezőség felé, engem expedált az gyalui házak építésére” ETA IV, p. 56.

⁸²⁸ 1638-ban bizonyos Német Fundáló György kezdte el az átalakítást. Kovács A. 2002, p. 7.

⁸²⁹ Sárdi Imre az esetben köszönhetően egy időre a szamosújvári vár vendége lett, ám úgy tűnik, sikerült tisztáznia magát. Kovács A. 2000, p. 80–81.

⁸³⁰ Kovács A. 2003, p. 51–52.; ANGHEL 1973, p. 110–111. Alaprajzot közöl és leírja az erősítéseket: Az alacsony, hegyesszögű ólasz bástyák kb 25 méter hosszúak és 20 méter szélesek. Nemcsak

Bethlen Gábor alatt Giovanni Landi építész irányításával ugyan átépítették és megnagyobbították a kaput védő nyugati félbástyát, de ez sokat nem nyomott a latban.⁸³¹ Szalárdi szerint I. Rákóczi György uralkodása idején tisztították ki és bélelték ki kőfalazattal a vár feltöltődött árkát.⁸³² 1646-ban Haller valószínűleg e munkálatok kapcsán kereste meg a vármegyéket.⁸³³ Részleteket sajnos nem tudunk, mert a forrásként szolgáló levelet csak egy lajstromból ismerjük. II. Rákóczi György alatt épült fel a vár ma is meglévő egyik lakószárnya, az ún. Rákóczi palota, az építési feliratból kiderül, hogy 1653-ban fejezte be Fábián István udvarbíró, aki még Haller Gábor kapitánysága idején állt szolgálatba.⁸³⁴

Haller rövid váradi kapitánysága (1659) alatt is végzett erődítési munkákat, bár ezek nem lehettek számottevőek.⁸³⁵ Balogh Jolán kutatásaiból tudunk azonban egy 1639-es rövid váradi fundálásról, amelyet naplójában meg kellett volna említenie, de nem tette meg, sőt még itteni tartózkodása napját is rosszul adta meg.⁸³⁶

Az átépített formában ma is álló vár eredetileg a váradi püspökök megerősített székhelye volt, amelyet János Zsigmond kezdett olasz rendszerben átalakítani. A 16. században kialakított terveket követve Bethlen Gábor uralkodása alatt készült el a szabályos ötszög alakú erőd utolsó újolasz kőbástyája, az úgynevezett Bethlen

ezekben találhatók kazamaták (ágyúkamrák), hanem a várfalban is.

⁸³¹ Giovanni Landi, mint Brandenburgi Katalin bizalmasa, Rákóczi György fejedelemmé választása és a zürzavaros 1631-es év után végleg távozott Erdélyből. DÉTSHY 1971, 354–355.

⁸³² Szalárdi János leírása I. Rákóczi György munkálatairól: „Szamosújvárnak árkából majd egy ember magosságnyira való földet és gazt tisztítván ki pénzen csak arra fogadott tótokkal, az helyt annyival is igen megerősítette vala.” SZALÁRDI J., p. 293. 1636-ban hallunk először a várak munkálatairól, és tudjuk, hogy szombatos rabok igénybevételével még 1644-ben is folyt az építkezés. KOVÁCS A. 2000, p. 70–71. A 30–40 méter széles árkot a közeli Szamos vizével töltötték meg.

⁸³³ TT 1887, p. 588.

⁸³⁴ A felirat közlése: SZOLNDOB, VI. köt, p. 240. A katonai funkció Apafi-kori újraerősödését tükrözi a vár 1675-ös (fegyver) leltára. Ebben a következő épületrészek szerepelnek: Kapitány háza, Por ház, Cejtház; Doboló- Füzesi-, Németi-, Dési-, Csonka bástyák. RUSU 2003. A vár építészettörténeti kutatása jelenleg leküzdhetetlen akadállyal szembesül: az épület 1787-től kezdve mind a mai napig börtön, ahol –Fogarashoz hasonlóan – korábban politikai foglyokat is őriztek. A börtön funkció kezdeteiről SZONGOTT– VAJNA– HODOREÁN 1898, p. 39–40.; Szamosújvárt a börtön 19. századi fejlesztésekor ráadásul erősen át is építették. A várudvar közepén 1857–61-ben, valószínűleg korábbi épületeket elpusztítva, felhúzták a hatalmas főépületet. Az árokba benyúló nyugati félbástyára pedig rátelepítették az igazgatói lakot. uo., p. 28–29.; SZOLNDOB, VI. köt, p. 237.

⁸³⁵ Szalárdi János leírásából fogalmat alkothatunk a Haller kapitánysága alatt elkezdett munkálatokról. SZALÁRDI J., p. 492–493.

⁸³⁶ ETA IV, p. 53–54. Haller a napló szerint jan 11-én este érkezett és 13-án reggel ment el. Ibrányi ezzel szemben azt írja, hogy Haller jan 13-án érkezett. BALOGH 1982, II. köt, p. 171.

bástya.⁸³⁷ Ugyancsak a nagy fejedelem nevéhez fűződik a középkori püspöki palota és székesegyház elbontása, valamint az új, ötszögű palota felépítése is.⁸³⁸ A palota és a külső védművek (árok, ellenlejtő) csak Rákóczi György uralkodása alatt kerültek befejezéshez közeli állapotba.⁸³⁹ Hallernak és a vele együtt érkező ismeretlen fundálónak a palotaépítkezés kapcsán jutott feladat. (32. kép) Ibrányi Mihály vicekapitány jelentéséből megtudjuk, hogy a vártemplom terveinek elkészítésén dolgoztak. Kezdetben, megfelelően a palota és a vár csaknem tökéletes centralitásának, egy egészen merész ötszögű templomot terveztek az udvar közepére, de fejedelmi parancs hiányában végül megállapodtak egy négyszögűben.⁸⁴⁰ Haller egy-két napnál többet nem tölthetett Váradon, elkészítették a vázlatot, és már indult is tovább.

A naplóból tudunk Haller egyetlen olyan építészeti munkájáról, amelyet nem a fejedelem számára végzett.⁸⁴¹ 1641. június 9-én következőket jegyezte fel: „*Bunon fundáltam egy bástyát Bethlen János uramnak.*”⁸⁴² A Fehéregyháza szomszédságában fekvő Kisbúnon még Bethlen Farkas építtette a sarkain sokszögű tornyokkal ékesített négyszög alaprajzú kastélyt, amely jellegében egészen hasonló volt a kerelőszentpáli Haller-kastélyhoz.⁸⁴³ Fia, Bethlen János, Haller barátja és későbbi politikai fegyvertársa pedig sok más akkori erdélyi főrendhez hasonlóan, úgy döntött, hogy az épületet külső védőövvvel veszi körül, ennek részét

⁸³⁷ A Bethlen Gábor-kori építkezések: BALOGH 1982, I. köt, p. 54–61. A vár és a város helyrajzáról térképpel: GYALÓKAY 1909.

⁸³⁸ Kovács András kutatásaiból tudjuk, hogy az ötszögű váradi palotát Giacomo Resti tervezte, aki 1615 és 34 között állt Bethlen szolgálatában. Az olasz építésznek egyébiránt nagy szerepe volt a szabályos alaprajzú olaszbástyás kastélytípus elterjedésében. KOVÁCS A. 1980. Váradra, p. 85–86.; A palota nyugati szárnyában egy helyiségsor, a Bethlen kori stukkódíszekkel együtt szinte teljes épségben megmaradt. KOVÁCS A – TÓCA 1979, p. 111–115.; A palota történetének korszakairól: MIKÓ 1989a

⁸³⁹ SZALÁRDI J., p. 297–299.; KOVÁCS A. 2003, p. 54–56.

⁸⁴⁰ BALOGH 1982, I. köt, p. 66; II. köt, p. 171. Balogh Jolán szerint a Hallerrel együtt érkező ismeretlen fundáló olasz nemzetiségű volt. (A merész centrális terv alapján, konkrét bizonyítékok nélkül következtet erre.)

⁸⁴¹ Leszámítva természetesen saját mezőgerebenesi udvarházának felépítését.

⁸⁴² ETA IV, p. 70.

⁸⁴³ KOVÁCS A. 2003., p. 129–130.

képezhették a Haller által fundált olaszbástyák is.⁸⁴⁴ Az apró, inkább csak jelzészerű védművek közül kettő, ha minden igaz, ma is megvan.⁸⁴⁵

Haller Gábor két legfontosabb épülete, amelyeket az időrend mellőzésével szándékosan hagytunk a felsorolás végére, a Partium területén állt. A székelyhídi és a borosjenői várról van szó. Mind a két erődítmény tervezésében nagy szerepet játszott, és ezért alapvető fontosságúak Haller hadiépítészeti tevékenységének elemzésében. Sajnos a székelyhídi várból álló fal nem maradt, a borosjenői építkezésekből pedig csak a központi épület és a délkeleti bástya romja áll.

Székelyhídon, a Zólyomiak 1633-ban hűtlenség miatt elkobzott várában I. Rálóczi György már 1634. elején elkezdett építkezni, talán a Bethlentől megörökölt olasz építész, Giacomo Resti tervei alapján.⁸⁴⁶ Haller Gábort 1639. januárjában küldte a fejedelem a várhoz, két alkalommal összesen négy és fél napot töltött a színhelyen. 1639. január 22-én naplójába azt írja: *„Székelyhíd. Az vár fundálásában értünk véget.”*⁸⁴⁷ Rövid tartózkodása és a bejegyzés arra utal, hogy Rákóczi nem Resti terveinek kivitelezésével, hanem újabb részlettervek készítésével bízta meg. Szalárdi János krónikájában részletes leírást olvashatunk a várról: *„Székelyhíd várát rettenetes nagy munkával, az alatta való nagy mély ér vizébe négy ölnyi szélességű fundamentumokat éger-, cser-, és tölgyfa karókat és cövekeket a víz fenekére oly sűrűséggel veretvén alá, hogy a cövekek a fundamentumnak szélessége szerint sűrűséggel mindenütt egymást érnék ... ilyen fundamentumokra rettenetes nagy munkával négy öreg reguláris bástyákra építtette vala, mellynek három bástyái közkőfalaival épen megkészültek vala, melly épületet mindenütt a fundamentumon felül, valamíg a víz tartana, mind igen erős*

⁸⁴⁴ KOVÁCS A. 2007 p. 134. A bástyák egyformasága miatt valószínű, hogy Haller egy bástyamintát tervezett meg, amelyet mind a négy sarkon megépítettek.

⁸⁴⁵ A 16. század végén, 17. század elején merült fel az erdélyi kastélyépítetőkben a komolyabb külső erődítések igénye. KOVÁCS A. 2003, p. 84., A kisbúni kastély legjobb tudomásunk szerint a teljes összeomlás szélén áll. A pusztulási folyamat akkor gyorsult fel, amikor 1980 körül egy víztározót építettek fel mellette.

⁸⁴⁶ KOVÁCS A. 2000, p. 73. A munkálatokat 1638-ban Sánta Kőmíves György vezette.; Az építkezést 1634-ben kezdő olasz fundáló nevét nem említi a forrás. BALOGH 1982, II. köt, p. 365.; Izsépy Edit cikkében az a téves adat szerepel, hogy a vár tervezése csak és kizárólag Haller Gáborhoz köthető. A magyarázat egyszerű: Balogh Jolán könyve, amelynek nyomán fény derült az építkezés korai kezdetére, csak 1982-ben jelent meg. IZSÉPY 1981, p. 266.

⁸⁴⁷ ETA IV, p. 54.; Talán még két napot hozzáadhatunk a tervezés idejéhez, mert Haller Gábor 1638. dec 31-én estétől január 3. reggeléig is Székelyhídon tartózkodott, ha munkálatokról nem is ír semmit. ETA IV, p. 53.

*terméskövekből, azonfelül nagyobb részül téglából rakatott vala. És ez várat nagy öreg lövészszámokkal, porral, golyóbissal is nagyon megerősítette vala.*⁸⁴⁸

Az iménti leírás és más források alapján az Ér lapjában felépített vár égerfa cölöpökön nyugodott. Négy sarokbástyáját alul kőből, felül a részben helyben vetett, részben máshonnan odaszállított téglából falazták. Az építkezés során, ahogy az Ibrányi Mihály váradi vicekapitány leveleiből is kiderül, a mocsár miatt roppant nehézségekkel kellett megküzdeniük, majd 1640-ben éppen a csapadékhiány okozott problémát. Mivel a cölöpök csak akkor lehettek tartósan szilárdak, ha folyamatosan víz alatt maradtak, ezért az építkezések koordinátora Ibrányi Mihály, rávette a fejedelmet, hogy a Krasznáig ásasson egy árkot a vízutánpótlás biztosítására.⁸⁴⁹

A vár hozzávetőleges alaprajzát a székelyhídi erősség kényszerű 1665-ös lerombolása miatt ismerjük. (33. kép) A vasvári béke (1664) ugyanis kötelezte a Kemény János uralkodása óta egy rövid megszakítással várat birtokló császáriakat, hogy az egészen új, és kiválóan megépített várat robbantsák fel.⁸⁵⁰ Az akcióban közreműködő német hadmérnök, Lucas Georg Ssicha a parancs végrehajtását megelőzően és azt követően lerajzolta a várat.⁸⁵¹ A metszet alapján úgy tűnik, hogy valamikor az építkezések 1642-ben befejezett első fázisa után,⁸⁵² Erdélyben ritka módon, elővédműveket is építettek, a várba a mocsáron át vezető híd végén egy csillagsáncot, északon, az ún. Vezér bástyával szemben pedig egy olló alakú védművet ellenlejtővel, és egy további sánccal. Sajnos nem tudjuk, hogy ezek megtervezésében volt-e Hallernak szerepe.

Haller kétségkívül legjelentősebb építkezéseként a borosjenői várat tarthatjuk számon. Az erősség elődjét minden bizonnyal a Losoncziaiak építették fel, miután 1387-ben Zsigmondtól örökjogon megkapták Pankota és Deszni várát.⁸⁵³ A család a két elnyert birtokközpont között félúton: a Fehér-Körös kanyarulatában, sík és

⁸⁴⁸ Szalárdi, ahogyan az ugyancsak cölöpalapra épült Ecsed esetében, itt is megjegyzi, hogy a tartósan víz alatt lévő égercölöpök szinte egy kő súlyát és keménységét veszik fel. SZALÁRDI J., p. 296.; Izsépy cikke alapján tudjuk, hogy már az 1640-es évek elején felépült mind a négy bástya, csak a keleti kurtina építése csúszott. IZSÉPY 1981, p. 269.

⁸⁴⁹ IZSÉPY 1981, p. 267–268.

⁸⁵⁰ BETHLEN J., p. 242–243.

⁸⁵¹ Ssicha a vár lerombolása kapcsán meg is jegyezte, hogy kár volt érte, mert jól megépített vár. IZSÉPY 1981, p. 269

⁸⁵² Ekkor, 1642-ben hoztak 12 falkont Gyulafehérvárról. KOVÁCS A. 2000, p. 73.

igen mocsaras vidéken, az akkor még csak egyszerűen Jenőnek nevezett településsel átellenben alakította ki új Zaránd vármegyei központját.⁸⁵⁴ (36. kép) A jelentős mezővároshoz kapcsolódó vár, valószínűleg csak a gyér forrásadottságok miatt, először 1474-ben tűnik fel az oklevelekben, és még a 16. század első felében is általában *castellum*ként emlegetik.⁸⁵⁵ Az az 1515-ös oklevél, amelyben *castrum*-nak nevezik, inkább a szabályt erősítő kivétel.⁸⁵⁶ Valószínű, hogy a középkori „kastélyoknak” ahhoz a típusához tartozott, amelyek esetében a kőből emelt épületet és udvarát palánkfal, illetve árok vette körül.⁸⁵⁷ Az első pontos helyrajzi adatokkal csak a vár 1605. május 14-i egyébként szűkszavú leltára szolgál.⁸⁵⁸ Az úgynevezett „belső várat” az inventarium alapján egy legalább három, de inkább négy saroktornyos, boltozott, döntően kőből épült várkastélyként jellemezhetjük, egy, a külső várra nyíló kapuval. Valószínűleg ebben foglalt helyet az élelmiszerek és konyhai szerszámok felsorolása kapcsán említett három helyiség: az udvarbíró

⁸⁵³ 1387. jún. 2. Buda. Zsigmond király Losonczi László és István szörényi bánoknak és testvérüknek adja érdemeikért a zarándmegyei Deszni és Pankota várakat BO I., no. 389.

⁸⁵⁴ Borosjenő középkori történetéhez: BLAZOVICH 1996, p. 63–64.; SZENTKLÁRAY 1898, p. 440–442. KUBINYI 2000, p. 71. Kubinyi a 15. századi Borosjenőt 17 centralitási pontjával a részleges városfunkciót ellátó mezővárosok közé sorolja.

⁸⁵⁵ 1474. nov. 18. Buda I. Mátyás király Hodosi Gál és felesége Margit panaszára meghagyja az aradi káptalannak, hogy tartson vizsgálatot, és intse meg Losonczi Albert hatalmaskodó fiait, Lászlót és Istvánt. (*ammonitorium et evocatorium mandatum*) A nagyszabású hatalmaskodás vezetői között volt Nadabi János is, a Losoncziak jenei és pankotai várnagya. BO II., no. 142.; 1497. jan. 2. Piski. Piski György borosjenői várnagy (*castellanus*) levele Szentiváni Deák Tamás vécsi várnagynak MOL DL 50346; 1526. jún. 26. Arad. Az aradi káptalan által kiállított ügyvédvalló levél. Losonczi Zsigmond özvegye, Dóczy Katalin, és fia Antal kastélyukban vallottak ügyvédet, ahova a káptalan kiküldte embereit: „*ad oppidum Jenew consequenterque castellum in eodem habitum, domus videlicet habitationis eorundem in ipso fundata et constructa.*” MOL DL 69595; 1523. máj. 13. „*ex castello nostro Jenew*” Dóczy Katalin levele szalánci várnagyának, Csapi Gergelynek. MOL DL 82606 – Kiss Gábor, Csorba Csaba nyomán tévesen 1295-re teszi a vár első említését. KISS G. 1990, p. 24. CSORBA 1974, p. 202. (Használható összeállítás a vár történetének kiadott forrásairól) Borosjenővel kapcsolatban állandó problémát jelent, hogy összetévesztik a többi Jenő nevű településsel, különösen a Bihar vármegyei Kisjenővel, és a nógrádi Diósjenővel, amelynek vára is volt. A Jenő-problematikáról: TACs, II. p. 112–116. Ez a feldolgozás nem vesz tudomást Borosjenőnek a pápai tizedjegyzékekben (1332–37) történő első említéséről.

⁸⁵⁶ 1515 szept. 30. „*in castro nostro Jenew*” Losonczi Zsigmond levele szalánci várnagyának, eszenyi Chapy Gergelynek MOL DL 82439

⁸⁵⁷ A magyarországi középkori kastélyok típusairól: KOPPÁNY 2006 különösen, p. 47–55.

⁸⁵⁸ MOL E 156, fasc. 28., no. 61. „*Anno Domini 1605. 14. die Maj. Conscriptio bonorum per Generosum Dominum Franciscum Strucz et Demetrium Zazfalusj ad arcem Jeneiensem pertinentium / Anno 1605. 14. die Maj. Inventarium rerum omnium in arce Jeneiensi / Anno 1605. 15. die Maj. Inventarium omnium instrumentorum bellicorum in arce Boros Jeneiensi existentium.*” A várhoz tartozó birtokok összeírásából kiderül, hogy a vár erősen elnéptelenedett, és a megmaradt jobbágyság mintegy felének sem tehene, sem ökre nem volt. Az összeírást és leltárt 1605. május 23-án fejezték be.

háza, a sütőház, és az éléstartó ház. A szintén egyetlen kapuval rendelkező, feltehetően teljesen palánkból épült külső védőövet négy sarokbástya erősítette. A várkastély (palota) saroktoronyainak és a bástyáknak védelmét kisebb méretű ágyúk (tarackok, mozsárágyúk és falkonok) biztosították. (A külső vár piacán foglalt helyet a kapitány alápincézett háza és talán a porkoláb által felügyelt „fegyverház” is. Ugyancsak palánk erősítette a folyó túlsópartján található mezővárost, két kapuja volt, az egyik a „felső kapu” biztosan a várba átvezető híd felé nyílt. A védművekhez tartozott még a déli oldalon egy bástyának nevezett védmű („makrai bástya”) illetve három, talán megemelt őrhelyként, toronyként értelmezhető „cirkáló.”

Haller jenei építészeti tevékenységéről az első bizonytalan adat 1645-ből származik. A Torma Károly-féle levéltári lajstromkijegyzésekben szerepel a főúr egy levele, amelyben a borosjenői várról tesz jelentést (?) a fejedelemnek.⁸⁵⁹ Az időpont nem mond ellent az információnak, hiszen Haller 1644-ben ismét udvari (familiárisi) szolgálatba állt, mégis óvatosságra ad okot, hogy csak egyetlen apró adatról van szó, amely ráadásul nem is közvetlenül forrásban szerepel. A gondos Márki Sándor, Arad megye történetének monográfusa természetesen ezt az említést is megtalálta, és művébe emelte,⁸⁶⁰ az őt már-már kútfőként használó román kutatás pedig kanonizálta.⁸⁶¹ Az eredeti iratnak a Haller-levéltárban sajnos már nincs nyoma.

Haller borosjenői működése csak 1651-től, főkapitányi kinevezésétől válik cáfolhatatlanná, elsősorban Szalárdi Jánosnak köszönhetően. *„Haller Gábor mindazáltal azután is, amikor módja lehetne benne, Jenőben kinn lakván, a helynek erősítésében nagyon emberkedett vala, ki hogy jó fundáló, szorgalmatos építtető vala, hogy majd minden kikeleten, tavaszon, nyáron egy-egy külső reguláris bástyáját a várnak megépítteti vala. És így elsőben is a napkelet és dél*

⁸⁵⁹ A regeszta: „1645 Haller Gábornak írott levele Rákóczy Györgyhöz, melyben a boros-jenői várnak állapotja iránt rendelt [tán jelentést] téssen. Fasc. XX. n. 98.” TT 1887, p. 588. Könnyen elképzelhető az is, hogy a kiadásban véletlenül felcserélték a két utolsó számjegyet.

⁸⁶⁰ MÁRKI 1895, p. 97.

⁸⁶¹ pl. LANEVSCI 1977, p. 559.; GLÜCK 1982, p. 141.; RUSU – PASCU HUREZAN 1999, p. 53–55. Glück Jenő ezt az 1645-ös adatot fura módon a várra vonatkoztatta, pedig a lajstromban vár szerepel. A szerző Szalárdit félreértelmezve a várat megduplázta. Négyszögletű kőfalú városról beszél, amelyet a mocsáron át híd köt össze a szintén négyszögű és kőfalú várral.

között lévő, melynek építése, hogy a Körös folyóvizének ereje szintén azon szegletbe ütköztén, hasíttatnak kétfelé a várnak körül való folyásába, legbajosabb volna, a víznek legnagyobb apadásában, hogy a bástya szegletinek majd mindenestül a vízben kellene esni, egymást érő sűrű csövekkel verésével való erős fundamentumon építette vala. Azután az éjszak és napnyugot között valót, hogy a láttatnék szükségesnek, ez kettőt mind épen és igen szépen elvégeztetett vala. Ezekután a város, avagy napnyugot és dél között valót kezdette volt, mely a párkányáig rakattathatott volt fel. Az negyedikéhez, az napkelet és éjszak között levőhöz nem kezdethetvén, hanem az csak a régi palánkkal való építésében maradván a veszedelemig.”⁸⁶² Szalárdi leírásából kibontakozik előttünk a vár átépítések utáni képe és elhelyezkedése. A szabályos négyszög alakú erősség tehát megőrizte a 17. század elejéről megismert alapformáját, külső védműveinek négy sarokbástyája közül az 1658-as ostrom idejére csak három épült át úgy-ahogy kőbe, a negyedik, az északkeleti megmaradt palánknak.⁸⁶³ A végvár 1657. júniusában készített mustrajegyzékéből nevüket is megtudjuk: Pap-, Vadászi-, Szigeti- és Oskola-bástya.⁸⁶⁴ Míg a másodikat a helynév alapján az északnyugati, addig az utolsót egyértelműen a délnyugati bástyával tudjuk azonosítani, amelyről a 19. századi leírások alapján tudjuk, hogy kazamatás volt.⁸⁶⁵ A ma a belső vár kapuja fölött elhelyezett 1652-es építési tábla egykor a Haller irányításával elsőként átépített délkeleti bástyát (Pap-bástya?) ékesítette,⁸⁶⁶ és annak elkészültére utal.⁸⁶⁷ A folyókanyarban fekvő védművet a székelyhídiakhoz hasonlóan itt is (valószínűleg égerfa) cölöpökre kellett alapozni. A folyó a bástyánál kettévált, és

⁸⁶² SZALÁRDI J., p. 319.

⁸⁶³ Mind a belső vár, mind pedig a megmaradt egyetlen bástya téglával vegyes falazatú, de a kő domináns. – Szentkláray Jenő feltevése szerint a közeli Apatelek trachit kőfejtőjéből szállították a követ az építkezésekhez. SZENTKLÁRAY 1898, p. 448–449.

⁸⁶⁴ KLEV, Haller cs. lt., 49. cs., f. 1–10. Valószínűleg az egyik bástya hadfelszereléséhez tartozott az az I. Rákóczi György jelmondatával (*Non est volentis, neque currentis, sed miserentis dei.*) ellátott, 1639-ben öntött sérült ágyú, amelyet az 1860-as évek elején találtak meg a Fehér-Körös vízében. Míg egyik darabját egy harang öntéséhez használták fel, addig egy másik a Magyar Nemzeti Múzeumba került. T. K. 1864. és KALMÁR 1971, p. 168. Utóbbi adatra B. Szabó János hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

⁸⁶⁵ Minden bizonnyal mindegyik bástya ágyúkamrás volt. A település egyik későbbi birtokosát, Atzél Istvánt a harangláb alatti (délnyugati) várbástya üregébe temették, 1815-ben SORBÁN 1934, p. 36. Az iskoláról: uo. p. 82.

⁸⁶⁶ SASU 1972, p. 544.

⁸⁶⁷ Szalárdi azt mondja, hogy a délkeleti bástya készült el elsőként, ezért is kétséges, hogy 1645-ben elkezdődött volna az átépítés.

kisebb vízhozamú fele a várakba ömölve északról kerülte meg a várat. Szalárdi a folytatásban beszámol a Haller jenői kapitányságánál már említett 1652-es katonatelepítésről, amelynek helyszíne, a „Sziget”, a vártól keletre, annak közvetlen szomszédságában helyezkedett el. A leírásból kiderül, hogy ez eredetileg valójában félsziget volt, amelyet két oldalról a folyó egyik éles, mára szabályozott kanyarja határolt, a harmadikról pedig a Körös mellékágának is tekinthető várak. Haller a félsziget partoldalait az árvíz ellen sáncokkal erősítette, és azt az északkeleti bástya magasságában északi irányból egy mesterséges vizesárokka leválasztotta, valódi szigetté tette. Az árkot egy palánkkal is megerősítette. A „Rácváros” vagy „Újváros” néven emlegetett településrészt „emelcsős kapus híd” kötötte össze mind a tőle északra fekvő területtel, mind pedig a Fehér-Körös főágának túlsó partján, déli irányban lévő mezővárossal.⁸⁶⁸ A belső vár átalakításáról forrásunk nem beszél, pedig szinte bizonyos, hogy az építő kedvű Haller Gábor azt sem hagyta érintetlenül (37–38. kép) A kapitány számára az építkezés irányítása, és a szükséges pénz előteremtése nagy megterhelést jelentett. 1656-ban ezért arra kérte a fejedelmet, hogy segítségére küldjön ki egy építőmestert.⁸⁶⁹

Szalárdi mellett ezúttal Evlia Cselebi, a török világutazó is hasznos információkkal szolgál.⁸⁷⁰ A várat ő is négyszög alakúnak írja le, kis méretű

⁸⁶⁸ „Az váron felyül napkeletrül pedig amelly szigetben az 1636-béli hadakozáskor a tábor szállítatott vala, mint odafel megíratott, a Körös partját azon sziget felől, egész a Körösnek tekeretitül fogva a várnak éjszak és napkelet között való bástyája szegeleti arányáig nagy erős földtöltéssel mindenütt jól megtöltetvén, hogy az árvíz azon ki ne üthetne, és a sziget eleit Béli avagy éjszak felől, a Körösnek felső tekerületitül avagy hajlásátul fogva az utolban említett bástya szegeletinél napnyugat felé alá forduló Körös árkára és folyamjára, nagy jó tágas és alkalmas mélységű árokkal általszakasztatván, és az árkon belül erős töltött palánkkal megerősítettvén, ott is egy jó várost ültetett vala rácsokkal és egyéb jövevény emberekkel, s a két várost emelcsős kapus hiddal egybefoglalván, a sziget előtt lévő árokra is Béli felé hidat és emelcsős kaput, s afelett alkalmas strázsáló helyet építettett vala.” SZALÁRDI J., p. 319–320.

⁸⁶⁹ 1656. aug. 21. Borosjenő. Haller Gábor II. Rákóczi Györgynek. „Az követem elfogyván, szekereseiket is nem kaphatván pénzért, az bástya építése ma megállott, két ölnyi hija lehet, hogy három singnyi kőfallal az fundamentumon felül meg nem kerülték. Pénz, kegyelmes uram, mint egy fl. 525 lehet, de azzal az idejű építést és kőhordatást fel nem érem, annál inkább az jövőendő építésre való készületet. Az bélfenyérik az 100 tallérát az pénznek meg nem hozták eddig is. Az fizetőmesterséget az számtartó viselni nem akarja, nincs is arra való fizetése. Nagyságod abból is tenne oly rendeltést, bizonyos építőmester lenne, ki abbéli terhemet könnyebbítené. Melyről noha ennekelőtte is parancsolt vala nagyságod, de én akkor arra való illendő embert nem találtam, annak fizetése felől is nagyságod nem tudósított.” MOL E 190, No. 7056.

⁸⁷⁰ „Jánova várának alakja: A Körös folyó partján négyszögalakú vár; kicsiny kőbástyái vannak, melyek mindegyike a Jeedsuds torlaszához hasonlít s mindegyikbe ezer ember fér el, mindegyikben

kőbástyákkal. A várnak egyetlen kapuja van, amely délre néz, és árkában a Körös vize folyik. A belső várat, avagy várkastélyt is leírja, mégpedig – a valóságnak megfelelően – négysaroktornyos négyszögű épületként, amelynek nyugatra nyílik a kapuja, és egy kis vizesárok veszi körül. A külváros (város) bemutatásánál a nagyságrendet illetően már elragadja a képzelete, de leírása annyiban mindenképpen megfelel a valóságnak, hogy a folyó „két partján” (a balparton és a Szigeten) fekvő várost palánk vette körül. Evlia szerint a városerődítésnek nyolc bástyája van, és a falon három kapu nyílik, a Temesvári-kapu délre, a Gyulai-kapu nyugatra, a Váradi-kapu keletre. A palánk körül pedig (talán csak a Rácváros körül) a Körös vizével megtöltött árok húzódik.

Írásos forrásaink mellett a várról két vedutával is rendelkezünk, ám sajnos egyik sem igazán megbízható. Az első, 1670-ben, Gualdo Priorato híres könyvében az 1658-as ostromról megjelent metszet nyilvánvalóan fiktív, és azt tükrözi, hogy alkotója alig bírt valamilyen információval az erősségről. **(39. kép)** Borosjenő erődítménye itt a semmiben, a mező közepén áll, hatszögű és hat körbástyája van. Az egyetlen hiteles elem az, hogy a vár körül mocsaras terület húzódik. A második, Paul Ricaut 1695-ös könyvében (*Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*) megjelent veduta már valamivel élethűbb. **(40. kép)** A vár négyszögű, négy sarokbástyával, és jól kivehető a belső vár négysaroktornyos épülettömbje. A várost a metsző azonban teljes egészében beköltözteti a vár falai közé, mintha Borosjenő egyike lenne a birodalomban szokásos (és Magyarországon sem ismeretlen) erődített településeknek, amelyek esetében a vár maga a város.

Az első elnagyolt alaprajzunk, már a vár 1693-as második visszafoglalása utánról,⁸⁷¹ 1699-ből származik, amikor Giovanni Morando Visconti elkészítette

van tíz darab báljemez ágyú. Déli oldalra néző egy kapuja van, melynek kulcsát a várban lakó janicsár aga őrzi. Árkában a Körös folyó folyik. Kapuján belül a Mohammed szultán khán dsámija van. E dsámi tövében deszkából egy óratorony s egy lóhúzó malom van. E váron belül az Új-vár van. Csinos kis váracska, melyben a janicsárok odáin kívül más nincs. Négy szögletén deszkatetejű, négy erős torony van, melynek falának szélessége húsz láb. E belső várnak egy nyugatra néző kapuja van. Ennek az árka is tele van folyóvízzel.” EVLIA Cs., p. 45. A városról: uo. p. 45–47.

⁸⁷¹ A jenői várat 1693. május 28–29-én foglalta vissza Donat Heissler von Heitersheim császári tábornok. A sikert hírül adó haditudósítás szerint a várban 38 ágyút és négy hajtógépet találtak SZITA 1995, p. 164–165.

Erdély térképét.⁸⁷² **(41. kép)** Az itáliai hadmérnök ugyanis erre a fontosabb erősségek alaprajzát is rávezette. Borosjenőnél a belső várat nem tünteti fel, csak a külső védműrendszer négy szabályos olaszbástyáját. A pontos, de kisebb tájolási animáliáktól nem mentes térképen még szerepel a palánkkal erősített „Sziget” a vártól északra, ahhoz szorosan csatlakozva. Az első katonai felmérés vonatkozó, 1783–1785 között elkészített szelvénye már egy módosult képet mutat.⁸⁷³ **(42. kép)** A vár árka itt már holtág, a „Sziget” egykori helyét csak néhány határozatlanul feltüntetett sánc jelzi. Sokkal adatgazdagabb a borosjenői kamarai kerület 1791-ben készített kitűnő úrbéri térképe, amely a mezőváros belterületét és az erősséget is részletesen ábrázolja.⁸⁷⁴ **(43. kép)** A vár számos építészeti jellegzetessége egyedül innen ismert. A 17. századi külső védművekről kiderül, hogy valószínűleg csak a bástyák épültek át kőbe, a kortinafalak magva Haller (befejezetlen) építkezése után is a palánk maradt, csak a bástyákhoz hasonlóan kapott kőből egy később elbontott köpenyfalat.⁸⁷⁵ (Megfigyelésünket egy másik, a 18. század közepéről származó kamarai térkép is megerősíti. **44. kép**)⁸⁷⁶ A négy saroktornyos várkastély a külső vár ólasz bástyákkal erősített szabálytalan négyszögének északkeleti sarkát foglalta el, két oldalon közvetlenül a vár palánkfalához tapadt, a

⁸⁷² Szita László talált a stuttgarti tartományi könyvtár kéziratárában egy 1693-ból származó váralaprajzot, amelyet tévesen Borosjenőre vonatkoztatott. A rajz felett valójában jól kivehetően a „Zeneso” felirat áll. (Szita a kezdetétét véletlenül J-nek olvasta.) Az alaprajz egyébként is teljesen eltér a más forrásokból egyöntetűen kirajzolódó képtől.

⁸⁷³ HT 1. katonai felmérés (C. XXV. Sect. XXVII) A következő katonai felmérések már teljesen megváltozott tájat ábrázolnak, a Fehér-Köröst szabályozták, a település a folyó mindkét partjára kiterjed, és eredeti utcahálózatának helyén mesterséges sakktáblaszerű rendszert találunk. HT. 2. katonai felmérés (XLIV/59. szelvény – 1863), HT 3. katonai felmérés (5468/1. szelvény – 1884)

⁸⁷⁴ MOL S 11, No. 451. „*Plan des zu dem Boros-Jenöer District gehörigen Kameral Marckts Boros-Jenö, von welchem ein tritel der Kamer, und zwey tritel dem Baron-Peterffy gehören...*” Szöllösy József 1791. okt. 1-én hitelesített térképe. Rendelkezünk a kerületnek egy másik, 1792-ben készített térképével is, amely azonban kisebb méretarányú, és kifejezetten a birtokmegosztásra koncentrál. (A kamarai uradalom 2/3-as ekkor is Péterffy báró kezén volt.) MOL E 156, fasc. 223., no. 28., 1. köt. vége. A kerületnek a térképpel nagyjából egykorú leírása. MOL E 156, fasc. 223., no. 28. 5. köt. „*Beschreibung des zu den Modeneser kameral Guter gehörigen Boross-Jenöer Distrikts vom Jahre 1790, fünfter Theil*” A mezőváros: p. 1–44.

⁸⁷⁵ A térkép mind a négy bástyát falazott építményként jelöli, a Szalárdi által befejezettnek mondott északeletit is. A történetíró megbízhatóságát ismerve csak arra tudunk gondolni, hogy a vár 1658 és 1693 közötti második török hódoltsága alatt ezt is kőbe építették át. – Szalárdi jenei ostromleírásából tudjuk, hogy az északkeleti és délkeleti bástya közötti falszakasz kőből volt, vagy legalább is kőborítással rendelkezett. „*Azonban a Jenő várában lévőnek halogatások alatt a Rác-avagy szigetbe telepített Újváros felől való két szegeletbástyák közköfala ellenében napkeletről szintén a Köröspartra kasok töltetvén*” SZALÁRDI J., p. 430.

⁸⁷⁶ MOL S 11, No. 318. „Boros Jenoe” XVIII. század közepe 65x48 cm-es anonim térkép. Nagy erénye, hogy részletesen feltünteti a Kamara helyi adminisztrációs épületeit.

másik két oldalról pedig, Evlia Cselebi leírásának megfelelően, vízesárok határolta, amelyen át nyugati irányba híd vezetett a vár piacára. A „piacon” két jelentősebb épületet jelöl a rajzoló, a valószínűleg 1658 után emelt egykori Mohamed szultán kán dzsámit (**45. kép**),⁸⁷⁷ és egy L alakú épületet, amelyet vagy a kapitányi házzal azonosíthatunk, vagy a szintén a váron belül található iskolával. A folyón két híd vezet át, a keletebbre fekvő talán a „Sziget” hídja (a mezőváros fő átkelője, vámházzal), a másik pedig a váré, amelynek északi hídfőjénél a palánkfalban egy kőből épült kaputorony állt. Az egykori Körös-árok helyére utal a vár körüli széles üres térrész.

Ennél többet csak akkor tudunk meg, ha új írásos forrás bukkan fel, vagy ha a jelenleg üresen álló romos belső vár feltárása és falkutatása megtörténik. A feladat előreláthatólag nem lesz könnyű, mert az 1870-től Atzél Péter, az akkori tulajdonos, a romos épületet (**46. kép**) historizáló stílusban erősen átalakíttatta a honvédség számára.⁸⁷⁸ A külső vár védművei közül jelenleg csak a délkeleti bástya romja áll.⁸⁷⁹

A fentiek ismeretében hogyan foglalhatnánk össze Haller építészeti tevékenységét? Elsősorban erődítések tervezésével és felmérésével bízta meg a fejedelem, csak a borosjenői belső vár és a gyalui átépítés esetében fundált lakóépületet. A tervek elkészítése, olykor az alapok kimérése után mindig távozott,

⁸⁷⁷ A dzsámiról: SORBÁN 1934, p. 30–36.. A mecset előbb plébániatemplomként, illetve 1858-tól más hasznosításban egészen 1954-ig fennmaradt, amikor lebontották. LANEVSCHI 2002, p. 175–176. Lanevschi cikke csak néhány új adatot tartalmaz a 19. századi szakirodalomhoz lépest, számos adata téves.

⁸⁷⁸ A Hantelmann bécsi műépítész által tervezett átalakítás rajzait Atzél, az építtető 1872-ben bemutatta az archaeológiai bizottságnak, akik sajnálkozásukat fejezték ki, hogy az építész a várat túlságosan „középkoriasította.”, MÁRKI 1895, p. 101. Az épületet 1873-tól 1901-ig használták honvéd laktanyaként, majd 1904-ben egy gyógypedagógiai intézet költözött be, amely egészen az 1990-es évek elejéig működött. SORBÁN 1934, p. 9.; GLÜCK 1982, p. 147.— A vakolat erős leromlása folytán és a 19. századi ábrázolásokból is világos, hogy a várkastély déli, folyó felőli szárnya pusztult el a legjobban. Míg a délnyugati saroktorony teljesen eltűnt, és a délkeletiből csak egy szintnyi maradt, addig az északnyugati és az északkeleti saroktorony külső fala egy emelet magasságban ma is az eredeti, több *in situ* nyíláskerettel. Atzél a felújítási munkák során téglából újraépítette az elpusztult épületrészeket, a saroktoronyokat pedig megtoldotta még egy, neogót emelettel.

⁸⁷⁹ Egy fénykép a bástyáról: AVRAM–GODEA 1975 (tábla, számozás nélkül) „*Ineu castelul și ruinele unuia din bastioane*” A DNy-i bástya a beépítések miatt talán teljesen elpusztult, az ÉNy-i és ÉK-i bástya alapfalai talán még megvannak a vártól északra nyugat-keleti irányban húzódó utca alatt. A „Sziget” régészeti maradványai a 90-es években, a vártól keletre felhúzott iskolai bentlakás miatt igen erősen sérülhettek.

a kivitelezést más, kevésbé képzett fundálók vagy kőművesek vezényelték le, az egyetlen kivétel Borosjenő. Viszonylag sok helyen működött, de általában nem teljes épületek fűződnek a nevéhez. Két legjelentősebb munkája, a székelyhídi és a borosjenői vár, igen nehéz terepen: mocsárban/ártéren épült fel, ami valószínűleg őt, a tervezőt is nehéz feladat elé állította. Hadiépítészeti munkáinak „stílusáról” annyit tudunk elmondani, hogy míg Görgényben újolasz fülesbástyát épített, addig Székelyhídon és Borosjenőn óolasz bástyákat. Nagy merészség lenne ennyi információból messzemenő következtetéseket levonni, hiszen a legtöbb esetben egy már meglévő erődítési rendszerhez igazodott. Jelenleg szinte eldönthetetlen, hogy milyen hadtudományi munkák hatása érződik erődítésein. Bár Izsépy Edit Székelyhíd kapcsán határozott olasz mintákat említett,⁸⁸⁰ de a bástyák fejletlensége és a vár környezetében álló, a kapuval hidak révén összekötött elővédművek akár németalföldi hatásra is utalhatnak. A hollandiai Heusden város 1630-as évek elején felépült elővédművei például jellegükben egészen hasonlóak Székelyhíd megfelelő létesítményeihez.⁸⁸¹ **(34. kép)** Összegzőként annyit mondhatunk, hogy Haller korának egyik legjelentősebb erdélyi hadiépítésze volt, de nagy munkásságából csak néhány részletet ismerünk, és pontosan nem tudjuk megállapítani, hogy az elméletben minden bizonnyal elsajátított németalföldi diszciplinának a gyakorlatban mely elemeit valósította meg. További kutatások révén talán majd ez is lehetségessé válik a jövőben, addig azonban meg kell elégednünk a tendencia felvillantásával.

9. Nehéz esztendők 1658–1663 – Fontos szerep

⁸⁸⁰ Izsépy Edit a következőket írja „Hallernek ugyan „belga” tanárai voltak, de a XVI–XVII. században a hadiépítészeti traktátusok nagy részét olaszok írták, így valószínűleg az ő tulajdonában levő *De Architectonica Militari c. latin nyelvű traktátust is. (Vagy ha német, az is olasz példák alapján készítette)*” IZSÉPY 1981, p. 266. Mint láttuk, a 17. században valójában megszűnt az olaszok hadiépítészeti primátusa, bár az igaz, hogy a németek is (kis eltérésekkel) az olasz rendszert használták és fejlesztették. Haller kézirata pedig egy németalföldi hadtudományi munka latin fordítása.

⁸⁸¹ Az első, az ónémetalföldi rendszer korai fázisához tartozó erődítést 1579-ben építette fel Heusden körül Adriaan Anthonisz. Ez épült át az 1630-as évek elején. Székelyhíd megoldásair emlékeztetnek a hidak várossal átellenes végén kialakított olló alakú sáncok, és azok a kisebb, az „árok” túlsó partján fekvő, szintén olló alakú védművek, amelyek az ellenséges tüzéség távoltartására szolgáltak. Azt sem felesleges megjegyezni, hogy a mocsaras partiumi terep nagyon hasonló volt a hollandiaihoz, ami a típusok gyors átvételére csábíthatott. @9.

9.1 Barcsai Ákos tanácsura, váradi főkapitány, követ.

Az 1658-as erdélyi események fonalát ott vágtuk el, amikor a Barcsai Ákos által vezetett követség elindult a nagyvezír táborra felé, elesett Borosjenő vára, és II. Rákóczi György seregeivel a Partiumba vonult vissza. Az erdélyi békeküldöttek szeptember 5-én érkeztek meg a Borosjenő alatt táborozó Köprülü Mehmed nagyvezírhez, aki csak három nap múlva fogadta őket. Minden bizonnyal már az induláskor nyilvánvaló volt a követek számára, hogy a török Rákóczit Erdély trónján többé nem tűri meg, az oszmán diplomáciában egyébként is jártas Barcsai tehát sejthette, hogy mi fog következni: A békéért folytatott törekedés hátterében talán valóban fejedelmi aspirációk is megbújtak, bár arra biztosan nem számított, hogy a nagyvezír a szokásos választás mellőzésével ott helyben, a jenei táborban fejedelemmé teszi.⁸⁸² A nagyvezír feltételei kemények voltak: az évi adó negyvenezer forintra emelése, ötszázezer tallér hadisarc, valamint Lugos és Karánsebes átadása. Johannes Lutsch naplója és egy egykorú magyar nyelvű leírás alapján azonban úgy tűnik, hogy a tárgyalások korántsem olyan egyértelmű mederben folytak, ahogyan azt később a Rákóczi-párt beállította. Barcsai a lehetetlen feltételeket sokáig nem akarta elfogadni, sőt ezek ismeretében az egyébként talán áhított fejedelmi méltóságtól is húzódozott,⁸⁸³ és csak szeptember 14-én, a fenyegetések hatására volt hajlandó engedni. A nagyvezír még aznap átadta neki a fejedelmi jelvényeket. Ezzel nem csak az a sokat emlegetett veszély

⁸⁸² Az 1658. szept. 13-i audiencián a nagyvezír kihágójának Balog Máté felvetette, hogy Erdélyben addig a szabad választás volt a szokás. *„Ezekre Tihájának Balog Máté uram: miképpen vehesse fel az fejedelemséget Barcsai Ákos uram, holott az ország szokta azt választani. Mondá az tihája: egye meg az szart az ország, hol vagy az ország? Katli pasa, tatár kán és az két oláh vajdák Szebennél vagytak, holnap holnapután beülnek az székből, hol az ti szabadságtok. Mi adunk, ha adunk is szabadságot most nektek.”* NÉMETH 1996, p. 78.

⁸⁸³ Lutsch azt állítja, hogy a nagyvezír Barcsai vonakodását követően neki, majd Dániel Ferencnek is felajánlotta a fejedelemséget 1658. szept. 8. *„...hat der Fő Vezér uns zu sich fordern lassen, und den Herrn Barcsai allein zu sich in den Schattert ruffen lassen in praesentia der Tihabek, und Recz Effendi allda mit ihnen eine Viertel Stunde allein tractiret, darnach bin ich und der Daniel Ferencz auch hinein geruffen worden, und uns dem Fürstenthumb offeriret, er [Barcsai] aber hat es nicht acceptiret, sondern recusiret: er wäre nicht deshalb zu Ihro Gnaden kommen, sondern unserem armen Vatterland Heyl zu schaffen.”* DFGS, I. köt. p. 299. Tegyük hozzá, hogy Lutschnak érdekében állt a tények plasztikázása, hiszen tagja volt egy később sokat kárhozott követségnek. Ez a részlet azonban véleményem szerint hiteles. Lutsch egyébként a táborból nem haza, hanem Konstantinápoly felé indult, mint Barcsai főkövete.; A szász követ naplója mellett a követség legjobb forrása az a magyar nyelvű beszámoló, amelyet valószínűleg az 1658. októberi segesvári országgyűlésen is felolvastak, kiadása: NÉMETH 1996, p. 68–80. Lutschhoz hasonlóan kiemeli Barcsai vonakodását. – Röviden ugyanerről: PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 53–54.

hárult el, hogy az országot „pasasággá” teszik, de végleg megghiúsult IV. Mehmed Giráj tatár kánnak az a törekvése is, hogy a Havasalföldre hozatott Kemény Jánost tegye meg fejedelemmé.⁸⁸⁴

Haller Gábor életében Barcsai fejedelemmé választása döntő fordulatot jelentett, mint a volt helytartó tanácsadója és bizalmasa, 1657 után újra az erdélyi politikát irányító kevesek közé emelkedett, és ezt a szerepét egészen 1663-ban bekövetkezett haláláig megőrizte. 1658 a Haller pályafutásával foglalkozó történész számára is markáns határvonalat jelent, mert Barcsai fejedelemségétől kezdve a tanácsúrra vonatkozó források száma és részletessége ugrásszerűen megnő, ezért a továbbiakban igyekszünk csak a Haller személyével kapcsolatos eseményekre koncentrálni.

Haller valószínűleg már ott volt Déván, a követség indulása előtti tárgyalásokon is, és Barcsai visszatérte után ő elnökölt az október hetedikén megnyílt segesvári fejedelemválasztó országgyűlésen, amelynek feladata az volt, hogy választás útján legitimálja a nagyvezíri kinevezést, legalább a látszatot megmentve.⁸⁸⁵ Rákóczi tilalma miatt a helyszínen kevesen jelentek meg, és a feltételekre, köztük az előző fejedelem Lutschnál nem említett, de Barcsai hűségesküjében szereplő elfogására a résztvevők sem akartak rábólintani. Barcsai ezért egy olyan értelmű nyilatkozatot adott ki, hogyha Rákóczi újra el tudja nyerni a Porta jóindulatát, ő leteszi tisztét.⁸⁸⁶ A választás levezénylésében, pontosabban a fejedelmi kinevezés elfogadtatásában Hallernak döntő szerepe volt. Ő ígért a rendek nevében hűséget a töröknek majd a kaftánok átadása után Barcsainak,⁸⁸⁷ és

⁸⁸⁴ B. SZABÓ 2006, p. 208–210.

⁸⁸⁵ KÓSA 1940, p. 159–160.

⁸⁸⁶ Frank szász követ jelentés az országgyűlésről 1658. okt. 10. „*Tandem dominus Barczai nodum resolvit hoc modo: Princeps erit realis, si tamen Rakoczius sua negotia in porta Ottomanica poterit ad optatum perducere finem secundum suum beneplacitum subque eodem tempore si iuramenta regnicolarum non acceperit ipsemet promptus erit Rakoczio regimen reddere, alioquin nobis fidelem suam operam usque ad mortem suam praestando obfert dedicatque.*” EOE XII., p. 12. Barcsai kijelentésével ellentmondott saját, a jenői táborban tett hűségnyilatkozatának, amelyben nem csak azt ígérte, meg hogy Rákóczi-val nem tart kapcsolatot, de azt is, hogy lehetőség szerint kézrekeríti. PAPP 1991, p. 27–38.

⁸⁸⁷ Frank szász követ jelentése az országgyűlésről: 1658. okt. 10. „*Tandem orditur suam orationem Turca [a kapudzi basi/pasa], ad quam dominus Gabriel Haller nomine regnicolarum dicit, omnibus iussis Turcicis nos obtemperaturos ... [Barcsai megkaftánozása] ... His peractis kaftaniis reliquis consiliarios ordine induit idem Kapuczi passa, immo Dominum Gabrielem Haller ... [a kaftánozott tanácsurak sora – köztük Haller János és Haller Pál is] ... His ita habitis exurgit dominus Haller Gabor cum egregia declaratione ostendens et offerens nostrorum omnium*

Lázár György valamint Bethlen János mellett tagja volt annak a háromtagú bizottságnak, amely összeállította a választási feltételeket. Mint a fejedelem első tanácsosa (*consiliarius primarius*) az eskü letétele után Haller kiáltotta az első éljent.⁸⁸⁸

Barcsai Ákosnak az új fejedelemnek nem volt könnyű dolga. Rákóczinak továbbra is a kezében maradtak a birtokok, a sereg, a végvárok, és a kiterjedt familiárisi hálózat. Ráadásul maga Barcsai is a Rákóczi család kreatúrája volt,⁸⁸⁹ ők emelték kisnemesi sorból magas pozícióba, és ezért mindvégig bizonyos lelki kompromisszumkényszer munkált benne volt urával szemben. Tanácsurai, Haller Gábor, Bethlen János, és Lázár György gyakran hűségesebb hívei voltak az új fejedelemnek, mint maga Barcsai. Sokan azzal is vádolták őket, hogy valójában a háttérből ők, az 1657-ben a pódiumra lépett török párt vezetői mozgatják a szálakat.⁸⁹⁰ Ez az állítás komoly ellentéteiket ismerve vitatható, ám kétségtelen, hogy a tanácsurak nagy befolyást gyakoroltak Barcsai, sokkal nagyobb, mint az a rendiség számára kritikus Rákóczi-időkben valaha is elképzelhető lett volna.

II. Rákóczi György nem habozott mindenkit megfenyegetni, aki Barcsai táborába szegődött, így természetesen az első tanácsúr, Haller Gábor is kapott egy szemrehányásokkal teli levelet.⁸⁹¹ Ebben Barcsait azzal vádolta meg, hogy a mértéktelen török követelések – köztük a Jenő átadására vonatkozó – valójában az ő fejedelmi aspirációjának voltak következményei. Kijelentette azt is, hogy Hallert

humillimum obsequium [Barcsay Ákos híres keserves felelete] ... *Regnicolae vero contendunt de perscribendis conditionibus quarum descriptionem committunt domini Lazar Georgy, Haller Gabor et Bethlen Janos...* [okt. 11. a prédikáció és a feltételekre letett fejedelmi eskü] ... *Pro qua quidem gratiosa propensione Haller Gabor nominibus universorum statuum regni gratias agit, cupiens ut totum hoc felix, faustum fortunatumque sit ideoque tot alta voce acclamatur per populum vivat! vivat! vivat!*” EOE XII., p. 73–75. Barcsai ahdnaméja (berátja) PAPP 1991, p. 26–27.

⁸⁸⁸ Az országgyűlés ezután október 12-én feloszlott, mert az a téves hír jött, hogy Rákóczi Váradról sereggel közelít. A fejedelemválasztást kísérő szokásos *articulusokat*, és a választási *conditiokat* csak a következő, novemberi országgyűlésen iktatták törvénybe. ERDÉLYI 1906, p. 436.

⁸⁸⁹ Ez a tény a Szalárdinál tartalmilag idézett egyik Rákóczi levélben is szerepelt: „Meghitt szolgálknak hitelek kétségbe hozó és jóltevő urokhöz tartozó kötelességeket elszakasztó hálaadatlanságnak példájára tevő magát Barcsai Ákos uram, ki gyermekségétől fogva nagy emlékezetű fejedelem édes atyánk udvarában felneveltetvén, mind önagyságától, s mind magunktól tisztetekkel, értékkel, nagy hitellel tetéztetett, úgyannnyira, hogy országunktól távollétünkben is helyünk tartóvá rendeltük vala.” SZALÁRDI J., p. 461.

⁸⁹⁰ Rákóczi is ezt a véleményt fogalmazta meg Lázár Györgynek, a Barcsai által 1659 elején hozzá küldött háromfős küldöttség vezetőjének. 1659. jan. 25. Dés. Haller Gábor Lázár Györgynek. EOE XII., p. 142–143.

⁸⁹¹ 1658. okt. 13. Várad. II. Rákóczi György Haller Gábornak. EOE XII., p. 76–79.

nem szabadítja fel a neki tett hűségeskü alól, ami egyenértékű volt azzal, hogy árulónak tekinti. A levélből sok minden kiderül arról, hogy Haller Barcsai fejedelmmé választása után mit írt Rákóczinak. *„Szent András királyt hozza elő kegyelmed, az nemesség szép szabadságáról, jó, de vajon azért adta-e, azt tartja-e annak decretuma, kételenség, fegyver az nemességet ura hűségétől elszakassza?”* Haller ezek szerint az Aranybulla ellenállási záradékára hivatkozott, ami jól jelzi az erdélyi rendiség ébredését. Rákóczi elutasító érvelése végén a büszke, mindenre elszánt dac képviselőjeként jellemezte magát: *„Csak pogány ebek ellen országunkban öt, hat holnapot is uralkodhatnánk, megmutatjuk az Isten velünk, nem ő akarja megyen végbe.”*

Barcsai az országgyűlés után visszavonult Dévára, valószínűleg Haller is vele tartott. 1658. október 19-én pedig a fejedelem főkövetként Haller Jánost, Gábor öccsét küldte Bécsbe, aki magával vitte Bethlen János *Innocentia Transylvaniae* című híres röpiratának kéziratát is. A politikai írás a királyság inkább Rákóczit támogató, az erdélyi török-párt érveit elutasító politikai elitjében nem kis indulatokat keltett. Még a felső magyarországi főkapitány korában Rákóczival sokat perelő Wesselényi Ferenc nádor is határozottan a régi fejedelem és törökellenes programja mellett foglalt állást.⁸⁹²

Barcsai csak a Musztafa nándorfehérvári bég vezette török segédcsapatok érkezése után mert kimozdulni Déváról.⁸⁹³ A november 6-án kezdődő marosvásárhelyi országgyűlésen természetesen ezzel a haddal jelent meg.⁸⁹⁴ A volt lugosi és karánsebesi bán tulajdonképpen csak ekkor, és nem előbb érezhette magát igazi fejedelemnek, az előző országgyűlésen megalkotott választási

⁸⁹² EOE, XII köt., p. 6–7., 80–83. KRAUS G. p. 322. A röpirat 1659 elején Váradon nyomtatásban is megjelent. SZABÓ A. 2006. A követjárás tágabb háttéréről: R. VÁRKONYI 1994, p. 86.

⁸⁹³ Bánffy György még erről az egyesített haderőről és meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott II. Rákóczi Györgynek, összetevőit tételesen is felsorolta: 960 török (ebből 150 janicsár, a többi kopjás és dzsidás), 200 ember Radu Mihnea havasalföldi vajdától (rossz harcértékűek), 300 száz és „gyülevész” gyalog, 300 főnyi Hunyad vármegyei had. (szintén „gyülevészként” jellemezve) Összesen 1760 fő. 1657. nov. 5. Szamosújvár. Bánffy György [II. Rákóczi Györgynek] MOL E 190, 30. dob., No. 7481. Bánffy levele bátran értelmezhető kémjelentésként is. Bánffy nem vett részt a marosvásárhelyi országgyűlésen, de előtte lopva találkozott Hallerrel, hogy információkat szerezzen tőle. (Az első tanácsúr számára ekkor még nem volt egyértelmű Bánffy ellenséges állásfoglalása.) A levél téves, november 9-i keltezéssel Veress nagy okmánytárában is szerepel: DPI X., p. 331.

⁸⁹⁴ ERDÉLYI 1906, p. 438; EOE XII., p. 7.

feltételeket is csak itt foglalták írásba. A rendek kivetették a sarcot, Barcsait megerősítették fejedelmi tisztségében, és meghirdették a Rákóczi elleni hadfelkelést,⁸⁹⁵ igaz a tanácsurak jelentős része (Rhédei Ferenc, Bánffy György, Petki István etc) illetve a Partium, a már hódolt Zaránd vármegye kivételével távolmaradt. Haller Gábor helyett ezen az országgyűlésen már Bánffy Zsigmond elnökkölt, de a művelt főúrnak így is jutott szerep,⁸⁹⁶ az országgyűlés végén az ő szállásán (Nagy Szabó Ferenc házában) gyűltek össze a rendek, hogy megbeszélést tartsanak a nagyvezír kapudzsi pasájával.⁸⁹⁷ A török kiirtással fenyegette meg őket arra az esetre, ha három hónapon belül (!) nem küldenék be az ötszázezer talléros hadisarcot. Itt kezdődött el Barcsainak és pártjának örlődése a két nagy malomkerék, a fejedelemséghez ragaszkodó, törökellenes küzdelmet hirdető Rákóczi, és a pénzt követelő Porta között.

Haller egy nappal a pasával való találkozás előtt, november 10-én írt levelet Cseffei László ítélőmesternek, amelyből kiderül, hogy ekkor már a havasalföldi és moldvai segédhadak is megérkeztek.⁸⁹⁸ Barcsai seregei Nyárádtőn gyülekeztek, ahol a török tisztségét semmibe vevő magatartása miatt le akart mondani, ám ezt Haller Gábor és Bethlen János, ekkor elsőízben, sikeresen megakadályozták. A tábor indulása után megnyílt muzsnai országgyűlésen már Petki István, Csík-Gyergyó-, és Kászsónszék főkapitánya is megjelent, amely a Rákóczi-párt átmeneti gyengülését jelezte.⁸⁹⁹

Az 1658-as év vége azzal telt, hogy a török Barcsait a Rákóczi elleni kemény fellépésre ösztönözte, míg a fejedelem és tanácsosai igyekeztek elkerülni az összeütközést, mert tudták, hogy a török és tatár hadak újabb megjelenése, a belharc elengedhetetlen kísérője, borzalmas pusztítást jelentene a Partiumnak és

⁸⁹⁵ 1658. nov. 6.-i VII. tc. „Szegény hazánknak mostani állapotja így kívánván, nem gondolhatunk semmit romlott s fogyatkozott állapotunkkal, sem az téli üdőnek az hadakozásra alkalmatlanságával, hanem kényszerítettünk magunk oltalmazásáért fegyverhez nyúlunk és táborban szállanunk, melyben hogy az szász uraink is tartozzanak városonként urunkkal s velünk böcsületes atyjokfiakat elküldeni, az elébbeni articulusok szerint végeztük.” EOE XII., p. 100

⁸⁹⁶ Nem számít ide Haller egy érdekes, de kevésbé lényeges hozzászólása az intrikáló erdélyi özvegyekről. Frank szász követ jelentése az egy-ről: 1658. nov. 8. „Immo Haller Gabor iure iurando dicit: Bizony ezüstből kivetett fejedelmi címér is vagyon némelynél, postát jártat, mindent ír, izen országunknak nemcsak felzavarói, hanem mjad árulói is ők lesznek.” EOE, XII., p. 89.

⁸⁹⁷ 1659. nov. 11. EOE XII., p. 91.

⁸⁹⁸ 1658. nov. 10. Marosvásárhely. Haller Gábor Cseffei Lászlónak. ETA IV., p. 107–108.

⁸⁹⁹ ERDÉLYI 1906, p. 450.

egész Erdélynek. Már a december eleji segesvári részgyűlés után követségbe küldték Rákóczihoz ötödmagával Lázár Györgyöt,⁹⁰⁰ de sokáig vádaskodó leveleket kaptak cserébe.⁹⁰¹ Egykori urukat csak a következő Lázár-féle követség tudta meggyőzni arról, hogy le kell mondania, és át kell engednie a Partiumot Barcsainak. Bár a jó hír már 1659. január 24-én megérkezett a dési táborba,⁹⁰² ám mégsem az öröm, hanem a Rákóczi makacssága miatti düh tükröződik abban a levélben, amelyet Haller, mint első tanácsúr és az ország generálisa január 25-én írt a megállapodást tető alá hozó Lázár Györgynek.⁹⁰³ A főúr nagyon rossz néven vette, hogy a bukott fejedelem őt és Bethlen Jánost tekinti az események valódi mozgatójának, – nem értékeli kompromisszumkészségüket. Haller maró gúnnyal fogalmazta meg azt a pártjában általános véleményt, hogy Rákóczi nem bújhat el örökké a törökök és a tatárok elől, mint tette azt az előző nyáron. Erdélynek a Porta hűségén kell maradnia, mert nincs más valódi alternatíva.

Barcsai felhatalmazott követe, Lázár és Rákóczi 1659. január 30-án Szatmáron megkötötték az egyezményt. Rákóczi lemondott a fejedelmi címről, valamint Váradról, Kővárról, és a Partiumról, míg a rendek ígéretet tettek arra, hogy a fejedelemasszonyok (Lorántffy Zsuzsanna és Báthory Zsófia) erdélyi birtokait nem követelik, Rákóczi visszatérését lehetőség szerint elősegítik a Portán, nem fognak ellene fegyvert és egy végvárat sem adnak a török kezébe. Lázár György ehhez a maga részéről még azt is hozzáfűzte, hogy Rákóczi híveinek visszafogadásáért törekedni fog az ország előtt.⁹⁰⁴ Lázár február 4-én ért vissza Désre, ahol a fejedelem és belső tanácsosai megvitatták a pontokat. Természetesen

⁹⁰⁰ Lázár György és társai a rendek 1658. dec. 13-án kelt átiratát vitték Rákóczihoz. Kiadva: EOE XII., p. 112–115.

⁹⁰¹ Az egyik ilyen vádaskodó levélre válaszul Barcsai engedékeny hangnemet megütve kifejtette, hogy fejedelemségét ideiglenesnek tekinti. 1659. jan. 9. Dés. Barcsai Ákos II. Rákóczi Györgynek. *„Az én személyemet pedig az mi nézi, abban nagyságod tökéletesen megnyugodjék, mindjárt az fejedelemségnek renunciálok, csak nagyságod dolgait állíthassa jó karban, mert én az mostani fejedelemségemet elébbeni csendes életemen mindjárt elcserélném.”* MOL E 190, 31. dob., No. 7670.

⁹⁰² ERDÉLYI 1906, p. 493.; A dési tartózkodás egy tábori országgyűlést is magában foglalt, amely 1659. január 15-én a sarc összegyűjtésére szólította fel az ország lakosait. [Az EOE-ben nem szerepel] Közli: KISS 2003, p. 368–369.

⁹⁰³ 1659. jan. 25. Dés. Haller Gábor Lázár Györgynek. EOE XII., p. 142–143. Haller egy nappal ezután kapta meg Barcsai Ákostól 1500 forint inskripció összeg fejében a Belső-Szolnok vármegyei Damokosfalvát. KLEV Haller cs. lt. 6. cs., f. 2–3.

⁹⁰⁴ EOE XII., p. 15., 146–149.

Haller is jelen volt, és január 25-i levele hangneméből ítélve egyike lehetett azoknak az uraknak, akik kifogásokat emeltek a birtokokkal, a portai közbenjárással, és a feltétlen békességgel kapcsolatban. Úgy látták, hogy ezek a pontok betarthatatlanok,⁹⁰⁵ mert a török akaratától függnék, aki Rákóczival szemben engesztelhetetlen.

Az 1659. február 26-án megnyíló besztercei országgyűlés csak nagy nehezen fogadta el a Rákóczival kötött megegyezés pontjait. Lázár ígéretével ellentétben egészen az utolsó napokig nem kívántak amnesztiát adni a lázadóknak.⁹⁰⁶ Barcsai sok régi tanácsosa egyszerűen nem akarta megosztani a hatalmat a megtérő bűnösökkel. Még a rendek igazi megnyhülése előtt, március 6-án megjelent egy csoportnyi Rákóczi párti, akiket a szükséges eskük letétele után visszafogadtak,⁹⁰⁷ sőt közülük Ébeni Istvánt tanácsúrrá és váradi alkapitánnyá (valójában ügyvezető főkapitánnyá) nevezték ki, utóbbi tisztségben Rákóczi „rossz szellemét” Gyulai Ferencet váltotta fel. Haller, mint a fejedelem első tanácsosa ezen a gyűlésen is megjelent, ám betegeskedése miatt csak korlátozottan tudott résztvenni a munkában.⁹⁰⁸ Amikor március 10-én megérkezett Rákóczinak a végleges megegyezés pontjait bíráló, és a Partium és a várak átadását erre hivatkozva elutasító levele, ő volt az, aki keményen kikelt a Barcsait még mindig tanácsosának tituláló volt fejedelem ellen, és azt javasolta, hogy a rendek álláspontjuktól ne tágítsanak.⁹⁰⁹ Az egykori jenői kapitány ezen az országgyűlésen

⁹⁰⁵ Lázár György levele II. Rákóczi Györgynek a tárgyalásokról. 1659. febr. 4. este. EOE XII., p. 151–154.

⁹⁰⁶ Csak március 24-én, a gyűlés vége előtt két nappal fogadták el, hogy személyes megjelenés után bárki amnesztiát kaphat. EOE XI., p. 19, 190.

⁹⁰⁷ EOE XII., p. 168–169.

⁹⁰⁸ Haller 1659. október 11-én a marosvásárhelyi országgyűlésnek küldött levelében kis túlzással egyenesen azt állítja, hogy nem is volt jelen: „*Nem mulathatom el, egy szóval ne említsem az Nagyságtok és Kegyelmetek azelőtt való végzésében is nagy részént nem forgottam, mert Besztercén súlyos nyavalyáim nem engedték jelenlétemet...*” MOL E 190, No. 7750. – A fejedelmi látogatásokról vezetett besztercei számadáskönyvben (IV. c. Nr. 633. „Városi kiadások jegyzőkönyve” 1611-1661) szerepel Haller Gábor szakácsa, akinek a város 1 forint 50 dénárt ajándékozott. MOL X 1248, 311 tegercs, 3. tétel, p. 180. – Az erre a besztercei tartózkodásra készített praebenda jegyzékben is szerepel Haller Gábor, mégpedig első helyen a tanácsurak között. MOL X 1249, 462. dob., No. 229.

⁹⁰⁹ Rákóczi levelét 1659. márc. 10-én hozták meg Bihar megye követei: Ladányi Mihály, Bodoni Márton és Virginás István. A levél lényegét és Haller felszólalását az országgyűlés leírása („naplója”) is idézi: „*Lázár György uram kiküldte volt in paribus hozzánk az pacificatióról való punctumokat, de az előbbenivel közel sem egyez. Azért Várad, Kővár s a partium resignatiója sem lesz. etcetera. Hae literae plurimum movent dominos regnicolas. Immo dominus Haller Gabor alta*

mondott le zarándi főispánságáról is, nem akart többé a török hódoltatás nyomán máris zsebkendőnyire fogyatkozott Zaránd megye irányítója lenni.⁹¹⁰

Az országgyűlés végéig (március 26-ig) Rákóczi nem adta át Váradot, ezért a rendek egy nyilatkozatot és egyben tiltakozást küldtek Lorántffy Zsuzsannához, a nádorhoz, valamint Lippay György esztergomi érsekhez, amelyben elhárították maguktól a felelősséget: ha Váradot elfoglalná a török, nem az ő bűnük, hanem a makacs Rákóczié.⁹¹¹ A levél, és Lázár György újabb követsége végül elérte célját: Barcsai biztosai március végén átvehették az erősséget.⁹¹² A fejedelemmel nem bánt kegyesen a sors, amikor ügyei végre rendeződni látszottak Rákóczival, a Porta kezdte el szorongatni, felróva neki, hogy túl sokat tárgyalt az árulóval és nem küldte el a megígért összeget.⁹¹³

A következő, május 24-én megnyíló szászsebesi országgyűlés számunkra legfontosabb momentuma az, hogy Haller Gábort váradi főkapitánnyá választották,⁹¹⁴ politikai fegyvertársát és barátját, Bethlen Jánost pedig kancellárrá. Ébeni Istvánt, az addigi váradi „ügyvivőt” még alkapitányságáról is leváltották, helyébe Balog Máté került.⁹¹⁵ A rendek a fejedelemnek és az ország lakosainak a Rákóczival való mindennemű érintkezést megtiltották, nem utolsósorban azért, mert az új budai beglerbég, Szejdi Ahmed pasa levelében határozott fellépésre

voce refert: „Ez uram ad infinitum megyen, ha mi mindent cselekedünk is, mind héába pecsét s reversálissa nálunk, hogy az erdélyi fejedelemséget magának nem vindicálja s még is mi tagadás benne? Miért palástolja? Akárki hallja, de kimondom: Mostani klmes urunknak sem adja titulussát, hanem consiliario nostro, fideli nostro írja levelében. Azért Lázár György uram által az mit ígértünk volt, arról most küldünk assecuratiót, akár vegye, s akár ne, de mi tovább nem megyünk, nálank hűtlevele, ahoz többet nem ragaszthat.” EOE XII., p. 173. Ebből az időszakból származik, és Rákóczival való éles vitát jól tükrözi az a keltezetlen levélfogalmazvány, amelynek tisztázatát Lázár György küldte el a volt fejedelemnek. KLEV gyalakutai Lázár cs. lt. 134. cs., f. 29–30.

⁹¹⁰ EOE XII., p. 171.

⁹¹¹ EOE XII., p. 216–218.

⁹¹² Ébeni István, mint Rákóczi átállt híve, kompromisszumos megoldást jelentett. Április 1-én iktatták be tisztébe. SZALÁRDI J., p. 481.

⁹¹³ ERDÉLYI 1906, p. 504–506. Portai főkövetét, Bánffy Zsigmondot, elégedetlenségük jeléül be is zárták a *jediculába*.

⁹¹⁴ Esküjét a „napló” szerint 1659. jún. 2-án tette le. „...legunturque publice reversales literae spectabili ac magnifici domini Haller Gabor, quibus mediantibus sese obstringit ad capitaneatum supremum arcis Warad, quarum tota summa haec erat: ...[Az eskü kivonata]” EOE XII., p. 281.; A választást kimondó, Haller személyére nézve hízalgő törvénycikk az 1659. máj 24.–jún. 25.-i országgyűlés XII. törvénycikke. EOE XII., p. 302–303.; Haller váradi kapitányságáról: BALÁS 1917, p. 24, 27–29; Haller egyben bihari főispán is lett, mert a két tisztség együtt járt. TT 1878, p. 379–380.

⁹¹⁵ II. Rákóczi György nem kis fájdalommal vett tudomást a tisztcseseről. TT 1892, p. 108–109.

szólította fel őket. Hallernak az országgyűlésen személyes ügye is akadt. Testvéreivel együtt a bethleni vár birtoklásáért szállt harcba a Barkócziakkal és Béldi Pállal, de nem járt sikerrel.⁹¹⁶

Haller számára a váradi főkapitányi kinevezés egyszerre jelentett előnyt és hátrányt. Az előny nyilvánvaló: ő lehetett az ország legnagyobb végvárának parancsnoka. A hátrány pedig abban rejlett, hogy távolléte miatt elvesztette állandó befolyását Barcsaira, és jó időre kiesett a döntéshozatalban résztvevő tanácsosok köréből. Hallert és Balog Mátét tisztségükbe 1659. június 16-án iktatta be Kapi György, mint az országgyűlés által kijelölt biztos.⁹¹⁷ A szemtanú Szalárdi János beszámolójából kiderül, hogy Haller nagy lendülettel látott hozzá a vár és a város megerősítésének: *„Az váradi várbeli új tisztek is a város igazgatóival jó egyértelműt viselvén, amint ott fenn jelenteték, a várasnak sáncokkal való erődtítése is naponként előrevitetik vala. Azonban az egész váras kerítésit státiókra, minden utcánként való hadnagyságokként ki micsoda részt, oldalsáncot oltalmazni s építeni tartoznék, jó módjával elrendeltetett vala, sőt az egész váras népének mustra indicáltatván ... és a mezőre a nép kivitetvén, mustralással, lövöldözéssel gyakoroltatik vala, hogy ha szükség kívánná, annál készebbek lehetnének.”*⁹¹⁸ Az új főkapitány tevékenységének célja valószínűleg az volt, hogy egy lehetséges, sőt várható török ostrom ellen megerősítse a védelmet,⁹¹⁹ ám nem annyira a törökkel, mint inkább a szászsebesi végzéseken feldühödött Rákóczival gyűlt meg a baja. Az egykori fejedelemnek erős pártja volt a városban lakó, vagy oda a török hadjárat után beköltözött nemesség és az őrség körében, akik folyamatosan Haller ellen dolgoztak. Vezetőiket is pontosan fel lehet sorolni:

⁹¹⁶ A vita Barkóczi Annamária halála után tört ki. Az országgyűlés végül Béldi Pálnak juttatta Bethlen várát. A Hallerek jogcíme azon alapult, hogy Rákóczi jogtalanul vette el Haller Istvántól a testvére Zsigmond által neki örökölt hagyott jószágot. EOE XII., p. 279, 285.; Fennmaradt Béldi Pál egy levele, amelyet erről az ügyről küldött vargyasi Dániel Ferencnek. VAJDA 1894, p. 825–829.

⁹¹⁷ *„Váraddá pedig Haller Gábor alpestesi Balogh Máté vicéjével együtt, Kapy György tanácsúr commissariussága alatt azon gyűlésből kiküldetvén, die 16-a Junii igen nagy solennitással, sok álgylövések alatt bekésértettek és installáltattak, beavattattak vala.”* Ezután számol be a történetíró az előző fejedelmekkel való kapcsolattartást megtiltó törvénycikkről, és a volt fejedelem jószágainak fokozatos kisajátításáról, amelyek Rákóczi nagy haragját váltották ki. SZALÁRDI J., p. 485.

⁹¹⁸ SZALÁRDI J., p. 492.

⁹¹⁹ Emellett, de a fontossági sorrendben csak másodikként, bizonyosan felmerült benne az a gondolat is, hogy Rákóczi megpróbálja visszaszerezni a várat.

Teleki Mihályt, Veér Ferencet, Veér Györgyöt, Stépán Ferencet és Rácz Jánost. (A váradi loavsság hadnagyait.)⁹²⁰ Haller rövid váradi kapitányságát mind saját levelei, mind Rákóczinak a várba küldött üzenetei, mind pedig Szalárdi életteli leírása alapján jól ismerjük, és szerencsénkre a három forráscsoport nem csak kiegészíti egymást, de jelentős átfedések is vannak közöttük.

1659. június 27-én Haller már arról ír levelében Nadányi Miklós nógrádi kapitánynak,⁹²¹ hogy Rákóczi György Barcsai Magyarországra indított követeteit folyamatosan elfogja, és a sok „szép szó” ellenére nyilvánvalóan a béke megbontására törekszik. *„Elébbeni fejedelem emberei mindenütt fogják ez birodalombelieket, kezénél lévő várait készítetteti, hadait szaporítja, emberei fenyegetőznek, és minden hostilitast kezdett mutatni, ha fenyítéke nem leszen, nem csak magára, hanem az egész magyar nemzetre fog veszedelmet hozni.”* – írja levelében. Rákóczinak a követek elfogásában tanúsított buzgalma abból eredt, hogy tudta: Barcsai igyekszik elérni I. Lipótnál Szabolcs és Szatmár megye császári kézbe vételét.⁹²² A két hűséges megye nélkül pedig Rákóczi legfontosabb bázisának, a hajdúságnak egyik felét veszttette volna el, akik mindvégig, szinte irracionális hittel ragaszkodtak hozzá. II. Rákóczi György július 21-én már azt latolgatta anyjának írott levelében, hogy kit fog megtenni Haller Gábor menesztése után váradi főkapitánynak.⁹²³ Haller „az elébbi fejedelem” elvégzett szándékát nyilvánvalóan ismerte. Rákóczi levelének kelte után néhány nappal Váradon mustrát tartott Bihar vármegyének, és hadiszemlét rendelt el Kraszna és Közép-Szolnok számára is.⁹²⁴

⁹²⁰ pl. SZALÁRDI J, p. 509. Nem véletlen, hogy II. Rákócz György a vár átvételére törekedve kifejezetten nekik négyüknek írt levelet 1658. okt. 3-án, 4-én és 13-án. KONCZ 1894, p. 45–50.

⁹²¹ 1659. jún. 27. Várad. Haller Gábor Nadányi Miklós nógrádi kapitánynak. MOL E 190, No. 7709. Valószínűleg ennek az üzenetnek elfogására is utal az a levél, amelyet II. Rákóczi György 1659. július 6-án Ónodról írt Lorántffy Zsuzsannának *„,tegnap jöttünk ide, csütörtökön vagy pénteken jelen leszünk nagyságod szolgálatjára, valami alá járó gyalogok fogták újobban Haller, Nadányi leveleit, ma hozák aláztatason, elküldtem nagyságodnak, látni való latorságok. Barcsai mást hazud Bakos uram levelében, mást Haller, Nadányi.”* MOL E 190, 31. dob., No. 7653.

⁹²² EOE XII, p. 26–27.

⁹²³ 1657. júl. 21. Gyarmat. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának. MOL E 190, 31. dob., No. 7566.

⁹²⁴ 1657. júl. 25. Ecsed. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának *„Váradi mustra elmúlt, kevesen gyűltek reá, nagyobb része mustrálni sem akart, az újobban mint lesz, meghalljuk. Szerdán lesz mustrája Kraszna vármegyének, [Közép-]Solnok megírta, ő fel nem ül.”* .MOL E 190, 31. dob., No. 7567.

Rákóczi, Haller előrejelzésének megfelelően, hamarosan támadásba lendült: átlépte seregével a Tiszát, és Erdély felé igyekezett. Barcsai pedig a hír hallatán augusztus 20-ára tábori országgyűlést hirdetett a Keresztes mezőre.⁹²⁵ Párthívei körében már állítólag ekkor felmerült, hogy kompromisszumos megoldásként a tatár fogságból hamarosan hazatérő Kemény Jánost kellene fejedelemmé választani.⁹²⁶ Haller 1659. augusztus 12-én levélben számolt be Csengizáde Ali jenei pasának a fejleményekről. (Levele azonban most sem ért célhoz.)⁹²⁷ Ura hadfelkelést hirdetett, Rákóczi pedig Szatmár környékén összpontosítja hadait. Arra kéri, hogy írjon szigorú levelet a szabolcsi hajdúvárosoknak: ne üljenek fel Rákóczi mellett, és a bihari hajdúságnak is, hogy maradjanak meg Barcsai oldalán.

Haller szándéka a levélírással valószínűleg nem csak a belpolitikai ellenfél pozíciójának gyengítése volt, hanem Váradot féltve bizonyítani akarta a várnak és a fejedelemnek a Portához való feltétlen hűségét. Rákóczi nagymajtényi (Szatmár vármegye) táborából augusztus 15-én manifesztumot intézett Erdély rendeihez, amelybe a Barcsai-párti *pasquillusok* és röpiratok cáfolatára⁹²⁸ beillesztette egykori tanácsurait (Barcsai Ákos, Haller Gábor, Basa Tamás) említett 1656-os censuráját a lengyelországi vállalkozásról.⁹²⁹

Míg a fejedelem az országgyűlésen Rákóczi egyre erősödő pártjával bírkózott, addig a főkapitánynak már támadó hadaival kellett farkasszemet néznie. Maga Rákóczi Székelyhídra vonult, és igyekezett elérni a bihari hajdúság átállását.⁹³⁰ A

⁹²⁵ A Keresztes mező Torda mellett fekszik, az erdélyi hadfelkelés szokásos gyülekezőhelye

⁹²⁶ 1659. aug. 8. Szatmár. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának „20. praesentis lesz Tordánál ország hadainak mustrája, ország elejben terjeszti [Barcsai], ha akarják, válasszák Kemény Janos uramat, hihető fél valamitül.” MOL E 190, 31. dob., No. 7571.

⁹²⁷ 1659. aug. 12. Várad. Haller Gábor Ali jenei pasának. MOL E 190, No. 7735. Ez és a többi augusztusi-szeptemberi Haller-levél nem jutott el a címzetthez, máskülönben ma nem a Rákóczi család levéltárában lenne. Rákóczi strázsái hatékonyan működtek.

⁹²⁸ Ezeknek az éveknek a roppant gazdag erdélyi propagandairat-termését, és az utókor felfogására gyakorolt hatásukat legutóbb. Lukács Zs. Tibor mutatta be: LUKÁCS Zs. 1995, p. 68–73

⁹²⁹ 1659. aug. 8. Szatmár. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának MOL E 190. 31. dob., No. 7571.; EOE XII., p. 26., 325–335.

⁹³⁰ 1659. aug. 21. Székelyhid. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának.. „Istennek hála ide tegnap 10 órakor érkeztem békével. Bagamér hozzám esküvék, Bihar vármegyei több hajdúságot is mára várom. Haller tegnap déli tizenkét órakorig jüvünk ide, érkeztünk nem tudta, akkor indult Teleki szolgálja ki hozzánk, biztatván, ez estve bocsátók Szuhai uramat 800 lóval Váradot kérni, hajoljanak bár csak azt vihetnők végben, neutrálisok lennének. Haller Ali pasának intercipiált levelét hozták tegnapelőtt, Jenőhöz közel fogták el, ki írja erőtlen voltát, tanácsolja az hét hajdúvárost mint fenyegezzék, Bihar vármegyei hajdúságra is írjanak, hívek legyenek, ne sántikáljanak, azt is írja, válogatott fizetett hadunk 5000 van vajdák hadain kívül.” MOL E 190, 31.

várból két nagyobb csapatot is útjára bocsátott egyet előhadként Barcsai gorbói strázsái ellen,⁹³¹ egy másikat pedig, Szuhai Mátyás és Kende Gábor vezetésével, Várad alá. Haller Gábornak Barcsaihoz augusztus 24-én elküldött jelentéséből kiderül, aznap érkeztek meg, és azonnal tárgyalásokba is bocsátkoztak a várossal.⁹³² Rákóczi egyelőre még nem hódolást, csak *neutralitást* követelt. A váradiak a Rákóczi pártiak befolyására végül jóindulatú semlegességet ígértek régi fejedelmüknek. A tárgyalásokkal egyet nem értő vármegyei és városi tisztviselők zárt kapu mögött egy ideig a várban maradtak. A főkapitány a saját maga által írt formula szerint az őrseget, és minden bennlévőt megesketett arra, hogy az ország számára megtartják a várat. (Az ország itt határozottan rendi jelentésben szerepelt, a megfogalmazás éle Rákóczi ellen irányult.) Amikor a városiak beküldték a Rákóczi által követelt biztosítólevelet, kénytelen-kelletlen hozzájárult ahhoz, hogy a kurátorok ráüssék a város pecsétjét.⁹³³

A főkapitány a történelekről augusztus 28-án így számolt be „jóakarójának”, Csengizáde Ali jenei (temesvári) beglerbégnak:⁹³⁴ *„Méltóságos állapotjára visszavágyakozó, nagyravágyó elméjétől nyughatatlankodó Rákóczi György, az elmúlt napokban székelyhídi várában jövéen, hadainak egy részét néhány zászlóalja katonáit és gyalogit erre felénk bocsátotta vala. Az várat tőlünk nem kívánta ugyan, kapuját be sem tétette, de az váras népe harmadnap alatt nem kevés szorongattatásban volt miattok, mivel házoknak megégetésével fenyegettették. De hadainak nagyobb részét az Szilágyságon indította volt Erdély ellen, az kiknek immár erről az darab földről utannok takarodtak azok is, az kik ez tájon tekergettek.”*

Haller ugyanazon a napon, amikor a borosjenői beglerbéget értesítette, a bihari hajdúságnak is levelet küldött, hogy azonnal üljenek fel, és gyűljenek Váradra, felhívása azonban a források tanúsága szerint nem járt sikerrel.⁹³⁵ Rákóczi – a

dob., No. 7576. Az itt említett elfogott levél Haller idézett augusztus 12-i levele.

⁹³¹ ERDÉLYI 1906, p. 517.

⁹³² 1659. aug. 24. Várad. Haller Gábor Barcsai Ákosnak. MOL E 190, No. 7728.

⁹³³ SZALÁRDI J., p. 496–498.

⁹³⁴ 1659. aug. 28. Várad. Haller Gábor Ali jenei pasának. MOL E 190, No. 7743.

⁹³⁵ 1659. aug. 28. Várad. Haller Gábor a bihari hajdúkapitányoknak és hadnagyoknak. MOL E 190, No. 7774. – 1659. aug. 30. Székelyhíd. Keresztes András jelentése jelentése II. Rákóczi Györgynek Haller tevékenységéről. Keresztes a jenei beglerbégnak küldött levélről is tud, és kémei jelentése alapján említ egy kitartásra bizdító levelet, amelyet a budai beglerbég írt Hallernak. MOL E 190,

váradai főkapitány becslése szerint tíz-tizenkétezer fő⁹³⁶ – serege augusztus 30-án érkezett meg Kolozsvár közelébe, és erre a hírre Barcsainak a Keresztes mezején táborozó gyenge és kevésbé elszánt hada feloszlott. Barcsai, miután az augusztus 26-án a fogságból hazaérkezett Kemény Jánost tárgyalások végett a fejedelemhez küldte, leghűségesebb híveivel, Bethlen Jánossal, Zólyomi Miklóssal, Toldalaghi Mihállyal menekülésszerűen Dévára, majd onnan a török oltalmába, Temesvárra távozott.⁹³⁷ Barcsaiból láthatóan ezek az események, illetve Rákóczinak a hadisarc elsikkasztására vonatkozó vádjai irtották ki a familiárisi hűség maradékát, Rákóczihoz küldött leveleinek hangneme érezhetőbben keményebbé vált, és lázasan készült a mielőbbi visszatérésre.

1659. szeptember 8-án Rákóczi Szászsebesről kiküldte meghívóit a marosvásárhelyi országgyűlésre. Mindenki tudta, hogy az ország, természetesen „saját akaratából”, új fejedelmet fog választani, azt azonban nem, hogy kit. Az a hír járta, hogy Rákóczi a hozzá átállt Keményt akarja megtenni Barcsai utódának,⁹³⁸ hogy aztán a háttérből irányítsa. Rákóczi valóban ilyen értelemben nyilatkozott anyjának szeptember elején.⁹³⁹ Nem csoda, hogy a tapasztalt politikus

31. dob., No. 7631.

⁹³⁶ MOL E 190, No. 7743. Haller pontosan fel is sorolja a sereg összetételét és főtisztjeit – II. Rákóczi György 1659. szept. 3-i, Kemény János érkezése után kiadott décei nyilatkozatában büntetlenséget ajánlott Barcsainak, ha lemond a fejedelmi címnél, a tárgyalások alatt híveivel Déván marad (azaz nem fut tovább Temesvárra) és nem tüzeli ellene a törököt. MOL G 15, 2. dob., fasc. 8., f. 20–21.

⁹³⁷ EOE XII. köt., p. 30.; Déváról Barcsai Rákóczi kérésére még elküldte tárgyalni Bethlen Jánost, de nem született megállapodás. A fejedelem hamarosan Temesvár felé távozott, fizetett hadit is elbocsátotta, a vár irányítására öccse Barcsai Gáspár és Lázár György maradt hátra. PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 60. – Barcsai meneküléséhez 1659. szept. 2. Tordai tábor. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának. MOL E 190, 30. dob., No. 7577.

⁹³⁸ „Volt ilyen tractája Rákóczi fejedelemnek Kemény Jánossal: minthogy őtet a Porta semmiképpen nem akarja szenvedni a fejedelemségben: Barcsai Ákos is bement a törökök közzé, bizonyos conditiok alatt, Rákóczi György promoveálja Kemény Jánost az erdélyi fejedelemségre, s ugyan e végett is convocáltatta az Erdély hazafiai és státusit Marosvásárhelyre, ugy is volt ez tudva a belső embereknél, s még Kemény Simon uramnál is, azonban maguk tudhatták közelebb volt okait a változásnak.” PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 62.

⁹³⁹ 1659. szept. 1. Suki tábor. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának. „Kemény János uramat hozzánk küldötték tegnap, tudatván, mit akarunk, szánjuk meg őket, kire mi kegyelmes asszonyom, bő szókkal tettünk választ, azt izentük, Barcsai, ki minket hálaadatlan mocskolt, életünk elfogyatására igyekezett etc. tegyék le, míg Isten állapotunkat helyben állatja Portán, válasszanak. Láttassék abból is, haza szabadsága szerint választatott. Tapasztalják mi szeretetünket ebből is, adassék mégis elébb mi böcsületünk az országtúl. Ezen azt értjük, kínáljanak regimenhez való nyúlással, meglévén ez és választván olyant, kinek hihecssünk, egyéb megbántódásinkról végezni az országgal készek vagyunk, elméne Kemény János uram, úgy hisszük, nem mást, őkegyelmét választják, kinek csomóját megkötöttük, kötjük is jobban ez holnap holnapután, elválík jól elvégezvén az dolgot...” MOL E 190, 31. dob., No. 7576. A levélből kiderül, hogy Rákóczi csak

Kemény János Rákóczinak küldött szeptember 17-i levelében már igen szkeptikusan viszonyult saját fejedelemségéhez. Egyrészt felhívta arra a figyelmet, hogy pozíciója birtokok nélkül gyenge lenne, de állítása szerint ezt még el is viselte volna, sokkal inkább zavarta az, hogy Rákóczinak az országgyűlést előkészítő működése saját újraválasztását célozza, őt pedig csak tartaléknak szánja, mégpedig a lehetetlenségig korlátozott jogkörrel.⁹⁴⁰

Haller Váradon közben azon igyekezett, hogy legalább a Partiumot megtartsa Barcsai hűségén.⁹⁴¹ Szeptember 10-én elküldte Közép-Szolnok vármegyének azt a Barcsaitól származó parancsot, amelyet korábban már Kraszna és Bihar vármegyéknek is elküldött,⁹⁴² valamint a jenei pasa és a Porta leveleinek másolatát. Barcsai levelében az a később tévesnek bizonyult hír állt, hogy Köprülü Mehmed nagyvezír már meghirdette a hadjáratot Erdély ellen.⁹⁴³ A vár számára Haller élelmet, gyalogosokat és gerendákat kért, arra hivatkozva, hogy Barcsainak már nincs módja segítséget adni. A főkapitány levelei azonban Közép-Szolnokban Rákóczi párthíveinek tevékenysége miatt biztosan nem érték el a kívánt hatást.⁹⁴⁴ Miközben a váradi főkapitány igyekezett kitartani, Rákóczi levélben felszólította, hogy térjen vissza hűségére. Arra az esetre, ha Haller ezt megtagadná, meghagyta

névleges szerepet szánt Kemény Jánosnak, mint egykor Rákóczinak is.

⁹⁴⁰ 1659. szept. 17. Fogaras. Kemény János II. Rákóczi Györgynek. „...tudja nagyságod, én is gyermekségemtől fogva esmérem nagyságodat. Midőn láttam olyat és naponként tapasztalok, nagyságod nem én kedvemért convocálja az embereket, tractál vélek, csinálja elméjeket, tézsen biztatásokat, ígíreteket ... semmi bizonyossággal nem resolvál, és nem segít, hanem csak elmutogatással, és nehéz conditiókkal igazít el, nem ítilhettem egyebet, hanem hogy magának van más feltűtött célja, kit ha nem assequálhat, az nem lehetett dolgot hagyja csak az én nyakamban, melyben nem cooperálván is lekötölezzett szolgálja vagy fél rabja legyek nagyságodnak.” MOL E 190, 31. dob., No. 7737.

⁹⁴¹ Bihar vármegye esetében ez sikerült is, lásd a bihariak Rákóczit kárhóztató feliratát 1659. szeptember 17-ről. MTT XVIII, p. 138–140.

⁹⁴² A levélben említi, hogy Barcsai parancsát Bihar és Kraszna megyének is elküldte. 1659. szept. 10. Várad. Haller Gábor Közép-Szolnok vármegyének. MOL E 190, No. 7776.

⁹⁴³ A szultán dühét különösen az váltotta ki, hogy Rákóczi éppen Abaza Haszán anatóliai felkelése alatt lendült újra támadásba. ÁGOSTON – OBORNI 2000, p. 196.

⁹⁴⁴ 1659. szept. 26. Marosvásárhely Bánffy György („Gyurkó”) II. Rákóczi Györgynek „Azonban juték Varadról holmi levelek az vármegyére Haller Gábor uramtól, úgy látom, nagyságodnak adott hit ellen cselekeszik, az mely leveleket maga elhozván be azt remélvén, nagyságoddal magam találkozáim [...], most Mikes Mihály uram kezében adtam, valami hazug maga Váradon csinálta török levél parokkal együtt. Írja azt is Haller uram, hogy az Portán való követét az országnak igen kedvesen látta most az török, de nekem bizony nem jut eszemben monstanság, hogy követet küldött volna be, hanem ha Déváról most mi novumból küldöttek volna be. Barczai Ákos manifestumát is küldötte volt Haller uram oda, nagyságodnak megvitt avizában im odaküldtem. Énnálam miolta van, Isten úgy áldjon meg, senki sem olvasta, ha nagyságod oda nem provideál, nem szűnik Haller uram szokott mesterségét hinteni ...” MOL E 190, 31. dob., No. 7641.

váradai párthíveinek, hogy adjanak át bizonyos titkos üzeneteket, a kapitányt szorítsák be a várba, és levelei elfoglalásával teljesen vágják el az egyébként addig is kítűnően blokkolt kommunikációs vonalakat.⁹⁴⁵ Haller Gábor azonban láthatóan nem adta be a derekát.

A szeptember 24-én megnyílt marosvásárhelyi országgyűlés a várakozásokkal ellentétben Rákóczi fejedelemmé választását hozta, vagy azért, mert Kemény az utolsó napokban végleg nemet mondott, vagy mert Rákóczi, hívei és anyja bátorítására, meggondolta magát.⁹⁴⁶ (Tette ezt annak ellenére, hogy ezúttal a Magyar Királyságból nem bízatta senki.) Haller Rákóczi hívei által rendre elfogott leveleiből kiderül, hogy megmaradt Barcsai pártján, igaz, komoly gyakorlati érvek is szóltak emellett, hiszen a régi-új fejedelemtől a török párt vezéralakja nem remélhetett sok jót. Haller szeptember 30-án egy klasszikus szépségű politikai levélben számolt be urának a várható kilátásokról.⁹⁴⁷ Ekkor már több megbízható forrásból is tudta, hogy a szultán Drinápolyba (Edirnébe), a nagyvezír pedig Belgrádba igyekszik. Kedvező fejleményként tudta azonban említeni, hogy a Portán bizalmatlanul kezelt Barcsait Rákóczi támadása felmentette a hűtlenség vádjá alól. Haller Várad esélyeiről is világos képet alkotott. *„Azonban nem tudván, hogy merre fordulnak az dolgok és az vezér s török nemzet elméje, igen szükséges volna ez várat derék erő ellen is készíteni, s kiváltképpen gyaloggal megrakni, mert nyolc- kilencszáz emberrel ez várat török ellen oltalmazni lehetetlen, és ha gondviselés nem leszen reá, ha mi alkalmatlanság követheti ez szép végházat, Isten s emberek előtt ment leszek.”*

⁹⁴⁵ II. Rákóczi György Rácz Jánosnak 1659. szept. 18. Fogaras. KONCZ 1894, p. 44–45.

⁹⁴⁶ 1659. szept. 13. Piski tábor. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsanna. MOL E 190, 31. dob., No. 7582. – A levélből nem csak az derül ki, hogy Rákóczinak komoly kétségei voltak a fejedelemség újbóli felvételével kapcsolatban (Annak ellenére, hogy így jogcíme keletkezett volna a Lipót által egyre vehemensebben követelt Szabolcs és Szatmár vármegyékre.), hanem az is, hogy Lorántffy Zsuzsanna viszont erre bátorította. A magyarságiakról: *„Nádasdi, palatinus, érsek uramék nem bíztatnának, ott is az kaput betenniünk nem lehetett.”* – Árvulkozó, hogy abban a levélben, amelyet Kemény János 1659. szept. 19-én Fogarasról írt II. Rákóczi Györgynek, az derül ki, hogy Kemény János még valamennyire remélkedik. MOL E 190, 31. dob., No. 7739. – 1659. okt. 5. Temesvár mellett. Barcsai Ákos II. Rákóczi Györgynek *„Úgy hallám, odaengedi nagyságod Kemény János uramnak az fejedelemséget, megmondottam vala, hogy úgy jár nagyságoddal, de nem hivé...”* MOL E 190, 44. dob., f. 91.

⁹⁴⁷ 1659. szept. 30. Várad. Haller Gábor Barcsai Ákosnak. MOL E 190, No. 7734.

Barcsai október 7-én Váradra küldött leveléből további részleteket tudhatunk meg a Rákóczi és szövetségese, Radu Mihnea havasalföldi vajda elleni felvonulásról.⁹⁴⁸ A hírek többsége később beigazolódott, de néhány dolog nem egészen úgy történt, ahogy azt Barcsai várta: A nagyvezír nem indult Erdély ellen, hanem Szejdi Ahmed budai pasát küldte, és a támadás időpontja is erősen eltolódott. Soraiból az is kiderül, hogy Haller a régóta fizetetlen őrség lecsendesítésére pénzt kért Barcsaitól, aki a háborús viszonyokra tekintettel nem küldött semmit, hanem a székelyhídi udvarbíróhoz utasította.

Rákóczi figyelme Erdély pacifikálása után a Partium felé forult. A Marosvásárhelyen ülésező rendek háromtagú küldöttség útján vádaskodó levelet küldtek Váradra,⁹⁴⁹ amelyben fő- és jószágvesztés terhe mellett követelték Hallertől és Balogtól az erősség azonnali átadását.⁹⁵⁰ A főkapitány október 11-én írott kimerítően hosszú válaszában ugyan magyarázkodik,⁹⁵¹ ez azonban nem befolyásolja a végkövetkeztetést, a politikai meggyőződésével teljes összhangban lévő nemet. A küldöttek hiányos felhatalmazását illető kifogások csak arra szolgálnak, hogy tompítsa a válasz élet. Még mindig Barcsait tartja az ország fejedelmének, és a törökös párt felfogására jellemző módon a fejedelmi hatalom érvényét a következő feltételekhez köti: ezek megmaradás a Fényes Porta hűségén, és az országgal való egyetértés, a választási feltételek betartása. Levele végén kimondja, hogy Rákóczi nem időszerű próbálkozásai Várad elvesztéséhez fognak vezetni. A Rákóczinak írott, az előzővel egyszerre elküldött levélben pedig Haller és helyettese könyörögnek, hogy gondolja meg az ország sorsát, és térjen jobb

⁹⁴⁸ 1659. okt. 7. Temesvár melletti tábor. Barcsai Ákos Haller Gábornak. EOE XII., p. 408–410.

⁹⁴⁹ A Rákóczinak ugyancsak október 11-én írott levélből azt is tudjuk, hogy a küldöttek a fejedelemtől is hoztak írást.

⁹⁵⁰ II. Rákóczi György Veér Ferencnek, Rácz Jánosnak, Teleki Mihálynak és Stépán Ferencnek. 1659. okt. 3. Marosvásárhely „*Ím az ország sub nota perpetuae infidelitatis irt Haller Balog uraméknak, ország emberi megyen, az várat hűségünkre megtartsák, parancsolatunktól várjanak.*” KONCZ 1894, p. 45. Rákóczi annyira biztos a dolgában, hogy egy nappal később írott levelében már a katonaság hűségesküjének beviteléről ad utasítást Telekiéknek. uo. p. 46.

⁹⁵¹ Gondolunk itt elsősorban arra, hogy tagadja a Rákóczi és hívei ellen hozott zászebesi végzéseken való felelősségét. Mondván, hogy váradi kapitányi kinevezése miatt már az országgyűlés elején távozott. – 1659. okt. 11. Várad. Haller Gábor a marosvásárhelyi országgyűlésnek. MOL E 190, No. 7750.

belátásra.⁹⁵² A levél határozott hangjára részben rácsfolva egy másik forrásból kiderül, hogy Balog Máté Rákócziék számára meggyőzőhetőnek tűnt.⁹⁵³

Rákóczi 1659. október 17-én írt levelében megparancsolta a váradi őrségnek, hogy az értelmezése szerint hűségesküjüket megszegő Haller és Balog helyett a továbbiakban Rácz Jánosnak és Veér Györgynek engedelmeskedjenek.⁹⁵⁴ Közben a török oldalról is fokozódott a végvárra nehezedő nyomás. Szalárdi tudósítása szerint már október 24-én megjelent Várad alatt Csengizáde Ali jenői pasa, és tárgyalásra hívta Haller Gábort. A vár főkapitánya, a körülményeket megfontolva, a biztosítékként bebocsátott gyulai alajbég érkezése után, maga helyett Balog Máté alkapitányt, Stépán Ferencet, és Rácz Jánost küldte ki. A Szalka és Ürögd között lezajlott találkozón előbb Bethlen János beszámolt nekik a készülő hadjáratról, majd a pasára került a sor, aki arról tudakozódott, hogy Várad felesküdt-e Rákóczi hűségére, és hogy a megye valamint a város küldött-e követet a marosvásárhelyi országgyűlésre. A valóságnak megfelelően nemleges felelet után Csengizáde Ali Szalárdi elmondása szerint Balog Máté alkapitányra mutatott, és azt mondta: *„Ti ... ketten Haller Gáborral tarthatjátok meg Erdélyt.”*⁹⁵⁵ A történetíró leírása hűen követi azt a váradi káptalanban hitelesített, a krónikában is említett jelentést, amelyet a vár három tárgyalója küldött II. Rákóczi Györgynek, arra kérve, hogy tartalmát feltétlenül közölje az országgal.⁹⁵⁶ (Később a rendeknek

⁹⁵² 1659. okt. 11. Várad. Haller Gábor és Balog Máté levele II. Rákóczi Györgynek. MOL E 190, No. 7647.

⁹⁵³ II. Rákóczi György Veér Ferencnek, Rácz Jánosnak, Teleki Mihálynak és Stépán Ferencnek 1659. okt. 13. Töröcsvár. Általuk kegyelmességét ígéri Balog Máténak, ha az hűségére tér. KONCZ 1894, p. 46–47.

⁹⁵⁴ Rákóczi a váradi őrség augusztusi esküjére hivatkozott, amelyben azt fogadták, hogy az ország számára megtartják a várat. Az érvelés szerint, mivel az ország őt választotta fejedelemnek, ezért Hallernak át kellett volna adnia a várat. 1659. okt. 17. Fogaras. II. Rákóczi György rendelete a váradiaknak KONCZ 1894, p. 48.

⁹⁵⁵ SZALÁRDI J., p. 506. Ezután Csengizáde Ali azt is elmondta, hogy állítson Rákóczi bármit, nem jön majd német segítség, a megérkező nagyvezír pedig „a pártosokat kihányja, mint a gatz.” Továbbá felajánlotta segítségét a vár élelmezésében. A váradi káptalan átíró oklevelében szerencsésen fennmaradt Hallernak egy Rákóczihoz küldött levele, amely sok tekintetben Szalárdi elbeszélésének egyes pontjait. Innen tudjuk, hogy Ali valóban felajánlotta az élelmezést, és valóban mintegy 2000 (pontosan 1978) arany zsold érkezett. Barcsai megbízottja és társai a zsold összegét a török előtt 9000 tallérnak mondták, hogy megtévezzék őket a várban lévő őrség számát illetően. KLEV Haller cs. lt. 14. cs. f. 3.

⁹⁵⁶ „Anno 1659 die 24. octobris Ali pasával és Bethlen János urammal Szalka és Ürögd között való beszélgetés felől” Aláírás Balog Máté, Rácz János, Stépán Ferenc, a káptalani másolat 17. századi egyszerű másolata. MOL X 89, 4735. tekercs (93. cs.), No. 9551.

külön is megküldték.) Szalárdi csupán néhány részletet hagy el. Így például az Ali idézett szavai előtti, Bethlen János állítását megerősítő mondatot: *„Annakokáért Váradot tartásátok meg, s azzal csináljatok hitelt Erdélynek, mert ha Rákóczi György kezében adjátok, hasonlóképpen az mint Bethlen János uram mondá, sem Erdélynek sem ennek az helynek kegyelem nem adatik, soha többé Erdélyben magyar fejedelem nem leszen.”* A „Siralmas krónika” a találkozó vége kapcsán sem torzít, csak rövidít. A Szalárdinál érthetetlen okból nem nevesített Bethlen János az eredetiben nem csak egyszerűen megígéri, hogy titkon értesíti őket, ha a török Ali pasa erős esküje ellenére Várad ellen készülne, de elmondja a jelet is. *„Végezetre mikor az basától elbúcsúzáánk és haza felé indulánk, Bethlen János uram velünk egy darab dülőföldig visszajövének sűgá és ezt mondá: hogy mikor indulunk derekasan, akkor én talán nem írhatok levelet ide, hanem, egy parasztembertől üzenek, és ilyen jelt adok neki, hogy útiköltség helyett ha adok három pénzt, három hét múlva indulunk, ha öt pénzt, öt hét múlva, ha pedig egy forintot, ez azt teszi, hogy mentest azon órában indulunk, kegyelmetek csak azt higgye tőle, ha pénzt adtak neki útiköltségre”*

A borosjenői pasával együtt érkezett meg Dobolyi István, Barcsai komornik deákja 1978 arany zsolddal.⁹⁵⁷ A „Siralmas krónika” minden bizonnyal megbízható leírása szerint a főkapitány és a város ezután levelet írtak II. Rákóczi Györgynek, amelyben arra kérték, hogy az ország veszedelmét meggondolva ne harcoljon a törökkel, vagy legalább ne kényszerítse a váradiakat eskütételre. (Az előbbi kérés gyakorlatilag a fejedelem lemondását célozta.).⁹⁵⁸ Szalárdi azt írja, hogy közvetlenül a levelek elküldése után Veér György és Foktúi János lovashadnagyok, valamint Rákóczi más váradi *fautorai* az átvett zsoldot saját céljaikra fordították, annak felhasználásával megvesztegették az őrséget, és átvették a várat.⁹⁵⁹ Kérdés, hogy a puccsszerű események során a kapitány teljesen

⁹⁵⁷ „Ezalatt Barcsai Ákos komornik-deákja, Dobolyi István a főkapitányhoz bejövén a praesidiumfizetésre kétezer arany szép summát hozott és adott vala.” SZALÁRDI J., p. 507.; „... hópénzt küldött (a mint hallottam) nekik Törtsváráról, de csak addig tartott, míg a Rákóczi fejedelem levele s emberei érkeztenek, menten feladták, noha meg volt mondva a török bassától, a ki a hópénzt vivőket kísérte, fel ne adják Rákóczi Györgynek a várat, mert soha tovább magyar kéznél nem szenvedhetik.” PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 64.

⁹⁵⁸ SZALÁRDI J., p. 507–509.

⁹⁵⁹ „Mert az ország közönséges jövedelméből, talán szinte a porta contentatiójára nagy iggyel-bajjal kiszedett summából való szép pénzsumma, annak a szép végháznak nagy kárával, nem

passzív szerepet játszott-e, vagy kényszer hatására maga is résztvett azokban? (Szalárdi az ő reakciójáról, működéséről itt érdekes módon egyáltalán nem szól.) Haller közvetlenül a törökök távozása után Rákóczinak írott, Balog Máté, Rácz János, Stépán Ferenc és Veér György pecsétjével is megerősített levelében már nem mutatkozott olyan határozottnak, mint október elején. Azt állította az új fejedelemnek, hogy csak a békesség megőrzése érdekében vette át Barcsai pénzét. Elmondta, hogy az összeg nála van, és ígéretet tett arra, hogy nem fogja azt Rákóczi ellen fordítani. Vajon milyen körülmények között került az állítólag közvetlenül a főkapitány kezénél lévő pénz Rákóczi váradi párthíveihez? Lehetséges, hogy a Rákóczinak írott levél már a vár átállását jelzi?

A bizonytalanságot tovább fokozza Gyulai Ferencnek az eseményekről október 28-án adott leírása, amelyben Szalárdi elbeszélésétől eltérően azt állítja, hogy Haller és a váradi őrség már másfél nappal Ali pasa érkezése előtt, azaz október 22-én letette az esküt.⁹⁶⁰ A történetíró megbízhatóságát ismerve, és figyelembe véve, hogy az eseményeknek szemtanúja volt, valószínű, hogy Gyulai

valami közönséges jóra, a várnak vagy városnak erősítésére ... hanem a megírt Rácz Jánosnak, Stépán Ferencnek, Teleki Mihálynak hűséges szolgálatjokért való rendelt részek kiadatván, az ezer arany Weér György lovas hadnagy és Fogthűy nemes hadnagy kezekbe bízott vala, hogy a nemesség és katonaság között, kik a törökök az város alatt lételekkor a város végére strázsálni kimentek vala, felosztának.” A felosztás azonban, a főkapitány tudta nélkül, az őrség megvesztegetésévé alakult át. SZALÁRDI J., p. 509–510.; „Várad vára, városa és vidéke, s Biharvármegye minden idők alatt Barcsai Ákos hűsége alatt volt mindaddig, míg Haller Gáborral az váradi nughatatlan elméjű és Rákóczi György inkább, mintsem a Barcsai Ákos fejedelemségét kedvelő emberek a várat feladatták Rákóczi fejedelemnek: melyet nem kevés ideig is tractáltak, adják-e fel, avagy-ne?” PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 63.; Haller lemondásának okaként a Szejdi Ahmed pasánál 1660-ban kegyelemért könyörgő Bihar vármegye az ország levelét nevezi meg: „De azután az ország megírá ideki, hogy megesküdjünk, és Haller Gábor uramnak ő nagyságának írt az ország pecsétés levelet, hogy Váradot adjuk meg, és ő nagysága megadta Váradot, bemenvén Erdélyben.” BÖLÖNI 1875, p. 37.

⁹⁶⁰ 1659. okt. 28. Ecsed. Gyulai Ferenc Lorántffy Zsuzsannának „Ma negyednapja, hogy nagyságodnak igen sietséggel kellett vala írnom, hogy Váradhoz jött vala az török, de míg derekason az hajdúk is, és én is odaérkeztem volna, addég onnét Várad alól minden kártétel nélkül elmentenek, én is ahhoz képest Székelyüdről megtértem. Az töröknek oda való menetelinek ez volt oka, elsőben meg akarták tudni, hogy ki számára tartják az várat, és az vármegye is kihez halgasson, az mint veszem eszemben, és eddég az mint végére mehettam, majd mintegy neutralitást mutattak, sőt az mely pénzt Barcsai uram küldött az praesidiumnak, azt is kézhez vették az várban. Noha az Úristen úgy adta volt, hogy azelőtt egy avagy másfél nappal mind Haller uram és mind az vicekapitány és az várbeli praesidium megesküdtenek az urunk hűségére, de csak két nappal érkeztenek volna is az törökök az pénzzel, nem hiszem hogy Haller uram megesküdött volna az urunk hűségére, az pénzt is úgy hallom, hogy tanácsból vették el, jobb is volt elvenni, mintsem az töröknek vele töltözni. Úgy mondják, hogy ezerkilencszáz arany lött volna, mind ezekről bővebben várok Váradról.” Gyulait talán az tévesztette meg, hogy már október 28. előtt pár nappal átállt a kapitány és az őrség, és ezt vetítette vissza Ali látogatása előttre. MOL E 190, 31. dob., No. 7653.

verziója téves információon vagy félreértésen alapszik. A Szalárdi által említett fordulat közvetlenül október 24. után, de még október 30-a előtt történhetett, mert az utóbbi napon írt levelében Rákóczi – friss hírként – megemlíti, hogy Haller letette rá az esküt, igaz, nem abban a formában, amint szeretete volna.⁹⁶¹ A fejedelem azt is felajánlotta a főkapitánynak, hogy megmaradhat tiszteben. Haller azonban jellemző módon maradását egy feltételhez kötötte: Rákóczi kezdjen tárgyalásokat Barcsaival a fejedelmi tiszt betöltéséről.⁹⁶² (Adott esetben saját lemondásáról!) A Marosvásárhelyen megválasztott fejedelem, Báthori Zsigmond esetét hozva fel intő példaként, erre nem volt hajlandó. Levelében azt a véleményét is kifejtette, hogy Barcsai valójában soha nem viseltetett szimpátiával Haller iránt, és amint megerősödtek volna hatalmi pozíciói, eltávolította volna környezetéből. Mivel Haller nem engedett álláspontjából, Rákóczi végül kérésének megfelelően bekísértette Erdélybe.

November 9-én, amikor Toldalaghy Mihály Temesvárról, a török táborból levelet írt, hogy Haller Váradot feltétlenül tartsa meg Barcsai hűségében,⁹⁶³ az egykori főkapitány éppen Gyulaféhevárra igyekezett, talán már meg is érkezett.⁹⁶⁴ Helyére a régi parancsnokot, Rákóczi rendíthetetlen hívét, Gyulai Ferenc küldték,⁹⁶⁵ aki mellett tisztségében megmaradhatott Balog Máté. Haller a félig

⁹⁶¹ „Az írták vala Haller is megesküdt, de mi úgy kívánjuk, úgy esküdjének meg, mint kiküldtük. Gaudi uram nem ír Haller ellen.” II. Rákóczi György Teleki Mihálynak 1659. okt. 30. Radnót. KONCZ 1894, p. 50.

⁹⁶² Minderről abból a levélből értesülünk, amelyet II. Rákóczi György 1659. nov. 5-én Radnótról írt Rácz Jánosnak és Teleki Mihálynak „Az mi Haller uram declaratióját illeti, hittel kapitányságot nem visel őkegyelme, ha Szeptán Ferencz uram által tett kívánságának nem credálunk s kísíróket is kíván. Él az Isten. Csudálkozunk azon, őkegyelme, hogy gondolkodott arról, mi Barcsai Ákossal tractáljunk fejedelemség dolgából, holott megpróbálván, abban az állapotban mi csak nem hihetünk, egyébként is az fejedelemségváltozás mit használt ez hazának? ... Fejedelemség translatiója felől nem tractálunk. Ha azért Haller uram semmiképpen nem akar maradni, megesküvén Bige György bekísírheti őkegyelmét.” KONCZ 1894, p. 50–51.

⁹⁶³ 1659. nov. 9. Temesvár melletti tábor. Toldalaghy Mihály Haller Gábornak és Balog Máténak. EÉKH II., p. 549–552.

⁹⁶⁴ 1659. nov. 10. Gyulaféhevár. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának. „Haller Gábor bójúve, az varadi kapitányságtól elbúcsúzott, mi is örömet bocsátottuk, kívánnók nagyságod anyai tanácsát, Gyulai uramat mentest beküldjük-e vagy várakozzunk addig, míg már az dolgok valamire válnak, az török előtt is ne lenne idő előtt, kire maradnak véle, az ebek elméje függőben.” MOL E 190, 31. dob., No. 7589.

⁹⁶⁵ II. Rákóczi György így ír anyjának Haller lemondásáról 1659. nov. 14-én Szászvárosból: „Haller elbúcsúzik az kapitányságtól, meghagytuk, Gyulai uram bemenjen Váradra. Haller csak esküszik, megtanít Isten, mit cselekedjünk vele, ha vét.” EÉKH, II. köt, p. 562. MHHD XXIV, p. 577–578.

puszta fejedelmi székhelyről pontosabban nem ismert megbeszélések után birtokaira kérezkodott. Rákóczi a tárgyalások vége után néhány nappal, november 22-én az erdélyi Vaskapunál vereséget szenvedett Szejdi Ahmed budai beglerbéggtől, a Barcsai visszavitelére kirendelt vezértől,⁹⁶⁶ és kénytelen volt visszavonulni Marosvásárhelyre. Hamarosan ismét ide hívatta Hallert, de később újra hazaengedte.

Petrichevich Horvát Kozma naplójából egészen részletesen ismerjük a volt váradi főkapitány következő napjait. A háború éppen ekkor érkezett egy átmeneti fordulóponthoz, és Hallernak el kellett döntenie, hogy melyik fél hívásának engedelmeskedjen. A török hadak várható érkezése előtt több más birtokossal a megőzvegyült Balási Erzsébet, egykori kiszemelt házastársa szentdemeteri kastélyában húzta meg magát. Barcsai Bethlen Jánost és Csáki Lászlót küldte utána, akik végül viszonylag könnyen meggyőzték, hogy tartson fejedelmükkel és a téli szállásra visszavonuló török táborral.⁹⁶⁷ Rákóczi testvérén, a hűségére átvált Haller Jánoson keresztül igyekezett Gábort megnyerni,⁹⁶⁸ ám nem járt sikerrel. Haller december 12-én így számolt be urának bátyjáról: *„Szentdemeterre ment volt, és ott meg nem álhatván a sárt, Barcsai uram után küldvén nem merte elmúlatni hivatalját, azt tudom, hogy igyekezett megválni tőle, Szentpálra jűne hozzám őkegyelme.”* Nyilvánvaló, hogy Haller János célzatosan és a valóságnak nem megfelelően hangsúlyozza a kényszert. Gábor talán már a levél kelte előtt elindult Barcsaihoz, és vele, valamint a hátrahagyott török segédcsapatokkal együtt ő is bevonult december 18-án Szebenbe.⁹⁶⁹

⁹⁶⁶ ERDÉLYI 1906, p. 526.

⁹⁶⁷ „Bethlen János és gróf Csáki László is, a kik Barcsai Ákossal oda jártanak volta abudai vezérhez, s mind is véle voltak, oda jövének Szent-Demeterre, s azok persuadeálák neki, hogy elmenjen a török táborra Barcsai Ákoshoz, mert különben elviszik, lévén kedve arra Haller Gábornak, mégis hogy ne láttassék csak a maga ductusát követni, tanácsot és voxot kérde tőlünk, kik véle együtt ott voltunk Szent Demeteren, elmenjen-e, vagy ne?” Haller végül arra jutott, hogy elmegy Barcsaihoz. Először Gyulakutára ment, majd onnan a török táborra. PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 66–67.

⁹⁶⁸ 1659. dec. 12. Kerelőszentpál. Haller János II. Rákóczi Györgynek. MOL E 190, 31. dob., No. 7662. – 1659. dec. 16. Kolozsvár. II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának. „...mit ír Haller János, tökéletlen Haller Gábor, im elküldtem nagyságodnak, ezt visszavárván választ tettünk neki, úgy volt az ebek indultanak Fejer var felé.” MOL E 190, 31. dob., No. 7599.

⁹⁶⁹ OSZKK Quart. Lat. 527., f. 12. r. Keresztúri Demeter munkája egészen részletes és rengeteg Haller Gáborra vonatkozó adatot tartalmaz. Ezúttal csak a legfontosabb momentumokat ragadjuk ki belőle. Keresztúri egyébként sok levél teljes szövegét közli, ezek egy részét Szilágyi Sándor az EOE-be és beemelte; A szebeni ostromról, részben Keresztúrirra támaszkodva, Erdélyi Alajos is ír.

Rákóczi Mikes Mihály kancellár vezette előörse elkészt,⁹⁷⁰ nem tudta időben elfogni Barcsait. A régi-új fejedelem Szeben hosszú és kínkeserves ostromára kényszerült.⁹⁷¹ Rákóczi ugyan próbálta *tracta* útján megadásra bírni a várost, de sem a Haller Gábor közvetítésével folytatott meddő tárgyalások,⁹⁷² sem a januári sellemberki részországygyűlés nem vezetett eredményre.⁹⁷³ A nem egészen következetes Barcsait, részben felesége, a betegen a dévai várba rekedt Szalánczi Erzsébet révén,⁹⁷⁴ meg tudta szorongatni, de Bethlen János, Haller Gábor illetve az életüket féltő szász polgárok megakadályozták a város feladását.⁹⁷⁵ A sereg utánpótlási problémái, illetve Szejdi Ahmed érkezése miatt Rákóczi május 14-én kénytelen volt felhagyni Szeben ostromát, és két héttel ezután Hallerék

ERDÉLYI 1906, p. 525–528.; EOE, XII. köt, p. 39–43.; Szeben számára, hiába fizették ki a bevonulók (kezdetben) a kapott ellátást, az ostrom hatalmas anyagi veszteséggel járt: „...*mussten dennoch die Hermannstädter beide Ungarn und Türken aushalten mit Korn, Wein und Fleisch, und dieweil die Türken Geld hatten, bezahleten sie, als aber ihr Geld banahm, und der Fürst auch nicht zu viel hatte, dem er sein Hof aufhalten konnte, konnte er auch den Türken nichts geben.*” DFGS, II. köt, p. 214.

⁹⁷⁰ Krausnál az szerepel, hogy Mikesnek nem volt engedélye a támadásra, valójában csak nem érte utól őket. KRAUS, G., p. 356.

⁹⁷¹ A védők több kitörést is végrehajtottak, a január 14-i a legnevezetesebb, amikor teljesen tönkretették az ellenség sáncba helyezett ágyúit. DFGS, II. köt., p. 184; OSZKK Quart. Lat. 527., f. 38r.

⁹⁷² 1659. dec. 26. „...*dictus ergo nuncius fert literas ad Dominum Haller Gabor directas, Cibinio ad campus, solus in praesentiam solius Rakocii accedat.*” OSZKK Quart. Lat. 527, f. 19. v.; A szelindeki tárgyalásokról Horváth Kozma is beszámol „*Szelindeken való létele alatt Haller Gábort...kihivatja, a ki noha nagy félelemmel, mindazáltal hitre kijött, mit tractált legyen véle Rákóczi György, nem tudom, azt hallottam, hogy marasztotta, ne menjen vissza Szebenbe Barcsai Ákoshoz, igérvén neki kegyelmét, de nem maradott, hanem visszament békével.*” PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 71–72.; A személyes tárgyalások után hosszú ideig Haller nevére küldi be Rákóczi azokat a leveleket, amelyeket Barcsai híveinek szán.

⁹⁷³ Egy, valószínűleg Magyarországra küldött februári jelentés azt is tudni vélte, hogy Barcsai és Haller elígérték Váradot: „*Nova recentia die 18. februarii 1660 I. Az török egyáltaljában azon vagyon, hogy Váradot occupálja, kit Barcsai ákos odaigért nekik. Az törökök azt mondták: „No ebek, nem búsulunk tovább miattatok, hanem csak addig, míg e fű kijön.” Ezt hozhatni ki belőle, hogy e vezír akarati török[öt] Erdélyben helyheztenni. 2. Tatárért bizonyosan elküldött Barcsai. 3. Az gyűlés, melyet Rákóczi György uram őnagysága hirdetett volt, re infecta elmúlt, kívánta a fejedelem Barcsait hogy kezében adják, nem akarták kezében adni, nincs is reménység, hogy megvehesse Szeben[t]. 4. Az fővezért bizonyosan Tömösvárra várják. 5. Az hajdúvárosokat elrontják minden bizonnyal és azt mondják, hogy az sás tollat, ebek, által visszük az Tiszán. 6. Haller Gábor azt beszéllette, ha az töröké leszén Várad, az magyar király ellen megoltalmaz, és Erdély az hatalmas török császár szárnya alatt nagy csendességben leszén.*” MOL X 89, 4735. tekercs (93. cs.), No. 9557.

⁹⁷⁴ Szalánczi Erzsébet 1660. március 9-én meg is halt. ERDÉLYI 1906, p. 527.

⁹⁷⁵ A Haller–Bethlen páros és a fejedelem közti konfliktus egyik csúcspontja 1660. febr 17-volt, amikor Barcsai úgy tartott reggel gyűlést, hogy őket meg sem hívta. OSZKK Quart. Lat. 527, f. 79. v.; Barcsai lemondási kísérletéről Kraus is beszámol. KRAUS, G., p. 366–367.

egyetemlegesen kivonultak a városból.⁹⁷⁶

Rákóczi ekkorra már Szászfenes és Gyalu között döntő vereséget szenvedett a budai pasától (május 22.), és az itt szerzett súlyos sebekben június 7-én Váradon meghalt. Barcsai és kísérete a mezőségi Boncida mellett találkozott Szejdi Ahmeddel. Hamarosan kiderült, hogy a török a Barcsaival szembeni engedékenységre miatt kegyvesztetté vált és a továbbiakban a fejedelem Csengizáde Ali jenői pasának, a frissen kinevezett főszerdárnak tartoznak engedelmisséggel.

Rákóczi egykori pártja június-július folyamán kezdett újrászerveződni Szatmár megyében, Munkácson és Nagybányán. Barcsai még június 2-án Székelykocsárdról levelet írt a talán birtokait látogató Hallernak, amelyben értesítette Kemény János kétértelmű viselkedéséről.⁹⁷⁷ Az egykori váradi kapitány Bonchidán már biztosan Barcsai kíséretében volt. Szejdi Ahmed szigorú parancsot kapott, hogy a fejedelemet vigye magával Csengizáde Alihoz.⁹⁷⁸ Az úticél felől teljes bizonytalanságban tartott fejedelem Haller Gábort és Daniel Ferencet küldte előre a szerdár üdvözlésre.⁹⁷⁹ Félhivatalos minőségben Petrichevich Horváth Kozma is velük tartott, és naplójában beszámolt hűvös fogadtatásukról Csengizáde Ali az adó és a sarc elmaradása miatt kemény szemrehányásokat tett, aztán pedig olyan szoros őrizet alatt tartotta őket, hogy a napló szerint még dolguk végezni is alig mehettek ki.⁹⁸⁰ A pasa a jelek szerint megpróbálta rávenni Hallert, hogy mint

⁹⁷⁶ Az utánpótlási gondok már kora tavasszal súlyossá váltak. Erről a Szeben ostromához kirendelt váradi katonák Rákóczinak 1660. márc. 15-én írott panaszleveléből értesülünk: KONCZ 1894, p. 52–53. illetve a kérvényhez kapcsolódó további levelek uo. p. 53–55.

⁹⁷⁷ 1660. jún. 2. Székelykocsárdi tábor. Barcsai Ákos Haller Gábornak. „*Kemény Simon uram felől az mint kegyelmed ír, mi akárkinek is könnyen megengedhetjük, de hogy Kemény János uramra és gyermekire nehézség legyen, maga szolgáltatott alkalmatosságot reá.*” MOL P 1985, 3. tétel, f. 1–2.

⁹⁷⁸ „*Ali pasa ... megírja Szeidi Acmet budai vezérnek, hogy Barcsai Ákost magától el ne hagyja. Szót fogad amaz; de titokban tartja a parancsolatot, volt azért annyi emberség benne: javolja Barcsai Ákosnak, küldje követét Ali basához.*” PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 78.

⁹⁷⁹ SZALÁRDI J., p. 564. Szalárdi szerint Haller feladatának eleget téve hamar kipuhította a törökök szándékát, és még jóval a hivatalos közlés előtt megírta Barcsainak, hogy Váradot akarják.; KRAUS, G., p. 397.; Barcsai a nagy hirtelenségben még a követek költségeit sem tudta biztosítani, ezért Haller a temesvári defterdártól kényszerült kölcsönt felvenni. Barcsai később utasította a váradjai rév számtartóját, Lipcsei Györgyöt, hogy fizesse ki Haller tartozását a defterdár odaküldött emberének. 1660. aug. 3. Túri tábor. Barcsai Ákos Lipcsei Györgynek. ETA IV., p. 108–109. Hídvégi Nemes János elmondás szerint a pasa július 14-én fogatta le Haller Gábort. TT 1902, p. 260.

⁹⁸⁰ Hallerék Várad, és Borosjenő érintésével érkeztek meg Temesvárra. Innen Csengizáde (Csengizáde) Ali pasával együtt Arad felé indulnak, ott találkoznak a Szejdi Ahmed által odahozott Barcsaival. Maga a budai vezér ekkor köszönt le hivatalosan is tisztéről, helyére Ali pasa bizonyos

volt kapitányuk, beszélje rá a váradiakat az erősség feladására, aki erre nem volt hajlandó. Ali ezért a közszájon forgó hírek szerint 63 fontos vasat veretett a lábára és úgy hurcolta Várad felé,⁹⁸¹ együtt a gyakorlatilag szintén túsznak tekintett Barcsai Ákossal. Haller és a fejedelem Szalárdi szerint a török táborba észrevétlenül besurranó Ibrányi Mihály révén megüzente a váradiaknak, hogy pasa serege ellenük igyekszik, és kitartásra buzdította őket.⁹⁸²

A Balog Máté parancsnoksága alatt álló váradi vár negyvennégy napig bátran kitartott, ám végül a túlerőnek engedve, augusztus 27-án kapitulált.⁹⁸³ Bár az átadás elméletileg csak a vártartományra vonatkozott,⁹⁸⁴ hamarosan megkezdődött a teljes Bihar, Kraszna, és Közép-Szolnok vármegye hódoltatása, és a török étvágya egyre csak növekedett. A Várad elvesztése miatti sokk és a török roppant anyagi követeléseai alapjaiban rengették meg Barcsai törékeny uralmát. A fejedelem, hogy a török sarcot kivesse 1660. október 25-ére Segesvárra országgyűlést hívott össze, amelyen hosszú idő után először Haller Gábor is résztvett. A volt Rákóczi-párt hangja azonban megerősödött és a Várad ostroma után Barcsaival együtt elengedett főúr az események során már nem jutott komoly szerephez, ha ugyan nem számítjuk annak násznagyi működését a fejedelem és Bánffy Ágnes lakodalmán.⁹⁸⁵ Barcsainak ez az utolsó országgyűlés adatott meg. 1660. november 22-én seregeivel elindult II. Rákóczi György 1658-as politikai programjának örököse, Kemény János, hogy megdöntse uralmát.

Ismaelt nevezett ki. Innen a tábor továbbmegy Jenő felé, Hallerék ekkor már tudják, hogy mi lesz az utazás végcélja: Várad. Egyhetes jenői tartózkodásuk alatt esik meg Ibrányi és Haller beszélgetése. A napló ott ér véget, hogy elindulnak Váradra, és ezzel egy időben megérkezik Tisza István, a váradiak követe. PETRICHEVICH HORVÁTH K., p. 79–83.; Tisza Istvánt a váradiak Haller egy hozzájuk küldött levelének hatására indították el: „Ezenközben ugyan Tömösvárrul Haller Gábornak a váradiakhoz egy levele érkezett vala, mellyben nekik tanácsolja vala: a főszerdárt hovahamarébb megtanálhatván, az országra felvetett nagy summának bár százezer tallérát ígérnék...” SZALÁRDI J., p. 574.

⁹⁸¹ KRAUS, G., p. 398.; ERDÉLYI 1906, p. 529.

⁹⁸² Ő és a fejedelem levelet is küldött be „De Barcsai és Haller Gábor levelei is hozatván, azokban a főrendek nagy szorgalmatossággal intetnek vala: az Istenért is a várat pusztán ne hagyják, mindjárt belemenvén, a várust csak égetnék meg s mutatnák meg hazájokhoz, nemzetekhez való szereteteket s a többi.” SZALÁRDI J., p. 576. – Kraus szerint Ali később arra kényszerítette őket, hogy küldjenek be a megadásra felszólító levelet. KRAUS, G., p. 404.

⁹⁸³ Balogh Jolán gyűjtése a váradi vár ostromára vonatkozó adatokból: BALOGH 1982, II. köt, p. 199–205. (Közte kiadatlan források is.) Újabb: NYAKAS 2005, p. 266–269.

⁹⁸⁴ A Barcsaival Várad bevétele után megkötött szerződésben is csak a vár tartozékai szerepelnek. PAPP 1991, p. 28–29.

⁹⁸⁵ SZILÁGYI 1858, p. 93.

9.2. Kemény János tanácsura és görgényi főkapitány

Sokatmondó az a tény, hogy Barcsai a segesvári országgyűlés után ifjú feleségével nem valamelyik nagyobb központba, hanem a jól védhető görgényi várba ment.⁹⁸⁶ Talán már az országgyűlés végén sejtette, hogy mi következik. Kemény betörése után Barcsai legbefolyásosabb három tanácsúra, Haller Gábor, Bethlen János, és Lázár György is Görgényre igyekezett, azonban hamarosan üzenet jött Barcsaitól, hogy késő sietniük. Ekkor hárman háromfelé menekültek, Bethlen János Ebesfalvára, Haller Gábor Fehéregyházára, a betegeskedő Lázár György pedig csak Balási Erzsébet szentdemeteri kastélyáig jutott, és itt Kis András, Kemény János egyik szabadcsapatának vezetője, meggyilkolta.⁹⁸⁷ A finoman szólva is határozott személyiségű Kemény II. Rákóczi Györgynek már 1659 szeptemberében világosan megmondta, hogy mire készül: *„Nékem, kegyelmes uram, nyolc főbb nemzeten kellene bosszúállanom, az kik mind lőnek okai az mi veszedelmünknek. Most az alkalmatosság fenn volna hármára, ha az mód és az kurva senectus engedne, addig mind kívánok élni.”*⁹⁸⁸ Keresetlen egyszerűséggel megfogalmazott programját most végrehajtotta. Lázár halála korszakhatárt jelent az erdélyi elit belharcában. Egészen addig a játszma kulcsfiguráinak élete nem került veszélybe, az ellenfelek inkább törekedtek megnyerésükre, mint likvidálásukra. Lázár halálával a játékszabályok addigi általános érvénye, és ezzel a biztonságérzet jó része eltűnt:⁹⁸⁹ a Kemény János uralkodása alatt történt politikai gyilkosságok már az instabilitás, az Apafi korszak véres küzdelmei irányába mutatnak.

⁹⁸⁶ Barcsai Ákos már innen keltezi 1660. nov. 26-i Besztercének írott levelét, amelyben értesíti őket Kemény támadásáról. FML XV. 5., 1. dob., 21. tétel p. 32–33.

⁹⁸⁷ BETHLEN J., p. 87–88.; KRAUS, G., p. 416–417. (Itt valószínűleg Bethlen János nyomán) ; Lázár György rövid életrajza LÁZÁR 1858, p. 60–76.

⁹⁸⁸ 1659. szept. 19. Fogaras. Kemény János II. Rákóczi Györgynek. MOL E 190, 31. dob., No. 7339.

⁹⁸⁹ A bizalmatlanság erősödéséhez: Cserei Miklós Apafi Mihálynak 1661. okt. 10. Brassó *„Nagyságod kegyelmesen megbocsásson, hogy ez két szót írom nagyságodnak, kik legyenek hívei nagyságodnak, az experientia nagyságodnak megtaníttja, akárki mit mondjon, az Istenért kegyelmes uram, viselje mindenkor maga előtt szegény Barcsai uramnak esetét, szónak nagyságod ne higgyen, ha effectusát nem látja.”* MOL X 4788, 11697. doboz, 2. tétel

Lázár György sorsa intő jel lehetett a két tanácsúr számára, akik hamarosan megjelentek Marosvásárhelyen és *reversalist* adtak Keménynek.⁹⁹⁰ Az események értékelése a történeti kutatásban máig vitatott. Az új fejedelem talán valóban sikerrel nyerte-e meg határozott törökellenes koncepciója számára az erdélyi a török pártnak az oszmán követelésektől megkeseredett részét.⁹⁹¹ Ám a mindazidáig egyértelműen török-párti Haller és társai valószínűleg csak azért álltak át a velük szemben bizalmatlan Kemény oldalára,⁹⁹² mert az adott helyzetben nem volt más választásuk, azaz nem akarták úgy végezni, mint Lázár, és később a Barcsai testvérek.⁹⁹³ Mindenesetre elgondolkodtató, hogy Haller és Bethlen János később, ha nem is az első adandó alkalommal, de közvetlenül a fejedelem halálát hozó nagyszöllősi csata után cserbenhagyták a Kemény-pártot.

A Görgénybe szorult Barcsai és Kemény egyezkedése nyomán 1660. december 26-án megnyílt a szászrégeni országgyűlés első ülése.⁹⁹⁴ Haller Gábor kapta az elnöki posztot, mégpedig a rendkívüli helyzetre tekintettel választás útján.⁹⁹⁵ Végigasszisztálta Barcsai lemondásának, és Kemény megválasztásának kínosan kiszámítható folyamatát. A leköszönő uralkodó fájdalomdíjul Görgényt, Szentpétert és Zsukot kapta, de ezeket már tavasszal elvesztette⁹⁹⁶ – és pusztá életének is csak július elejéig örülhetett. Úgy tűnik, hogy az új fejedelem

⁹⁹⁰ Georg Kraus leírása itt lényegében hitelesnek tekinthető. Hallerék először nem akartak hitlevelet adni, de miután Kemény fenyegetően megkérdezte hogy ez szerintük baráti lépés-e, kénytelenek voltak meghátrálni. Kraus egészen nyomatékosan hangsúlyozza azt, hogy Hallerék csatlakozása nem saját jószántukból történt. „Mivel ez idő alatt szegény Lázár György és Barcsai Gáspár siralmas története lebegett a szemük előtt, nam illorum vestigia illos terrebant, végül arra kényszerültek, hogy akarattuk ellenére jóváhagyják és teljesítsék Kemény János kérését.” KRAUS, G., p. 398; Hallerékat december 3-án hozták meg Marosvásárhelyre, és dec. 16-án mehettek el. TT 1902, p. 262–263.

⁹⁹¹ R. VÁRKONYI 1984, p. 19–20. – Egyértelműen a kényszerszert hangsúlyozza Trócsányi Zsolt. TRÓCSÁNYI 1972, p. 27.

⁹⁹² Kemény János 1660. dec 5-én így írt feleségének a Haller és Bethlen által adott kötéslevélről: „Bethlen Farkas uram az estve érkezék meg Kemény Simontól, vele együtt Haller Gábor Bethlen János uramék is, kik erős reversalis alatt szabadon vannak. Nyelvek jól jár, szíveknek Isten látója.” TT 1900, p. 185.

⁹⁹³ Barcsai Gáspárt még a bevonuláskor, örményesi házában ölték meg, Barcsai András fogarasi kapitányt pedig május 16-án egykori várában végezték ki. Bátyjuk is hamarosan követte őket az árnyékvilágba. EOE XII., p. 51–57.

⁹⁹⁴ Az egyezkedés a december 11-i görgényszentimrei találkozón kezdődött. ERDÉLYI 1906, p. 535.; Az alkudozáshoz MTT VII, p. 163–169. – A gyűlésre szóló meghívókat 1660. dec. 14-én Szászrégenről küldte ki Kemény János. (Ezek még dec 24-re szóltak.) Egy, valószínűleg Rhédey Ferenchez küldött példány: MOL P 1868, 13. cs., f. 25–26.

⁹⁹⁵ TRÓCSÁNYI 1973, p. 69.

⁹⁹⁶ Gyakorlatilag. – Formálisan csak a júniusi medgyesi országgyűlésen. ERDÉLYI 1906, p. 543.

igyekezett lekötelezni Hallert. Az országgyűlés idején a volt borosjenői főkapitányt a meggyilkolt gyalakutai Lázár György helyére görgényi és egyben marosszéki főkapitánnyá nevezte ki, ami tekintettel arra, hogy Haller legtöbb birtoka Marosszékből feküdt, a tanácsúr számára sem volt nagyon megterhelő, ráadásul hadiépítészeti működésének idejéből alaposan ismerte a várat. Haller Gábort 1661. január 20-án iktatta be tisztségébe Petki István udvarmester, Csík-, Gyergyó és Kászon szék főkapitánya, illetve Haller János, saját testvére.⁹⁹⁷ Valószínűleg ebből az időből származik fennmaradt főkapitányi conventiója is, amely szerint tekintélyes mennyiségű természetbeni jutattatáson túl egy évre 500 forintot kapott.⁹⁹⁸

A török fenyegetés árnyékában⁹⁹⁹ zajló áprilisi beszercei országgyűlés döntő fordulatot hozott:¹⁰⁰⁰ Kemény kezdeményezte, hogy a rendek kérjenek segítséget és oltalmat a római császártól. Bánffy Dénest teljes felhatalmazással és megfelelő utasításokkal felszerelve Bécsbe küldték. Haller politikai felfogását ismerve, nem valószínű, hogy azok közé tartozott, akik őszintén lelkesedtek a néhai II. Rákóczi György kései elképzeléseinek alapuló új politikai irányvonalért, amelynek keretét az európai országok régóta tervezett nagy törökellenes összefogása képezte, és nem a török-párt elképzeléseiben uralkodó szűkebb tér és idő.¹⁰⁰¹

A beszerceieknek az a listája, amelyet a fejedelmi tanács tagjainak adott ajándékokról vezettek, ismét csak arra enged következtetni, hogy Kemény János korábbi konfliktusai ellenére valóban komoly politikai gesztusokat tett az ellenpárt legalább is színleg megtért vezéreinek. A számadáskönyvben az udvari rangsorrendet hűen tükrözve közvetlenül a fejedelem és felesége után Haller

⁹⁹⁷ 1661. jan. 20. Marosvásárhely, Maros szék közgyűlése. MLEV Maros szék törvénykezési és közgyűlési jegyzőkönyvei. I. köt. (1610-1683), p. 576–577. illetve BENKŐ 1869, p. 67–69.

⁹⁹⁸ „Anno do[...] Series universorum conventionatorum, servitorum ad arcem Görgény et curiam eiusdem pertinentium. Főkapitány hallerkői Haller Gábor őnagyságának...” természetben: 100–100 szász köböl búza illetve zab, 300 veder bor, 8 verő disznó, 32 bárány, 10 veder ecet. 50 icce vaj, 30 icce méz, 100 db. tyúk, 50 db. lúd, 10 kazal széna, 500 fő káposzta. ETA IV, p. 110–111.

⁹⁹⁹ A váradi beglerbég ugyanis már hivatala elfoglalása után elkezdte a partiumi vármegyéknek a várfeladási feltételekkel gyökeresen ellentétes hódoltatását, és tevékenysége Kemény színrelépése után ez csak fokozódott. ERDÉLYI 1906, p. 537–538.

¹⁰⁰⁰ A Haller Gábornak küldött, 1661. április 5-én Marosvécsen kelt fejedelmi meghívó. KLEV Haller cs. lt. 13. cs., f. 12–13.

¹⁰⁰¹ R. VÁRKONYI 1994, p. 76–77. Isaac Basire II. Rákóczi Györgyöt egyenesen a „kereszténység Achillesének” nevezte.

Gábor majd Bethlen János kancellár következik, és ajándékuk a két márka súlyú aranyozott pohár, pontosan megegyezik a Kemény Simonnak, a fejedelem fiának, illetve Petki Istvánnak Kemény leghűségesebb hívének adott ajándékkal.¹⁰⁰²

Kemény már májusban megnyitotta a kívánt határmenti várakat a német őrség előtt, és június 2-ára Medgyes városába országgyűlést hívott össze. A fejedelem a rendek buzgalmának felserkentésére itt olvasta fel Csengizáde Ali pasa szerdár levelét, amelyben az Kemény letételét, és Rhédei Ferenc, Zólyomi Miklós, Haller Gábor, Bethlen János, vagy Kálnoki Mihály megválasztását követelte. A főszerdár tehát azt akarta, hogy ha nem Barcsai, akkor a török-párt valamelyik tagja uralkodjon Erdélyben. Hallernak és a többieknek ezen a gyűlésen természetesen nem volt reális esélye a fejedelmi cím elnyerésére, valószínűleg inkább szerényen háttérbe húzódtak. Sőt, a török által „trónképesnek” tekintett Haller júliusban már Rhédei Lászlót, az egykori választott fejedelem fiát vádolta meg hatalmi törekvésekkel, talán azért hogy magáról a gyanút elhárítsa.¹⁰⁰³

Június végén, amikor a Raimondo Montecuccoli és Ernst Rüdiger von Starhemberg parancsnoksága alatt álló, Kemény megsegítésére készülő császári sereg éppen csak gyülekezni kezdett, a török csapatok három irányból betörték Erdélybe. Haller is Kemény gyülekező táborába sietett, és átélte a Miriszlótól (Fehér megye) a királyi Magyarorszáig vezető hosszú visszavonulást. Haller valószínűleg már Tiszaújlakon, a Tisza túlszárnyán járt, amikor hozzá és más tanácsurakhoz megérkezett a Nagybánya alatt török fogságba esett Csepregi Mihály levele,¹⁰⁰⁴ amelyben közvetítette Csengizáde Ali pasa üzenetét: a porta nem tűri meg a trónon Keményt.

A fejedelem serege csak augusztus 30-án Majténynál tudott egyesülni Montecuccoli végre megérkezett hadaival,¹⁰⁰⁵ és mire Erdély közepére értek, Csengizáde Ali pasa a meghódolt szászok közreműködésével már megtette

¹⁰⁰²MOL X 1249, 311. tekercs, 3. tétel (IV. c. Nr. 633. Városi kiadások jegyzőkönyve 1611-1661), p. 189.

¹⁰⁰³ Kiderül ez Rhédei Hallernak küldött leveleiből: 1661. július 20. és 1661. július 22. Huszt. MTT XVII, p. 172–175.

¹⁰⁰⁴ 1661. aug. 5. Nagybánya. Csepregi Mihály Haller Gábornak és másoknak. TT 1888, p. 387–388.

¹⁰⁰⁵ A németekkel való egyesülés nehézségeiről számolt be Haller Teleki Mihálynak írott levelében. 1661. aug. 30. Börvely. Haller Gábor Teleki Mihálynak. Teleki M., II. köt., p. 170–171.

fejedelemnek a tatár fogságból visszatért, Haller Gáborhoz vagy Bethlen Jánoshoz képest szánszalmasan jelentéktelen Apafi Mihályt.¹⁰⁰⁶ A hadjáratban résztvevő Evlia Cselebi tollából egy sok mesés elemet tartalmazó, de mégis jellemző történet is fennmaradt a döntéshozatalról „*Ali pasa szerdár s a birodalom előkelő, értelmes emberi tanácskoztak: A padisah fermánja szerint, – ugymond – okvetlenül királlyá kell valakit tennünk, hogy egyuttal az adót is behajtva megbizátásunkat teljesítsük, máskülönben ha a tartományt így romboljuk és pusztítjuk, ebből a birodalomnak mi haszna lesz? Vagy a Huszt várában lévő Zolomi-oglut [Zólyomi Miklóst] vagy a Kassa városában időző Haller Gábort hozzuk el s tegyük királlyá, különben itt lesz a tél és minden dolog hátramarad.*”¹⁰⁰⁷ A mondába átcsapó narráció azzal folytatódik, hogy egy kis csapat, s köztük Cselebi is felkereste előbb Husztot, majd Kassát,¹⁰⁰⁸ de Zólyomit fogságban találták, „Haller királyfit” pedig a kassai főkapitány nem akarta kiadni. Így esett végül választásuk Apafira, pedig Csengizáde Ali pasa szerdár szinte a végsőkg ragaszkodott Haller személyéhez.¹⁰⁰⁹

Nem tudunk arról semmit, hogy Haller járt volna Kassán, és a török csapat egész küldetése valószínűtlen, de annyi mindenesetre kiderül a színes elbeszélésből, hogy Haller a lehetséges fejedelemjelöltek között szerepelt. Ezt egyébként cáfolhatatlanul bizonyítja a medgyesi országgyűlésen felolvasott levél is. Haller a majtényi találkozó után Kemény seregével együtt vonult Erdélybe, és szeptember 16-án, Apafi fejedelemmé tételének napján, vele és Bethlen Jánossal együtt vonult be Kolozsvárra.¹⁰¹⁰ (Montecuccoli pedig Apafi fejedelemmé

¹⁰⁰⁶ Bővebben: CSEREI M., p. 51. Apafi Mihály kiváltásához: Bethlen János levele Beszterce városának 1660. jún. 29. Fehéregyháza. [A tatár fogságba került Apafi Mihály moldvai sracgyűjtéséről. Írjanak Moldvába, hogy az ő kezességükre szabadítsák ki, mert Apafi felesége már összegyűjtötte a sarcot, csak az út bizonytalansága miatt nem tudja elküldeni.] FML XV. 5., 1. dob., 48. tétel, p. 5–6.

¹⁰⁰⁷ EVLIA Cs., p. 124.

¹⁰⁰⁸ Augusztus 30-án például Börvelyen volt, Nagykároly mellett.

¹⁰⁰⁹ „A szerdárnak azonban ő [Apafi] nem tetszett meg, hanem inkább Haller Gábor pártján volt és szemével jelet adva monda Ez nem lehet király. Melek Áhmed pasa urunk pedig [E. Cs. nagybátyja] így szolt: Valláhi! ez jó király lesz...” EVLIA Cs., p. 138.

¹⁰¹⁰ „Masodnapon Kolosvárnak kapuiához Jeoven eo Nga Haller Gaborral, Bethlen Janossal es Ebenj Istvannal es sok Feo feo Emberekkel Egi nihanj szaz Nemetekis el Erkezven az Varosban eoket be szallita ugi mint Die 16 Septembris.” LINCZIGH J., p. 93.; Állítólag Kemény Haller Gábor útján kérte meg Montecuccolit, hogy helyezzen el császári őrséget Kolozsvárott. KRAUS, G., p. 460. A helyőrségek hátrahagyása után Montecuccoli visszavonult Magyarországra.

választásának hírére már másnap visszavonulásba kezdett, ellátási problémákkal küzdő serege Szatmár majd Kassa irányába távozott.)¹⁰¹¹ Haller még az ősszel megkapta Apafi 1661. november 23-án Kisselykről írt levelét,¹⁰¹² amelyben az értesítette fejedelemmé tételéről, és arra buzdította, hogy pártoljon el a Porta számára gyűlöletes, a Habsburgokkal szövetséget kereső régi urától. Haller valószínűleg még bizonytalannak ítélte meg a helyzetet, ezért kitartott Kemény mellett. Mellette volt az 1662. január 23-i nagyszöllősi csatában is, ahol Kemény számbeli fölényben lévő, de készületlen serege vereséget szenvedett Kücsük Mehmedtől,¹⁰¹³ az új jenei (temesvári) beglerbégtől, és a fejedelem maga is elesett.¹⁰¹⁴ Bethlen János különös története szerint Keményt a csata előtt egy ismeretlen fehér ruhás magyarországi lovas rábeszélte, hogy különítse el magától a csatában tanácsurait.¹⁰¹⁵ Gabriele Thomasii obszerváns ferences szerzetes ezzel szemben egy jelentésében a református Hallert, Bethlent, és Rhédei Ferencet vádolta meg azzal, hogy elárulták az egyébként a katolikus vallás irányában engedékeny Kemény Jánost: meggyőzték, hogy a török aznap nem támad, aztán pedig a legalkalmatlanabb pillanatban cserbenhagyták.¹⁰¹⁶

Ugyan a felekezeti okokból elfogult szerzetes állítása erős túlzásnak tűnik, az azonban bizonyos, hogy a török-párt kétes meggyőződéssel Keményhez csatlakozott vezetői nem siettek meghalni fejedelmükért. A csata után Haller Gábor, Haller Pál, Bethlen János, Huszár Péter, és Rhédei Ferenc nem Magyarországra futottak, mint Kemény Simon és Ebeni István, hanem csak Görgény váráig,¹⁰¹⁷ és ott várták Apafi tárgyalási feltételeit. Nem is kellett sokáig

¹⁰¹¹ Montecuccoli erdélyi hadjáratáról: PERJÉS 2002, p. 325–331.

¹⁰¹² KEMÉNY 1833, p. 250. és ETA IV, p. 109–110.

¹⁰¹³ DFGS, II. köt, p. 131–132; Kücsük Mehmed kinevezéséről, és a nagyszöllősi ütközetről: TÓTH 1999, p. 89–91.

¹⁰¹⁴ 1662. febr. 16. Szeben. Andreas Fleischer szebeni királybíró jelentése Apafi Mihálynak. A városba szürvásárlás okán bejött szatmári szűrszabókat kikérdezte. Kemény Montecuccolitól kapott német katonáinak fejvesztett menekülésén túl a fejedelem haláláról is tájékoztatták „*Kemény János felől is hasonlóképpen vallják, mint németek felől, katonáktól bizonyosan úgy értették, az nagyszöllősi szőlők alatt veszett volna el minden bizonytal.*” MOL X 1892, 11694. tekercs, 2. cím

¹⁰¹⁵ A tanácsurakat Kemény állítólag a német csapatok mellé küldte. BETHLEN J., p. 113.

¹⁰¹⁶ Az olasz nyelvű levelet közli és kommentálja: TÓTH I. GY. 1994a

¹⁰¹⁷ Haller Gábor másik testvéréről, Jánosról pedig Bánffy Kristóf 1662. febr. 7-én Ebesfalváról a következőket írja Apafinak: „*Haller János uram megindult az nagyságod szolgálatjára, s ide be tart, mivel hallotta őkegyelme, hogy isten kegyelmességéből nagyságod s az török hadak most reggel indulnának meg, azért őkegyelme gondolván azt, netalán valami alkalmatlanság esik őkegyelmén, kéreti azért nagyságodat alázatosan őkegyelme, hogy nagyságod mutassa*

vesztegelniük. Apafi és Kücsük Mehmed pasa menlevele hamarosan megjött, és ők Segesvárra, új urukhoz siettek.¹⁰¹⁸

9.3. Apafi Mihály követe

A következő hónapok nagy feladata Apafi számára a német helyőrségek felszámolása volt. Nem csupán az ellenség jelenléte aggasztotta, hanem attól tartott, hogy Kücsük Mehmed egy ostrom esetén a török Váradhoz hasonlóan kézhez veszi a szóbanforgó várakat és városokat, elsősorban Kolozsvárt. Haller Apafi tanácsában is megtalálta a helyét, 1662. március 4-én a fejedelem almakeréki udvarházából írt levelet öccsének Jánosnak,¹⁰¹⁹ és a hangvétel az aggodalmak ellenére is szokatlanul bizakodó: *„Csak római császár ő felsége várakban és Kolozsvárban lévő praesidiumi be ne vonják az nagy erőt, Isten kegyelmességéből megmaradhatunk, és jobb karban is állittatik állapotunk.”*

1662. március 29-én még résztvesz Marosszék nyárádszeredai közgyűlésén,¹⁰²⁰ de egy hónappal később április 27-én már a szamosfalvi mezőn találjuk, a Kolozsvár ostromára készülő sereggel.¹⁰²¹ Ugyanezen a napon Bethlen Jánossal közösen egy másik levelet is írt, amelyen a kolozsvári német helyőrséggel folytatott tárgyalásokról számolt be.¹⁰²² Bethlen és Haller bizakodtak, hogy David a Redano parancsnok csak tárgyalási pozícióin akar javítani, enyhe nyomás hatására fel fogja adni a várost.¹⁰²³ Ugyanakkor készültek a valódi ostromra,

kegyelmességét ökegyelméhez, hogy bátorságosabban mehessen az nagyságod szolgálatjára, küldjön valami oly emberséges embert ökegyelme elejében, kivel bátrabban mehessen ökegyelme oda, az hol nagyságod lészen.” MOL X 4788, 11697. doboz, 2. tétel.

¹⁰¹⁸ BETHLEN J., p. 115.

¹⁰¹⁹ 1662. márc. 4. Almakerék. Haller Gábor Haller Jánosnak. EOE XIII., p. 102–103.

¹⁰²⁰ MLev Marosszék jegyzőkönyvei 6. köt. (A nyárádszeredai fiúszék és közgyűlések jegyzőkönyve 1655–1725.) p. 199.

¹⁰²¹ 1662. ápr. 2. Szamosfalvi mező. Haller Gábor Apafi Mihálynak. SzOR VI., p. 271–272.

¹⁰²² 1662. ápr. 27. Szamosfalvi mező. Haller Gábor és Bethlen János Apafi Mihálynak. MOL P 1239, 1. dob.

¹⁰²³ 1662. máj. 24-én a Kolozsvár alatti táborban lévő erdélyi rendek felszólítást küldtek a város parancsnokának, amelyben ismét felszólítják az őrséget megfelelő feltételek, hitlevél mellett a megadásra. Kifejezik kompromisszumkészségüket, ám emlékeztetik a török elszántságára: „... értésére legyen, hatalmas császárnak főszerdárától, Ali pasától önagyságától immár válaszunok vagyon, addég az török hadakat Erdélyből ki nem viteti, míg Kolozsvár fel nem adatik, hogy sem mint azért az mi országunkat tovább hagyjuk pusztulni, készebbek vagyunk az országnak minden erejét összegyűjtven az város ellen szerencsét próbálni. Akkor ne legyen reménysége kegyelmednek, hogy az mely dologgal most kínáljuk, az engedtessek.” MOL X 1892, 11694. tekercs, 2. cím

beszámoltak a Fogarásról hozatott ágyúk kinkeserves útjáról. Georg Kraus leírásából ismerünk egy május 27-én végrehajtott lesvetést is, amelynek állítólag Haller volt egyik vezetője.¹⁰²⁴

A táborozás alatt Apafi országgyűlést hívott össze, amely Hallert, 1660 után másodjára is követségbe küldte Temesvárra az erdélyi ügyeket felügyelő Csengizáde Ali pasához.¹⁰²⁵ Haller egy később írott levelében így vall terhes megbízatásáról *„És noha igen méltó mentségeim voltak, melyekre nézve méltán elvonhattam volna magamat ettől az bajos és veszedelmes szolgálattul, mellyen azelőtt is [1660-ban] nem szintén kedvemre mentem volt által, mindazáltal az közönséges jót és Kegyelmetek parancsolatját az magam alkalmasságinnál feljebb becsültem.”*¹⁰²⁶

Haller részéről valóban áldozatot jelentett ez a követség.¹⁰²⁷ A török szokások szerint senkinek nem járt diplomáciai mentesség, különösen nem egy alattvaló alattvalójának. Több oka is lehetett annak, hogy a rendek éppen őt szemelték ki a követség vezetésére: ismeri Csengizáde Alit, nőtlen, és nem utolsósorban Apafi viszonylag újkeletű híve, akinek bizonyítania kell urához való hűségét. A küldetés fő célja az állandó információszolgáltatás mellett az volt, hogy – hangsúlyozva az ország területi veszteségeit – járjon közbe a sarc maradékának elengedéséért és az adó csökkentéséért, illetve próbáljon meg valamit tenni az erdélyi megyék török hódoltatása,¹⁰²⁸ a sarcoltatás, személy szerint főleg az egyre követelőzőbb Kücsük

¹⁰²⁴ KRAUS, G., p. 518. BETHLEN J., p. 125–126.

¹⁰²⁵ BETHLEN J., p. 131 – Haller elődje, a temesvári pasához küldött előző követ, Daniel István volt. 1662. febr. 15. Temesvár. Daniel István jelentése Apafi Mihálynak MOL X 4788, 11697. doboz, 2. tétel. Daniel a kihágásával ekkor már tárgyalt, Csengizáde Alival pedig másnap készült megbeszélést folytatni. Gyors hazatérést ígéri, és elpanaszolja, hogy a fejedelemtől kapott útiköltség elégtelennek bizonyult. Saját szolgálatáról a következőket írja: *„úgy is veszem eszemben az állapotokat, tanultabb és vigyázóbb elme szolgálatja lett volna hasznosabb...”*

¹⁰²⁶ 1663. júl. 28. Buda. Haller Gábor az erdélyi rendeknek. THEWREWK 1821, p. 135–138.

¹⁰²⁷ Bethlen János a jóbarát a végkifejlet ismeretében egyenesen úgy fogalmazott, hogy Haller később helyette halt meg: *„Bizonyos hogy te, aki az ország rendjei által parancsolt, általam makacsul ellenzett utat önként elvállaltad, helyettem haltál meg, s talán nagyobb veszélyekre őriztél meg engem, amitől az Isten mentsen! Nyugodj hát az Urban, kegyes lélek! Amit hazád számára nem tudtál elnyerni, azt örökre meg fogod kapni abban az országban, ahol nem fogsz ottománt látni.”* BETHLEN J., p. 197–198.

¹⁰²⁸ A Várad elestét követő török hódoltatásról. LUKINICH 1918, p. 407–424.

Mehmed jenői (később váradi) pasa szerdár ellen.¹⁰²⁹ (1662 októberében hasonló panaszáradat indult meg Hüszejn váradi pasa tevékenysége miatt is.)¹⁰³⁰

Haller a fogsággal felérő temesvári tartózkodás alatt minden befolyását elvesztette az otthoni eseményekre. Talán ez is volt a fejedelem célja. Haller nemcsak birtokaira nem tudott felügyelni, de azok ellen sem tudott fellépni, akik Apafi előtt ellene intrikáltak. Barátja, Bethlen János szerint egyedül ő állt ki mellette. Távolléte folytán Haller igen kényes helyzetbe került, amely azonban, ha jól meggondoljuk, Apafi számára is hordozott kockázatot: egy a törökhöz küldött fejedelmi tanácsos (ráadásul első tanácsos!) könnyen fejedelemjelöltként léphetett fel. A fejedelem azonban vállalta ezt a kockázatot.

Hallernak, mint a fejedelem főkövetének a töröktől igen tisztességes pénzbeli ellátmány, napi ezerötszáz akcse járt.¹⁰³¹ Ebből kellett azonban eltartania nemcsak magát, hanem mintegy harminc fős, főúrhoz méltó utazó udvarát is (szakácsok, kocsisok, fullajtárok, étekfogók, inasok)¹⁰³² Az íródeáki feladatokat Baló László látta el mellette. Haller követségének első fél évéről csak Bethlen János tudósít minket. 1662 nyarán és őszén folytak azok az oszmán-császári béketárgyalások, amelyeknek sikertelensége miatt a következő évben kitört a háború. Már ekkor érezni lehetett a feszültséget a levegőben. Hallernak, talán a tekintélyes pénzbeli juttatást is felhasználva, sikerült megvesztegetnie több hivatalnokot, és bizalmas kapcsolataitól megtudta, hogy Csengizáde Ali pasa titokban olyan deftert készíttetett, amelyben Bihar megyén kívül Kraszna és Közép-Szolnok, sőt Kolozs, Belső-Szolnok és Doboka jelentős része is szerepel. Haller a hírt természetesen azonnal megírta fejedelemnek.¹⁰³³

¹⁰²⁹ Kücsük Mehmed 1661 őszén lett jenei, 1663 áprilisától pedig váradi beglerbég. TÓTH S. L. 1999, p. 89–891. A követség célját kiválóan megvilágítja az 1663. derekán a követeknek elküldött memoriale, illetve Rosznaiaknak két 1663 augusztusában írt feljegyzése a tárgyalások során képviselt erdélyi álláspontokról. Utóbbiakban tételes listák is szerepelnek a török katonaság által Erdélyben okozott károkról. ROZSNYAY D., p. 417–425. (okmánytári rész)

¹⁰³⁰ 1662. okt. 20. Az erdélyi rendek a szultánnak 1662. okt. 21. Az erdélyi rendek Köprülü Ahmed nagyvezírnék, 1662. okt. 21. Az erdélyi rendek a szultánnak, 1662. okt. 22. Az erdélyi rendek Lipótnak. Mindegyik levél Medgyesen kelt. MOL X 1892, 11694. tekercs, 2. cím

¹⁰³¹ „Tömösvárra bemenvén Haller Gábor uramat ő ngát ott találók, mivel az előtt egynehány holnapokkal az ország és fejedelem Ali pasához küldték volt követségben, kinek is igen tisztességes praebendája” ROZSNYAY D., p. 320–321.

¹⁰³² Udvara méretére Rosznai Haller elhurcolását megörökítő leírásából következtethetünk. ROZSNYAY D., p. 375.

¹⁰³³ BETHLEN J. p. 139.

1663 tavaszától más források is a rendelkezésünkre állnak. Fennmaradt Hallernak az Bethlen Jánosnál is említett jelentése,¹⁰³⁴ amelyben beszámol IV. Mehmed Giráj tatár kán követének Temesvárra érkezéről, illetve a törökkel folytatott német béketárgyalások végleges kudarcáról. Az egyenetlenség fő okait is megnevezi, Székelyhíd német őrségét, illetve Zrínyi-Újvárat. Ekkor még azt hitte, hogy csak Ali pasa indul Magyarország ellen, és reménykedett abban, hogy hamarosan hazatérhet. Igyekezett a távolból birtokait is kézben tartani, de kevés sikerrel.¹⁰³⁵ A fejedelemnek írott április 22-i levelében már sokkal borúlátóbb és tele van panasszal Apafi ellen, aki *internuntiusai* révén olyan üzeneteket küldött, amelyek meggyengítik saját, Haller által következetesen képviselt korábbi állásfoglalásait.¹⁰³⁶ Nem hagyja említés nélkül azt a vádat sem, miszerint ő odaigérté volna a Partiumot a töröknek.

Otthon ekkor már láthatóan rosszul állt az ügye. Bánffy Dénes vissza akarta szerezni tőle a mezőörményesi uradalmat.¹⁰³⁷ Haller a birtokot Apafitól kapta, jutalmul, mert korán a hűségére tért, ellentétben a Kemény János kegyéből lett korábbi adománybirtokossal, a Habsburg-pártiságáról ismert Bánffival.¹⁰³⁸ Nem volt nehéz olyan értesüléseket koholni Hallerről, hogy a törökkel praktikál, az álhírek pedig szélesebb szárnyon szálltak. Jellemző, hogy Vitnyédi István, Zrínyi familiárisa már 1662. októberben tudni vélte, hogy Hallert fogja megtenni a török fejedelemnek.¹⁰³⁹ A fejedelem biztosan rosszabbul aludta volna az álmát, ha tudja,

¹⁰³⁴ 1663. márc. 18. Temesvár. Haller Gábor Apafi Mihálynak. TMÁO IV, p. 89–91.; BETHLEN J., p. 143–144.

¹⁰³⁵ 1663. márc. 26. Temesvár. Haller Gábor vásárolt nagyjederi jószág (Máramaros vármegye) bíráját felszólítja számadásra, a jövedelmek beszolgáltatására. MOL P 659, 25. cs., 706. tétel, f. 19.

¹⁰³⁶ 1663. ápr. 22. Temesvár. Haller Gábor Apafi Mihálynak. MOL P 1239, 1. dob. (számozatlan folio) – Ezek az internuntiusok Rozsnyai leírása szerint Baló László és Pünkösdi György voltak: „egyszer is másszor is őkegyelmek is az megnevezett úrhoz küldetvén, adhaerens követek valának.” ROZSNYAY D., p. 321.

¹⁰³⁷ TELEKI M, II. köt., p. 281, 515–516., 522

¹⁰³⁸ Haller Apafi 1662. máj. 10-én, a Kolozsvár melletti táborban kelt adománylevelével kapta meg az uradalmat. MOL F 1, 30. köt., p. 451–452.

¹⁰³⁹ MTT XV, p. 231–236.; 1663. június 17-én Vitnyédi már a következőket írja Keczer Andrásnak: „Ádám visszamenetele után egynehány felől is érttettem Apaffy fejedelemnek inhabilitása végett való változását, és úgy, hogy Haller Gábor lenne helyette. Én egyiket sem esmerem ugyan, de mindenképen érdemesnek tartják Hallert mostaninál.” MTT XVI., p. 80. ; Bécsben is ugyanez a hír járta 1662. okt. 11/21. Neumann jelentése „In Siebenbürgen zielet man auf einen neuen Fürsten Gabriel Haller genannt, dessen Vater Nürnbergischer Patricius gewesen – man hatt auch davon, das eben dieser G. Haller den Kemény Jánosch hat umbringen lassen.” Tehát, mint Thomasii, ő is olyan hírt hall, hogy Haller keze benne volt Kemény halálában. TT 1881, p. 119–120.

hogy már március végén díváni parancsot küldtek Csengizáde Ali pasa szerdárnak: „*a Haller Gábor nevű hitetlent szigorúan őrizze.*”¹⁰⁴⁰

Haller átmeneti megkönnyebbülésére 1663. májusában megérkezett Temesvárra Daczó János, a fejedelem főkövete, a leendő kapitánya, Jankó Péter, valamint két sokra hivatott újonc török íródeák, Rozsnyai Dávid és Brankovics György társaságában, az Erdélyre kivetett adó egy részével.¹⁰⁴¹ Talán még előttük befutott a városba Csepregi Mihály, a fejedelem Konstantinápoly mellől visszatérő követe.¹⁰⁴² Amikor Apafi Daczóékat elindította valószínűleg még arra számított, hogy az ország területcsökkenésével érvelő kérése meghallgatásra talál, és nem kell a teljes 40000 tallért kifizetnie. Csengizáde Ali pasa szerdár azonban nem engedte őket tovább a közeledő nagyvezírhez Belgrádba. Elégedetlenségét kifejezve az összeggel kapcsolatban, letiltotta Daczó követi juttatásait, és keményen megintette az erdélyi követeket. Haller és társai levelet írtak mind a fejedelemnek, mind pedig az erdélyi rendeknek, hogy sürgősen pótolják ki a pénzt, továbbá – nem is olyan burkoltan Apafit hibáztatva – elhárították magukról a felelősséget, ha a késedelmes fizetés miatt Erdélyt újra hadjáratokkal büntetnék. Haller 1663. május 22-én Csepregi Mihályt és vele Baló Lászlót küldte vissza Erdélybe a pénzért, abban reménykedve, hogy még a nagyvezír érkezése előtt visszatérnek.¹⁰⁴³ Balót a főúr mellett ellátott íródeáki munkakörében átmenetileg az ifjú Rozsnyai kezdte helyettesíteni, és így Haller életének krónikásává vált.

Nem sokkal Csepregiek távozása után Hallert és Daczót Belgrádba, a török seregegyesítés helyszínére vitték,¹⁰⁴⁴ Apafihoz pedig június 17-én megérkezett a nagy riadalmat kiváltó felszólítás, hogy haladéktalanul induljon a nagyvezír

¹⁰⁴⁰ 1663. márc 11–20. Rendelet Ali pasa szerdárhoz [regeszta:] Haller Gábor nevű erdélyi hitetlent nagyon gondosan őriztesse, és szuláni engedély nélkül ne bocsássa el. FEKETE 1993, p. 231.

¹⁰⁴¹ BETHLEN J., p. 148–149.

¹⁰⁴² BETHLEN J., p. 144–145. Bethlen saját állítását cáfolja, amikor később azt írja, hogy Csepregi a Daczó János-féle követséghez önkényesen csatlakozva érkezett Temesvárra, majd pedig azt, hogy Szilvási Bálinthoz csatlakozott, és vele együtt tért haza. p. 178–179. Mindez már Bethlen munkájának csak kéziratként fennmaradt részében található, ami akár hitelességére is utalhatna. Ám a szöveg belső ellentmondásai arra utalnak, hogy a történetíró itt több eseményt és idősíkot kever össze. Csepregiről ugyanis máshonnan is biztosan tudjuk, hogy ő tért vissza májusban az adóért, és aztán már Erdélyben maradt.

¹⁰⁴³ BETHLEN J., p. 149.

¹⁰⁴⁴ BETHLEN J., p. 161.

táborába.¹⁰⁴⁵ Hallerék azt a tanácsot adták uruknak, hogy lehetőleg próbálja meg húzni az időt.¹⁰⁴⁶ A nagyvezír hamarosan megérkezett Belgrádba, ám az erdélyi követeket nem fogadta. Daczónak és Rozsnyaiéknak egészen addig itt kellett maradnia, amíg a Csepregi nélkül visszatérő Baló László az adó hátralévő részét el nem hozta a fejedelemtől.¹⁰⁴⁷ Hallert azonban Köprülü Ahmed, a nagyvezír, néhány nappal Belgrádból való távozása után, Eszékre hozatta. Haller július 22-i mentegetőző jelentésében így számol be az eseményről a fejedelemnek.¹⁰⁴⁸ „Nándorfejérvárról az fővezér megindulván, egy néhány nappal azután csauszokat küldetvén utánam, az több uraimtól külön elhivata vagy hozata táborára.” Rozsnyai Dávidnak, Haller nem hivatalos íródeákjának naplójából kiderül, hogy a nagyvezír meg is kaftánoztatta urát, és ez követársainak merész feltételezésekre adott okot.¹⁰⁴⁹ Az adó megérkeztével a többi követ is Eszékre mehetett. Daczó János a nagyvezírtől az audiencián hazakérezkedett, így a portai főköveti teendők ellátása is Jankó Péterre hárult, aki sajátos megoldással főkövetként vitte be az adót Konstantinápolyba, ám utána kapitihaként ismertette el magát.

Bethlen János helyenként zavaros leírása szerint a május végén Erdélybe hazatért Csepregi Mihály és Baló László a fejedelmi udvarban már Haller Eszékre vitele előtt is (vsz. június és július folyamán) tényként találta a követ jövőjére vonatkozó találgatásokat, állítólagos ambícióit külön kiemelve. (Szándékaiknak a kancellár állta útját.)¹⁰⁵⁰ A 1663. szeptember 24-én, Apafi hadba indulása után kezdődött marosvásárhelyi országgyűlésen, amely Csepregi vádjait is

¹⁰⁴⁵ EM, 1900, p. 87.; A kapudzi pasa várható érkezését a követek is megírták Apafinak.

¹⁰⁴⁶ BETHLEN J., p. 153. Hallernak egy ebből az időszakból származó levelét említi Bánffy Dénes Teleki Mihálynak, 1663. július 14-i levelében: „His diebus vidi literas Gabrielis Haller, quas ex castris Vezirii scribit, quod Vezirius valde sit turbatus, quod circa egressum Tratarorum sit deceptus, it ut, si Germani durius agerent cum Vezirio iniquis etiam conditionibus pacem acceptaret, uti Haller scribit.” DPI XI., p. 37–38.

¹⁰⁴⁷ ROZSNYAI D., p. 321–322.

¹⁰⁴⁸ 1663. júl. 28. Buda. Haller Gábor az erdélyi rendeknek. THEWREWK 1821, p. 135–138.

¹⁰⁴⁹ „Nándor-Fehérvárott kelle mulatnunk, míg a hátramaradt részét az adónak behozák, melyet is míg behoznák, az fővezér ott nem várakozék, hanem Eszék felé útját continuálá, holott is egy kevés ideig subsitálván, utána küldé postán Haller Gábornak Nándor-Fehérvárra, és elviteté, a mely dolog miá mi sokféle vélekedésben voltunk, mivel ki azt mondotta közülünk, hogy fejedelemmé teszik, ki azt, hogy megölik, de az elsőhöz közelebb járt volna, mivel meg is kaftányoztatta az fővezér, mikor szemben lött véle...” ROZSNYAI D., p. 321–322.

¹⁰⁵⁰ BETHLEN J., p. 178–182. Maga a kancellár is Csepregi támadásainak célpontja volt. A követ állítólag a volt kolozsvári német parancsnokot, David a Redanot idézve kijelentette, hogy Haller Gábor és Bethlen János ketten három fejedelmet öltek még, és arra törekszenek, hogy a negyediket is megöljék.

megtárgyalta, már az Eszékről visszaérkezett Daczó János és Pünkösdi György is résztvett.¹⁰⁵¹

Ha nem is adunk hitelt a követtel szemben sok irányból megfogalmazott vádaknak, Köprülü Ahmed nagyvezír személyes audienciája mégis egyértelműen arra enged következtetni, hogy a Porta Hallert a késlekedő Apafival szemben fejedelemlelőtként akarta felléptetni.¹⁰⁵² Igazán csak az kérdés, hogy ez a szándék mennyivel volt több, mint pusztá nyomásgyakorlás.

10. Haller Gábor halála

A fejedelem és a török által kulcsfigurának tekintett Haller végül Érsekújvár alatt találkoztak, 1663. október 18-án.¹⁰⁵³ Apafi a nagyvezír újabb sürgetése után 1663. szeptember 20-án indult el hadaival Radnótról, és ezzel valószínűleg megmentette fejedelmi tisztségét, talán életét is. Haller Gábor pedig Eszékről, miután július végén elvált az adó beérkezése után a teljes összeggel a Portára igyekvő Jankó Pétertől, a nagyvezírral volt kénytelen tartani, ahogy a Panajot főtolmács mellé Eszéken tanoncnak adott Rozsnyai Dávid is.¹⁰⁵⁴ A sereggel Párkányánál keltek át a Dunán, majd a táborban tanúi lehetettek Érsekújvár szeptember 25-i bevételének.¹⁰⁵⁵ Még javában zajlott az ostrom, amikor augusztus 18-án Apafitól követek érkeztek a vár alatti táborba Szilvási Bálint és Csepregi Mihály személyében,¹⁰⁵⁶ azzal a titkos céllal, hogy kiismerjék Haller szándékait. Miután a követség rendeltetése – Bethlen János szerint éppen Szilvási révén –

¹⁰⁵¹ Az országgyűlésen Csepregi Bethlen Jánossal szemben meghátrált, ám heves vitába keveredett követtársával Daczó Jánossal. Daczó az ő mesterkedéseit sejtette amögött, hogy a török a kezdeti jó fogadtatás után nem elégedett meg a kisebb összegű adóval. Csepregi bírálataiban csatlakozott hozzá Pünkösdi György is. A kölcsönös vádaskodás végül annyiban maradt. BETHLEN J., 183–188.

¹⁰⁵² Az a hír is járta, hogy Kemény János özvegye hozzá akar menni Hallerhoz (vagy pedig Rákóczi Lászlóhoz) HORN 1990, p. 84.

¹⁰⁵³ Apafi Mihály naplójából, 1663. okt. 18. „Érkeztem a táborba, Érsekújvár alá. Lettem szemben a fővezérrel, ki becsülettel látott, és nagy pompával fogadott, előmbé küldvén a havasalföldi vajdát s meg is ajándékozott.” EM, 1900, p. 87–88.; RMK I. 1100

¹⁰⁵⁴ „Itt megválnánk egymástól, mert az követek Haller Gáboron kívül Erdély felé, az új kapitihá [Jankó Péter] [Brankovics] György deák urammal az adóval az porta felé, én pedig Panajottal az török táborral Buda felé indulánk, velünk vala az táboron szegény Haller Gábor őnagysága is.” ROZSNYAY D., p. 323.

¹⁰⁵⁵ ROZSNYAY D., p. 323. Rozsnyay elmondása szerint Érsekújvár alá augusztus 15-én érkeztek meg. A fejedelem még augusztusban Körösi Nagy István nevű szolgája útján levelet küldött Panajotnak illetve Hallernek, és ebben arra kérte őket, hogy próbálják elérni a fejedelemség hadbavonulás alóli felmentését.

¹⁰⁵⁶ ROZSNYAY D., p. 269.

kitudódott, a főúr 1663. augusztus 28-án újabb levélben hangoztatta az ártatlanságát.¹⁰⁵⁷

A felszínen nem látszott Apafi és Haller között konfliktus, ám a fejedelem gyanakvása Érsekújvárnál sem csitult. A Köprülü Ahmed által adott, Rozsnyai szerint a fejedelem ceremonális hibáival terhelt audiencián elsőként Apafi kapta a kaftánt, Haller, mint első tanácsúr csak a másodikat ölthette fel. Nem kizárt, hogy a fejedelem a színfalak mögött valóban azon munkálkodott, hogy a török eltegye láb alól feltételezett „vetélytársát.”¹⁰⁵⁸ Ez a vetélytárs azonban valószínűleg egyáltalán nem akart fejedelem lenni. Haller az 1657-et követő nehéz esztendőkből megtapasztalhatta, hogy mivel jár a Porta kegyéből lett fejedelemség. Rozsnyai Dávid beszámolója szerint nyíltan kimondta, hogy nem vágyakozik ilyen dicsőségre.¹⁰⁵⁹

Apafi talán már nem is számolt azzal, hogy tanácsura valaha is megjelenik Erdélyben.¹⁰⁶⁰ Hallernak az Érsekújvár felé vezető úton, Budán kellett szembesülnie azzal a nem sok jót ígérő hírrel, hogy a fejedelem Örményest távollétében visszadta Bánffy Dénesnek, megsértve ezzel az erdélyi követek birtokait védelmező törvényeket is.¹⁰⁶¹ A művelt erdélyi úrnak az egy Bethlen Jánoson és testvérein kívül alig maradt erdélyi támogatója. A volt Rákóczi párt tagjai – Haller ellenségei – közül pedig rokonsági kapcsolatok vagy ügyes politikai lavírozás révén sokan Apafi legfontosabb tanácsosai lettek. Közben a török diplomácia gyakran változó széliránya ismét megfordult és Köprülü Ahmed hódoltató politikája átmenetileg háttérbe szorult.¹⁰⁶² Már Apafi fogadásán

¹⁰⁵⁷ Bethlen János állítása szerint Haller bizalmasan közölte Balóval, hogy több török főember is az ő fejedelmi kinevezését szeretné, akarata ellenére. Baló a hírt 1663. májusában történt hazatérése után állítólag eltorzítva, Haller kezdeményezésre szerepét kiemelve adta tovább. Apafi a hír hatására döntött Szilvási Bálint elküldéséről. BETHLEN. J., p. 173–176.

¹⁰⁵⁸ BETHLEN M. I. köt. p. 255.

¹⁰⁵⁹ „...de ezt bizony én is tudom, hogy az lelke üdvösségére mondja vala Haller Gábor Érsek-Ujvár alatt, hogy mindenének elköltésével is végbe vinné az erdélyi fejedelemségnek elkerülését.” ROZSNYAY D., p. 381.

¹⁰⁶⁰ BETHLEN M., I. köt. p. 255.

¹⁰⁶¹ „Budánál egynehány nap subsistálván az török tábor, ezalatt Haller Gábornak fenn adtak vala szállást az felső városban, egy magyar ember házában, ki már Budán az magyarok idejétől fogva utolsó magyar vala. Ugy tetszik János deák vala neve. E követsége alatt ide hozák meg Haller Gábornak, hogy az fejedelem Bánffy Dénesnek adta Örményest, ő tőle elvévén, holott a miatt igen nagy belső crutiálással vala szegény Haller Gábor.” ROZSNYAY D., p. 323–324. és SZILÁGYI 1867, p. 171.

¹⁰⁶² R. VÁRKONYI 1984, p. 42.

nyilvánvaló volt, hogy Hallert, mint fejedelemjelöltet, egyelőre nem veszik számításba, ez azonban korántsem jelentette azt, hogy el is kívánják engedni. Valószínűleg szerették volna továbbra is a nagyvezír mellett tartani, előbb a belgrádi téli szálláshelyre, később pedig talán Konstantinápolyba szállítani, hogy jelenléte állandó biztosítéka legyen Apafi engedelmességének.

A hadjárat végeztével Apafi november 14-én Budán búcsúzott el Köprülü Ahmedtől, és arra kérte, hogy hosszú követsége végeztével Haller Gábort is engedje vele hazamenni, majd a nagyvezír nemleges válasza után még egyszer feltette a kérdést.¹⁰⁶³ A szemtanú Rozsnyai szerint a Panajotot betegsége miatt az audiencián helyettesítő tolmács, Ali bég ekkor éppen Köprülü Ahmedra figyelt, és meg sem hallotta a kérdést. A kevésbé jól értesült, információit másodkézből szerző Bethlen János egy Rhédey Ferencnek írott decemberi levelében azt állítja, hogy a nagyvezír a tökedésre „*semmit sem felelvén, mosolygással mulatta csak el.*”¹⁰⁶⁴

Haller a hallgatást, illetve a fogadás végén kapott kaftán diplomáciai jelentését félreértette vagy nem akarta megérteni (búcsúajándékként emlegette azt) és Apafihoz csatlakozva a fejedelem Pesttől északra elhelyezkedő táborába távozott. A budai hajóhídon csak nagy nehezen, kínos tapasztalatok árán tudtak átkelni. A Kaukázusba igyekvő tatárok „megfelelve tatári kvalitásuknak” a fejedelmi derékhadat kísérő csauszokat sem tartották tiszteletben, csaknem Erdély urát, Apafit is a Dunába lökték – Naláczi István vezette ki a híd korlátjának külső oldalán a partra, Haller és társai pedig a korbácsból, Rozsnyai szellemes kifejezésével élve: a „korbácskaftány”-ból kaptak bőven.¹⁰⁶⁵

Az audiencia után a tolmácsnál, Budán Ali bégnél kávézó Rozsnyai Szilvási Bálinttal együtt csak később indult el. A tolmács általuk üzente meg Hallernak, hogy a nagyvezír név szerinti parancsa értelmében nem mehet el.¹⁰⁶⁶ Rozsnyai és

¹⁰⁶³ Az is meglehetősen sok fáradozásába kerül Apafi embereinek, hogy a nagyvezír Apafit egyáltalán hazabocsássa. ROZSNYAY D., p. 334–335.

¹⁰⁶⁴ 1663. dec. 8. Görgény. Bethlen János Rhédey Ferencnek MOL E 190, 31. cs., No. 7995.

¹⁰⁶⁵ ROZSNYAY D., p. 335–336., 369. BETHLEN J., p. 197.

¹⁰⁶⁶ „*Mi pedig Szilvási Bálint urammal hátrébb maradtunk vala, Ali bég nevű tolmácshoz menénk az sátorban, mivel Panajot beteg lévén, nem jöhetett vala föl az elbucsuztatásra tolmácsolni, hanem ez az Ali bég vala az tolmács. Mely Ali bég mi tőlünk ketten Szilvási urammal szegény Haller Gábornak ezt izené: mondjátok meg Haller Gábornak, hogy az fővezér nevezet szerint neki megparancsolta, hogy itt maradjon, el ne menjen.*” ROZSNYAY D., p. 336.

Szilvási átadták az üzenetet, „*de ő szegény már az magyaros földre az Dunán által kapván, nem akara megtérni, hanem csak azt felelé, hogy őtet is megkaftányozták az búcsu vételkor, mely azt teszi, hogy haza mehet ő is.*”¹⁰⁶⁷

A fejedelmi udvar az első éjjel Németiben (Alsónémediben) szállt meg, amely már az odaúton is Apafi egyik megállóhelye volt.¹⁰⁶⁸ Mind a három forrásunk Bethlen, Rozsnyai és Czeglédi István nagy vonalakban ugyanúgy adják elő a történeteket.¹⁰⁶⁹ Az íródeák beszámolója a legérdekesebb, mert ő itt is végig szemtanúja az eseményeknek.¹⁰⁷⁰ Elbeszélése egyike a 17. századi magyar próza leglendületesebb alkotásainak: Rozsnyai kora hajnalban, még jóval virradat előtt felkel, mert tudja, hogy hajnalban sietve továbbindulnak. Haller szállására megy, és elmondja neki éjszaka látott baljós álmát: „*rossz álmot láttam igen nagyságodhoz, talám elhallgatom. Monda: semmiképpen nem, meg kell mondani. Mondék: egy tálban az éjjel nagyságodnak oly nagy almát vittem vala újságul, melynél nagyobb soha nem láttam, de az szára körül megrothadt vala; bizony meg is rothada csakhamar. Szegény felelvén, monda: álom s esős idő.*”¹⁰⁷¹ Haller a kor tömör szépségű közmondásával (*álom s esős idő*) azt fejezi ki, hogy nem tulajdonít semmilyen jelentőséget Rozsnyai álmának, nem tartja azt jósálmoknak. A török deák feszesen felépített narratívája azonban hamarosan gondoskodik a cáfolatról. Kisvártatva egy aga vezetésével török lovascsapat érkezik Alsónémedibe, jövetelük célja kifejezetten a főúr visszavitele.¹⁰⁷² Haller Rozsnyaiával épp a fejedelemhez igyekszik, amikor összetalálkoznak a fejedelem szállásáról kilépő törökökkel. A katonák megragadják a volt követet, és már vinnék is. Haller és társai még rá tudják beszélni őket, hogy várják meg, amíg a fejedelem kísérlőlevelet ír, de aztán azonnal hintójába ültetik, és elindulnak vele Köprülü Ahmed táborra felé. Bár Haller magával viszi társzekerét és pohárszékkocsiját is, saját udvartartásának legtöbb tagja már nem is tart vele,¹⁰⁷³ az

¹⁰⁶⁷ ROZSNYAY D., p. 371.

¹⁰⁶⁸ 1663. okt. 13-án szállt meg az odaúton Alsónémediben. EM 1900, p. 87.

¹⁰⁶⁹ RMK I. 1100, BETHLEN J., p. 197. Bethlen azt állítja, hogy Apafi semmilyen módon nem járt közben a nagyvezírnél Hallerért. Czeglédi István értesüléseinek forrása még nem világos

¹⁰⁷⁰ ROZSNYAY D., p. 373–378.

¹⁰⁷¹ A mondás egykorú jelentéséről: S. SÁRDI 1998, p. 475–476.

¹⁰⁷² Bethlen János 60 lovasról tud. BETHLEN J., p. 197.

¹⁰⁷³ Érdemes megjegyezni, hogy mind ezeket a szolgákat, mind az udvartartásnak egészen Dunafökdvárig hűséges tagjait később a fejedelmi udvar, Apafi Mihály udvara vette át. ROZSNYAY

úton a Panajothoz az alkalommal élve visszaküldött Rozsnyai próbálja tartani benne a lelket. Haller az elbeszélés szerint ekkor már sejti az események kedvezőtlen fordulatát.¹⁰⁷⁴ Amikor az aga azt a hírt kapja, hogy a nagyvezír már elindult, a gyorsaság kedvéért kiszállítja a hintóból Hallert és lóra ülteti át. A Dunán is átkelve másnap, november 15-én hajnalban érkeznek meg a nagyvezír táborába, a dunaföldvári török palánkba. A kocsikkal és az utolsó húséges szolgálkkal hátramaradt Rozsnyai csak később ér oda. Haller diplomáciai levelezését összetépvé találja, a táborban a főúr után érdeklődve egy török kengyelfutó ismerősétől tudja meg a szomorú hírt: Hallert lefejezték.¹⁰⁷⁵ Az esemény állítólag még Panajot főtolmácsot, Rozsnyai mesterét is megrendíti: *„szeméből könnye kicsordulván, monda: ma néki s holnap nekem; egy emberetek vala Erdélyben, azt is elvesztétek.”*

Az elbeszélés itt egészen groteszk fordulatot vesz, mert amikor Rozsnyai visszaindulna a tábor szélén várakozó szolgálkhoz, a defterdár sátora előtt találja őket, az oszmán főtisztviselő emberei pedig éppen Haller kocsijainak kifosztásával foglalatoskodnak. A gyásztól lesújtott Rozsnyai Dávid figyelmét olyasvalami ragadja meg, amire igazán nem számítanánk: *„Többi között az szegény úr, még az fejedelemmel együtt háló szállásán főzetett volt egy öreg kandér káposztás hust az útra, azt ragadván az sok török szolgál, melegítetlen habzsolni s hordani kezdék. Arra minthogy mi is, téltől én is vágyok vala, minthogy olyat régen nem ettem vala, azt gondolván, hogy nekünk vetik, benne disznóhúst lenni inték; de nem megköszönék, hanem engem oldalban szidogatván, az főtt káposztás hust mind kandérostól az sátorból kilobbanták. Tétova hullván minden hús, mind káposzta a*

D., p. 375., 378. Haller kivégzése után Rozsnyay járta ki, hogy szolgálait átvigyék a Dunán, és elkísérjék őket Szeged felé, hogy csatlakozhassanak a fejedelem seregéhez. – Czeglédi István is említi, hogy Apafi Szeged érintésével vonult haza. RMK I. 1100 (oldalszám nélkül)

¹⁰⁷⁴ Rozsnyay szerint már indulásukkor utalt arra az aga, hogy milyen sorsot szánnak Hallernak. *„Visszamenék én azért az szegény úrral Haller Gáborral ő nagyságával, ki midőn azon teprenkednék, hogy szolgálai elállottak mellőle, rövid, de hosszú misteriummal, azt felelé az aga, hogy nem kell igen sok, elég szolgál fogna ott lenni a hova hijják, mely szón mint praevidus nagy ember, annál inkább commoveálódik és nyughatatlankodik”* ROZSNYAY D., p. 375.

¹⁰⁷⁵ ROZSNYAY D., p. 376–377. A lefejezési jelenetet Czeglédi idézi fel, nem tudni, milyen forrás alapján: *„Visszaérkezvén pedig az Vezér eleiben, ki nagy haragal így riaszta meg: Miért mentél te el hír nélkül? Kire az úr felelni akarván, csak meg sem hallá mentségét, hanem csak inte, és mindgyárt vivék az Mészárló helyre, holott fejét is véteté, mindenében sákmánt vettelvén, sőt talám testét is csak eltemettetlen hagyván.”* RMK I. 1100 (oldalszám nélkül)

*kinek kelle közüünk, felszedegete benne, de azért az kandért nem hagyák felvennünk, ha szalonna bőr vala is.*¹⁰⁷⁶

Rozsnyai ezek után elbeszélésében visszatér a politikum terepére, és megpróbál magyarázatot adni Haller nagy visszhangot kiváltó kivégzésére. Alapos elemzésében szinte minden egykorú feltételezést végigvesz, és mint szemtanú, igyekszik ezeket igazságtartalmuk szempontjából minősíteni is.¹⁰⁷⁷ Az elméleteket két kategóriába sorolja: egy részük a nagyvezír udvarában kereste a haláleset okát, mások pedig Erdélyben. Az előbbieket, azaz a török kezdeményezést feltételező részleges vagy teljes magyarázatok közül hármat említ. 1. Az Apafit a fejedelmi tisztségbe juttató Ali pasa tudatosan rossz hírért keltette a nagyvezírnél Hallernak. 2. A fejedelmi posztra vágyakozó Haller azt mondta Köprülü Ahmednek, hogy fejét veheti, ha Apafi mégis megérkezne a táborba. 3. Visszavitele után levelei közt találtak valami rá nézve kompromittálót. Bethlen János Rhédeynek Ferencnek írott leveléből kiegészíthetjük ezt egy negyedikkel is: a török szerint Hallert tette bűnbakká az elmúlt évek minden „veszedelméért”, például Várad késedelmes elfoglalásáért.¹⁰⁷⁸

Rozsnyai e negyedik elméletet nem is említi, a harmadikat pedig eleve elveti, mert a Haller leveleit személyesen átvizsgáló Panajot főtolmácstól úgy tudja, hogy nem olvasott azokban semmi terhelőt. A második, Cserei Mihálynál is csak bizonytalan híresztelésként minősített nézetről,¹⁰⁷⁹ mint Haller nagyvezíri audienciáinak fültanúja, kijelenti, hogy hazugság, az első feltételezést azonban részigazsággként hajlandó elfogadni. *„Az legelsőben volt valami, mert igaz dolog, hogy szégyenli vala Ali basa, ki urunkat Erdélybe creálta vala, ha deponálja az*

¹⁰⁷⁶ ROZSNYAI D., p. 377–378.

¹⁰⁷⁷ ROZSNYAI D., p. 379–382.

¹⁰⁷⁸ A teljes levélrészlet: *„Urunk őnagysága bocsátásához Haller Gabor uram is felmenvén, megkaftányozták, kérte is urunk őnagysága az vezértől, bocsássa haza, melyre az vezér semmit sem felelvén, mosolygással mulatta csak el. Ezt Haller Gábor uram elbocsátásának vélvén, urunkkal őnagyságával első hálólhelyéig eljött. Utána küldvén az fővezér, visszahivatta és fejét vévén szolgálait elbocsátotta. Minden veszedelemnek signanter Varadnak, s Rakoczi fejedelem kezekben nem esésének okának szidván közönségesen törökök előtt.”* 1663. dec. 8. Görgény. Bethlen János Rhédey Ferencnek. MOL E 190, 31. cs., No. 7995.

¹⁰⁷⁹ *„Sok hír vagyon, hogy mikor a fővezér táborára küldetett volna, a fővezérnek azt mondta volna: ha Apafi Mihály fejedelem oda megyen, bár az ő fejét üttesse el a császár, és hogy fejedelemséget sollicitált volna magának, s azt megértvén Apafi Mihály, úgy munkálódta volna halálát a fővezér előtt. Én mint bizonytalan dolgot abban hagyom...”* CSEREI M., p. 56–47. Rétyi Péter még ennél is sokkal óvatosabb, nem említi okot: RÉTYI P., p. 46.

fővezér az ő csirákját, és maga creál az fővezér fejedelmet, s erre nézve valamire elméje, nyelve érkezik vala, nem mulatja vala el.” Nem mást állít tehát, mint azt, hogy Csengizáde Ali pasa érdekei sérelmének tekintte volna a saját maga által kinevezett Apafi eltávolítását, és ezért lépett fel keményen riválisának, Köprülü Ahmed nagyvezírnek jelöltje ellen. Rozsnyai azonban nem ezt tartja a kivégzés elsődleges okának, és Csengizáde Ali felbujtása mögött is elsősorban erdélyi rosszakarókat sejt. Itt adja elő azt a három, szintén közkeletű elméletet, amelyek Erdélyen belül keresték a magyarázatot: 1. Apafinak a rossz tanácsadók miatt feltámadt gyanakvását és titkos ármányát. 2. Bánffy Dénes törekvését örményesi birtoklása megszilárdítására, illetve Haller más politikai ellenfeleinek ellenérdekeltségeit. 3. Balog Mátéval 1660-ban történt konfliktusát, amely miatt a portai ügyekben járatos katona 1663-ban lejárta.

Rozsnyai a harmadik feltételezést, amely egy régi, valószínűleg a váradi ostrom időszakával kapcsolatos sérelmen alapul, nem minősíti, ám a másik kettő komoly valóságtartalmát több helyen is hangsúlyozza. A Bánffyval az örményesi birtok miatt elmérgesedett ellentét tűnik elő az érdekelt 1663. december 15-én kelt, Teleki Mihálynak írott levelében: *„Haller Gábor halála bizonyos, az magyarországi ördögök megcsalatoztak. Örményest az Haller urak ultro remittálták, nekem kötve minden jussukat.”*¹⁰⁸⁰ Bánffy megnyilvánulásából a száanalom teljes hiányán túl világossá válik a bonyolult kirakós játék egy további fontos eleme: A Habsburg-pártiként ismert főúr úgy tudta, hogy Hallert, mint fejedelemjelöltet egyes magyarországiak (arisztokraták) is támogatták, vagy legalább is kinevezését örömmel fogadták volna. Sajnos további adatok hiányában nem tudjuk, hogy ennek volt-e alapja.

Örményes ügyére visszatérve, a birtok Bethlen Miklósnak a kivégzés okairól adott magyarázatában is fontos helyen szerepel,¹⁰⁸¹ Bethlen önéletírásában azt állítja, hogy 1674 végén a bukott Bánffy Dénes levelesládáját átkutatva megtalált egy árulkodó Apafi-levelet: *„melyben írja, hogy már bizonyosan*

¹⁰⁸⁰ 1663. dec. 15. Gyalu. Bánffy Dénes Teleki Mihálynak MOL P 659, 25. cs., 703. tétel., f. 99–100. Az idézet: f. 99. v. Bethlen János említ egy hasonló lehetséges indítékot: Az Apafi által Hallernak adományozott Balázsfalvát a fejedelem a főúr halála után azonnal visszavette a kincstárnak. BETHLEN J., p. 198.

¹⁰⁸¹ BETHLEN M., I. köt. p. 255

nyúljon Örményeshez, mert Haller Gáboron elébb adatott. Ó Isten! Né, az Ábel vérét mint elé tudod keresni.” Örményes kérdése itt szoros kapcsolatban tűnik fel a Rozsnyai által említett és talán legfontosabb Erdélyben fogant okkal, a fejedelem Haller elleni titkos fellépésével. Apafi Bethlen szerint már azelőtt elintézte volna Haller kivégzését, mielőtt Bánffy visszakapta a birtokot, ami tekintve a fejedelemnek az érsekújvári út előtti ingatag helyzetét erősen kérdéses. Könnyen lehetséges, hogy Apafi tett ilyen irányú lépéseket 1663 augusztusában, de hathatós voltukat semmi sem bizonyítja.

Rozsnyai Apafinak a fejedelmet Haller ellen hangoló rossz tanácsadói közül egy meg nem nevezett személyt külön kiemel, és körülírásából egyértelműen úgy tűnik, hogy Csepregi Mihályra gondol.¹⁰⁸² Maga Haller Rozsnyai szerint az ellene irányuló akciók (így Örményes elvétele) mögött inkább a befolyásos Bornemissza Annát, Bánffy feleségének unokatestvérét sejtette, mint Apafit, ám nyíltan egyikőjüket sem vádolta semmivel. Az íródeák azt is csupán reakcióiból feltételezte, hogy adott esetben nem bánta volna Apafi más személlyel való leváltását. (Ugyanakkor azonban hangsúlyozza, hogy Haller egyáltalán nem akart a helyébe kerülni.) Nagy kár, hogy Apafinak azt a mondatát, amelyet közvetlenül Haller elhurcolása előtt bizalmasan mondott a főúrról Rozsnyainak, az íródeák csak csonkán örökíti meg. Apafi ebben valószínűleg azt bizonygatta, hogy nem kívánja Haller halálát.

Talán sikerült érzékeltetnünk, hogy Haller kivégzésének háttere minden, csak nem világos, éppúgy szerepet játszhatott benne Csengizáde Ali és Köprülü Ahmed hatalmi vetélkedése, mint Apafi gyanakvása vagy közvetve az erdélyi rosszakarók intrikája. A legvalószínűbb talán az, hogy mindezen tények összejátszása, illetve a fogsággal felérő követségtől elkeseredett Haller önkényes távozása vezetett el a végzetes eseményhez. Egy azonban biztosnak tűnik: Hallernak egyetlen olyan megnyilvánulását sem ismerjük, amely arra utalna, hogy valaha is fejedelem szeretett volna lenni.

¹⁰⁸² Csepregi személyes felelősségét Bethlen János is felveti. BETHLEN J., p. 227. A kancellár leírása szerint szinte minden követője és valamilyen (hamis) váddal Hallert, és egymást sem kímélték.

11. Összegzés

Haller életútját áttekintve, vagyis azt a fennmaradt források alapján megkonstruálva megállapíthatjuk, hogy bár a főúr pályája erősen rendhagyó, mégis számos általános tanulságot hordoz. Az erdélyi főnemesség átlagától már pusztán származása is megkülönböztette, mert olyan családba született, amely a nürnbergi patriciátusból kiindulva, Buda és a szász Nagyszeben érintésével került be a kora újkori erdélyi nemességbe, és lett egy kis ország rendi politizálásának tartósan meghatározó familiája. Haller Gábor életrajza egy felekezeti háttérű konfliktussal kezdődik. Áttérésének története, a család felekezeti kötődésének folyamatos változása a politika által befolyásolt erdélyi konfesszionalizáció hűtükre. Haller, elsősorban az udvari környezet hatására választotta apja és nagybátyja szilárd katolikus hite helyett a kálvinizmust. (Hasonló látványos és egyben botrányos áttérésekkel a Habsburg-monarchia örökös tartományaiban is bőven találkozunk, de fordított irányban.)

Közvetve az áttérés egész életére komoly befolyást gyakorolt. A kényszerhelyzet következménye volt az, hogy az akció háttérében álló főurak peregrinálni küldték, és társadalmi helyzetének rendezetlensége, kitagadottsága is hozzájárult ahhoz, hogy végül szokatlanul sok időt töltött el németországi, hollandiai tanulmányokkal. Haller hosszú nyugat európai tartózkodása alatt nem tudta megismételni a kitűzött előképet, Bethlen Péter csaknem fejedelmi peregrinációját, és az elképzelései illetve lehetőségei között fennálló feszültség miatt el is adósodott. Anyagi korlátaiból azonban Bethlen Miklós esetéhez hasonlóan előnye is származott. Mivel egy klasszikus Kavalierstourra nem volt pénze, ugyanakkor nagyobb szabadsága volt, mint egy közrendű diáknak, peregrinációja egy ritka köztes típust jelenít meg, amelyben a tanult tárgyak spektruma szélesebb a szokásosnál. Így tanulhatott Haller és később Bethlen Miklós matematikát, hadiépítészet. Haller Gábor peregrinációja azért is kivételes, mert naplója és a „loci communes” gyűjtemény révén igen jól ismerjük annak tartalmát, sőt kereteit is. A magyar teológushallgatóknál sokkal szorosabb kapcsolatot tartott kinti környezetével, ezért rövid megjegyzései az egyetem, mint társadalmi közeg megértéséhez is nélkülözhetetlenek.

Hazatérte után megint csak a társadalmi kényszer érvényesült. Birtokok híján, és félig-meddig változatlanul kitagadva nem tehetett mást, mint hogy a fejedelem szolgálatába álljon. Bejárói, majd főbejárói időszakából származó naplóbejegyzései kitűnő képet rajzolnak az erdélyi fejedelemség udvaráról, amely az egy fő (Gyulafehérvár) és több mellékrezidencia használata ellenére is alapvetően középkorias, itineráns jellegű maradt. Haller karrierje ebből a folyton utazó udvarból indult el, és vezetett a fejedelem hathatós támogatásával a katonai pályára. Sajátos jelenség, hogy Erdélyben az uralkodó kegye kiterjedt birtokok nélkül is elegendő volt ahhoz, hogy valaki személyében az arisztokrácia tagjai közé emelkedjen. (A Rákócziak korában ráadásul nem is járt a társadalmi előrelépés feltétlenül birtokadománnyal.) Míg Gábor apja, a szigoráról ismert Haller István mintegy ezerötszáz jobbággyával Erdélyben kivételes módon elérte a Magyar Királyság átlagos főnemeseinek vagyoni szintjét, és a dunántúli nagybirtokosokhoz hasonlóan élénk kereskedelmi tevékenységet folytatott, addig fia a maga száz-százötven jobbággyával szinte mindvégig megmaradt középbirtokosnak, ebben a tekintetben leginkább egy magyarországi alispánnal lehet párhuzamba állítani. Haller Gábor ugyan komoly erőfeszítéseket tett birtokai gyarapítására és megszervezésére, ám mivel kétes jogigényű, és jórészt székely széki területen fekvő jószágokat kapott meg, ez komoly korlátokba ütközött. Szigorú apjával való konfliktusa közvetetten ahhoz vezetett, hogy kénytelen volt fejedelmi szolgálatban maradni és valószínűleg ahhoz is hozzájárult, hogy agglegény maradt.

Haller Gábor katonai pályája a fejedelem mellékrezidenciái közé tartozó szamosújvári vár kapitányaként kezdődött, a fejedelem második legerősebb végvárában, a Zaránd vármegyei Borosjenőn folytatódott, és végül az állam fő bástyájának, a váradi erősségnek rövid lélegzetű irányításával zárult 1659-ben. Borosjenő és Várad egyaránt a fejedelemség furcsa, a törökkel szembe vetett védelmi vonalának részét képezték. Haller Gábor borosjenői főkapitányi működése szokatlanul éles fényt vet mind az erdélyi hadszervezés problémáira, mind pedig a partiumi régió alig feltárt társadalomtörténetére. Az végvárrendszer számos problémával küzdött, legfőképpen azzal, hogy a Magyar Királyság végvidékeitől

eltérően nem alakult ki a vertikális tagolás, és így nem tudtak kellő hatékonysággal fellépni az oszmán portyák ellen. A szervezetlenség ellenére Borosjenő a magyarországi végvárakhoz hasonlóan komoly befolyási övezettel rendelkezett a hódoltságban. Az erdélyiek mozgástere azonban Bethlen uralkodásától folyamatosan szűkült. A török támadások következtében állandóan csökkent a lakott települések száma, a soknemzetiségű (magyar, román, délszláv) népesség nagyobb központokban, így például a számos tekintetben városias, ám városnak mégsem nevezhető Borosjenőn tömörült. A lassú pusztulásnál is meghatározóbb azonban az erdélyi államapparátus folyamatos visszavonulása, a várak és tartományaik feladása, amely állandó mozgásba hozta a régió társadalmát. Haller katonai tevékenysége ebbe a tendenciákban erősen negatív keretbe illeszkedik. Stratégiai képzettségéről nem tudunk sokat, a naplója végén található bejegyzésekből azonban úgy tűnik, hogy nem rendelkezett Zrínyi Miklóshoz fogható elméleti háttérrel.¹⁰⁸³

Annál érdekesebb hadiépítészeti tevékenysége, amelynek nagy része ugyan udvari szolgálatának idejére esik, ám legfontosabb munkája a borosjenői vár átépítése, szorosan összefügg itteni főkapitányi működésével. Haller hollandiai tanulmányai alatt, Adam Freitag munkája és talán más számunkra ismeretlen impulzusok révén is az ónémetalföldi erődítési rendszer egy fejlettebb változatával ismerkedett meg. Sajnos megmaradt épületei egyelőre nem teszik lehetővé annak megállapítását, hogy az ónémetalföldi iskola elemeit a gyakorlatban is alkalmazta-e. Ha a hagyatékából megmaradt hadiépítészeti kéziratot kézikönyvként forgatta, ami valószínű, a válasz egyértelműen igen.

Haller Gábor az 1657-es hadjáratot követően került be az erdélyi politikát irányító kevesek közé. A fejedelemség sokszor aranykornak is nevezett 17. századi másodvirágzásának a török hadjáratok véget vetettek, és felélesztették a Rákócziak uralkodása alatt teljesen névlegessé vált erdélyi rendiséget. Ennek a mozgalomnak Haller Gábor lett az egyik irányítója, a másik pedig barátja Bethlen János.) Haller fejedelmi familiárisból, a Rákócziak emberéből egyszeriben a rendi jogok védelmezőjévé vált. Tévút lenne ezt a fordulatot olyan erkölcsi kategóriák szerint

¹⁰⁸³ „Az sereg rendelésről.” ETA IV, p. 101–102. Haller itt szereplő hadvezetési elképzeléseink máig egyetlen elemzése: B. SZABÓ 1996, p. 78–79.

megítélni, mint a hála és a hűség. Az elégedetlenség Hallerban rejtetten már korábban is megvolt, és növelhette a frusztráció is, hogy egy középbirtokosnak megfelelő vagyoni helyzetéből adománybirtokok híján nem tudott kilépni. Talán még leideni államelméleti tanulmányaiból hozta magával a decentralizált (arisztokratikus) állam eszméjét, a Rákócziak középkorias központosításának antitézisét, amelyben a kincstári birtokokat az uralkodó az uraknak adományozza, magát és az államot kizárólag a regáléjővedelmekből tartja el, a rendeknek pedig szabad kereskedést engedélyez.¹⁰⁸⁴ Haller sajátos elvárásai szerint fiscus jószágai közül a fejedelem még a várakat sem tarthatta volna meg, csak a katonaság beküldése és fenntartása illette volna meg. A hadügyről vallott elképzelései pedig távol álltak a modern állandó hadsereg fogalmától.

A Haller és Bethlen vezette rendi párt 1657 és 1662 között, négy fejedelem uralkodása alatt heves ideológiai küzdelmet vívott a Rákóczihoz hű maradt főurak pártjával (egykori fejedelmi familiárisokkal, katolikus arisztokratákkal), aminek intenzitása Kemény János uralkodására elérte a játszma főszereplőire nézve is életveszélyes mértéket. Nem csupán belpolitikai elképzeléseik, vagy II. Rákóczi György felelősségéről vallott véleményük különbözött, hanem külpolitikai nézeteik is. Haller és Bethlen nem hitt egy törökellenes szövetség jelenidejű realitásában, hanem szűkebb horizontú, a törökkel megegyezésre törekvő politikát követelt. Elgondolkodtató, hogy ezt a mind Magyarországon, mind Európában elutasítóan fogadott programot két olyan ember fogalmazta meg, akik hollandiai peregrinációjuk révén az átlagosnál világosabb képpel rendelkeztek a korabeli európai viszonyokról. Hiba lenne azonban ezt gondolatmenetük helyességének bizonyítékaként értékelni, mi is igyekeztünk a két alternatívát értéktétel nélkül bemutatni.

¹⁰⁸⁴Haller e gondolatait naplója végére írta be: „*Meditationes. Az ki Erdélyben pénzt és hadat meg akar többíteni, így cselekedjék: 1. Szabad kereskedést engedjen mindennek. 2. Az publicatiót tollálja teljességgel 3. Az fiskus ne bírja az jószágot, hanem uraknak adja, s maga éljen az ország jövedelméből, bányákból. 4. Gyalogot gyűjtsön, kiknek békeességben lakóhelyet rendeljen, úgy, hogy adót ne adjon, hadnak idején peniglen fizetése legyen. 5. Az várakat elosztván, azt magának reserválja, hogy praesidiumot tarthasson benne, német gyalogot jobb volna. ... Minthogy az országnak szabadsága az fejedelmek fösvenysége miatt igen megromlott, választáskor kell arra esketni, hogy az szabad kereskedést el nem veszi az országtól.*” ETA IV, p. 102–103.

Bár Haller Gábor 1657 utáni vezető szerepe kétségtelen, egy, az Erdélyi Fejedelemség belpolitikájában még ekkor is fontos hagyomány, a családi szövetségek stratégiai felhasználása ellenfeleit erősítette, és nem őt. Nem csupán azért, mert nem házasodott meg, hanem azért is, mert a nagy hirtelenséggel a porondra lépett törökös párt kevésbé épített az ilyen klánokra, és krízishelyzetben ez a kötőerő gyors gyengüléséhez vezetett. Haller vesztét végül éppen saját kiemelt pozíciója okozta, mert párhuzamosan a kockázat is megnövekedett. Apafi a főurat politikai fontossága miatt tartotta kezdetől potenciális vetélytársának, és Köprülü Ahmed ezért szemelte ki őt 1663-ban fejedelemjelöltnek, az engedetlennek tűnő Apafi helyére. A soktényezős, Erdélyben és a nagyvezír közvetlen környezetében zajló játszma végén Haller 1663 őszén életét veszítette.

Csábító lenne párhuzamot vonni az Erdélyi Fejedelemség 17. századi sorsában megnyilvánuló külső kényszer, és a Haller Gábor életútját erősen befolyásoló társadalmi determináció között, hiszen valóban a körülmények korlátozó ereje mutatkozik meg a családi házasságpolitika által szigorúan szabályozott, és végül elmaradt nősülésében, fejedelmi szolgálatában, és végül 1658 utáni lavírozásban is. Mi mégsem hajlunk erre, sőt óva intünk attól is, hogy a főúr rendhagyó pályáját egyetlen ösokból, az áttérést követő kitagadásából, a családi háttér megrendüléséből vezessük le. Nem kívánjuk a kétségtelenül felbukkanó kényszerhelyzeteket egyetlen láncolatná összefűzni, már csak azért sem, mert a külső kényszerek sokszor csak korlátként működtek, tehát nem azt határozták meg, hogy mit tehet Haller Gábor, hanem azt, hogy mire nem nyílik lehetősége. A rendelkezésére álló mozgástérben pedig olyan potenciális fordulópontok is feltűntek, mint egy nyugat indiai expedíció.

Az iménti összegzésben vázolt gondolatmenetet csak az események *egyik* lehetséges interpretációjának tekintjük Haller Gábor tetteinek, döntéseinek mozgatórugóihoz, és a 17. századi Erdélyhez sokkal közelebb kerülünk, ha egyes személyekhez, helyekhez, gondolatokhoz fűződő viszonyát tekintjük. Apjával való rendhagyó kapcsolatát, vagy azt a furcsa kettősséget, hogy egyik 1658 utáni politikai fegyvertársa, Lázár György, Gyulakuta miatt egyben ádáz ellenfele is volt, ám ez a helyi háborúság az országos szintén egyáltalán nem mutatkozott

meg. Mintha külön személyiség lett volna a marosszéki földesúr és a rendi politikus. A Haller életében szerepet játszó helyek kapcsán pedig feltétlenül meg kell említenünk azt a még számunkra is szokatlan térbeli mobilitást, amely a közlekedési nehézségek ellenére a kora újkori erdélyi főnemességet jellemezte. Életük jelentős részét akkor is úton, birtokról-birtokra utazva töltötték, ha nem nyertek el jelentősebb tisztséget. Haller katonai funkciói illetve a központi kormányzatban való működése miatt még az átlagnál is többet utazott. Megragadó továbbá az a különös, csodáiban is racionális világ, amelyben Haller elhelyezte vagy elképzelte magát. – ahol egy mennydörgésnek éppúgy nagy jelentősége lehetett, mint egy országgyűlési meghívónak. Jó lenne megérteni egyes tetteinek, emberi gyengeségeinek okait, vagy legalább bevallott magyarázatát. Végősoron pedig jó volna megismerni Haller Gábor folyton változó világának összetett teljességét. Azt az elképzelhető, de elérhetetlen teljességet, amelynek kulcsát ő maga sem birtokolta, hiszen saját története éppúgy konstrukció volt, ahogy a mi róla írt életrajzunk. Utunk végén az emberi megismerés falába ütközünk. Tömörebb és szebb jellemzést aligha írhatnánk erről a rendhagyó erdélyi középbirtokos arisztokratáról, mint amit egykori útítársa, Rozsnyai Dávid színes elbeszélésében megfogalmazott: *„Mondja vala több szavai között, hogy soha bizony ő nagyságának ezer talléra egyszersmind nem volt, melyen én igen csodálkozom vala, de bezzeg ... esze vala ám ennek az embernek, bizony talám prae ceteris omnibus Transilvaniae primatibus....”*¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸⁵ ROZSNYAI D., p. 362.

12. Táblázatok

A napló a szerző fiatalkorára vonatkozó legfontosabb forrásunk. Bonyolultságával szembesülve hamar felmerült bennünk a kérdés, hogy miként lehetne a sokféle információt átlátható rendszerbe foglalni, kezelhetővé tenni. Elkezdtük kigyűjteni az egy témára, aspektusra vonatkozó adatokat, és ezeket végül táblázatba foglaltuk, olyanformán, hogy minden naplóbejegyzésből csak az éppen lényeges mondatot illesztettük be. A táblázatokon belül különböző színes kiemeléseket alkalmaztunk.¹⁰⁸⁶ Úgy gondoljuk, hogy ez a módszer kiválóan alkalmas a naplók és hasonló jellegű források feldolgozására. Számos olyan összefüggés „kiugrik” a táblázatok segítségével, amely egyébként nem tűnne fel.

A dátumok általában abban a formában szerepelnek a táblázatokban, ahogyan a Szabó Károly-féle kiadásban megjelennek, (pl. 1632. aug 1–10) kivéve természetesen azokat a napokat, amelyeket öröknaptár (ünnepek) vagy valamilyen forrás segítségével egyértelműen azonosítani lehetett. Pusztán a kiadás alapján nem nyilvánvaló, hogy a kötőjeles dátum mit jelent (és az sem, hogy a szerzőtől, avagy a közreadótól származik-e) ám az azonosítások nyomán igen valószínű, hogy a tág keltezéshez tartozó esemény mindig a megadott időintervallum utolsó napján történt. Haller tehát először jelezte, hogy az eseményt megelőző, „érdektelen” időszakban hol tartózkodott, majd leírta azt a történést, amely miatt az egész naplóbejegyzés megszületett. (Mindez természetesen nem vonatkozik a peregrináció útvonalát illusztráló táblázatra, ahol az időintervallumok nem eredeti, hanem összevont formában szerepelnek.)

Az egyes bejegyzéseknél az első táblázat kivételével azt is feltüntettük, hogy a kiadás (ETA IV) hányadik oldalán szerepelnek.

¹⁰⁸⁶ Az elkészült táblázatok többségét a következő oldalakon közlöm, ám nemcsak ezeket használom a dolgozatban, hanem más elkészült táblázatokat is.

1. tábl. Haller Gábor peregrinációjának útvonala¹⁰⁸⁷

1630. május 14–22.	Fogaras
1630. május 23.	Segesvár
1630. május 24.	Marosvásárhely
1630. május 25.	Beszterce
1630. május 26.	Dés
1630. május 27.	Kővár
1630. május 28.	Nagyszőlős
1630. május 30–31.	Munkács
1630. június 1.	Szerednye
1630. június 2.	Szobránc
1630. június 3.	Varannó

¹⁰⁸⁷ A helynevek azonosításához, és az útvonal rekonstruálásához a következő, főként modern térképeket használtam fel: (Megfelelő méretarányú történeti atlasz ugyanis nem állt rendelkezésemre) A helynevekhez kötött dátum logikusan azt jelenti, hogy aznap érték el az adott helységet, és sokszor talán ott is éjszakáztak.

♦ *Maxi Atlas – Deutschland*, ADAC Verlag, München, 1994/1995, méretarány: 1:150000, p. 280.

♦ *Erdély helységnévtára – térkép* (háromnyelvű), Budapest, 1991, méretarány: 1:500000

♦ *Euro-Atlas – Strassenatlas mit Ortsverzeichnis und 46 Stadtplänen*, Kümmerly+Frey, Bern, év nélkül, méretarány: 1:1000 000 és 1:2750000, p.120.

♦ *Európa autóatlasza*, Cartographia, Budapest, 1993, méretarány: 1:1500000 és 1:4000000, p. 93.

♦ *Hollandia, Belgium, Luxemburg autótérképe*, Cartographia, Budapest, 1987, 1:600000

♦ *Polen, Oberschlesien → Kreuzburg – Oppeln – Bielsko-Biala* (kétnyelvű), Höfer Verlag, Dietzenbach, 1996/1997, méretarány: 1:200000

♦ *Polen, Mittelschlesien → Fraustadt – Breslau – Oppeln* (kétnyelvű), Höfer Verlag, Dietzenbach, 1996/1997, méretarány: 1:200000

♦ *Polen, Ostbrandenburg – Niederschlesien → Küstrin – Grünberg – Liegnitz* (kétnyelvű), Höfer Verlag, Dietzenbach, 1996/1997, méretarány: 1:200000

♦ *Polen, Südost, Polnisches Hochland, Beskiden, Tatra, RV Reise und Verkehrsverlag*, Stuttgart, 1994/1995, méretarány: 1: 300000 (Euro Cart – Euro Regionalkarte sorozat)

♦ *A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914*, Talma Kiadó, Pécs, 2003, méretarány: 1:400000, p. 247.

A felvidéki és erdélyi helynevek azonosításában a következő kötetet is nagy haszonnal forgattam:

♦ HAJDÚ-MOHARAS József: *Magyar Településtár*, Kárpát-Pannon Kiadó, Budapest, 2000, p. 788.

A táblázatban félkövér kiemeléssel jeleztem az egyetemi tanulmányok helyszíneit. A szilézai településeknek mind lengyel, mind német nevét megadtam, a történelmi Magyarország helységeit azonban csak magyarul. Azokat a helyneveket, amelyeket nem tudtam azonosítani, a Naplóban szereplő formájukban közlöm, és dőlt betűvel írom. Akkor is feltüntettem a Haller-féle alakot, ha az azonosítás bizonytalan.

Az útvonal hozzávetőleges azonosítására korábban már Binder Pál is kísérletet tett, azonban valószínűleg gyengébb felbontású térképek alapján, és internet nélkül. Ennek ellenére jónéhány olyan állomást meghatározott, amelybe nekem beletört a bicskám. Bindernek talán csak annyit lehet felróni, hogy a nem azonosított helyneveket egyszerűen kihagyta az útvonal-leírásból.. Tévesnek tartom azonban Cworschberg Kungsbackával való azonosítását. A napló egyértelműen azt írja, hogy a cworschbergi vár a norvég (és nem a svéd) tengerparton található, és internetes kutatásaim során az is nyilvánvalóvá vált, hogy Kungsbacka egy hosszú fjord mélyén fekszik, erődítménye pedig nincsen. Bindert talán azt tévesztette meg, hogy a dán-norvég királyság akkoriban a mai svéd tengerpart északi részét is birtokolta, Kungsbacka azonban nem esik bele ebbe a régióba. Igen valószínűnek tartom, hogy Cworschberg nem más, mint a norvégiai Tønsberg. Közvetlenül a tengerparton fekszik, és itt található Norvégia egyik legnagyobb középkori kővára, a leírásnak megfelelően: egy magas sziklaszírt. BINDER 1976, p. 191–194.; <http://www.tonsberg.kommune.no>

1630. június 4.	Szentmihályfalva
1630. június 5.	Lubló
1630. június 6.	Szandec (Stary Sącz)
1630. június 7.	Zamek Lubomirskich
1630. június 8.	Krakkó (Kraków)
1630. június 9.	Olkusz
1630. június 10.	<i>Tonkovics</i>
1630. június 11.	Strzelce Opolskie → Groß Strehlitz
1630. június 12.	Brzeg → Brieg
1630. június 13–14.	Boroszló (Wrocław) → Breslau
1630. június 15.	Prochowice → Parchwitz
1630. június 16.	Brzeg Glogowski → Brieg
1630. június 17.	Zielona Góra → Grünberg
1630. június 18–19.	Krosno Odrzańskie → Crossen
1630. június 20.	Górzycza → Göritz
1630. június 21–23.	Kostrzyn → Küstrin
1630. június 24.	Fürstenwalde
1630. június 25.	Köpenick
1630. június 26.–július 11.	Berlin
1630. július 12.	Hajóút vissza a Spreen
1630. július 13.	<i>Niderlagh</i>
1630. júl. 14.–1631. jan. 6.	Frankfurt an der Oder
1631. január 7.	Friedersdorf
1631. január 8.	Berlin
1631. január 9.	Köpenick
1631. január 10.	Fürstenwalde
1631. január 11.	Stäbchen (?) <i>Stessen</i>
1631. január 12–14.	Cölln (Ma Dél-Berlin része)
1631. január 15.	Raßmannsdorf
1631. január 16.–május 22.	Frankfurt an der Oder
1631. május 23.	gyalog a Spree felé „ <i>a mezőn</i> ”
1631. május 24–25.	hajóút Berlin felé a Spreen
1631. május 26.–június 3.	Berlin
1631. június 4.	hajóút vissza a Spreen
1631. június 5.	gyalog Frankfurt felé „ <i>a mezőn</i> ”
1631. június 6–24.	Frankfurt an der Oder
1631. június 25.	Lebus
1631. június 26.	Kostrzyn → Küstrin
1631. június 27.–július 18.	Frankfurt an der Oder
1631. július 19.	hajóút az Oderán lefelé, Lebus
1631. július 20.	„ <i>egy faluban az Odera mellett</i> ”
1631. július 21.	Schwedt
1631. július 22.	el Gartz és Gryfino → Greifenhagen
	mellett, majd Szczecin → Stettin
1631. július 23–26.	Szczecin → Stettin
1631. július 27–28.	hajóút a Balti tenger felé az Oderán
1631. július 29–30.	az ún. Stettiner Haff tengeröbölben
1631. július 31.	a Balti-tengeren
1631. augusztus 1.	~ Rügen szigete mellett
1631. augusztus 2.	a Balti-tengeren
1631. augusztus 3.	át az Øresund-szoroson Trelleborg, Malmö,

Az útvonal-rekonstrukció lehetővé teszi egy pontos térkép megrajzolását. Terveztem is egy ilyen elkészítését, de megfelelő nagyságú és pontosságú alaptérkép, valamint elegendő idő híján ez most nem volt lehetséges.

1631. augusztus 4.	és Koppenhága mellett Helsingør város (?) [<i>Helschner</i>] és Göteborg (?) egyik erődje [<i>Croneburg</i>] mellett.
1631. augusztus 5–7.	A norvég partoknál (Skagerrak), el Tønsberg (?) <i>Cworschberg</i> vára mellett
1631. augusztus 8–11.	az Északi („ <i>német</i> ”) tengeren
1631. augusztus 12.	át a Vlieland és Terschelling fríz szigetek közötti szoroson.
1631. augusztus 13.	Harlingen
1631. aug. 14 – szept. 26.	Franeker
1631. szeptember 27–28.	a tengeren Amszterdam (Amsterdam) felé
1631. szept. 29.–okt. 1.	Amszterdam
1631. október 2.	a tengeren vissza Franeker felé
1631. október 3–6.	Franeker
1631. október 7.	Harlingen
1631. október 8.	a tengeren Amszterdam felé
1631. október 9.	Enkhuizen
1631. október 10.	Amszterdam
1631. okt. 11.–1632.nov. 11	Leiden
<i>rövid kiruccanások</i>	→ Hága (Den Haag)
	1631: okt 13.
	1632: jan. 3–4., jan. 23–24.
	→ Amszterdam
	1632: aug. 19.
1632. november 12.	Hága
1632. november 13.	hajóút a Maason Schiedam mellett
1632. november 14–15.	Brielle
1632. november 16.	az Északi-tengeren Anglia felé
1632. november 17.	Gravesend
1632. nov. 18.–dec. 3.	London
1632. december 4–7.	Gravesend
1632. december 8.	indulás a Temzén a tenger felé
1632. december 9.	A hajó a szél miatt visszafordul, Gr.
1632. december 10–12.	Gravesend
1632. december 13.	indulás a Temzén a tenger felé
1632. december 14–15..	az angliai partoknál
1632. december 16.	az Északi-tengeren
1632. december 17.	el Veere városa mellett
1632. december 18–19.	a zeelandi szigetvilágban
1632. december 20.	el Willemstad mellett
1632. december 21.	Rotterdam, Dordrecht
1632. dec. 22.–1634.jan.11.	Leiden
<i>rövid kiruccanások</i>	→ Hága
	1633: jan. 19., febr. 9., márc. 18–22.
	márc. 26., júl 30–31., nov. 22., dec 25–26.
	dec. 28.
	→ Amszterdam
	1633: máj. 26–27, aug. 13
	→ Haarlem
	1633: aug. 13.
1634. január 12.	Haarlem
1634. január 13.	Amszterdam, majd hajóút Franeker felé
1634. január 14.–jan. 16.	Franeker
1634. január 17.	Leeuwarden

1634. január 18.	Emden
1634. január 19.	Groningen
1634. január 20.	Vries (?) <i>Frik</i>
1634. január 21.	Meppel
1634. január 22–23.	Zwartsluis
1634. január 24–25.	hajóút Amszterdam felé a tengeren
1634. január 26.	Amszterdam, Haarlem
1634. jan. 27.–1634. aug. 6.	Leiden
<i>rövid kiruccanások</i>	→ Hága
	1634: febr. 24., jún. 22–23.
	→ Amszterdam
	1634: máj. 18., jún. 10.
	→ Haarlem
	1634: jún. 11.
1634. augusztus 7.	Rotterdam
1634. augusztus 8.	Delft, Hága
1634. aug. 9.–1635. ápr. 16.	Leiden
<i>rövid kiruccanások</i>	→ <i>Langefeldt</i>
	1634: szept. 1.
1635. április 17.	Rotterdam
1635. április 18.	Rotterdam, Dordrecht
1635. április 19.	Delft
1635. április 20–29.	? valószínűleg Leiden
1635. ápr. 30.–máj. 28.	Leiden
1635. máj. 29.–jún. 2.	Amszterdam
1635. június 3.	hajóút a tengeren Holland és Friesland tartományok között
1635. június 4–10.	hajóút az Északi-tengeren
1635. június 11.	Helsingør, át az Øresund szoroson
1635. június 12–15.	Hajóút a Balti-tengeren
1635. június 16.	Gdańsk → Danzig közelében
1635. június 17–20.	Gdańsk → Danzig, a kikötőben
1635. június 21 v 22.–29.	hajóút a Visztulán felfelé
1635. június 30.	Toruń → Torun
1635. július 1.	hajóút a Visztulán, tovább felfelé
1635. július 2.	el Plock mellett
1635. július 3.	Varsó (Warszawa)
1635. július 4.	Varsó (Warszawa) vagy a Visztulán
1635. július 5–6.	hajóút a Visztulán, tovább felfelé
1635. július 7.	el <i>Stenzicza</i> mellett, majd a város alatt át a Wieprz folyóra
1635. július 8–13.	hajóút felfelé a Wieprzn
1635. július 14.	Lęczna
1635. július 15.	Lęczna, Łańcuchów, <i>Sukodoly</i>
1635. július 16.	<i>Bedolecz</i>
1635. július 17.	Łukowa
1635. július 18.	„egy <i>faluban</i> ” 2 mérföldre J.-tól
1635. július 19–21.	Jarosław
1635. július 22.	Dynów
1635. július 23.	Izdebki
1635. július 24.	Rymanów
1635. július 25.	Jaśliska
1635. július 26.	Jánosvágása (=Hankóc, a Laborc partján)
1635. július 27.	Homonna, Töketerebes
1635. július 28.	Sátoraljaújhely, Sárospatak

1635. júl. 29.– aug. 3.	Sárospatak
1635. augusztus 4.	Tokaj, Tiszabűd
1635. augusztus 5.	Debrecen
1635. augusztus 6–7.	Nagyvárad
1635. augusztus 8.	Rév
1635. augusztus 9.	Bánffyhunrad
1635. augusztus 10.	Zentelke, Gyerővásárhely
1635. augusztus 11.	Kolozsvár, Torda
1635. augusztus 12.	Medgyes
1635. augusztus 13.	Réten
1635. augusztus 14.	Fogaras
1635. augusztus 15.	Réten
1635. augusztus 16.	Fehéregyháza

2. tábl. Haller Gábor kísérői a peregrináció alatt

1630. július	Frankfurt an der Oder „...egy Theologiae Professornál Georgius Francusnál voltam szálláson... fizettem minden hétre magamtól 2 tallért, és az szolgálmtól 1 tallért és 10 ezüstgarast.” p. 5.
1630. december 17.	Frankfurt an der Oder „Küldöttem Erdélybe szolgálmat.” p. 6.
1631. augusztus 23.	Franeker „Küldöttem haza szolgálmat, kinek adtam úti költséget 13 aranyat.” p. 9.
1632. május 5.	Leiden „Öt magyarok jöttek Franekerába, az ki az szolgálom jöveteléről hirt hoztak.” p. 12.
1632. július 31.	Leiden „Küldöttem D Francus uramnak és az szolgálmnak levelet” p. 13.
1632. szeptember. 24.	Leiden „Küldöttem levelet Strasburgnak és az szolgálmnak” p. 14.
1633. június 28.	Leiden „... Esztergomi uramnak 26 tallért” p. 18.
1633. július 9.	Leiden „Küldöttem hazámban Esztergomi uramat, és általa leveleket, az fejedelemnek ő nagyságának, az úrnak atyám uramnak és asszonyom anyámnak, sógor uram Dániel János uramnak, püspök uramnak, Gelei és Alstedius uramnak, úti költségére pedig ő kegyelmének 21 tallért adtam, és öt stifert” p. 18–19.
1633. október 24.	Leiden „Fogadtam egy inast.” p. 19.
1633. október 25.	Leiden „Csináltattam az inasnak egy köntöst, mely tölt[...].” p. 19.
1633. november 22.	Leiden „Jött meg Esztergomi uram Erdélyből, hozott magával 600 tallért, annakfelette az maga adóssága megfizettetett...” p. 20.
1634. január 1.	Leiden „Küldöttem Esztergomi uramat Hágába Camerarius uramhoz, és az angliai követhez.” p. 20.
1634. február 3.	„Jöttem el az előbbeni szállásomról más szállásra, az hun adok hármad magamtól hétre 15 forintot mosáson kívül.” p. 21.
1634. február 14.	Leiden „Ment Esztergomi uram Hágában.” p. 21.
1634. március 10.	Leiden „Hajtották meg az inas sz[...].t.” p. 21.
1634. június 9.	Leiden „Küldöttem hazámban leveleket Esztergomi uram által.” p. 22.
1634. július 25.	Leiden „Küldöttem levelet hazámban Megyesi István uramék által Gelei uramnak, Tholnai István és Esztergomi István uramnak.” p. 22.
1634. szeptember 15.	Leiden „Accepi Literas a Domino Stephano Strigonio Makoviczi datas.” p. 23.
1634. október 14.	„Mentem szállásra Franciscus de la Rue uramhoz, a hon adok egy hétre 7 forintot az mosáson kívül. Item: bocsátottam el az inast.” p. 24.

3. tábl. Haller Gábor leideni szálláshelyi, lakótársai és commensalisai¹⁰⁸⁸

1631. október 17.	„Fogadtam szállást” p. 10.
1631. december 10.	„Fogadtam más szállást, az hun egy hétre hatodfél forintot kell adnom, ételtől, kamarától, ágytól és mosástól.” p. 11.
1632. április 30.	„Jöttek két lengyel nemesek és egy cseh nemes az szállásra” p.12.

¹⁰⁸⁸ Szürke kiemeléssel jeleztük a költözéseket, sárgával a commensalisokat.

1632. május 21.	„Késértem két commensalisomat Samuel Bucherust és Johannes Jacobus Bucherust Hágáig.” p. 13.
1632. június 9.	„Ment el egy commensalisom Daniel Veterus ” p. 13.
1632. június 20.	„Jött két lengyel úrfi az szállásra hoffmesterekkel és egy inasokkal egyetemben, Florianus et Jacobus Smogoleczky ” p. 13.
1632. augusztus 7.	„Jött ide Ludovicus Eskenn az szállásra, és egy cseh úrfi.” p. 13.
1632. augusztus 21.	„Ment el az sveciai király táborában egy nemes cseh iffiú Rudolphus Dobrewaczki . Item: Jött az szállásra egy lengyel gróff és egy úrfi Doroszteitzky .” p. 14.
1633. február 15.	„Harcolt meg két commensalisom , és én választottam el őket egymástól, közikben menvén.” p. 17.
1633. május 2.	„Költöztünk abból az utcából, melyet Wolstrignek neveznek az Blochstrigben.” p. 18.
1633. május 17.	„Temettetett el Litomi teste” p. 18.
1633. június 5.	„Egy iffiu legényre, mely együtt lakott velem, támadtak öt hollandusok estve, melyek közül egyet megölt, mely miat el is kellett az városból menni. Az neve az iffiu legénynek Johannes Jacobus a Flachslan Helvetus ” p. 18.
1633. június 18.	„Ment egy commensalisom Fabricius Márton lengyel.” p. 18.
1633. szeptember 2.	„Discessit D. Henricus Flockenius in patriam.” p. 19.
1634. február 3.	„Jöttem el az előbbeni szállásomról más szállásra, az hun adok harmad magamtól hétre 15 forintot mosáson kívül.” p. 21.
1634. június 8.	„Kezdettem D. Florentius sal élni.” p. 22.
1634. július 22.	„Ettől fogvást adok az gazdasszonynak egy hétre 11 forintot és 10 stif., ilyen okkal, hogy minden ételre egy-egy pint bort adjon és mosson.” p. 22.
1634. október 14.	„Mentem szállásra Franciscus de la Rue uramhoz, a hon adok egy hétre 7 forintot az mosáson kívül. Item: bocsátottam el az inast.” p. 24.
1634. október 19.	„Kezdettem tüzet csináltatni az kamarámban.” p. 24.

4. tábl. Haller Gábor tanulmányaira és az egyetemi életre vonatkozó bejegyzések¹⁰⁸⁹

1630. július	Frankfurt an der Oder „...az egész holnapban ott voltam az <i>Academiában</i> , egy <i>Theologiae Professornál</i> Georgius Francus nál voltam szálláson.” p. 5.	Hetente fizet maga után 2 tallért, a szolgáljáért 1 tallért és 10 ezüstgarast.
1631. március 6.	Frankfurt an der Oder „Egy <i>deák publice</i> verseket <i>perorált</i> .” p. 6.	
1631. március 8., 29.	Frankfurt an der Oder „ <i>Volt publica disputatio</i> ” p. 6	
1631. augusztus 14.	Franecker „ <i>Irattam bé az académiába magamat</i> ” p. 9.	
1631. augusztus 16.	Franecker „ <i>Mentem asztalhoz D [Johannes]. Makovius</i> hoz” p. 9.	Hetente fizet 6 forintot
1631. augusztus 26.	Franecker „ <i>Kezdettem D. Johannes Makovius</i> alatt az <i>logicát</i> .” p. 9.	
1631. szeptember 2.	Franecker „ <i>Creáltatott egy doctor</i> .” P. 9.	
1631. szeptember 4.	Franecker „ <i>Temettünk el egy juris professort</i> .” p. 9.	
1631. szeptember 6.	Franecker „ <i>Hoztak be egy doctort az academiában</i> .” p. 9.	

¹⁰⁸⁹ Sárgával emeltük ki az egyetem tanárait, zölddel pedig azokat a személyeket, akik pénzért magánórákat adtak.

1631. szeptember 9. **Franecker** „Kezdtünk az asztalnál egy egy ethica avagy politica kérdést proponálni.” p. 9.
1631. október 23. **Leiden** „Kezdettem el az francziai nyelvet tanulni.” p. 10.
1631. december 1. **Leiden** „Más mesterrel kezdettem el az galliai nyelvet.” p. 11
1631. december 28. **Leiden** „Ettől fogva kezdettem új hónapot az palaestrában” p. 11
1632. január 3. **Hága** „...az cseh király irt az albumomban” p. 11.
1632. január 25. **Leiden** „Voltam az anatomiában annak felette, a hun egy asszonyt metéltek fel.” p. 11
1632. február 1. **Leiden** „Perorált Razovil az akadémiai membrumok ellen” p. 12.
1632. február 20. **Leiden** „Refutálta az Magnificus Rector az Razovil fejedelem oratioját.” p. 12.
1632. február 22. **Leiden** „Intermittáltam egy ideig az galliai nyelvet” p. 12.
1632. március 10. **Leiden** „Opponáltam az philosophicum auditoriumban, disputálás volt az magistratus felől” p. 12.
1632. április 5. **Leiden** „Frekventáltam ujjolag az palaestrát.” p. 12.
1632. május 5. **Leiden** „Kezdettem új holnapot az galliai nyelvben” p. 12.
1632. május 11. **Leiden:** „D. Doctor[Andreas] **Rivet** Sacrosanctae Theologiae Professor, valedicens Academiae, orationem habuit publicam, suscepturus in posterum curam filioli Ill. Principis Nassovici.” p. 12.
1632. június 14. **Leiden** „kezdettem el tanulni az oratoriában” p. 13.
1632. június 20. **Leiden** „Opposui publice adversus Matrinum Thaliay disputantem de persona Christi, sub reverendo viro, Domino [Johanne] **Poliandro**.” p. 13.
1632. június 12. **Leiden** „Kezdettem az német nyelvben exerceálni újjolag magamat. Intermittáltam az palaestrában járni.” p. 13.
1632. július 14. **Leiden** „Adtam ... **Bornemisza István** uramnak egy holnapig való tanításáért 6 forintot” p. 13.
1632. július 30. **Leiden** „Adtam **Bornemisza István** uramnak egy holnapi tanítástól való jutalmából egy ezüst tallért ” p. 13.
1632. augusztus 23. **Leiden** „Vettem egy Cyrillust az kamarámban. Hagytam el az galliai nyelvet.” p. 14.
1632. szeptember 20. **Leiden** „Kezdettem el tanulni az táncot” p. 14.
1632. október 20. **Leiden** „Voltam az Lesnensis grófnál ebéden, az hun volt az Magnificus rector **Petrus Cunaeus** et **Johannes Polyander**” p.
- 6 forintot egyhavi oktatásért
- 1 ezüst tallért egyhavi oktatásért
- A franciatanárnak adós marad 14 tallérral.

	15.	
1632. december 23.	Leiden „ <i>Habui negotium cum quibusdam Belgis.</i> ” [negotium itt: összetűzés] p. 15.	
1632. december 31.	Leiden „ <i>Fui citatus coram senatu urbano et academico ob negotium istud cum Belgis ante aliquot dies perpatratum</i> ” p. 15.	
1633. január 11.	Leiden „ <i>Adtam el néhány könyvet nyolc talléron.</i> ” p. 16.	
1633. január 12.	Leiden „ <i>Kezdettem az tánchoz ujolag.</i> ” p. 16.	
1633. január 19.	Hága „ <i>Voltam Radzovil fejedelemmel vacsorán, és irt az albumomban</i> ” p. 16.	
1633. január 24.	Leiden „ <i>Betegedett meg az táncmester, és azért nem tanított.</i> ” p. 16.	
1633. február 19.	Leiden „ <i>Irt az auraicus fejedelem az albumomban</i> ” p. 17.	
1633. március 13.	Leiden „ <i>Pugnavi com quibusdam Belgis.</i> ” p. 17.	
1633. április 13.	Leiden „ <i>Kezdettem ujolag az tánczot tanulni.</i> ” p. 17.	
1633. május 20.	Leiden „ <i>Kezdettem el az mathematicát tanulni Johannes Decanus urtól.</i> ” p. 18.	
1633. május 22.	Leiden „ <i>Item: hagytam el az táncot tanulni</i> ” p. 18.	
1633. szeptember 7.	Leiden „ <i>Auspicatus sum Deo favente audire logicam sub erudito viro Domino.</i> ” p. 19.	
1633. október 12.	Leiden „ <i>Auspicatus sum Collegium Theologicum examinatorium et disputatorium alternis vicibus, sub D. [Anthonio] Valaeo.</i> ” p. 19.	
1633. október 19.	Leiden „ <i>Auspicatus sum Phisicam audire</i> ” p. 19.	
1633. november 23.	Leiden „ <i>[Johannes] Decanus uramnak 20. tall.</i> ” p. 20	20 tallér a [mat] oktatásért
1633. november 23.	Leiden „ <i>Fizettem az mesternek, mely az filozófiában tanít, 12 ½ forintot.</i> ” p. 20.	12 ½ tallér filozófia oktatásért
1633. november 23.	Leiden „ <i>Item: Adtam [Zacharias] Cornu uramnak 3 tallért, hogy az arithmeticában tanított</i> ” p. 20.	3 tallér aritmetika oktatásért
1633. november 23.	Leiden „ <i>Kezdettem el az geographiát</i> ” p. 20	
1634. február 15.	Leiden „ <i>Voltam az anatomiában</i> ” p. 21	
1634. március 6.	Leiden „ <i>Johannes Decanus, mely az mathesisre tanított, ment el.</i> ” p. 21.	
1634. március 27.	Leiden „ <i>Kezdettem el az oratoriát.</i> ” p. 21	
1634. április 30.	Leiden „ <i>Peroravi in Academia coram D. Ungaris orationem a me in laudes Gustavi Adolphi Regis Sceciae per me scriptam.</i> ” p. 21.	
1634. június 28.	Leiden „ <i>Kezdettem el az palaestrát.</i> ” p. 22.	
1634. augusztus 11.	Leiden „ <i>Csináltatok Dávidnál egy astrolábiumot, mely lánczczal és minden egyéb szerszámával együtt telik 100 belgiumi forintban, avagy 110 ezüst</i> ”	110 ezüst tallér aszrolábiumra, amelyből 40-et tud azonnal kifizetni.

	tallérban. Adtam meg neki 40 ezüst tallért.” p. 23.	
1634. szeptember 11.	Leiden „Kezdettem el az oratoriát tanulni Marcus Zuerius Boxhorniustól , az oratoriának professzorától” p. 23.	
1634. október 9.	Leiden „Reliqui institutionem Cl. Domini Boxhornii .” p. 24.	
1634. október 14.	Leiden „Az pugilnak fizettem 4 holnapig való tanításáért 12 tallért.” p. 24.	12 tallér a vívómesternek négyhavi oktatásért
1634. október 15.	Leiden „Kezdettem tanulni az törvényben csak magam olvasása által.” p. 24.	
1634. október 29.	Leiden „Incepi Jurisprudentiae operam navare sub Praestantissimo Domino Martino Riccio , cui in tres menses proximos singulos quaterni Imperiales sunt dandi, in reliquos subsequentes menses singuli imperiales.” p. 24.	4 tallér havonta, majd a negyedik hónaptól 1 tallér havonta. [Végül vsz. nem fizeti k.i.]
1634. november 12.	Leiden „Propter discessum D. Riccii Juris studio valedicere coactus sum.” P. 24.	
1634. november 21.	Leiden „Gallicae linguae rursus operam navare incepi.” p. 24.	
1634. november 29.	Leiden „Peroravi in Collegio, quod habui sub Cl. D. Marco Zuerio Boxhornio ” p.24.	
1634. december 23.	Leiden „Peroravi publice in Auditorio Theologico in inferiori Cathedra, in Epiphaniam Domini nostri Jesu Christi.” p. 25.	
1635. február 3.	Leiden „Obiit D. M. Franco Burgerditius Philosophiae Professor.” p. 25.	
1635. február 23.	Leiden „Sepultus D. Burgersditius.” p.26.	
1635. március 26.	Leiden „Excusa est oratio mea.” p.26.	

5. tábl. Haller Gábor és a kor európai protestáns elitje – hollandiai találkozások

1631. október 9.	Enkhuizen „Láttam az Paludánust és egyet másit.” p. 10.	
1632. január 3.	Hága. „Láttam az királyné aszszonyt az asztalnál, az Fridericus cseh király feleségét , két fiával és egy leányával, és az cseh király irt az albumomban.” p. 11.	
1632. január 23–24.	Hága „Keresztelték meg az cseh királynak egy fiát meg.” p. 11.	
1632. február 1.	Leiden „Perorált Razovil az akadémiai membrumok ellen” p. 12.	
1632. február 18-20.	Leiden „Refutálta az Magnificus Rector az Razovil fejedelem oratioját.” p. 12.	
1632. február 23–25.	Leiden „Voltam az lengyel fejedelemmel Januzius Razowillal szemben” p. 12.	
1632. április 11.	Leiden „Ettem ebédet az lengyel fejedelemmel Janusius Razowillal ” p. 12.	
1632. szeptember 16.	Leiden „Jött meg az lengyel fejedelem az táborból.” p. 14.	
1632. szeptember 24.	Leiden „Voltam az Lesnensis gróffal Razowil fejedelemnél.” p. 14.	
1632. szeptember 27.	Leiden „Celebráltam születésemnek napját. Volt nálam vacsorán az Lesnensis gróff , és egy lengyel úrfi Doroteiczki ; költöttem az vacsorára 20 tallért, és két forintot.” p. 14.	
1632. október 20.	Leiden „Voltam az Lesnensis grófnál ebéden, az hun volt az Magnificus rector Petrus Cunaeus et Johannes Polyander” p. 15.	

1633. január 12. **Leiden** „Ment el az lengyel fejedelem **Razowil** követségben az lengyel királytól” p. 16.
1633. január 19. **Hága** „Voltam **Radzovil** fejedelemmel vacsorán, és irt az albumomban” p. 16.
1633. július 10. **Leiden** „Volt **Johannes Hartman Lavater** nálam” p. 19.
1633. augusztus 12. **Leiden** „Mentek el innét az két öregbik **Lesznaj Grafok** András és **Raphael**” p. 19.
1633. november 22. **Leiden** „...voltam Hágában **Camerarius** uramnál.” p. 20.
1634. január 1. **Leiden** „Küldöttem Esztergomi uramat Hágába **Camerarius** uramhoz, és az angliai követhet.” p. 20.
1634. február 24. **Hága** „Érkezett el az **svéciai követ**, az svéciai cancellarius **Oxenstern** fia.” p. 21.
1635. február 6. **Hága** „Instituáltak farsangos táncot az **cseh fejedelmek** Hágában” p. 25.

6. tábl. Haller Gábor levelezése a peregrináció alatt¹⁰⁹⁰

1631. június 1. **Berlin** „Küldöttem levelet **Erdélybe**” p. 7.
1631. október 20. **Leiden** „Küldetem haza levelet Szikszai Gergely által az **asszonyom anyámnak**”
1631. október 25. **Leiden** „Küldöttem haza leveleket Bethlen István uram ő nagyságának, **Dániel János** és **Horváth János** uraméknak, és Francofurtumban D. **Gregoriusnak**” p. 10.
1632. január 22. **Leiden** „Hoztak levelet Francofurtumból D. **G. Francus**tól.” p. 11.
1632. január 26. **Leiden** „Küldöttem haza levelet **Bethlen István** ő nagyságának, az **anyámnak**, **Dániel Jánosnak**.” p. 12
1632. március 31. **Leiden** „Hoztak levelet D. **Gregorius Francus** uramtól Francofurtumból.” p. 12.
1632. április 8. **Leiden** „Küldtem levelet hazámban az **fejedelem** ő felségéne, **gubernátor** uramnak, az **anyámnak**, **Gelei** uramnak, **Dániel Jánosnak**, **Horváth Ferencznek**.” p. 12.
1632. május 27. **Leiden** „Vettem hazámból leveleket, **Urunktól**, **Bethlen István**, **atyám uram**, és **egyéb** több jóakaróimtól, és **Solomi Dávid** uramtól 25 tallért” p. 13.
1632. július 1. **Leiden** „Vettem levelet Francofurtumból Doctor **Gregorius Francus** uramtól.” p. 13.
1632. július 31. **Leiden** „Küldöttem D **Francus** uramnak és az **szolgámnak** levelet” p. 13.
1632. szeptember 6. **Leiden** „Vettem levelet Francofurtumból doctor **Francus** uramtól.” p. 14.
1632. szeptember 14.. **Leiden** „Küldöttem hazámban levelet az **fejedelemnek**, **Bethlen István** uramnak, **anyám** és **néném asszonyomnak**, **bátyámnak**, **Zólyomi Dávid** uramnak, **Dániel János**, **Gelei István** és **Alstedius** uraméknak.” p. 14.
1632. szeptember 21. **Leiden** „Vettem levelet **Jacobus Bucherustól**, és D. **Gregorius Francustól**.” p. 14.
1632. szeptember. 24. **Leiden** „Küldöttem levelet **Strasburgnak** és az **szolgámnak**” p. 14.
1632. október 28. **Leiden** „Irtam levelet az **fejedelemnek** ő nagyságának” p. 15.
1633. március 15. **Leiden** „Küldöttem levelet az **fejedelemnek**, **asszonyom anyámnak** és **Gelei** uramnak” p. 17.
1633. május 19. **Leiden** „Vettem levelet **Bethlen István** uram ő nagyságától, és az levél mellett 150 tallért cambium által.” p. 18.
1633. május 19. **Leiden** „Küldöttem levelet az **fejedelemnek** ő nagyságának, **atyám**

¹⁰⁹⁰ Sárgával jelöltük a Haller Gábor által küldött leveleket, pirossal pedig azokat, amelyeket ő kapott.

1633. július 9. **Leiden** „Küldöttem hazámban Esztergomi uramat, és általa leveleket, az **fejedelemnek** ő nagyságának, az úrnak **atyám uramnak** és **asszonyom anyámnak**, **sógor uram Dániel János uramnak**, **püspök uramnak**, **Gelei és Alstedius uramnak**, úti költségére pedig ő kegyelmének 21 tallért adtam, és öt stifert” p. 18–19.
1633. augusztus 17. **Leiden** „Küldöttem **Hunyadi János uramnak** Londinumban levelet.” p. 19.
1633. augusztus 20. **Leiden** „Küldöttem **Haller Tobiasnak** az öregbiknek levelet” p. 19.
1633. szeptember 6. **Leiden** „Discendentibus Ungaris duobus, D. Stephano Thasnádi et Jeney misi in patriam literas Ill. **Principi**, et. D. **Matri**.” p. 19.
1633. október 28. **Leiden** „Misi literas in Patram Ill. D. **Principi**, D. **Matri**, D. **Geley**.” p. 20.
1633. november 25. **Leiden** „Küldöttem levelet Norimbergában az **tanács**hoz.” p. 20.
1633. november 27. **Leiden** „Küldöttem levelet **fejedelemnek** ő nagyságának és **asszonyom anyámnak**.” p. 20.
1633. november 28. **Leiden** „Küldöttem **Angliába** leveleket” p. 20.
1633. december 14. **Leiden** „Küldöttünk **haza** leveleket **Velence felé**.” p. 20.
1634. február 13. **Leiden** „Vettem Norimbergából levelet **Haller Tobias**tól” p. 21.
1634. február 20. **Leiden** „Küldöttünk **[haza]** **Velence felé** leveleket” p. 21.
1634. február 20. **Leiden** „Küldöttünk **haza** leveleket **Danczka felé**.” p. 21.
1634. március 15. **Leiden** „Küldöttem **haza** leveleket **kétfelé**.” p. 21.
1634. április 19. **Leiden** „Küldöttünk leveleket **Erdélyben**” p. 21.
1634. május 2. **Leiden** „Küldöttünk leveleket **Erdélyben** **Danczka felé**.” p. 21.
1634. május 5. **Leiden** „Küldöttünk levelet **Erdélyben** az barát által.” p. 21.
1634. május 11. **Leiden** „Hozták meg Angliából az levelet, mely az oda való követ kezébe bízott volt.” p. 22.
1634. június 9. **Leiden** „Küldöttem **hazámban** leveleket Esztergomi uram által.” p. 22.
1634. július 17. **Leiden** „Küldöttem hazámban leveleket az **fejedelemnek** ő nagyságának, és **asszonyom anyámnak**.” p. 22.
1634. július 25. **Leiden** „Küldöttem levelet hazámban Megyesi István uramék által **Gelei uramnak**, **Tholnai István és Esztergomi István uramnak**.” p. 22.
1634. július 29. **Leiden** „Vettem **asszonyom anyámtól** levelet” p. 22.
1634. július 29. **Leiden** „Küldöttem levelet hazámban az **fejedelemnek**, melyben kérem, hogy vehessek valami tisztelet az hadban, **asszonyom anyámnak**.” p. 22.
1634. augusztus 10. **Leiden** „Küldöttem levelet hazámban az **fejedelemnek** ő nagyságának, melyben **haza** kérezzem az jövő pünkösdi havára, úgy hogy Galliában mehessek avagy három hónapig. 1200 tallért kérek levelemben. Item: küldöttem **asszonyom anyámnak**, **Gelei uramnak** és **Tholnai István uramnak**.” p. 23.
1634. szeptember 15. **Leiden** „Accepi Literas a Domino **Stephano Strigonió** Makoviczi datas.” p. 23.
1634. december 2. **Leiden** „Küldöttem az **fejedelemnek** ő nagyságának levelet.” p. 24.
1635. február 13. **Leiden** „Küldöttem **haza** levelet az **fejedelemnek** és **asszonyom anyámnak**.” p. 25.
1635. február 23. **Leiden** „Allatae sunt litterae Dantisco a **Michaele Szalardino**, ubi de 180 Ducatus ab Ill. Principe missis scribit.” p. 26.
1635. február 27. **Leiden** „Exaravi literas Dantiscom ad D. **Salardi**, ut illos 180 ducatos ab Ill. Principe missos ibi mercatori cuidam nomine Jacobo Breiine tradat, cujus factor Vestrateus junior hic mihi satisfaciat.” p. 26.
1635. március 31. **Leiden** „Küldöttem **kétfelé** leveleket hazámban, egyik **felé** csak az **fejedelemnek**, másik **felé** ő **nagyságának**, **asszonyom anyámnak**, **Gelei uramnak**, **Esztergomi uramnak**.” p. 26.
1635. május 16. **Leiden** „Vettem az **fejedelem** ő nagyságától és **Gelei uramtól** levelet,

melyben tudósítottam mind az boldog emlékezetű asszonyom anyámnak, mind peniglen hugomnak, Haller Máriának, halálokról.” p. 27.

1635. május 17. **Leiden** „Scripsi literas ad Ill. D. **Principem** et D. **Gelei**, per mercatorem Amstelodamensem” p. 27.
 1631. augusztus 1. **Sárospatak** „Irtam levelet **Haller Sámuel** uramnak” p. 27.

7. tábl. A peregrináció alatt (és után) érkező nagyobb pénzküldemények¹⁰⁹¹

1631. május 31. **Berlin** „Adott meg Berlinumi kalmár 272 R. Thl, az kit az erdélyi fejedelem asszony parancsolt.” p. 7.
 1631. október 4. **Franeker** „Jött egy magyar Erdélyből, az kitől küldött Bethlen István uram ő nagysága ötven aranyat.” p. 10.
 1632. március 19–21. **Hága** „Adott az fejedelem supplicationra 300 belgiumi forintot, mely 120 tallért téssen.” p. 17.
 1633. május 19. **Leiden** „Vettem levelet Bethlen István uram ő nagyságától, és az levél mellett 150 tallért cambium által.” p. 18. ▼
 1633. július 28. **Amszterdam** „Vettem 133 tallért Amstelodamból Lambertus Voltringtól, melyet küldött gubernator uram ő nagysága; mert 17 tallérát az kalmárnak kellett adnom az 150 tallérnak.” p. 18.
 1633. november 22. **Leiden** „Jött meg Esztergomi uram Erdélyből, hozott magával 600 tallért, annakfelette az maga adóssága megfizettetett...” p. 20.
 1634. május 11. **Leiden** „Hozták meg Angliából az levelet, mely az oda való követ kezébe bízott volt.” p. 22.
 1634. május 12. **Delft** „Vettem el az küldött 300 tallért 12. tall. héján.” p. 22
 1635. február. 23. **Leiden** „Allatae sunt litterae Dantisco a Michaele Szalarddino, ubi de 180 Ducatus ab Ill. Principe missis scribit.” p. 26.
 1635. február 27. **Leiden** „Exaravi literas Dantiscom ad D. Salardi, ut illos 180 ducatos ab Ill. Principe missos ibi mercatori cuidam nomine Jacobo Breiine tradat, cujus factor Vestrateus junior hic mihi satisfaciat.” p. 26.
 1635. április 14. **Leiden** „Vettem el az 180 aranyat, melyet az fejedelem ő nagysága küldött Szalárdi uram által, és abból adtam ki adósságban 291 tallért, az kalmárnak adtam abból 3 forintot az levelekért.” p. 26.
 1636. június 22. Gyulafehérvár: „Küldött urunk ő nagysága adósságomban 600 tallért felmenő deákoktól” /Már jóval Haller hazaérkezte után./ p. 34.

8. tábl. Családra vonatkozó bejegyzések a peregrináció alatt

1632. augusztus 13. **Leiden** „Audivi dominum parentem proscriptum esse propter conjurationem in principem factam.” p. 14.
 1633. szeptember 23. **Leiden** „Hallottam meg, hogy az boldog emlékezetű Haller György meghalt” p. 19.
 1634. február 19. **Leiden** „Ebben az hétben holt meg bátyám Haller Miklós.” p. 21.
 1634. október 10. **Leiden** „Idvezült anyám, Kendi Judit asszony az világból bóldogúl kimúlt.” p. 24.

¹⁰⁹¹ A kijelölőszín itt az egy-egy pénzküldésekre vonatkozó bejegyzéseket kapcsolja össze. A Torma Károly által közölt levéltári jegyzékből tudunk Rákóczi Györgynek egy 1631-ben Oderafrankfurtba küldött leveléről is, amihez 122 tallért mellékel, de ezzel a küldeménnyel a Naplóban egyáltalán nem találkozunk. TT 1887, p. 588. (No. 121.)

1635. május 16.

Leiden „Vettem az fejedelem ő nagyságától és Gelei uramtól levelet, melyben tudósítottam mind az boldog emlékezetű asszonyom anyámnak, mind peniglen hugomnak, Haller Máriának, halálokról.” p. 27.

9. tábl. Haller Gábor bejárósága¹⁰⁹²

1634. július 29.

Leiden „Küldöttem levelet hazámban az fejedelemnek, melyben kérem, hogy commendáljon, hogy vehessek valami tisztelet az hadban, asszonyom anyámnak.” p. 22

1635. szeptember 3.

Gyulafehérvár „Ment el az atyám uram haza, engemet az fejedelemhez bécommendálván.” p. 29.

1635. szeptember 8.

Gyulafehérvár „Parancsolta Urunk ő nagysága, hogy 8 lóval szolgáljam, melyre fizetést rendel.” p. 29.

1635. szeptember 13.

Gyulafehérvár „Esküdtetett meg Dengelegi [Bíró Péter]uram a bejáróságra.” p. 29.

1635. december 16.

Kolozsvár „Adtak hópénzt az több bejáróknak.” p. 30

1636. január 16.

Uzdiszentpéter „Fordítottam velem az fejedelem egy német levelet, melyben az saxoniai hercegek népének megveretéséről és az császár hadáról írtak.” p. 31.

1636. január 20.

Gyulakuta „Az hír nélkül való járásomért pirongatott az fejedelem.” p. 31.

1636. január 28.

Szamosújvár „Adták meg az hópénzemet.” p. 31.

1636. március 6.

Szamosújvár „Adták ki az hópénzt.” p. 32.

1636. április 16.

Gyulafehérvár „Irtam levelet Kornis uramnak ő nagyságának, hogy az atyám uramtól ő nagyságától az portára elkérne; de az atyám uram nem eresztett” p. 32.

1636. április 18.

Gyulafehérvár „Adták ki az hópénzt.” p. 32.

1636. április 23.

Gyulafehérvár „Adta meg az fejedelem Szent György poharát, de az városnak gyűlése miatt félben hagyta az vígasságot.” /A fejedelem névnapja./ p. 32–33.

1636. június 5.

Gyulafehérvár „Adták ki az hópénzt.” p. 33.

1636. június 7.

Gyulafehérvár „Bizott az fejedelem két agarat reám.” p. 33.

1636. július 25.

Gyulafehérvár „Adták ki az hópénzt.” p. 34.

1636. szeptember 2.

Szamosújvár „Küldtem az úrnak [Haller Istvánnak] levelet, melyben állapotomnak változtatása felől írtam.” p. 35.

1636. szeptember 7.

Gyulafehérvár „Küldött az úr [Haller István] levelet, melyben állapotom felől való levelemre tett választ.” p. 35.

1636. szeptember 8.

Gyulafehérvár „Adták ki az hópénzt.” p. 35.

1636. szeptember 13.

Mihálcfalva „Hagytam el az bejáróságot.” p. 35.

1637. augusztus 1.

Gyulafehérvár „Allottam udvarhoz.” p. 41.

1637. augusztus 21.

Gyulafehérvár „Adták ki hópénzemet.” p. 41.

1637. október 12.

Gyulafehérvár „Adták ki az hópénzt.” p. 41.

1637. október 22.

Ohába „Ebédén Ohában, a hun szólalkoztam egybe az konyhamesterrel Gilánival az farkashús felett.” p. 41.

1637. október 31.

Gyulafehérvár „Az havasalföldi követet megvendégelvén az fejedelem bocsátotta el, és estve az inasok között verekedett.” p. 41.

1637. november 7.

Domakla, Marosvásárhely „Ebédén az Domaklán sátor alatt, estve Vásárhelyt” p. 43.

1637. november 20.

Szentdemeter „...az hol ő nagysága atyám urammal való

¹⁰⁹² Pirossal jelöltük az első bejárói szolgálat elejét és végét, sárgával pedig a második időszak határait. A szürke kiemelés a hópénz kifizetéseit jelzi. Domaklát azért írtuk dőlttel, mert pontos helyét és mai nevét nem tudtam azonosítani.

	<i>állapotom felől beszéllett velem. Fejér Gáspár éjjel az urunk házában ment bé vizelleni.” p. 42.</i>
1637. november 23.	Segesvár „Kéreztem urunktól Moldvába.” p. 42.
1637. december 1.	Segesvár „Az bėjárókban Lázárt [vsz. gyalakuti Lázár Ferencet] és Szalánczit tötték az kalitkában.” p. 42.
1637. december 2.	Segesvár „Barcsai Sándort tötték az kalitkába.” p. 42.
1637. december 6.	Segesvár? „Adták ki az hópénzt.” p. 42.
1637. december 16.	Szamosújvár „Reggel küldött urunk ő nagysága tőlem Bornemisza Pál uramnak egy fedeles aranyas kupát.” p. 43.
1637. december 23.	Kolozsvár „Az Bonczidára való menésemért az fejedelem neheztellett reám.” p. 43.
1637. december 25.	Kolozsvár „Az fejedelem gyónt meg. Én köszöntöttem az fejedelmet bejárók képében.” p. 43.
1635. december 27.	Kolozsvár „Éjjel az fejedelem verte meg mind az két asztalnokját enynehány udvarlókkal együtt” p. 43.
1638. január 1.	Magyarkályán „Urunk ő nagysága neheztellett reám váradi útjának kimondásáért.” p. 43.
1638. február 5.	Várad „...az hópénzt adták ki tallérul...” p. 44,
1638. április 8.	Fogaras „Hópénzemet küldé meg Koncz András uram” p. 45
1638. május 25.	Fogaras „Adták ki Fejérvárt a hópénzt.” p. 47.
1638. július 11.	Dés „Adták ki hópénzünkét, nekem az előbbenit is.”
1638. augusztus 30.	Gyulafehérvár „Adták ki az hópénzt.” p. 51.
1638. szeptember 7.	Gyulafehérvár „Bethlen Ferenc uram tétetett fő hopmesterré.” p. 51.
1638. október 28.	Beszterce „Adták ki a hópénzt.” p. 52
1638. november 8.	Beszterce „Az hopmesterrel ittas koromban szólalkoztam össze.” p. 52
1638. november 9.	Beszterce „Az hopmester két deák által citáltatott ad tertium” p. 52
1638. november 12.	Beszterce „Az hopmester perlett velem, az minapi véle való veszekedésemért, fejemet, jószágomat keresvén.” p. 52
1638. december 13.	Kolozsvár „Ment urunk Gyaluban vadászni, én nem mehettm, mivel az hopmester citáltatott.” p. 53.
1638. december 25.	Kolozsvár „Hopmester uramat követtem meg,” p. 53.
1638. december 26.	Kolozsvár „Adták ki az hópénzt.” p. 53.
1639. február 17.	Fiatfalva „Ültem elsőben az fejedelem asztalánál. N. B. csak vele.” p. 54.
1639. február 19.	Székelyudvarhely „Adták ki hópénzemet Udvarhelyt.” p. 54.
1639. április 8.	Fogaras „Adták ki hópénzemet” p. 55.
1639. április 25.	Gyulafehérvár „Este 7 órakor tájban expediált urunk postán az török követ eleiben, és háltam Enyeden.” p. 55.
1639. június 13.	Gyalu „Adták ki Fejérvárról az hópénzt.” p. 56.
1639. szeptember 5.	Gyulafehérvár „Búcsúzó suplicatiót adtam bé az fejedelemnek.” p. 57.
1639. szeptember 6.	Alsócsóra „Jött válaszom urunktól ő nagyságától.” p. 57.

10. tábl. A napló Haller Gábor házassági terveire vonatkozó bejegyzései

1635. december 25.	Kolozsvár „Küldött az úr levelet. Jelentette Szalánczi uram, hogy az fejedelem Balásiné asszonyom leányát nekem akarja szerezni.” p. 30.
1638. január 7.	Marosvásárhely „Tholdalagi uramnál voltam ebéden, holott Huszár uramnak az asszonnyal együtt leánya felől való akaratajt ő kegyelme jelentette.” p. 43.
1638. március 19.	Fogaras „Urunk ő nagysága ígerte kegyelmességét hozzám

1638. november 9. házasság dolgából asszonyunkkal együtt.” p. 45.
Beszterce „Házasságról való szándékomat jelentettem meg az úrnak ő nagyságának, arról való segítségét is ígírte ő nagysága.” p. 52.
1639. április 4. **Fogarás** „Huszár uram feleségestől adott választ az kisasszony felől, melyben az leánynak felnőttéig, és míglen maga tudna választ tenni, Erdélyi uram akaratjából senkinek hogy nem akarnák adni, jelentették; egyébként nekem semmi idegen választ nem tettek.” p. 55.
1640. március 4. **Fehéregyháza** „Apám emlékezett házasságom felől. kihez volna kedvem, nevezet szerint Balácsi kisasszony felől.” p. 62.
1641. január 30. „Gyulafi László uram vette Balási Erzsébeth asszonyt.” p. 67.

11. tábl. A napló udvarházakra, majorsági tartozékokra vonatkozó bejegyzései

1640. március 9. **Gyulakuta** „Az gyalakuti ház mellett való kertnek csináltatásához kezdettem.” p. 62.
1640. március **Gyulakuta** „Az gyalakuti kertemet igen szépen csináltattam meg.” p. 63.
1640. március 12. **Fintaháza** „Volt rettenetes nagy szél, mely a házamnak egy darab fedelét felszakasztotta.” /tehát van itt egy udvarháza/ p. 62.
1640. augusztus 14. **Fintaháza** „Egy haltartó ásatásához kezdettem.” p. 65
1640. szeptember 1. **Fintaháza** „egy haltartót csináltattam, melyért fizettem fl. 20, négy berbécset, négy köből búzát, két véka lencsét, eczetet két ejtelt etc.” p. 65.
1641. február 4. **Fintaháza** „Kezdtém az fintaházi malomnak ujjalag való építéséhez.” p. 67.
1641. nincs pontos dátum **Gyulakuta** „Az gyalakuti házamat zsendelyeztettem meg.” p. 75.
1642. március 15. **Mezőgerebenes** „Gyalommal jégen vonattam meg az tómat, de keveset fogattam.” p. 77. /tehát van itt egy halastava/
1642. április 12. **Gyulakuta** „Itt udvarom kapuját állattam fel.” p. 77.
1642. október 14. **Fintaháza** „Az fintaházi malmom gátját elhányatván, kezdettem újjalag építeni.” p. 80.
1642. november. 28. **Mezőgerebenes** „Az itt való házamnak építtetéséhez kezdettem.” p. 80.

12. tábl. A napló vallásosságra, illetve alkoholproblémákra utaló bejegyzései¹⁰⁹³

1630. március 1–14. **Gyulafehérvár.** „E tájban az pápista vallást elhagyván állottam az reformata religióra, mely miá az atyám uramnak haragját vettem, s azonkül is nem keveset szenvedtem, kiváltképpen Németországban, mindenektől elhagyattatván. De a ki mellett az Isten, kicsoda az ellen?” p. 3
1632. augusztus 24. **Leiden** „Kezdettem ujjalag az Bibliát olvasni.” p. 14.
1632. szeptember 26. **Leiden** „Voltam az Urvacsoráján.” p. 14.
1633. január 7. **Leiden** „Voltam ittas és roszszabbúl viseltem magamat, hogy sem kellett volna” p. 16.
1633. március 8. **Leiden** „Végeztem el a szent írás olvasását egészen harmadszor.” p. 17.
1633. december 25. **Leiden** „Járultam az Úr vacsorájához.” p. 20
1634. június 18. **Leiden** „Járultam az úr vacsorájához.” p. 22
1634. december 25. **Leiden** „Karácson. Accessi ad sacram synaxim.” p. 25.

¹⁰⁹³ A szürke kiemelés a Biblia végigolvasására vonatkozó megjegyzéseket emeli ki.

1635. január 11. **Leiden** „Fogadtam, hogy bort nem iszom egy holnapig.” p. 25.
 1635. január 24. **Leiden** „Eddig állottam meg a bor nem ivást.” p. 25.
 1636. május 9. **Gyulafehérvár** „Kezdettem el az bibliát ujólag elől olvasni.” p. 33.
 1636. június 11. **Algyógy** „Volt az Feltolti György uram lakodalma ... Voltam részeg.” p. 33.
 1637. február 3. **Fehéregyháza** „Álmomban Mózes az égből leindulván és üstökön akarván ragadni, büneimért fenyegetett, melyre megijedvén, imádkoztam Istennek, és menten az felgerjedt bujaságtól megszüntem.” p. 38.
 1637. március 17. **Medgyes** „Az böjtön való boritalt hagytam el, de nem fogadásból.” p. 39.
 1637. május 25. **Fintaháza** „Fogadtam bé inasnak az szent-mártoni Nagy Lőrinczné fiát. Két hordó bort vétettem fl. 33. den. 20.” p. 40.
 1637. június 9. **Fintaháza** „A die 17 martii ad hodierni diei vesperam abstinui.” p. 40.
 1637. augusztus 16. **Gyulafehérvár** „Gyóntam meg.” p. 41.
 1638. január 19. **Székelyhid** „Vendéglette meg urunk az fő embereket, az hol az atyám uram ő nagysága is ittas lévén ajánlotta nekem magát.” p. 44.
 1638. január 27. **Nagyvárad** „Voltam ittas igen Kún Pál uram házánál.” p. 44.
 1638. január 29. **Nagyvárad** „Bort nem ittam” p. 44.
 1638. február 3. **Zsáka** „Ebéden Sákában Rédei Ferenc uramnál, a hun ittas voltam.” p. 44.
 1638. február 11. **Sebesvár** „...Estve Sebesen igen ittas Bánfi György uramnál.” p. 44.
 1638. február 17. **Kolozsvár** „Voltam igen ittas Fitter Sigmondnál.” p. 44.
 1638. február 26. **Gyulafehérvár** „Estve ittas lévén az Boka Péter és egy kocsis házára mentem Kún Pál urammal.” p. 44.
 1638. március 12. **Fogaras** „Voltam ittas.” p. 45.
 1638. március 27. **Fogaras** „Dél után kezdettem Isten kegyelmességéből tizenkettődikszor (mint eszembe jut) az biblia olvasáshoz.” p. 45.
 1638. április 2. **Fogaras** „Böjtöltem estig.” /Nagypénteken, ugyanis 1638-ban április 4. húsvétvasárnap/ p. 45.
 1638. április 4. **Fogaras** „Voltam ebéden a német fő kapitánynál igen ittas.” p. 45.
 1638. június 16. **Koronka** „Ebéden Koronkán Tholdalagi Mihály uramnál, az hol beszéllé ő kegyelme bizonyoson, hogy egy pásztornak egy fényes ember megjelenvén, parancsolta miket hirdessen, egy kővé és vérré változott kenyeret is adván kezében, hogy az fejtőit papnak adná kezében; azon ember Szent Jánosnak mondván magát rettenetes férgekről jövendölt, és az részegséget tiltotta kiváltképpen.” /a lapszálen:/ „Nihil.” p. 48.
 1638. július 5. **Dés** „Urunk ment jó reggel Szamos-Ujjvárra, én el nem mehettam az estvéli bor miatt.” p. 49.
 1638. július 6. **Dés** „Princeps librum a me poscens, dixit: si vinum esset, citius invenires.” p. 49.
 1638. augusztus 15. **Gyulafehérvár** „Járultam az Úr vacsorájához.” p. 51.
 1638. november 8. **Beszterce** „Az hopmesterrel ittas koromban szólalkoztam össze” p. 52.
 1638. december. 15. **Kolozsvár** „Tizenharmadszor kezdettem az biblia olvasáshoz, dél után egy órakor, Isten kegyelmességéből.” p. 53.
 1639. április 24. **Gyulafehérvár** „Járultam az Úr vacsorájához.” /húsvét vasárnap/ p. 55.

1639. június 12.
 1639. november 19.
 1639. december 8.
 1640. április 8.
 1640. április 14.
 1640. május 30.
 1640. június 24.
 1640. július 26.
 1640. augusztus 5.
 1640. augusztus 6.
 1640. augusztus 13.
 1640. október 8.
 1641. április 1.
 1641. április 25.
 1641. május 2.
 1641. május 8.
 1641. augusztus 12.
 1641. szeptember 23.
 1641. szeptember 24.
 1641. október 6.
 1641. október 30.
 1641. november 20.
 1641. november 21.
 1641. december 1.
 1641. december 25.
 1642. március 21.
 1642. április 20.
- Gyalu** „Járultam az Úr vacsorájához.” /pünkösöd/ p. 56.
Solymos, Fintaháza „Tizennegyedíkszer kezdettem az biblia olvasásához Isten kegyelmességéből.” p. 59.
Bodola „Ebéden Bodolán, az hon ittas voltam, estve pedig fél álomból felsejkenvén szolgálaim közt mód nélkül bolondoskodtam szóval.” p. 59.
Káposztásszentmiklós, Kisteremi „Járultam az Úr vacsorájához Szent-Miklóson; ebéden Kis-Teremiben Pokai Farkas uramnál, valamivel sok kínálásokra kelletlenül többet ittam, de nem részegségre valót. Petki Miklós rútul szidogatott, kit egyszer találtam ütni.” /húsvét vasárnap/ p. 63.
Fintaháza „Egy fintaházi Fekete Péter nevű ember addig ivott asztalomnál, hogy éjjel az hányásában megfulladt.” p. 63.
Sóvárad „estve Váradon. Ittas voltam és sokat bolondoskodtam.” p. 64.
Gyulakuta „Vasárnapi bor italt hagytam el.” p. 64.
Kerélszentpál „Az Asszony adta meg Szent Anna asszony poharát. Voltam igen részeg, garázdálkodtam is szolgálaimmal mód nélkül.” p. 65.
Fintaháza „Ebéden Fintaházán Petki Farkas uramnál; bort nem ittam.” p. 65.
Fintaháza „Voltam ittas magam szolgálai közt.” p. 65.
Gyulakuta „Istennek kegyelméből tizenötödször kezdtem az biblia olvasáshoz.” p. 65.
Királyhalma, Longodár „Ebéden Királyhalmán Petki István uramnál voltam ittas, estve Longodáron, mely útomban szolgálaim közül egynéhányan kardot vonván egymás között vagdalkoztak, mely dolgokért részeg koromban megvertem benne.” p. 66.
Gyulakuta „Járultam az Úrnak vacsorájához.” /húsvét hétfő/ p. 68.
Gyulafehérvár „Isten kegyelméből tizenhatodszor kezdettem az biblia olvasáshoz.” p. 69.
Gyulafehérvár „Ittas, rosztul.” p. 69.
Gyulafehérvár „Ma is vendégeskedett urunk italból való kinálás nélkül.” p. 69.
Fintaháza „Ittas.” p. 71.
 „Ebéden Vidrádszezen, este háltam a mezőben részegen.” p. 72.
Fintaháza „Voltam felettéb beteg bor miá.” p. 72.
Gyulakuta „Járultam az úr vacsorájához. Hozzá való készületelem ilyen volt: ez mult héten bort nem ittam, az hét poenitentia tartó psalmusokat (mint híják) és az közgyónást mindennap elmondtam, három nap bötöltem estig.” p. 72.
Királyhalma „Ebéden Királyhalmán Petki István uramnál, voltam részeg.” p. 73.
Abafája „...estve Abafáján Huszár Mátyás uramnál, voltam ittas.” p. 73.
Mezőpanit „Az tegnapi bor miatt voltam igen rosztul.” p. 73.
Gyulafehérvár „Járultam az úr vacsorájához.” /advent első vasárnapja/ p. 73.
Somosd „Somosdon hallgattam praedicatiót, ugyan ott járultam az Úr vacsorájához.” p. 74.
Fintaháza „Ittas.” p. 77.
Gyulakuta „Járultam az úr vacsorájához, melyhez való

készületem ez volt: az nagy héten napjában egyszer ettem, bort nem ittam, az köz gyónást és hét psalmusokat minden nap rendelt imádságomon kívül elmondottam.” /húsvét vasárnap/ p. 77

1642. április 21. **Fehéregyháza** „Az lélek mondást tiltottam meg udvaromban.” p. 77.

1642. május 10. **Gyulakuta** „Incze Márton nálam, az kivel garázdálkodtunk.” p. 78.

1642. június 9. **Gyulakuta** „Járultam az Úr vacsorájához.” /pünkösöd/ p. 78.

1642. július 2. **Fintaháza** „Az lélekével való szitkozódásért adtam egy veder bort.” p. 78.

1642. augusztus 20. **Gyulakuta** „Isten engedelmeiből tizenhetedszer kezdtem az biblia olvasásához.” p. 79.

1642. szeptember 1. **Szentdemeter** „Vacsorán Szentdemeter, ittas.” p. 79.

1642. december 25. **Gyulakuta** „Járultam az Úr vacsorájához.” p. 81.

1643. május 5. **Gyulafehérvár** „Voltam ittas” p. 85.

1643. május 9. **Fintaháza** „Ittas.” p. 85.

1643. június 25. **Szentdemeter** „Ebédén Szent-Demeteren Gyulafi László uramnál ittas.” p. 86.

1643. augusztus 2. **Dés** „Isten kegyelméből kezdettem tizennyolcadszor az biblia olvasásához.” p. 87.

1643. november 25. **Erdőszentgyörgy** „Járultam az Úr vacsorájához.” p. 89.

1644. július 6. **Sárospatak** „Praefectus urammal mulattunk, de nem derék részegségre valót; melyből ujólag fekünni estem.” p. 94.

1645. november 24. **Sajókaza** „Huszár Mátyás urammal szólalkoztunk egyben gyakor illetlen tréfálkodásai miatt.” p. 97.

13. tábl. A napló” hiedelmekre”, csodajelekre utaló bejegyzései

1630. június 1. **Szerednye** „Véreső esett azon nap, melyen ott voltam, egy paraszt embernek az udvarán.” p. 4.

1630. július **Frankfurt an der Oder** „Itt vagyon egy kút az Lebuki kapun kívül, az szőlőhegyek között, melyben ha fát vetnek, harmad nap múlva vassá leszen.” p. 5,

1630. augusztus 13. **Frankfurt an der Oder** „...egy kemence kenyér vérszínűvé változott.” p. 5.

1631. április 8. **Frankfurt an der Oder** „Éjjel szivárvány láttatott.” p. 6.

1631. szeptember 30. **Amszterdam** „Láttam egy tehenet, az melyet alól feljűl fejtenek.” p. 9.

1632. január 25. **Leiden** „Az óra hány legyen, mint kellessék egy gyűrűvel, melyben türkes [türkiz] vagyon, megtudni hallottam, és meg is próbáltam: Egy üvegben egy kevés vizet kell tölteni, annakutánna az gyűrűt egy hajszálra, avagy czérnaszálra felfüggeszteni, és tartsa az ember az kezében az üvegben, de úgy, hogy az gyűrű ne érje a vizet, és úgy tartsa egy kevésé az kezét mozdítatlan, és az mennyi az óra leszen, annyit üt az óra oldalán a gyűrű” p. 11.

1632. november 5. **Leiden** „Somniavi, praedixi me quinquaginta duos vel tres annos supervicturum; interim in festo Margaretae ac Marthae prospiciendum mihi esse, tanquam infaustissimo mihi die” p. 15.

1634. július 1. **Leiden** „Almomban annyira elijedtem, hogy ugyan jajgattam és reszkettem félelmemben” p. 22.

1634. augusztus 9. **Leiden** „Lugdunumban voltam az templomban, az hun egy gróf asszonynak gyermekeit (mely egyszersmind 365. szült volt) megkeresztelték...” p. 23.

1634. augusztus 22. **Leiden** „Láttam álmomban, mint ha az égen látást látnék, mely

- ilyen forma volna: Egy forma ilyen vala, melynek az közepén láttaték egy félhold, az két felső punctumban láttatának két kettős keselyűk, azok felett egy korona. Az alsó részen jobb kéz felől egy oroszlán, bal felől pedig egy medve. Midőn ezt a látást csudálnám, egy sebes szél indula, mely azokat az állatokat sebesen elragadá előlem. Hogy peniglen ezek eltűnének szemem elől, szikrák kezdének leesni mindenütt, én pedig remélvén, hogy ez lenne az világnak vége, kezdek könyörgeni és készíteni magamat az halálra. De azonban nagy köeső, mennydörgés és villámlás támadta, mely ezt az tüzesőt megoltá. Hogy ezt a látást látám, az kamarámban felmenék, és álmomban láttatám az látást leírni., mondván, megvárom jelentését ennek az álomnak. NB: Az kettős keselyű az római birodalomnak címere. Az félhold az török császárnak. Az medve az svéciai birodalmat fogja jelenteni, az oroszlán Belgiumnak avagy Csehországnak.” p. 23.
1635. március 25. **Leiden** „*Habuimus in novellis de maxima copia avium in ditione Nassoviensi; de conflictu avium in Normandia, quorum ultra mille mortuae; de canum rabidorum frequentia et crudelitate circa Ratisbonam, qui pagum invasere, hominibus et pecoribus damnum dedere, et ex cohorte, quae a gubernatore Ratisbonae contra se emissa erat, 9 milites musquetarios discerpere. In Germanio hoc anno fuerunt exundationes maximae supra hominum memoriam*” p. 26.
1636. január 18. **Kerelőszentpál** „Szivárvány láttatott” p. 31.
1636. január 20. **Gyulakuta** „Belényes és Várad táján igen nagy villámlás és csattogás volt, és egyéb sok csudák láttattanak.” p. 31.
1637. február 3. **Fehéregyháza** „Álmomban Mózes az égből leindulván és üstökön akarván ragadni, büneimért fenyegetett, melyre megijedvén, imádkoztam Istennek, és menten az felgerjedt bujaságtól megszűntem.” p. 38.
1637. február 28. **Medgyes** „Az hold fenn látszott dél előtt, holott még félig sem tölt volt meg.” p. 39.
1637. április 12.. **Fehéregyháza:** „Mára virradólag hallottam dörgést elsőben ez esztendőben.” p. 39.
1637. május 18. **Fintaháza** „Este 8 órakor tájban hosszú sarló forma fehér jel látszott az égből, kinek az egyik végén sarló tetszett.” p. 40.
1637. július 28. **Ádámos, Karácsonfalva** „Az havasalföldi tábor mellé számtalan sáska szállott.” p. 40.
1638. április 17. **Fogaras** „Hallottam elsőben mennydörgést.” p. 45.
1638. június 16. **Koronka** „Ebédén Koronkán Tholdalagi Mihály uramnál, az hol beszélle ő kegyelme bizonyoson, hogy egy pásztornak egy fényes ember megjelenvén, parancsolta miket hirdessen, egy kővé és vérré változott kenyeret is adván kezében, hogy az fejértői papnak adná kezében; azon ember Szent Jánosnak mondván magát rettenetes férgekről jövendölt, és az részegséget tiltotta kiváltképpen.” /a lapszámon:/ „Nihil.” p. 48.
1638. április 3. **Fogaras** „Lött mennydörgés.” p. 55.
1639. karácsony „Karácson tájban mintegy nyolc vagy kilencz napokig az köd fel nem állott, hanem éjjel nappal elborította az földet (vén emberektől hallottam, hogy hadas időt szokott jelenteni). Az emberek itéleti közönségesen ez, jövő esztendőre nagy veszedelmünket ominálta, melytől Isten oltalmazzon.” p. 60.
1640. április 23. **Gyulafehérvár** „Moldvában az Nisteren túl igen sok kígyó támadott” /későbbi bejegyzése:/ „Talám semmi sem.” p. 63.
1640. augusztus 3. **Fintaháza** „Éjjel rettenetes dörgés volt.” p. 65.

1640. augusztus 30.
1642. január 4.

Gyulakuta „Vettem itt búzát szintén holdtöltére.” p. 65.
„...az egész napnyugot felől veres, napkeletről fehér seregek látattnak jöni, kik nagy ropogással egyben menvén, ezek az elsőket elgyőzték.” p. 75.

1642. február

„Az belényesi prédikátor (mint értettem) világ végét pünkösztig terminálta, melynek bizonyosságára életét kötötte.” p. 76.

1642. április

Gyulakuta „Az gyalai kapuban vér esett.” p. 78.

1643. március

„Az Imperiumban rettenetes mennydörgések és számtalan mennyköveknek leesése, sok tűz, vér- és gabonaeső.” p. 85.

13. Képek

A család

1. kép

2. kép

3. kép

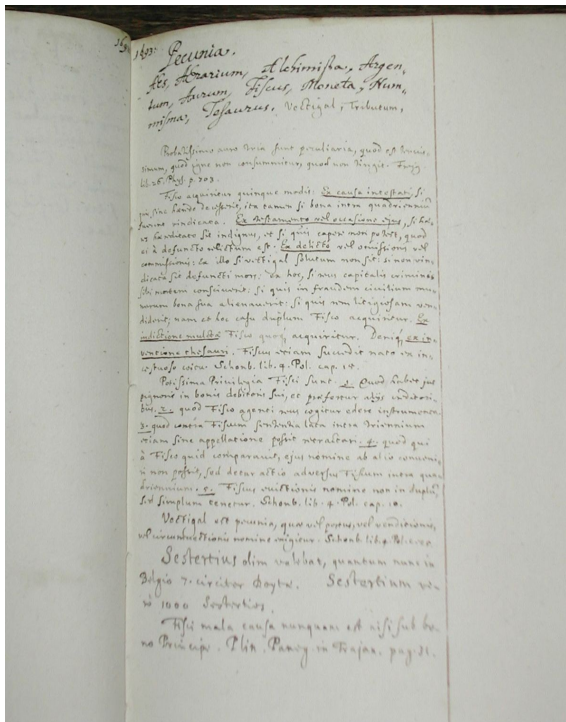

4. kép

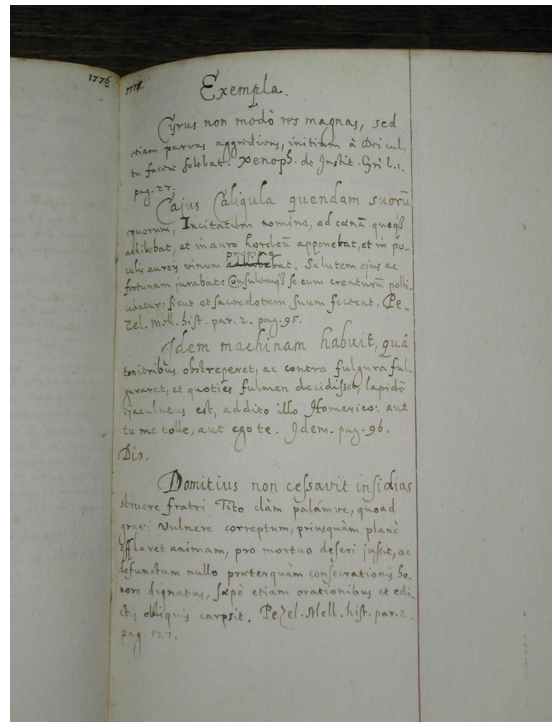

5. kép

A peregrináció

6. kép

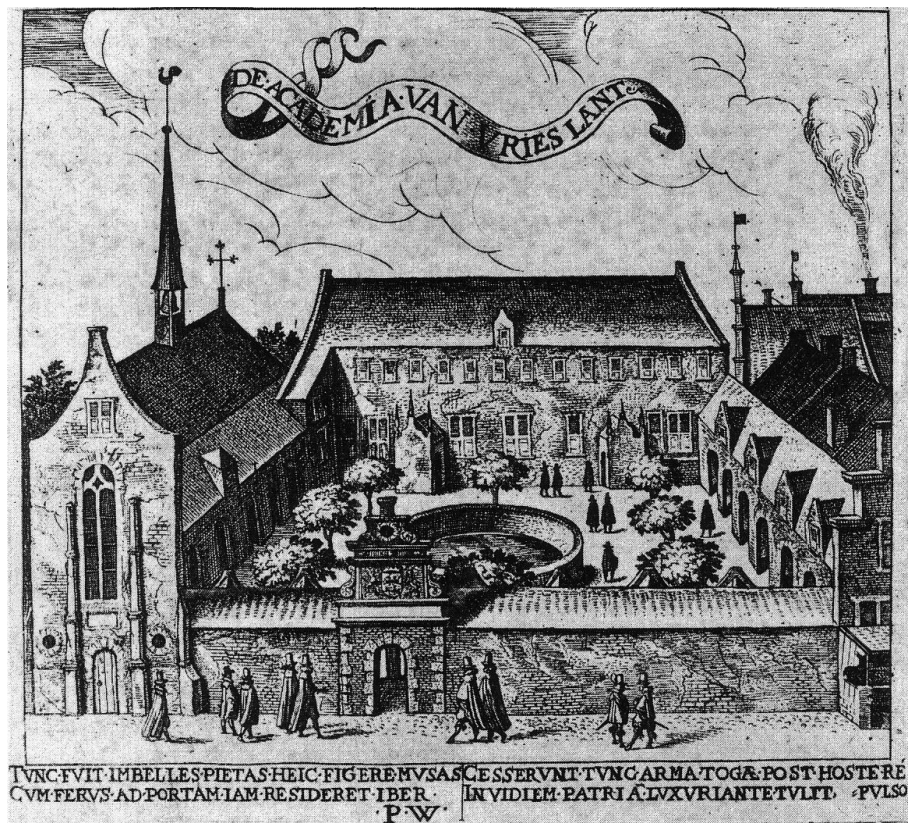
7. kép

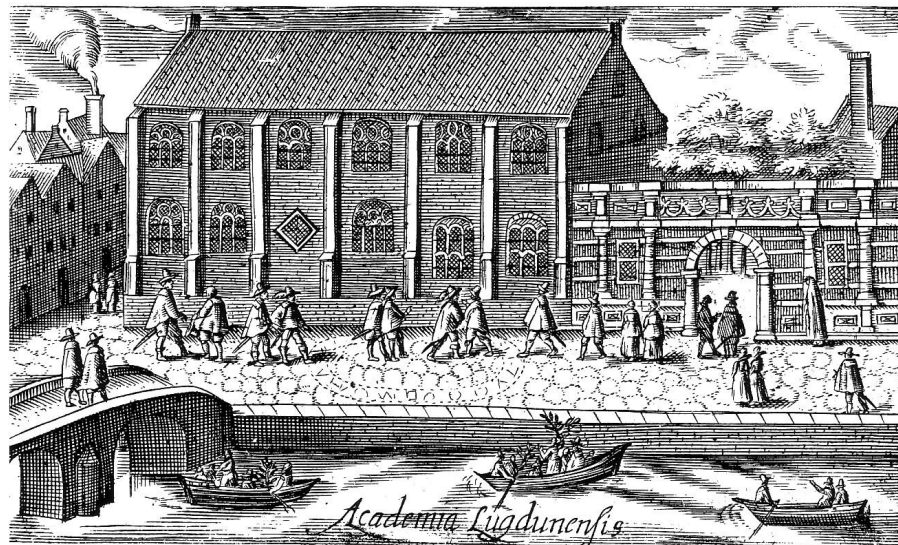
8. kép

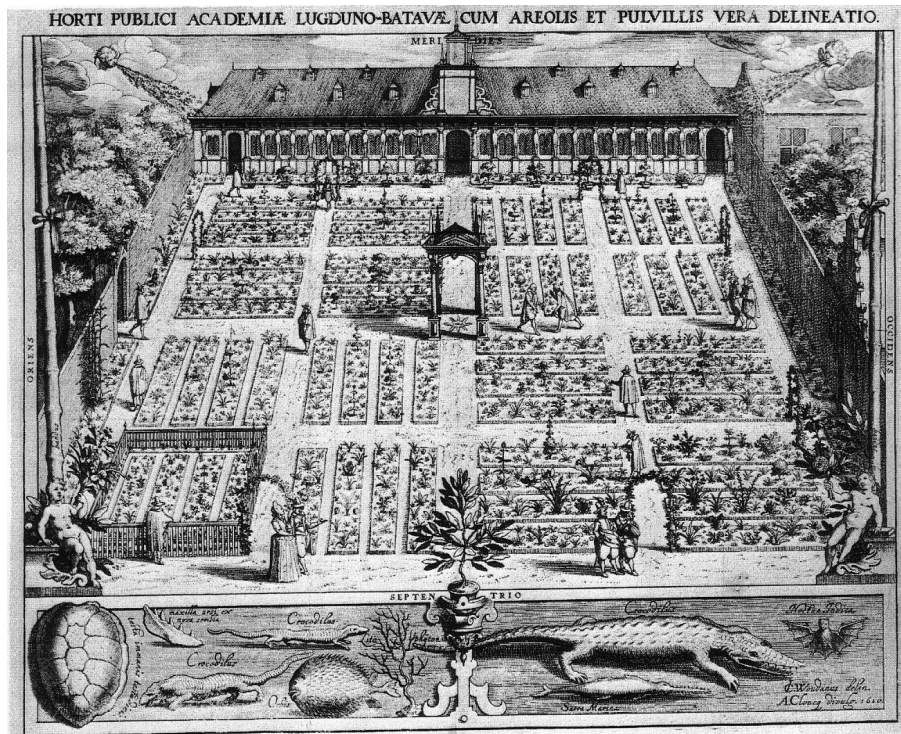
9. kép

10. kép

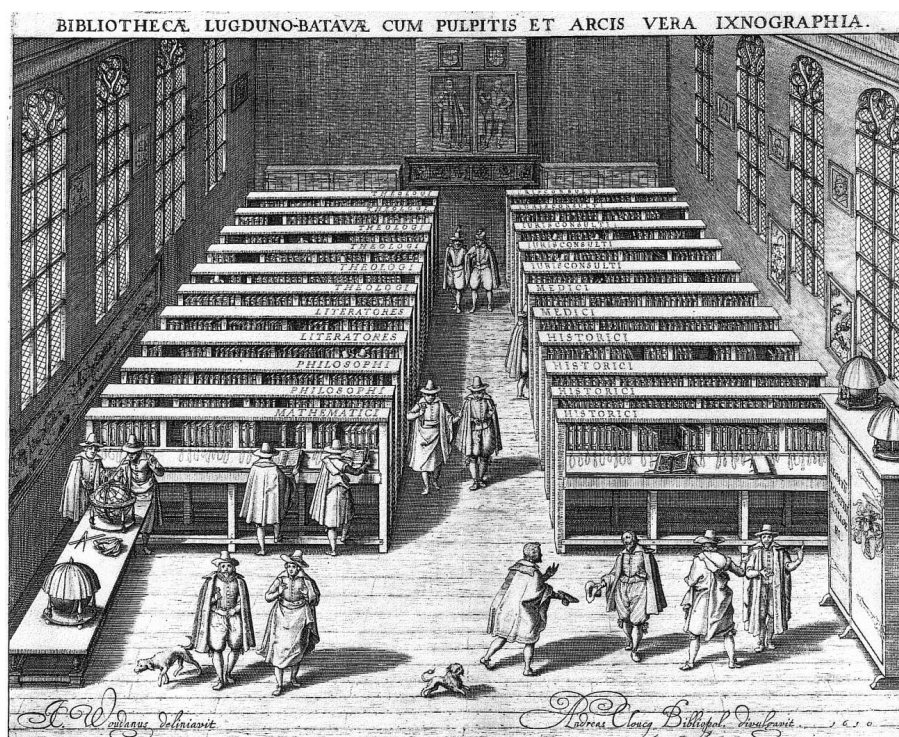
11. kép

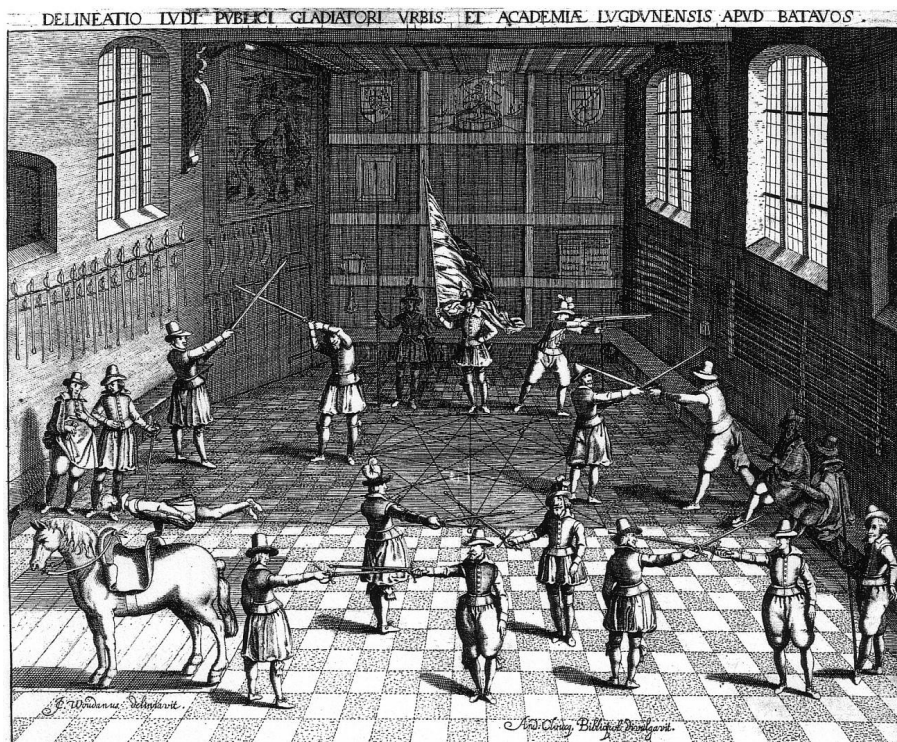
12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

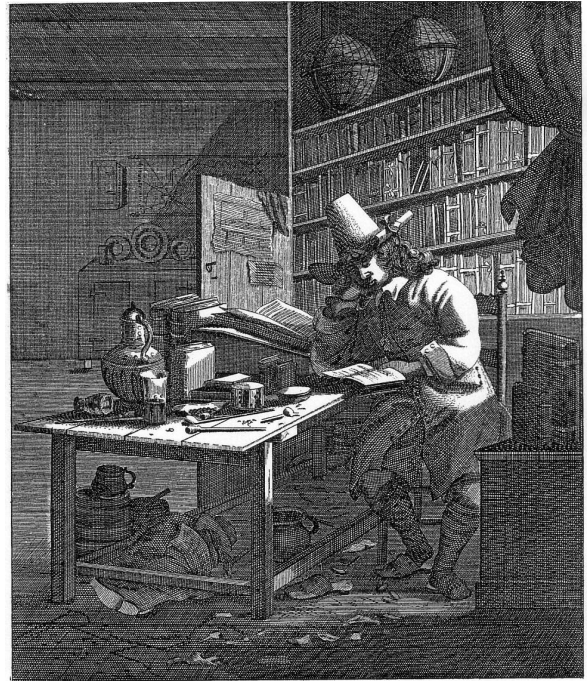
17. kép

18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

Haller István építkezései

22. kép

23. kép

24. kép

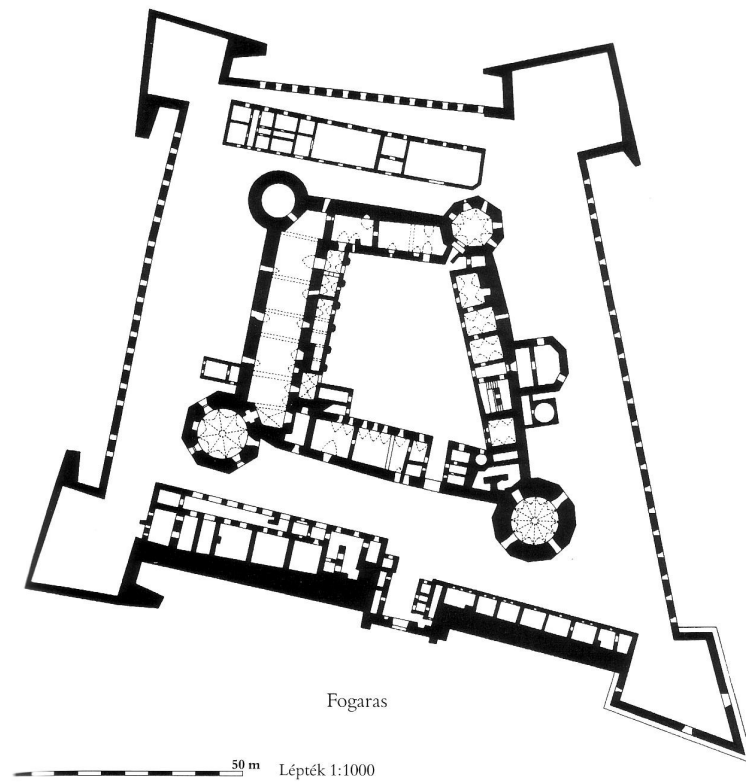

25. kép

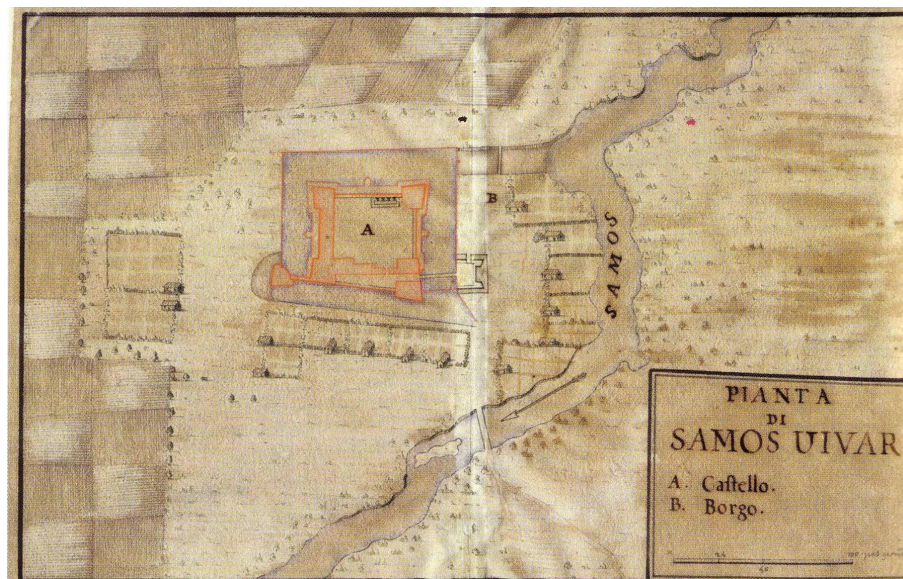
Haller Gábor, a hadiépítész

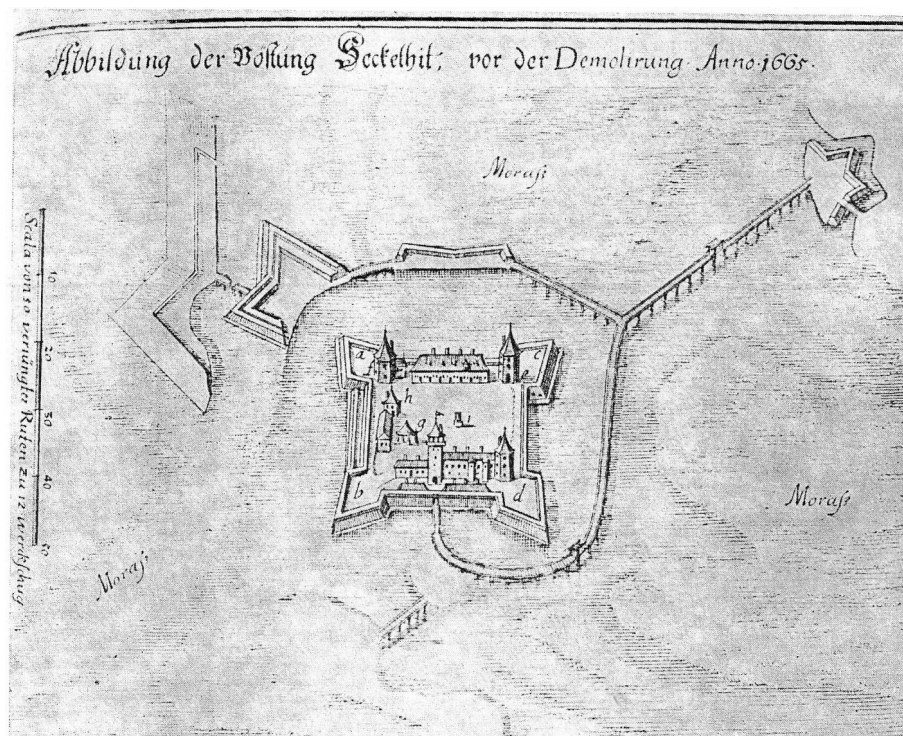
26. kép

30. kép

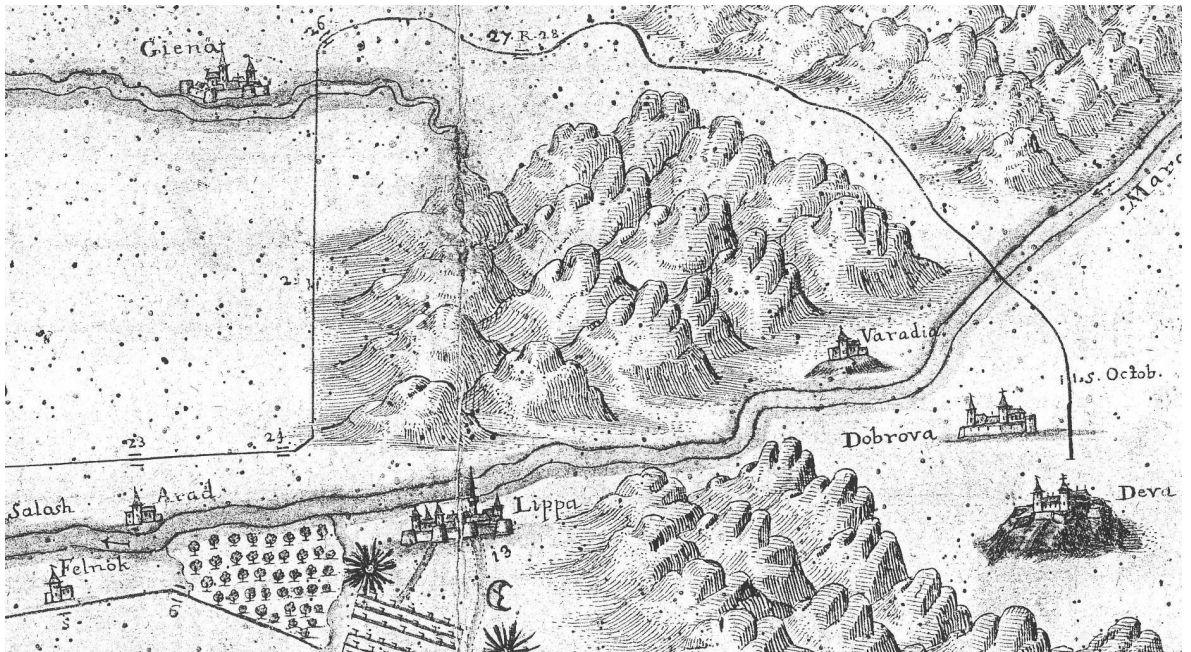
31. kép

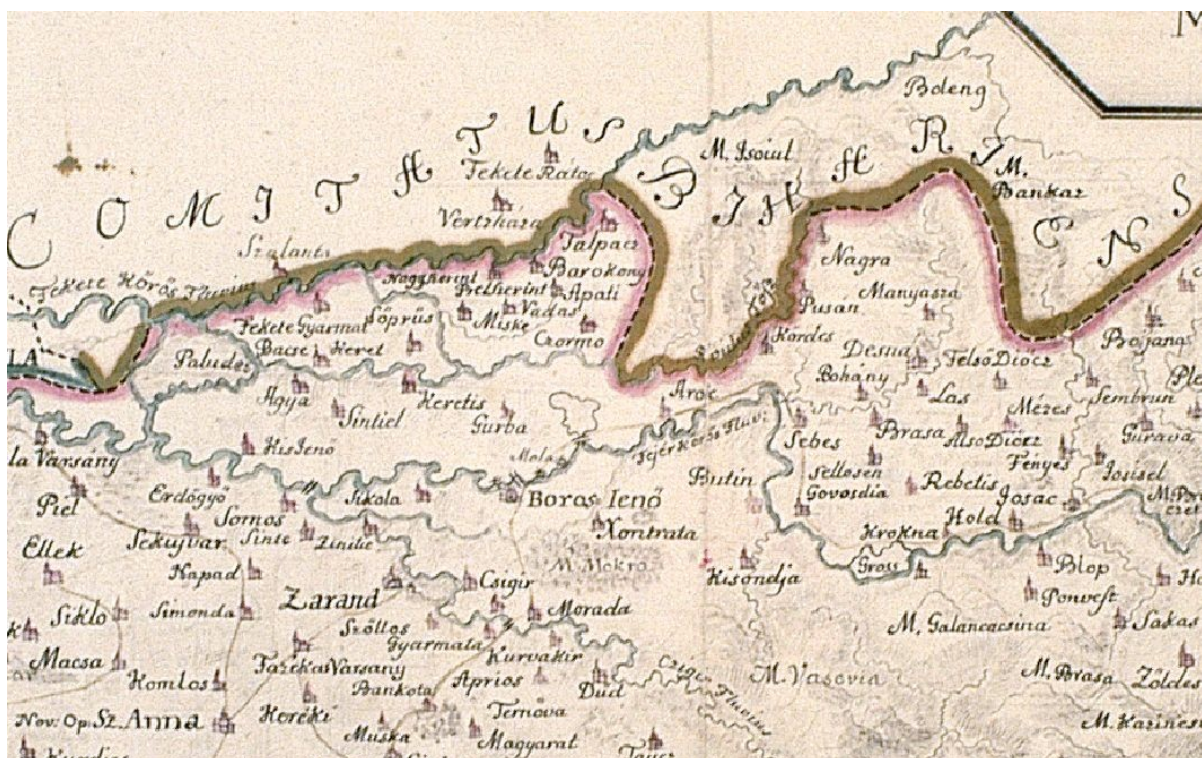
33. kép

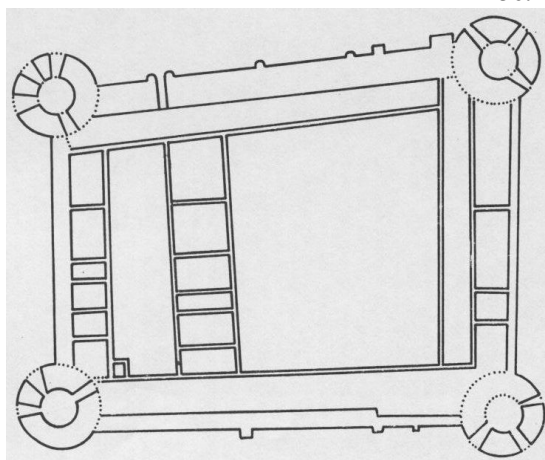
34. kép

Borosjenő

35. kép

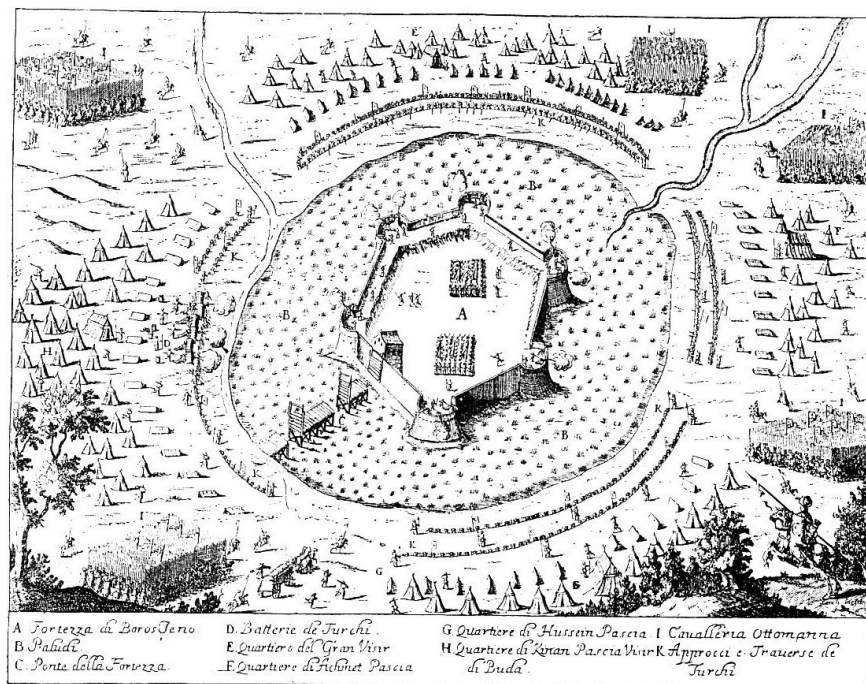
36. kép

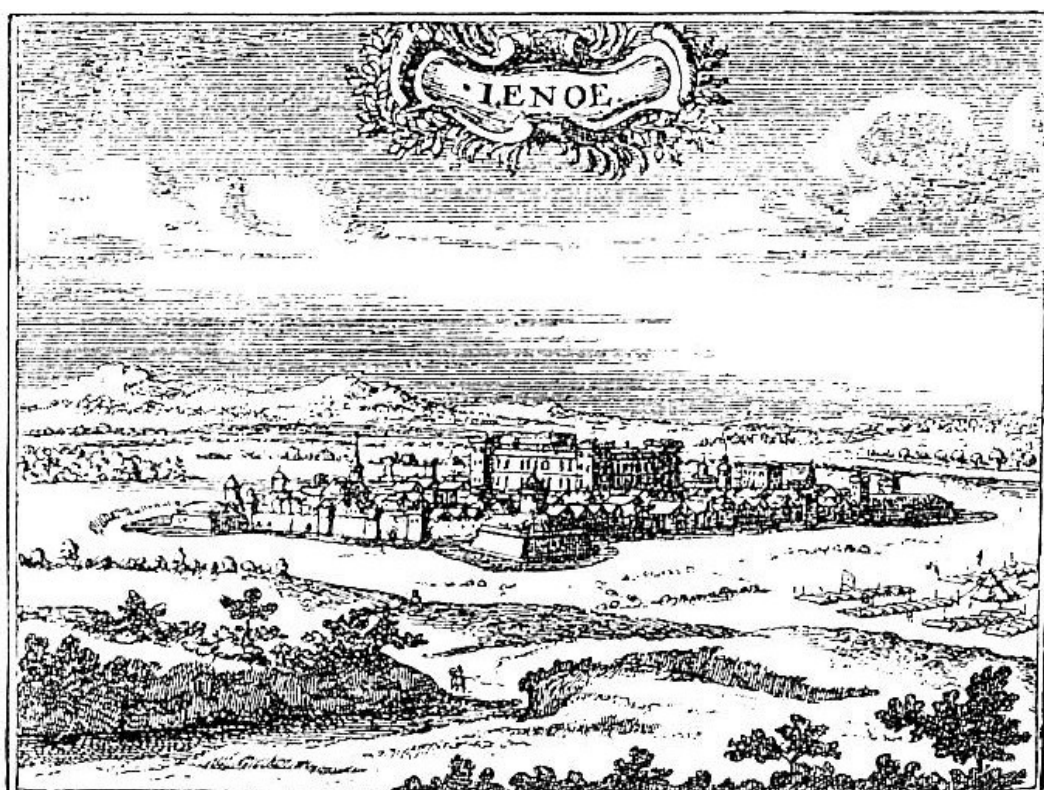
37. kép

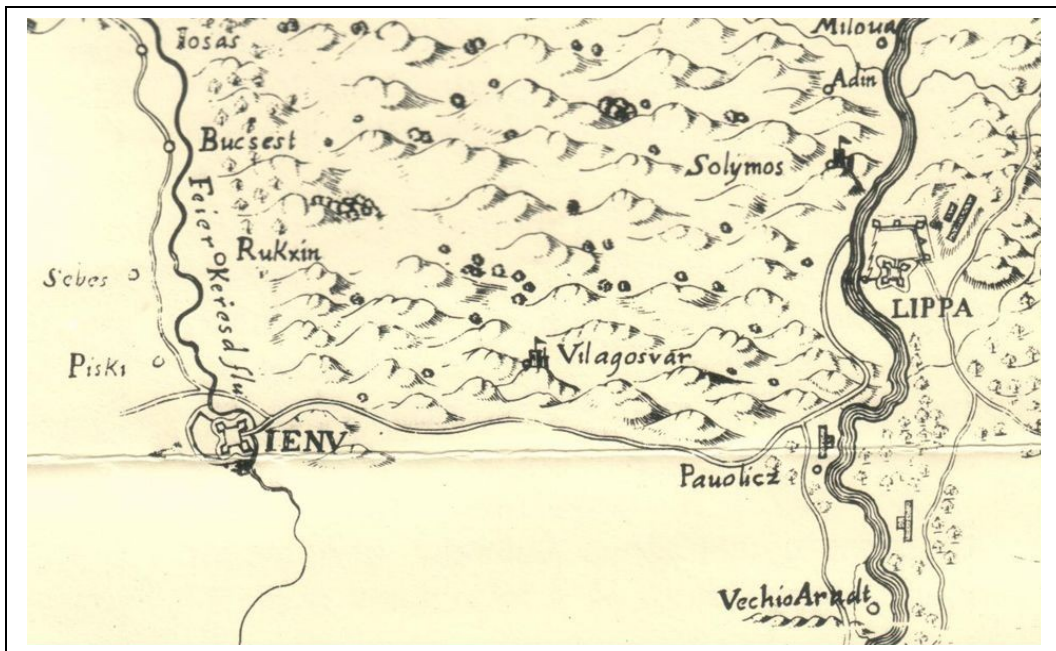
38. kép

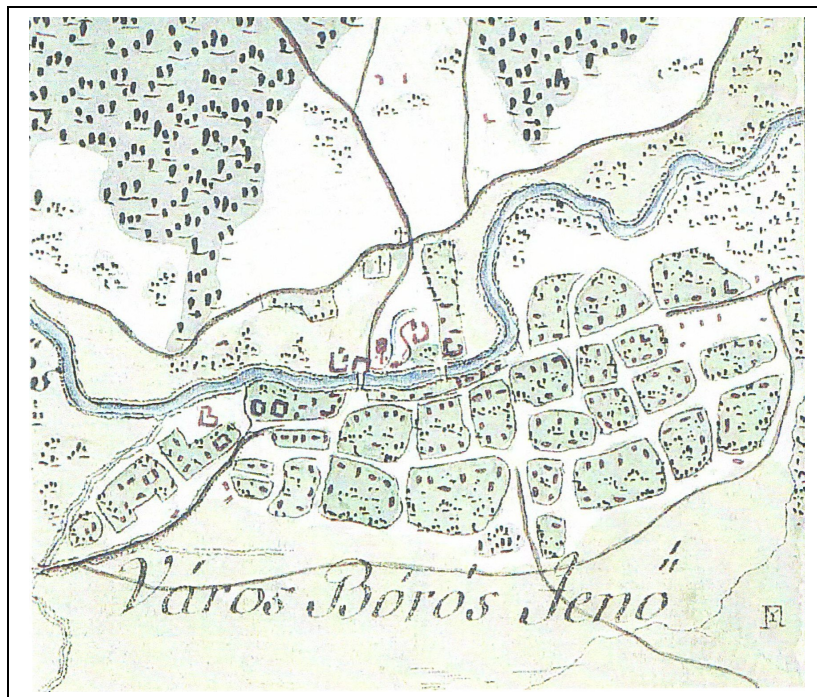
39. kép

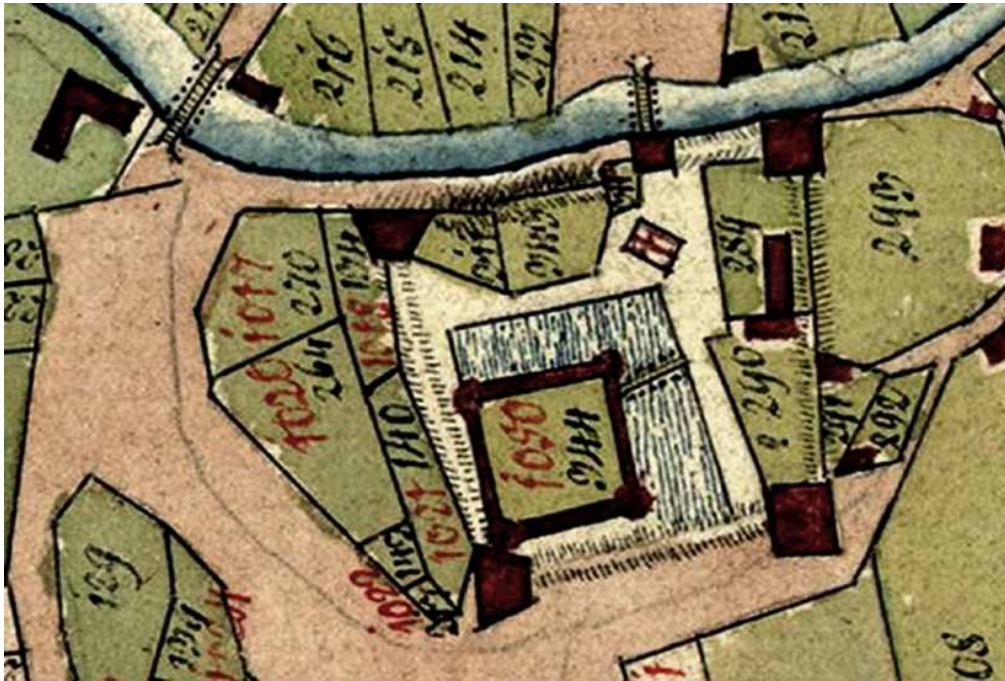
40. kép

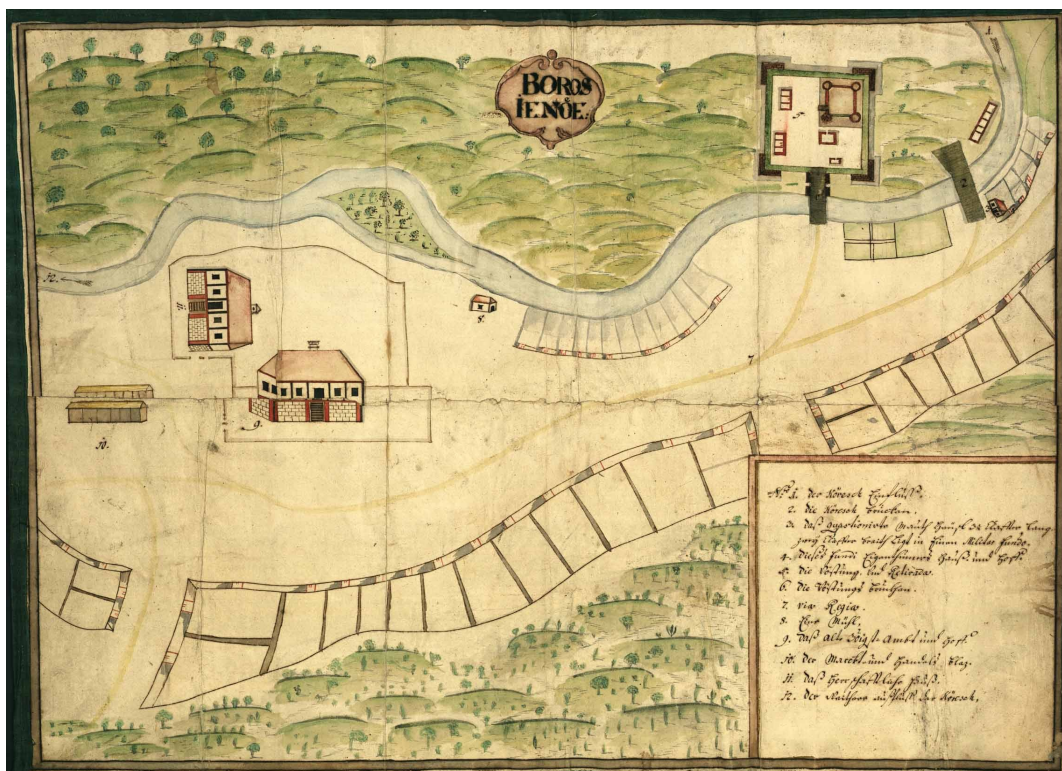
41. kép

42. kép

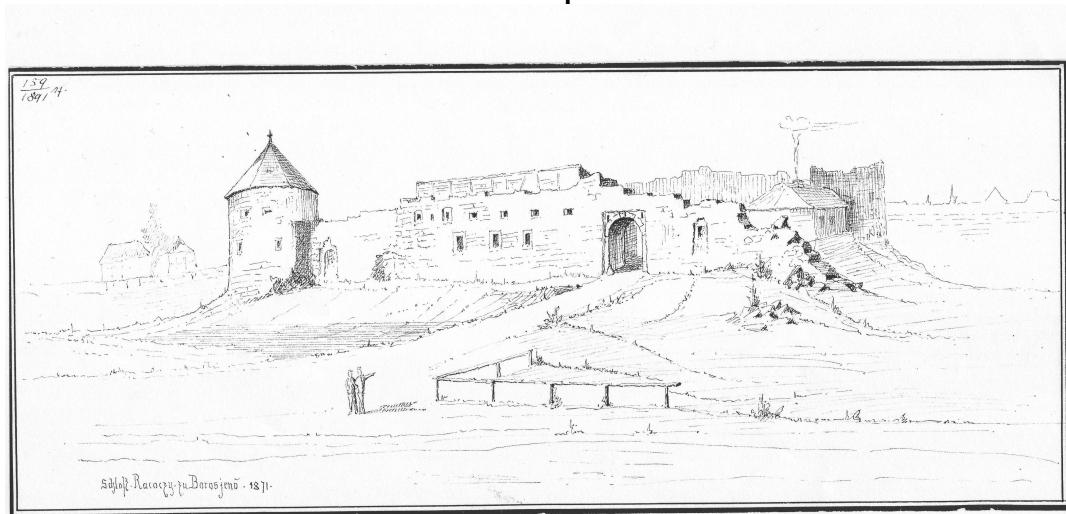
43. kép

44. kép

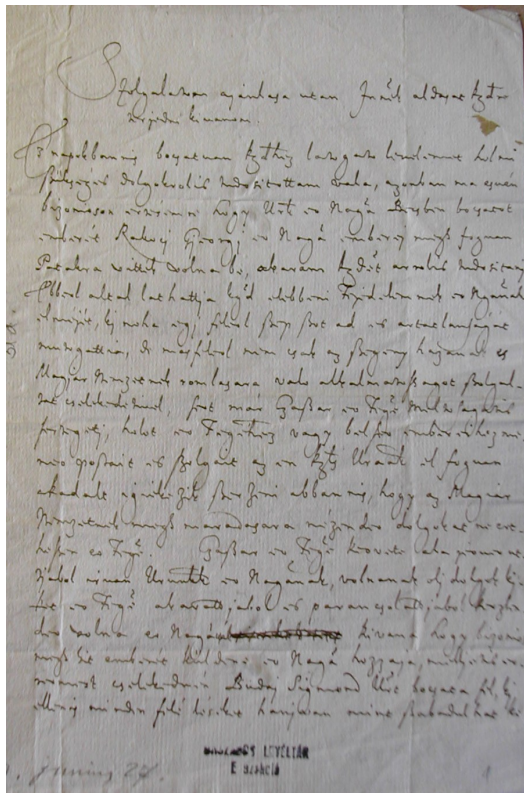

45. kép

46. kép

Haller Gábor kézírása

47. kép

Haller Gaborné

48. kép

A képek jegyzéke

1. kép *Haller Gábor képe a család címerével az erdélyi Hallerek nemzetségekönyvében.* MNM CBH XI. f. 271. a.
2. kép *Részlet Haller István 1647-es portréjáról.* Fotó az ún. Kerelöszentpáli albumból (1931) HA jelzet nélkül (A festmény eredetije ma Marosvásárhelyen)
3. kép *Kendi Judit portréja.* Fotó az ún. Kerelöszentpáli albumból (1931) HA jelzet nélkül (A festmény eredetije elveszett)
4. kép *A nagyszebeni Haller ház* In: Kovács A. 2003, p. 41
5. kép (I.) *Haller Gábor szarkofágja* a Kolozsvári Történeti Múzeum Kötárában. HA Fotosammlung. Linie Ruprecht II. No. 59.
6. kép *A pénzhez kapcsolódó locusok Haller Gábor közhelygyűjteményében* TK No. 343., c. 1693.
7. kép *Exemplumok a „Pietas” locusához Haller Gábor közhelygyűjteményéből* TK No. 343., c. 1777.
8. kép *Frankfurt an der Oder svéd ostroma 1631-ben* (Matthäus Merian rézmetszete) – <http://www.frankfurt-oder.de/archiv/schaufenster/images/06.gif>
9. kép *Hollandia a 17. században* In: ZUMTHOR 1985, p. 8.
10. kép *A franekeri egyetem épülete 1622-ben* (Pieter Feddes van Harlingen metszete Winsemius „Chonique van Vrieslant” című könyvében, Franeker, 1622) In: JENSMA – SMIT – WESTRA 1985, p. 208.
11. kép *A leideni egyetem épülete 1614-ben* (ismeretlen művész rézmetszete, Academisch Historisch Museum – Leiden) In: EKKART 1975, p. 20.
12. kép *A leideni egyetem botanikus kertje 1610-ben* (Willem Swanenburgh rézmetszete Jan Cornelisz. Woudanus után, Academisch Historisch Museum – Leiden) In: EKKART 1975, p. 26.
13. kép *A leideni Theatrum Anatomicum 1610-ben* (Willem Swanenburgh rézmetszete Jan Cornelisz. Woudanus után, Academisch Historisch Museum – Leiden) In: SCHEURLEER– MEYJES 1975, p. 218.
14. kép *A leideni egyetemi könyvtár belseje 1610-ben* (Willem Swanenburgh rézmetszete Jan Cornelisz. Woudanus után, Academisch Historisch Museum – Leiden) In: EKKART 1975, p. 18.
15. kép *A leideni egyetem vívóiskolája 1610-ben* (Willem Swanenburgh rézmetszete Jan Cornelisz. Woudanus után, Academisch Historisch Museum – Leiden) In: EKKART 1975, p. 29.
16. kép *Johannes Maccovius 1644-ben* (J. Pandelius olajfestménye, Stedelijk Museum ’t Dr. Copmanshûs – Franeker) In: JENSMA – SMIT – WESTRA 1985, p. 252.
17. kép *Franco Petri Burgersdijk 1620–25 körül* (ismeretlen festő munkája, Academiegebouw – Leiden) In: SCHÖFFER 1973, p. 78.

18. kép *Johannes Polyander A Kerchoven ötvenegy éves korában* (ismeretlen festő másolata Michiel van Mierewelt festménye után, Universiteitsbibliotheek – Leiden) In: SCHÖFFER 1973, c. 52.
19. kép *Frigyes Henrik helytartó 1632-ben* (olajfestmény Michiel van Mierewelt műhelyéből, Haags Historisch Museum – Den Haag) In: WOLF 2003, p. 169.
20. kép *Leideni diák szobájában a 17. század harmadik negyedében* (ismeretlen művész rézmetszete, Academisch Historisch Museum – Leiden) In: EKKART 1975, p. 31.
21. kép *Pfalzi Frigyes és felesége Stuart Erzsébet 1621-ben* (Michiel van Mierevelt olajfestménye, Gemeente Tholen – Sint Maarensdijk) In: WOLF 2003, p. 163.
22. kép *A Haller-család kerelőszentpáli temetőkápolnája*. HA Fotosammlung. Linie Ruprecht II.. Linie Ruprecht II. No. 41.
23. kép *A kerelőszentpáli kastély Haller István 1647-es portréjának alsó tábláján* HA Fotosammlung. Linie Ruprecht II. No. 88.
24. kép *A fehéregyházi kastély Carl Haller 1938-as fotóján*. (A DK-i szárny keleti irányból nézve) HA Fotosammlung. Linie Ruprecht II. No. 72.
25. kép *A fehéregyházi kastély belső udvara az udvar északnyugati oldaláról nézve*. (Victor Haller vízfestménye) HA jelzet nélkül
26. kép *Simon Stevin* In: @7.
27. kép *Részlet Adam Freitag hadiépítészeti művének Haller Gábor által készített kéziratos másolatából*. TK No. 343., p. 5.
28. kép *Részlet Adam Freitag hadiépítészeti művének Haller Gábor által készített kéziratos másolatából*. TK No. 343., p. 19.
29. kép *A fogarasi vár a levegőből* http://www.math.sunysb.edu/~moraru/poze/cetati/Cetatea_Fagaras.jpg
30. kép *A fogarasi vár alaprajza* In: KOVÁCS 2003, tábla
31. kép *A szamosújvári vár alaprajza 1687* (Luigi Ferdinando Marsigli (?), Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok – Budapest) In: KOVÁCS A. 2003, p. 50
32. kép *A váradí vár alaprajza 1692-ben* (Kriegsarchiv – Bécs, Alte Feldakten) In: SZITA 1995, p. 277.
33. kép *A székelyhídi vár 1665-ben* (Lucas Georg Ssicha metszete a Theatrum Europaeum 1669. IX. kötetében.) In: IZSÉPY 1981, p. 268.
34. kép *A hollandiai Heusden város 1649-ben* (metszet Joan Blaeu „Tooneel der Steden der Vereenigde Nederlanden” című könyvéből 1649) In: @9.
35. kép *Borosjenő és az erdélyi Vaskapu térsége egy 1697-es hadműveleti térképen* HT H. III. c. 101/1.
36. kép *Borosjenő és környéke Arad vármegye 1740 körül készített térképén* OSzKT TK 1075
37. kép *A borosjenői belső vár alaprajza napjainkban* In: LANEVSCHI 1977, p. 560.
38. kép. *A borosjenői belső vár északi oldala napjainkban, északkeleti irányból* (saját felvétel)

39. kép *Borosjenő ostroma 1658-ban* (metszet Gualdo Priorato „Historia di Leopoldo című könyvében, Bécs, 1670) In: MÁRKI 1895, p. 109.
40. kép *Borosjenő látképe* (metszet Paul Ricaut „Neu eröffnete ottomanische Pforte” című könyvében, Augsburg, 1695) In: MÁRKI 1895, p. 105.
41. kép *Borosjenő és környéke Giovanni Morando Visconti 1699-es Erdély-térképén.* VISCONTI 1999
42. kép *Borosjenő az első katonai felmérés térképén* HT I. katonai felmérés (C. XXV. Sect. XXVII – 1783–1785)
43. kép *A vár és környezete Borosjenő mezőváros 1791-es úrbéri térképén* MOL S 11, No. 451.
44. kép *Borosjenő – Kamarai térkép a 18. század első feléből.* MOL S 11. No. 318
45. kép *A borosjenői mecset 1905-ben* (Gyalus László szénrajza) KÖHT K–1038.
46. kép *A borosjenői vár romja 1871-ben* (K. Hantelmann építész tollrajza) KÖHT K–1039.
47. kép *Haller Gábor írása* MOL E 190, 31. d., No. 7709.
48. kép *Haller Gábor aláírása* In: ETA IV, p 376.

14. Irodalom- és forrásjegyzék

14.1. Kiadatlan források¹⁰⁹⁴

Levéltári források

•**FML** = Fejér Megyei Levéltár (Székesfehérvár)

XV. – 5. „Vathy József letétje” (A besztercei városi levéltár töredéke)

•**GyLEV** = A Román Állami Levéltár gyulafehérvári fiókja (Arhivele Statului Direcția Județeană Alba)

Nr. 304. A Haller család levéltára (Ismeretlen proveniencia)

•**HA** = A Haller család német ágának magánlevéltára (Hallerarchiv Großgründlach)

1. 18. Genealogien

4. 19. Ungarische Linie

CBH VI. (III.) Sigmund Haller példánya, a Bartholomäus Haller-féle nemzetségekönyv családból, a felső-pfalzi Hallerek nemzetségekönyve.

Fotosammlung (törzsszám nélkül)

•**KLEV** = A Román Állami Levéltár kolozsvári fiókja (Arhivele Statului Direcția Județeană Cluj)

Nr. 254. A gyalakutai Lázár család levéltára (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárából)

Nr. 353. A Haller család levéltára (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárából)

•**MLEV** = A Román Állami Levéltár marosvásárhelyi fiókja (Arhivele Statului Direcția Județeană Mureș)

Nr. 23. Maros szék törvénykezési és közgyűlési jegyzőkönyvei.

•**MOL** = Magyar Országos Levéltár

DL Diplomatikai Levéltár

A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii¹⁰⁹⁵

E 149 Acta Transylvanica

E 156 Urbaria et conscriptiones

E 190 Archivum Familiae Rákóczi

F 1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára – Libri regii¹⁰⁹⁶

G 15 A Rákóczi-szabadságharc levéltára

P 21 Barkóczy család

¹⁰⁹⁴ Ez alatt a nyomtatásban nem megjelent forrásokat értjük. Kutatásaink óta az Arcanumnál a katonai felméréseknek, az OSZK Térképtára kéziratos térképeinek és a MOL kamarai térképeinek digitális verziója is megjelent, mi azonban még nem ezeket használtuk, és a képek is az eredetiktől készültek.) – Kivételt csak az első katonai felmérés jelent.

¹⁰⁹⁵ Az Arcanum DVD-jéről. (Libri regii 1527–1918. – Királyi Könyvek, Arcanum, Budapest, 2006.)

¹⁰⁹⁶ Az Arcanum DVD-jéről. (Az erdélyi fejedelmek oklevelei 1560–1689. – Erdélyi Királyi Könyvek, Arcanum, Budapest, 2005.)

- P 635** Szilágyi család (ákosfalvi)
- P 659** Teleki család – Missiles
- P 664** Teleki család – Lymbus
- P 1239** Apafi Mihály-gyűjtemény
- P 1868** Rhédey család – OL által rendezett iratok
- P 1870** Rhédey család – Homoródszentpáli Kornisok és rokon családok
- P 1985** Haller család (mesterséges fond a Múzeumi Törzsanyagból)
- R 147** K. Papp Miklós gyűjtemény
- R 323** Várakra vonatkozó iratok
- S 11** Kamarai térképek
- X 89** Esterházy család hercegi ágának levéltára – Pál nádor iratai (P 125)
- X 1248** Beszterce város és kerület – Számadások (Eredetije: KLEV)
- X 1249** Beszterce város és kerület – Missiles (Eredetije: KLEV)
- X 1892** Kemény József-gyűjtemény – Missiles (Eredetije: KLEV)
- X 4788** Kemény Sámuel-gyűjtemény (Eredetije: KLEV)

•**StNbg** = Staatsarchiv Nürnberg – Reichsstadt Nürnberg

Rep. 60.a Verlässe des Inneren Rats

Rep. 61.a Briefbücher des Inneren Rats

Kézirattári források

•**HT** = Hadtörténelmi Térképtár, Budapest

H. III. c. 101/1. Operationskarte im südöstlichen Theile von Ungarn J. H. S. fecit Anno 1697 [30x27 cm, M 1:450000] (Másolat a bécsi Kriegsarchiv-ból. Délkelet-Magyarország kéziratos hadműveleti térképe)

I. katonai felmérés (C. XXV. Sect. XXVII – 1783–1785) Borosjenő és környéke

II. katonai felmérés (XLIV/59. szelvény – 1863) Borosjenő és környéke [M 1:28880]

III. katonai felmérés (5468/1. szelvény – 1884) Borosjenő és környéke [M 1:25000]

•**KÖHT** = Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Tervtár.

K–1038. A borosjenői mecset. Gyalus László 1905-ben készült szénrajza

K–1039. A borosjenői vár 1871-ben. K. Hantelmann tollrajza

•**KVÁR AKAD.** = A Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára (Cluj-Napoca, Biblioteca filialei a Academiei Române)

Mss. K. J. 288. Diplomatarium Transsylvanicum I–XII. (Kemény József gyűjtemény)

Mss. K. J. 288/D. Appendix Diplomatarii Transsylvanici 1–22. (Kemény József gyűjt.)

Mss. K. J. 289. Apparatus epistolaris ad historiam Transsilvaniae I–XII (Kemény József gyűjt.)

Mss. K. J. 421. Repertorium nobilitatis Transilvaniae I–XV. (Kemény József gyűjt.)

- **MNM** = Magyar Nemzeti Múzeum (Újkori osztály)
CBH XI. „Alt Herkumen des Geschlechts der Haller von MCXCIII. bis auf 1538.” Az erdélyi Hallerek nemzetségekönyve – családi letét.
- **MTAKK** = A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára
Ms 425. A Kornis család oklevéltára I–VI., ed. Veress Endre
- **OSzKK** = Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
Fol. Hung. 3105. Soós Elemér: Magyarország várai
Quart. Lat. 527. Keresztúri Demeter: Acta dierum, sub quibus Georgius Rákóczi et Achatius Bartsai una cum suis adhaerentibus intra et extra civitatem Szeben super regimine regni Transylvaniae contendunt. (XVIII századi másolat.), f. 139.¹⁰⁹⁷
Quart. Lat. 2339. Copia nonnullarum epistolarum cardinalis Petri Pázmány (19. századi másolatok), f. 183.
- **OSzKT** = Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtára
TK 1075. Mappa comitatus Aradiensis cui incorporata est districtus Zarandiensis una cum districtu Borosjenőiensi methodo astronomico-geometrica concinnata, Posonii. 1740. körül – Mikoviny-iskola. [M 1:247000]
- **TK** = Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár
No. 343. „Notationes utiles” in quarto (ex oblatione Illustrissimi Comitis Ladislai Székely) f. 361. Haller Gábor sajátkezű kézírata: Adam Freitag „Architectura militaris”-ának (Leiden, 1631) latin fordítása illetve Haller csonka loci communes gyűjteménye

¹⁰⁹⁷ Keresztúri Demeter munkájának számtalan példányát őrzik különböző romániai gyűjteményekben (CRĂCIUN– ILIEȘ 1963, p. 290. – a feltételezett eredeti a szebeni Brukenthal Múzeumban található) de magyarországi másolat tudomásunk szerint csak ez az egy van. A mű egyébiránt nyomtatásban is megjelent (*Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1884 (Neue Folge XIX.), p. 126–325.), ám ebben az eredetileg magyar nyelvű párbeszédek és leveleket németre fordították.

14.2. Kiadott források^k

- ANDREAE – MEIJER 1968** = *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585–1811, 1816–1844)*, ed. Fockena ANDREAE et J. MEIJER, T. Wewer, Franeker, 1968, p. 539.
- ANONIM 1614** = *Illustrium Hollandiae et Westfrisiae ordinum alma Academia Leidensis, Lugduni Batavorum*, Leiden, 1614, p. 231. (Az OSZK példányát használtam)
- ANONIM 1745** = *Series professorum et lectorum Academiae Frisicae*, Franeker, 1745. (Az OSZK példányát használtam.)
- APOR P.** = APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*, ed. TÓTH Gyula, Magyar Helikon, 1972, p. 116.
- BALÁZS 1990** = *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1-2. (1609–1616 és 1617–1625)*, ed. BALÁZS Mihály et alii, Szeged, 1990, p. 551. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 26.)
- BALÁZS 1995** = *Jezsuita Okmánytár – Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. I/1-2.*, ed. BALÁZS Mihály et alii, Szeged, 1995, p. 698. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.)
- BECMANUS 1676** = *Notitia Universitatis, Catalogus Bibliothecae, Chronicon Civitatis, Catalogus Plantarum*, ed. Johann Christoph BECMANUS [BECMANN], Frankfurt an der Oder, 1676. (Az OSZK példányát használtam)
- BEKE – BARABÁS 1888** = *I. Rákóczy György és a Porta – Levelek és okiratok*, ed. BEKE Antal et BARABÁS Samu, MTA, Budapest, 1888., p. 905.
- BENKŐ J.** = BENKŐ József: *Transilvania specialis I–II.*, ed. SZABÓ György, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 1999, p. 652., p. 845.
- BETHLEN J.** = BETHLEN János: *Erdély története 1629–1673.*, ed. JANKOVICS József, tr. P. VÁSÁRHELYI Judit. Balassi Kiadó, Budapest, 1993., p. 669.
- BETHLEN M.** = BETHLEN Miklós: *Élete leírása magától.* In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, ed. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980, p. 399–981.
- BETHLEN MIHÁLY** = BETHLEN Mihály *útinaplója 1691–1695*, ed. Jankovics József, Magyar Helikon, 1981, p. 257.
- BINDER 1976** = *Utazások a régi Európában – Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*, ed. BINDER Pál, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976, p. 219.
- BO** = *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez I–II*, ed. VARJÚ Elemér et IVÁNYI Béla, Budapest, 1908–1928.
- BÖLÖNI 1875** = Biharvármegye könyörgő levele 1660-ból, ed. ifj. BÖLÖNI Sándor, In: *Régészeti és Történelmi Közlemények* (a Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Közlönye, Nagyvárad) 1875 (I.) p. 35–38.

- CSEREI M.** = CSEREI Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*, ed. BÁNKÚTI Imre, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983, p. 594.
- DfGS** = *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens I–II*, ed. KEMÉNY József, Verlag von J. Tilsch und Sohn Buchhändler, Kolozsvár, 1839–1840. (Johannes LUTSCH szebeni királybíró *diariuma 1607–1661* / I., p. 277–343./, Johann GOEBEL és Georgius WACHMANN: *Chronica Civitatis Schaesburgensis 1514–1663* /II., p. 85–140/, és Johannes GRAFFIUS: *Siebenbürgische Ruin 1658–1661* /II., p. 141–233./
- DPI** = *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești I–XI*, ed. VERESS Endre, Cartea Românească, Bukarest, 1922–1939.
- EÉKH** = *Erdély és az északkeleti háború - levelek és okiratok. I–II.*, ed. SZILÁGYI Sándor, MTA, Budapest, 1890–1891.
- EOE** = *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI*, ed.. SZILÁGYI Sándor. MTA, Budapest, 1875–1898. (Monumenta Hungarie Historica II/b. sor)
- EM** = *Erdélyi Múzeum ♦ I. és II. Apafi Mihály naplója az 1632–1694. évekről*, ed. TÓTH Ernő, 1900 (17.évf) p. 82–93., 143–155., 214–221., 270–281., 325–335. ♦ *I. Rákóczi György naplója*, ed. KONCZ József., 1900 (17. évf.), 8. sz. p. 466–472., 9. sz. p. 524–528. ♦ *Haller Gábor (1550–1608.) és Haller István (1591–1657) családi feljegyzései*, ed. LUKINICH Imre, 1903 (20. évf), p. 533–536.
- ♦**ETA I.** = *Erdélyi Történelmi Adatok I.*, ed. MIKÓ Imre, Kolozsvár, 1885, p. 368. (Benne NAGY SZABÓ Ferenc krónikája)
- ETA IV.** = *Erdélyi Történelmi Adatok. IV.*, ed. SZABÓ Károly, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1862., p. 373. (HALLER Gábor naplója és iratai /p. 1–102, 104–111./, BÁNFI György /p. 115–131./, illetve KÁLNOKI István naplója /p. 133–153./, valamint SEGESVÁRI Bálint krónikája /p. 157–218./, és ENYEDI István krónikája II. Rákóczi György veszedelméről /p. 219–316./)
- ETA VII/3.** = *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I.*, ed. FEJÉR Tamás et alii, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2005, p. 795. (Erdélyi Történelmi Adatok VII/3.)
- EVLIA Cs.** = EVLIA Cselebi *török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*, ed. FODOR Pál, Gondolat, Budapest, 1985, p. 623.
- FONT 1989** = *Teleki Pál külföldi tanulmányútja - Levelek, számadások, iratok 1695–1700.* ed. FONT ZSUZSA, Szeged, 1989. (Fontes rerum scholasticarum III.)
- FRIEDLÄNDER 1887** = *Aeltere Universitätsmatrikeln. Universität Frankfurt an der Oder*, I. kötet (1506–1648), ed. E. FRIEDLÄNDER, S. Hirzel, Leipzig, 1887, p. 793.
- HOLL 1983** = HOLL Béla: *Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623)*, In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983. (87. évf.) 1–3. sz., p. 150–162.
- HORN 2005b** = HORN Ildikó: *Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból*, In: uő. *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történetéhez*, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2005, p. 320–341.

- HORVÁTI BÉKÉS J.** = *Horváti Békés János diáknaplója*, ed. PINTÉR Gábor, JATE BTK, Szeged, 1990, p. 126. (Peregrinatio Hungarorum 6.)
- HURMUZAKI** = *Documente privitoare la istoria Românilor I–XIX.*, ed. Eudoxiu de HURMUZAKI et alii, Bukarest, 1882–1922.
- KÁJONI J.** = *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kuztódia története. Kájoni János kézírata 1684.* ed. DOMOKOS PÁL Péter et MADAS Edit, Scriptum Kft., Szeged, 1991, p. 145. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 31.)
- KEMÉNY 1833** = *Erdélyi Fejedelem I. Apafi Mihály Idő kora eredeti levelekben*, ed. KEMÉNY József, In: *Árpádia – honi történetek zsebkönyve I.*, ed. KOVACSÓCZY Mihály, Wigand György, Kassa, 1833, p. 362.
- KEMÉNY 1836** = *Notitia Historico-Diplomatica Archivi et Literalium Capituli Albensis Transsilvaniae I–II.*, ed. KEMÉNY József, Szében, 1836, p. 271, p. 375.
- KEMÉNY J.** = KEMÉNY János *Önéletírása*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. ed.. V. WINDISCH Éva, , Szépirodalmi Könyvkiadó, Bdapest, 1980, p 11-393.
- KÉNOSI– UZONI** = KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István: *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica – Liber I–II.*, Vol. 1, ed. KÁLDOS János, Balassi Kiadó, Budapest, 2002, p. 700.
- KOLTAI 2001** = *Magyar udvari rendtartás – Utasítások és rendeletek 1617–1708*, ed. KOLTAI András, Osiris Kiadó, Budapest, 2001, p. 287.
- KONCZ 1894** = *II. Rákóczi György fejedelem eredeti sajátkezű levelei a fejedelemségért vívott utolsó küzdelmei időszakából 1658. január 9. – 1660. május 16.*, ed. Koncz József, In: *Hadtörténeti Közlemények*, 1894. (VII. évf.), p. 39–56
- KOVÁCS S. I. 1990** = *A magyar utazási irodalom 15–18. század*, ed. KOVÁCS Sándor Iván, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990., p. 1013.
- KORNIS G.** = KORNIS Gáspár: *Erdély és családja viszontagságairól*, In: *Magyar Emlékirók 16–18. század*, ed. Bitskey István, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, p. 322–342.
- KRAUS, G.** =KRAUS, Georg: *Erdélyi Krónika 1608-65.*, tr. et ed. VOGEL Sándor., Ómagyar Kultúra Baráti Társaság, Budapest, 1994, p. 800
- LINCZIGH J.** = LINCZIGH János krónikája és házi jegyzései 1663–1675, ed. GÁCSI Hedvig, In: *Lymbus, Művelődéstörténeti Tár I.*, ed. Monok István et. Petneki Áron, JATE Kiadó, Szeged, 1989, p. 77–121
- LMHT** = *Litterae Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717) I–IV.*, ed. TÓTH István György, Roma–Budapest 2002–2005. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma Fontes 4.)
- MEIJER 1972** = *Album promotorum Academiae Franekerensis (1591–1811)*, ed. J. MEIJER, T. Wewer, Franeker, 1972, p. 159.
- MHHH XXIII**= *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez*, ed. SZILÁGYI Sándor, Eggenberger, Budapest, 1874, p. 740. (Monumenta Hungariae Historica - Diplomataria XXIII.)

- MHHB XXIV** = *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*, ed. SZILÁGYI Sándor., MTA, Budapest, 1875., p. 644. (Monumenta Hungariae Historica - Diplomataria XXIV.)
- MHHB XXVI** = *Okmánytár Strassburg Pál 1631–1633-iki követsége és I. Rákóczy György első diplomáciai összeköttetései történetéhez*, ed. SZILÁGYI Sándor, MTA, Budapest, 1882, p. 152.. (Monumenta Hungariae Historica - Diplomataria XXVI.)
- MHHB XLII** = Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585), ed. VERESS Endre, MTA, Budapest, 1948, p. 317. (Monumenta Hungariae Historica - Diplomataria XLII.)
- MHHS XXXVI/1.** = *Báró Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752) I.*, ed. SZÁDECZKY Lajos, MTA, Budapest, 1903, p. 374.
- MOLHUYSEN 1916** = *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*, II. kötet (1610–1647), ed. C. MOLHUYSEN, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1916, p. 374+309.
- MONOK 1989** = MONOK István: *Újabb adatok id. Bethlen István patrónusi tevékenységéhez*, In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, VI, Budapest, 1989, p. 208–209.
- MONOK 1992** = *Magyarországi magánkönyvtárak II.*, ed. MONOK István, Scriptum Kft, Szeged, 1992, p. 374.
- MONOK–GÖMÖRI 1989** = MONOK István és GÖMÖRI György: Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez, In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VI., Budapest, 1989. 193-207.
- MTT** = *Magyar Történelmi Tár ♦ Kemény János kora és fejedelemsége új adatokkal illusztrálva*, ed. SZILÁGYI Sándor, 1860 (VII.) p. 124–210. ♦ *Vitnyédy István levelei 1652–1664*, ed. FABÓ András, 1871 (XV.) p. 1–272., 1871 (XVI.) p. 1–268. ♦ *Rédei László történeti maradványai 1658–1663*, ed. NAGY Iván, 1871 (XVII.) p. 1–270. ♦ *A Kemény család fejedelmi ágának okmánytára. Közügyek 1538–1722*, ed. P. SZATHMÁRY Károly, 1871 (XVIII.) p. 1–195. ♦ *Történeti apró emlékek*, ed. NAGY Iván, 1877 (XXII.) p 259–287.
- ORBÁN B.** = ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból I–VI*, Pest, 1868–1973.
- ÖTVÖS 1988** = *Széchenyi Zsigmond itáliai körútja 1699–1700*, ed. ÖTVÖS Péter, JATE BTK, Szeged, 1988, p. 57. (Peregrinatio Hungarorum 1)
- PETRICHEVICH HORVÁTH K.** = PETRICHEVICH HORVÁTH Kozma önéletírása 1634–1660, In: *Történelmi Kalászosok 1603–1711 – A vargyasi Dániel-család irattárában lévő legnagyobbbrészt eredeti kéziratok után*, ed. DÁNIEL Gábor et THALY Kálmán, Lauffer és Stolp, Pest, 1862, p. 1–83.
- PÖL** = *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország prímása összegyűjtött levelei I–II.*, ed. Hanuy Ferenc, Budapest, 1910–1911. p. 790. p. 804.
- RÉTYI P.** = *RÉTYI Péter naplója*, ed. Maria URSUTIU, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983, p. 139.
- DU RIEU 1875** = *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575–1875 – Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem saecula*, ed. Guilielmus DU RIEU, Martin Nijhoff, Den Haag, 1875, c. 1723.

- RMK I. 941.** = CZEGLÉDI István: *Az országok romlasarul irot könyvnek Első Resze. Mellyet Szerelmes Hazájának békeségben való maradhatásáért irt*, Kolozsvár, 1659, f. 597 – hiányos oldalszámok, in octavo. (A Ráday Könyvtár példányát használtuk.)
- RMK I. 1100.** = CZEGLÉDI István: *Az Úr frigy szekrénye előtt. Dagon ledülése*, Kolozsvár, 1670, f. 76+ f. 212. – in quarto (A Ráday Könyvtár példányát használtuk.)
- RMK II. 898.** = Sine auctore: *Panegyris inter fatales umbras dicta Pijis Manibus Spectabilis ac Magnifici Domini Stephani Haller de Hallerkő etc.*, Kolozsvár, 1658, f. 8. – in octavo (A könyv egyetlen példánya a budapesti Egyetemi Könyvtár birtokában)
- RMK III. 1482.** = Disputatio Theologica septima, Alteram dissertationem De Officio Christi Prophetico complectens. Quam ... Sub Praesidio Reverendi, Clarissimi, Celeberrimique Viri, D-Johannis Polyandri, S. S. Theol. Doct. ejusdemque Facultatis in Praelustri Lugd. Bat. Academia Professoris primarii, p. t. Decani, Publice defendet, Stephanus N. Strigonijs, Ungar. Ad diem 17. Novembris, hora locoque solitis. Lugduni Batavorum, Ex Officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir. Academ. Typograph. MDCXXXII. (Leiden, 1632) f. 8. – in octavo (A székhelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár példányát használtuk.)
- RMK III. 1484.** = Disputatio theologica de Aeterna Dei Praedestinatione Cujus veritatem ... sub Praesidio Reverendi, Clarissimi, Doctissimique Viri, D. M. Andreae Riveti, S. S. Theol. Doct. eximii, ejusdemque facultatis in celeberrima Lugd. Bat. Acad. Professoris acutissimi, Publice defendere pro virili conabitur Stephanus H. Thasnadinus, Ung. Ad diem 24. Aprilis, horis locoque consuetis. Lugduni Batavorum, Ex Officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir. Academ. Typograph. MDCXXXII. (Leiden, 1632) f. 10. – in octavo (A székhelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár példányát használtuk.)
- RMK III. 1486.** = Disputatio theologica quinta de Nominis divini celebratione, adoratione, atque invocatione. Quam ... sub Praesidio Admodum Reverendi et Clarissimi Viri, D. Johannis Polyandrii, S. S. Theol. Doct. ejusdemque Facultatis, in Illustri Lugd. Batav. Academia Professoris primarii, Publice defendendam suscipit Balthasar I. Uzoni, Transylvanus. Ad diem 11. Septembris, horis locoque solitis. Lugduni Batavorum, Ex Officina Bonaventurae et Abrahami Elzevir. Academ. Typograph. MDXXXII. (Leiden, 1632) f. 9. – in octavo (A székhelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár példányát használtuk.)
- RMKT XVII/ 3.** = *Régi magyar költők tára – Szerelmi és lakodalmi versek, XVII. század 3. kötet*, ed. STOLL Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, p. 751.
- RMKT XVII/ 9.** = *Régi magyar költők tára – A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660), XVII. század 9. kötet*, ed. VARGA Imre, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, p. 796.
- ROZGONYI VARGA J.** = ROZGONYI VARGA János önéletírása, ed. TONK Sándor In: *Lymbus – Művelődéstörténeti tár*, IV. köt., ed. MONOK István et PETNEKI Áron, Szeged, Scriptum Kft. 1992, p. 143–167

- ROZSNYAY D.** = ROZSNYAY Dávid, *az utolsó török deák történeti maradványai*, ed. SZILÁGYI Sándor, MTA, Pest, 1867, p. 463. (Monumenta Hungariae Historica – Scriptores 8.)
- SCHÖFFER 1973** = *Icones Leidenses –de portretverzameling von de Rijksuniversiteit te Leiden*, ed. I. SCHÖFFER, Rijksuniversiteit Universitaire Pers, Leiden, 1973, p. 302.
- SCHUKKING 1964** = *The Principal Works of Simon Stevin, vol. IV. – The Art of War*, ed. W. H. SCHUKKING, C. V. Swets & Zeitlinger, Amsterdam, 1964, p. 523.
- SZABÓ A. 2006** = SZABÓ András Péter: Egy újabb adalék az Innocentia Transylvaniae megjelenését követő vitához, In: *Lymbus – Magyarságtudományi forrásközlemények*, 2006, p. 41–45.
- SZALÁRDI J.** = SZALÁRDI János *síralmas magyar krónikája*, ed. SZAKÁLY Ferenc, Magyar Helikon, Budapest, 1980, p. 813.
- SZAMOTA 1892** = *Régi magyar utazók Európában 1532–1770*, ed. SZAMOTA István, Nagybecskerek, 1892, p. 373.
- SZENCZI MOLNÁR A.** = SZENCZI MOLNÁR Albert *naplója*, ed. Szabó András, Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2003, p. 314.
- SZEPSI CSOMBOR M.** = SZEPSI CSOMBOR Márton *összes művei*, ed. KOVÁCS Sándor Iván et KULCSÁR Péter, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968, p. 663.
- SZELESTEI 1988** = *Batthyány Kristóf európai utazása 1657–58.*, ed. SZELESTEI N. László, JATE BTK, Szeged, 1988. (Peregrinatio Hungarorum 2.)
- SZELESTEI 1998** = *Naplók és útleírások a 16–18. századból*, ed. SZELESTEI N. László, Universitas Könyvkiadó, Budapest, 1998, p. 203.
- SZÉKELY L.** = Székely László, *Bétsi utazásomról*, ed. NÉMETH S. Katalin, JATE, Szeged, 1989. (Adattár 24.)
- SZIGETI 1988** = *Rákóczi eposz*, ed. SZIGETI Csaba, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988, p. 310.
- SZILASI 1989** = „Vitéz-e avagy ájtatos?” – I. Batthyány Ádám sajátkezű bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség”, ed. SZILASI László, JATE BTK, Szeged, 1989, p. 63 (Peregrinatio Hungarorum 3.)
- SZILÁGYI 1870** = *Rákóczi és Pázmány*. ed. SZILÁGYI Sándor, Pfeifer Ferdinánd sajátja, Pest, 1870.
- SZILÁGYI 1874** = Magyar alumnusok levelei, ed. SZILÁGYI Sándor, In: *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1874 (4. évf) 51. sz., p. 404–406., 52. sz., p. 413–414.
- SZILÁGYI 1883** = *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*, ed. SZILÁGYI Sándor, MTA, Budapest, 1883, p. 924.
- SZITA 1995** = *A törökök kiűzése a Körös– Maros közéről 1686–1695*, ed. Szita László, Gyula, 1995, p. 295. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 19.)
- SzO** = *Székely oklevéltár – új sorozat I–VII*, ed. DEMÉNY Lajos et alii, Kriterion Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, Bukarest – Kolozsvár, 1983–2004.
- SzOR** = *Székely oklevéltár – régi sorozat I–VII.*, ed. SZABÓ Károly et alii, Kolozsvár, 1872–1934.
- TACs** = *Történelmi Adattár Csanád-egyházmegye hajdانا s jelenéhez*, ed. ORTHMAYER Tivadar – SZENTKLÁRAY Jenő, 1871–1874 (I–IV. évf.) [formailag folyóiratként kiadott vegyes forráskiadvány]

- TANKA–OSTILARIUS 1989** = TANKA Endre– OSTILARIUS Mihály: Bethlen János Innocentia Transsylvaniae című röpiratának magyar változata, In: *Lymbus, Művelődéstörténeti Tár I.*, ed. Monok István et. Petneki Áron, JATE Kiadó, Szeged, 1989, p. 123–145.
- TARNÓC 1970** = *Laskai János válogatott művei*, ed. TARNÓC Márton, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, p. 502. (Régi magyar prózai emlékek II.)
- TELEKI M.** = *Teleki Mihály levelezése I–VIII*, ed. GERGELY Samu, MTA, Budapest, 1905–1926.
- TELEKI S.** = *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759–1763*, ed. ifj. BIÁS István, Marosvásárhely, 1908, p. 123.
- THEWREWK 1821** = THEWREWK József: Zaránd vármegyei Fő-Ispán és Boros-Jenői Kapitány Haller Gábor levele az Erdélyi Rendekekhez, In: *Tudományos Gyűjtemény 1821 (VIII)*, p. 135–138.
- TMÁO** = *Török-magyarkori államokmánytár I–VII.*, ed. SZILÁDY Áron és SZILÁGYI Sándor, Pest, 1868–1874. (Török-magyarkori történelmi emlékek III–IX.)
- TÓTH I. Gy. 1994a** = *Gabriele Thomasii levele Kemény János erdélyi fejedelem haláláról*, ed. TÓTH István György, In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VII.*, ed. Benda Kálmán, Budapest, 1994, p. 194–198.
- TÓTH I. Gy. 1994b** = *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*, ed. TÓTH István György, Róma–Budapest, 1994. p. 459. (Bibliotheca Academiae Hungaricae in Roma – Fontes 1.)
- Tt** = *Történelmi Tár* ♦ *Bihar vármegye főispánjai*, ed. HODOR Károly, 1878, p. 377–380. ♦ *A boros-jenei várőrségbeli lovasság hópénze 1599 június és július havára*, ed. SZABÓ Károly, 1878, p. 666–667. ♦ *Regesták a külföldi levéltárakból a török-magyar viszonyok történetéhez 1660–1664 körül*, ed. MARCZALI Henrik, 1880, p. 741–759. ♦ *A tiszántúli vármegyéék, várak birtokosainak feljegyzése 1563-ból*, ed. PETTKÓ Béla, 1884, p. 391–392. ♦ *Kijegyzések három erdélyi családi levéltár lajstromaiból I – A hallerkői gróf Haller-család levéltárából*, 1887, p. 576–594. ♦ *A Telekiek Maros-vásárhelyi levéltárából*, ed. KONCZ József, 1888, p. 385–388. ♦ *Haller Gábor neveléséhez*, ed. S. R., 1890, p. 562–563. ♦ *II. Rákóczy György levelei Rhédey Ferenchez*, ed. SZILÁGYI Sándor, 1892, p. 96–126. ♦ *Arad és Zaránd vármegye 1558–1565*, ed. MÁRKI Sándor, 1895, p. 358–370. ♦ *Kemény János és Lónyay Anna levelezése 1656–1662*, ed. TÓTH Ernő, 1900, p. 161–218. ♦ *Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686 évekről*, ed. TÓTH Ernő, 1902, p. 231–263., p. 379–411., p. 528–574.; *Adatok Kemény János életéhez 1634–1660*, ed. MAGYARI Károly, 1905, p. 469–497. ♦ *Kassa város jegyzőkönyvéből*, ed. KEMÉNY Lajos, 1909, p. 313–318. ♦ *Okiratok Bethlen István 1636. évi támadása történetéhez*, ed. LUKINICH Imre, 1909, p. 378–406.
- J. ÚJVÁRY 2002** = J. ÚJVÁRY Zsuzsanna: „Utolsó veszedelmünk eltávoztatásáért” – Adalék Lippa 1616-os átadásának történetéhez, In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X.*, ed. Petrőczy Éva, Budapest, 2002, p. 197–205.
- VAJDA 1894** = *A Vargyasi Dániel család közpályán és magánéletben I.*, ed. VAJDA Emil, Budapest, 1894, p. 910.

- VESZELY 1860** = *Erdélyi egyháztörténelmi adatok I.*, ed. VESZELY Károly, Kolozsvár, 1860., p. 436.
- VÍZAKNAI BRICCIUS GY.** = Vízaknai Briccius (Bereczk) György naplója 1693–1717, In: *Történeti emlékek a magyar nép községi és magán életéből*, II. köt., ed. SZABÓ Károly és SZILÁGYI Sándor, Pfeifer Ferdinánd (kiadó), Kolozsvár, 1860, p. 77–116
- VISCONTI 1999** = Giovanni Morando VISCONTI: *Mappa della Transilvania...* 1697 (facsimile kiadás), Cartographia Kft., Budapest, 1999.
- ZMPM** = *Zrínyi Miklós prózai munkái*, ed. KULCSÁR Péter, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, p. 455.
- ZOVÁNYI 1889** = ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen*, In: *Protestáns Szemle*, 1889 (I. évf), p. 178–190.

14.3. Szakirodalom

- ADATTÁR I.** = *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 1. - Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében* (Herepei János cikkei) ed. KESERŰ Bálint, Budapest-Szeged, 1965., p. 627.
- ADATTÁR II.** = *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. - Apáczai és kortársai* (Herepei János cikkei) ed. KESERŰ Bálint, Budapest-Szeged, 1966., p. 676.
- ADATTÁR III.** = *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. - Művelődési törekvések a század első felében* (Herepei János cikkei) ed. KESERŰ Bálint, Budapest-Szeged, 1971., p. 623.
- ÁGOSTON–OBORNI 2000** = ÁGOSTON Gábor – OBORNI Teréz: *A tizenhetedik század története*, Pannnonica Kiadó, Budapest, 2000. p. 238
- AKL** = *Saur – Allgemeines Künstler-Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker I–LIV.*, ed. Kasten, Eberhard - Nabert, Andrea – Steppes, Michael, K G Saur, München-Leipzig, 1991–2007.
- ANGHEL 1973** = Gheorghe ANGHEL: *Középkori várak Erdélyben*, Meridiane Könyvkiadó, Bukarest, 1973, p. 138.
- ALBU 2002** = Ioan ALBU: *Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit*, Hora Verlag – Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt – Heidelberg, 2002, p. 344. (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 3.)
- ANONIM 1842** = Haller Gábor Zaránd vármegyei főispán- és Boros-Jenői kapitánynak némelly privát jegyzetei, ed. „egy régiségbarát” In: *Századok* (Pozsony) 1842, 71. szám, c. 574.
- AVRAM–BUCUR 1999** = Alexandru AVRAM – Ioan BUCUR: *Stadt Hermannstadt. Die Altstadt*, Rheinland-Verlag GmbH, Köln, 1999, p. 452. (Denkmaltopographie Siebenbürgen Stadt Hermannstadt 5.1.1.)
- AVRAM–GODEA 1975** = Alexandru AVRAM– Ioan GODEA: *Monumente istorice din Țara Crișurilor*, Editura Meridiane, București, 1975, p. 63.

- BALÁS 1917** = BALÁS Margit: *A váradi kapitányság története*, Nagyvárad 1917, p. 52.
- BALOGH 1975** = BALOGH Jolán: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink, In: *Magyarországi reneszánsz és barokk – művelődéstörténeti tanulmányok*, ed. GALAVICS Géza, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, p. 55–135
- BALOGH 1982** = BALOGH Jolán: *Varadinum – Várad vára I–II.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982., p. 109., p. 395. (Művészettörténeti Füzetek 13/1-2)
- BBK** = *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon I–XXI.+2mutatókötet*, ed. Friedrich Wilhelm BAUTZ et Traugott BAUTZ, Verlag Traugott Bautz, Herzberg, 1975–2003.
- BEDEUS 1858** = Joseph BEDEUS VON SCHARBERG: Die Familie der Herrn und Grafen Haller von Hallerstein in Siebenbürgen, In: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1858. (3.), p. 163–188.
- BEKE 1871** = BEKE Antal: *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyianae Dioecesis Transsylvaniensis*, Püspöki Könyvnyomda, Károlyfehérvár (Gyulafehérvár), p. 56.
- BENKŐ 1869** = BENKŐ Károly: *Marosszék ismertetése*, Kolozsvár, 1869, p. 358.
- P. BENEDEK 2005** = P. BENEDEK FIDÉL: *Ferences kolostorok*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005, p. 265.
- BÍRÓ 1986** = BÍRÓ Vencel: Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében, In: *Ódon Erdély I.*, ed. SAS Péter, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, p. 268–327. (Magyar hírmondó)
- BLAZOVICH 1996** = *A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban*, ed. BLAZOVICH László, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1996, p. 355. (Dél-Alföldi évszázadok 9.)
- BOGDÁN 1973** = BOGDÁN István: *Régi magyar mulatságok*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1973, p. 223.
- BOZZAY 2006** = BOZZAY Réka: Leiden, a gondoskodó egyetem. Magyarországi diákoknak nyújtott juttatások és kiváltságok a leideni egyetemen a 17–18. században, In: *Századok*, 2006 (140. évf.) 4. sz., p. 985–1006.
- BÖDEKER 2003** = Hans Erich BÖDEKER: Biographie. Annäherungen an den gegenwärtigen Forschungs- und Diskussionsstand, In: *Biographie schreiben*, ed. idem, Wallstein Verlag, Göttingen, p. 9–64. (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft 18.)
- BP** = *Bibliografia Polska I–XXXIII.*, ed. Karl Estreicher, Kraków, 1875–1939.
- BRAUDEL 2004** = Fernand BRAUDEL: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század I. (A mindennap élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen)*, Gutta könyvkiadó, Budapest, 2004, p. 602.
- BRUNNER 1949** = Otto BRUNNER: *Adeliges Landleben und Europäischer Geist – Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612–1688*, Otto Müller Verlag, Salzburg, 1949, p. 376.

- BURKE 2000** = Peter BURKE: Mi a történeti antropológia, In: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*, ed. SEBŐK Marcell, Replika Kör, Budapest, 2000 (Replika könyvek 7.), p. 17–23.
- Bwdg** = *Biographisches Wörterbuch zur deutsche Geschichte I–III.*, ed. Helmuth RÖSSLER et Günther FRANZ, Francke Verlag, München, 1973–1975.
- CRĂCIUN– ILIEȘ 1963** = *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV–XVIII. Privind istoria Romînei*, ed. J. CRĂCIUN et A. ILIEȘ, Editura Academiei Republicii Populare Romînei, București, 1963, p. 503. (Cronicele Medievale ale Romîniei I.)
- CZEGLE 1972** = CZEGLE Imre: Amesius korai magyar tanítványai, In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 1972 (X–XI.), p. 107–123.
- CZIGÁNY 2000** = CZIGÁNY István: A harmincéves háború és I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjárata, In: *Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna*, I. köt., ed. TAMÁS Edit, Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000, p. 287–360.
- CSEH-SZOMBATHY 1956** = CSEH-SZOMBATHY László: I. Rákóczy György 1644-es hadjárata, In: *Hadtörténeti Közlemények*, 1956 (III. évf), 1. sz., p. 43–76.; 1957 (IV. évf.), 1-2. sz.
- CSEH-SZOMBATHY 1957** = CSEH-SZOMBATHY László: I. Rákóczy György 1645.évi hadjárata, In: *Hadtörténeti Közlemények*, 1957 (IV. évf), 3-4. sz., p. 101–135.
- CSORBA 1974** = CSORBA Csaba: Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődítményekről, In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972*, Debrecen, 1974, p. 177–236.
- CSORBA 1985** = CSORBA Csaba: *Vég-Gyula várának története*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1985, p. 197.
- CSORTÁN 2002** = CSORTÁN Ferenc: Oszmán építészet a temesvári vilájet területén, In: *A hódoltság régészeti kutatása*, ed. GERELYES Ibolya et KOVÁCS Gyöngyi, MNM, Budapest, 2002, p. 177–184. (Opuscula Hungarica III.)
- DANKÓ 1959** = DANKÓ Imre: *A Körösköz-bihari hajdúság*, Gyula, 1959, p. 70. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 8–9.)
- DAVIS 1999** = Natalie Zemon DAVIS: *Martin Guerre visszatérése*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, p. 171.
- DÉTSZY 1971** = DÉTSZY Mihály: I. Rákóczi György fundálói, In: *Építés- Építészettudomány* 1971 (3.) 4. szám, p. 348–378.
- DÉTSZY 2002** = DÉTSZY Mihály: *Sárospatak vára*, Sárospatak, 2002, p. 359. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 43.)
- DOMOKOS– HAUSNER – VESZPRÉMY 1997** = DOMOKOS György – HAUSNER Gábor – VESZPRÉMY László: *Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékekben*, In: *Magyar Könyvszemle*, 1997 (113. évf), 1. sz., p. 33–60.
- DOMOKOS 2000** = DOMOKOS György: *Ottavio Baldigara – Egy itáliai várfundáló mester magyarországon*, Balassi Kiadó, Budapest, 2000, p. 160.

- DRAGOMIR 1998** = SILVIU DRAGOMIR: Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diecezei arădane (1917), In: uő: *Studii de istorie medievală*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj Napoca, 1998., p. 116–141. (Bibliotheca Rerum Transsilvaniae XXI.)
- DÜLMEN 1990** = RICHARD VON DÜLMEN: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit I. – Das Haus und seine Menschen 16–18. Jahrhundert*, Verlag C. H. Beck, München, 1990, p. 320.
- EKKART 1975** = *Athenae Batavae – De Leidse Universiteit/The University of Leiden 1575–1975*, ed. R. E. O EKKART, Universitaire Pers Leiden, Leiden, 1975, p. 111.
- ERDÉLYI 1906** = ERDÉLYI Alajos: Barcsai Ákos fejedelemsége, In: *Századok*, 1906, p. 412–450., 489–547.
- ♦**G. ETÉNYI 2003** = G. ETÉNYI Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság – A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*, Balassi Kiadó, Budapest, 2003, p. 302.
- FÁBIÁN 1835** = FÁBIÁN Gábor: *Arad vármegye története históriai, geographiai és statistikai tekintetben*, I. köt. (Históriai leírás), Buda, 1835, p. 263.
- FEKETE 1993** = FEKETE Lajos: A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga, In: idem: *A hódoltság török levéltári forrásainak nyomában*, MTA Könyvtára, Budapest, 1993, p. 208–306.
- FEYL 1983** = OTHMAR FEYL: Die Viadrina und das östliche Europa, In: *Die Oder-Universität Frankfurt. Beiträge zu ihrer Geschichte*, ed. M. Knäbke et alii, Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar, 1983, p. 105–139.
- FODOR 2001** = FODOR Pál: A temesvári vilájet a török hódoltságban, In: uő.: *A szultán és az aranyalma*, Balassi Kiadó, Budapest, 2001, p. 279–295.
- FÖLDÉNYI 1999** = FÖLDÉNYI F. László: *Heinrich von Kleist. Im Netz der Wörter*, Matthes und Seitz, München, 1999, p. 552.
- FÜGEDI 1970** = FÜGEDI Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*, Budapest, 1970, p.95.
- FÜR 2000** = FÜR Lajos: *A berceli zenebona 1784*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000, p. 503.
- GEBEI 1992** = GEBEI Sándor: II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, In: *Hadtörténeti Közlemények*, 1992 (105. évf.), p. 30–64.
- GEBEI 2004** = GEBEI Sándor: *II. Rákóczi György külpolitikája (1648–1657)*, Heraldika Kiadó, Budapest, 2004, p. 249.
- GERELYES 1996** = GERELYES Ibolya: Török építkezések Gyulán (1566–1695), In: GERELYES Ibolya–SZATMÁRI Imre: *Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez*, Gyula, 1996, p. 101–129. (Gyulai füzetek 8.)
- GERELYES 2002** = GERELYES Ibolya: Gyula a török korban, In: *A hódoltság régészeti kutatása*, ed. GERELYES Ibolya et KOVÁCS Gyöngyi, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002, p. 163–170. (Opuscula Hungarica III.)
- GINZBURG 1991** = CARLO GINZBURG: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*, Európa Kiadó, Budapest, 1991, p. 361.

- GLÜCK 1982** = Eugen GLÜCK [Glück Jenő]: Contribuții cu privire la istoricul cetății de la Ineu, In: *Ziridava* 1982 (14.), p. 131–148.
- GÖMÖRI 1981** = George GÖMÖRI: Some Hungarian alba amicorum from the 17th century, In: *Stammbücher als kulturhistorische Quellen*, ed. Jörg Ulrich Fechner, Kraus International Publications, München, 1981, p. 97–110. (Wolfenbütteler Forschungen II.)
- GÖMÖRI 1989** = GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, p. 137. (Irodalomtörténeti füzetek 118.)
- GÖMÖRI 1993** = GÖMÖRI György: *Erdélyiek és angolok*, Héttorony Könyvkiadó, Budapest, 1993, p. 121.
- GÖMÖRI 1999** = GÖMÖRI György: *A bujdosó Balassitól a meggyászt Zrínyi Miklósig – Tanulmányok*, Argumentum Kiadó, Budapest, 1999, p. 233.
- GRIESA 1998** = Siegfried GRIESA: *Frankfurt (Oder) im Dreißigjährigen Krieg*, Museum Viadrina, Frankfurt an der Oder, 1998, p. 64.
- GÜNDISCH 1947** = Gustav GÜNDISCH: *Haller Péter gazdasági vállalkozásai*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1947, p. 14. (Erdélyi tudományos füzetek 206.)
- GÜNDISCH 1990** = Gustav GÜNDISCH: *Peter Haller, Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf (1500–1569)*, In: *Südostdeutsches Archiv* 32–33. (1989–1990), p. 89.
- GYALÓKAY 1909** = GYALÓKAY Jenő: Nagyvárad 1692-ben, In: *A Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet 1903/1909-i évkönyve*, Nagyvárad, 1909, p. 26–36.
- GYÖRGY 1930** = GYÖRGY József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj-Kolozsvár, 1930, p. 955
- HALLER H. 1978** = Helmut HALLER von Hallerstein: Nürnberger Geschlechterbücher, In: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 1978 (65. évf.), p. 212–235.
- HALLER B. 2006** = Bertold HALLER von Hallerstein: Das Turnierwesen. In: *Nothafft. Auf den Spuren eines Adelsgeschlechts. - Die Notthafte in Böhmen und Bayern*. ed. Volker Dittmar et alii, Cheb/Eger, 2006, p. 237–262.
- HBLS** = *Historisch–Biographisches Lexikon der Schweiz I–VII*, ed. H. TRIBOLET, Administration des Historisch–Biographisches Lexikons der Schweiz, Neuenburg 1921–1934
- HEGYI 1995** = HEGYI Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*, MTA TTI – História, Budapest, 1995, p. 204. (História Könyvtár – Monográfiák 7.)
- HEGYI 2007** = HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III.*, MTA TTI, Budapest., 2007, p. 1631. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak. 9.)
- HELTAI 1994** = HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Balassi Kiadó, Budapest, 1994, p. 194. (Humanizmus és reformáció 21.)
- HORN 1990** = HORN Ildikó: *Rákóczi László pályája 1633–1664*, In: *Hadtörténeti Közlemények* 1990 (103. évf.), 2. sz., p. 61–90.

- HORN 1993** = HORN Ildikó: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657, In: *Perlekedő évszázadok – Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*, ed. Horn Ildikó, ELTE, Budapest, 1993, p. 240–276.
- HORN 1996** = HORN Ildikó: Nemesi árvák, In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*, ed. PÉTER Katalin, MTA TTI, Budapest, 1996, p. 51–90. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.)
- HORN 2001** = HORN Ildikó: Az erdélyi katolikus elit Pázmány Péter korában, In: *Pázmány Péter és kora*, ed. HARGITTAY Emil, PPKE BTK, Budapest, 2001, p. 436.
- HORN 2005a** = HORN Ildikó: Bocskai István fejedelem erdélyi politikusai, In: uő. Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történetéhez, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2005, p. 125–144.
- IVÁNYI 1876** = IVÁNYI István: Lugos és Karánsebes története 1526–1658, In: *Történelmi és Régészeti Értesítő* (Temesvár) 1876 (II. évf), p. 23–34, p. 70–91, p. 136–145.
- IZSÉPY 1981** = IZSÉPY Edit: Székelyhíd építéstörténete a XVII. században, In: *Művészettörténeti Értesítő*, 1981, 4. sz., p. 266–270.
- JAKAB 1883** = JAKAB Elek: Görgényvár és a görgényi kastély a múltban, In: *Századok*, 1883, p. 325–341, 415–429.
- JAKÓ 1976** = JAKÓ Zsigmond: A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története In: Uő.: *Írás, könyv, értelmiség – Tanulmányok Erdély történetéhez*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976, p. 219–250.
- JAKÓ 2004** = JAKÓ Zsigmond: Vízakna hamisított okleveleiről, In: *In honorem Gernot Nussbächer*, ed. Daniel NAZARE et alii, Editura Foton, Braşov, 2004, p. 183–199
- JANKOVICH 1996** = JANKOVICH B. Dénes: Adatok a Körösvidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához, In: *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 16 (1996), p. 305–347.
- JANKOVICS 1993** = JANKOVICS József: A magyar peregrinusok Európa-képe, In: *Régi és új peregrináció – Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, II., ed. BÉKÉSI Imre et alii, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft., Budapest–Szeged, 1993, p. 556–564.
- JENSMA-SMIT-WESTRA 1985** = *Universiteit te Franeker 1585–1811*, ed. JENSMA, SMIT et WESTRA,¹⁰⁹⁸ Fryske Akademy, Leeuwarden, 1985, p. 523.
- JORDAN 2003** = Klaus JORDAN: *Bibliographie zur Geschichte des Festungsbauen von den Anfängen bis 1914*, Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung, Marburg, 2003, p. 432.
- KALMÁR 1971** = KALMÁR János: *Régi magyar fegyverek*, Budapest, Natura, 1971, p. 430.
- KARDAS 1997** = Alina KARDAS: Eskenowie w XV–XVIII. wieku. Genealogia patrycjuszowskiej rodziny z Torunia, In: *Rocznik Toruński*, 1997 (24.), p. 171

¹⁰⁹⁸ Sajnos a holland publikációknál elterjedt az a szokás, hogy csak a tudományos fokozatot és a vezetéknévét írják ki. A hiányzó keresztnév „lenyomozására” sajnos nem volt elegendő időm.

- KÁRMÁN 2002** = KÁRMÁN Gábor: Fatányér és kőkorsó – Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével, In: *Korall*, 2002 (3. évf.), 9. sz., p. 107–136.
- KÁRMÁN 2006a** = KÁRMÁN Gábor: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten, In: *Korall*, 2006 (7. évf.), 26. sz., p. 72–98.
- KÁRMÁN 2006b** = KÁRMÁN Gábor: *Bellum iustum* érvelések II. Rákóczi György háborúiban, In: *Századok*, 2006 (140. évf.), 4. sz., p. 939–971.
- KEMPELEN** = KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok I–XI*, Budapest, 1911–1932.
- KIMPIÁN–MÁRTON 2002** = KIMPIÁN Annamária et MÁRTON Judit: *Kerelőszentpál – Haller kastély*, Transylvania Trust–Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002, p. 16. (Erdélyi Műemlékek 34.)
- KIRÁLY 1887** = KIRÁLY Pál: Gróf Székely László élete, In: *Budapesti Szemle* 1887 (51. köt.), p. 224–258.
- KISS A. 2003** = KISS András: *Más források – más értelmezések*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003, p. 512
- KISS G. 1990** = KISS Gábor: *Erdélyi várak és várkastélyok*, Panoráma, Budapest, 1990, p. 446.
- KLANICZAY 1991** = *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, ed. KLANICZAY Tibor, Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991, p. 628. (Zrínyi Könyvtár 4.)
- KOPPÁNY 2006** = KOPPÁNY Tibor: Castellumok a késő középkori Magyarországon, In: uő: *A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből*, Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest, 2006, p.43–60.
- KOVÁCS A.–ȚOCA 1979** = KOVÁCS András – Mircea ȚOCA: Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez, In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*, ed. CSETRI Elek et alii, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, p. 107–115.
- KOVÁCS A. 1980** = KOVÁCS András: Szabályos alaprajzú, olaszbástya várkastélyok Erdélyben, In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*, ed. CSETRI Elek et alii, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980, p. 77–98.
- KOVÁCS A. 2000** = KOVÁCS András: I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről, In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*, II. köt., ed. TAMÁS Edit, Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000, p. 63–96.
- KOVÁCS A. 2003** = KOVÁCS András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*, Teleki László Alapítvány/Polis Kiadó, Budapest–Kolozsvár, 2003, p. 214.
- KOVÁCS A. 2007** = KOVÁCS András: *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben*, L'Harmattan, Budapest, 2007, p. 224.
- KOVÁCS S. I. 1972** = KOVÁCS Sándor Iván: Útleíró utazók – utazási irodalom a XVI–XVII. században, In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 1972 (X–XI.), p. 79–85.
- KOVÁCS S. I. 1988** = KOVÁCS Sándor Iván: *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988, p. 262.

- KOVÁCS Zs. 2000** = KOVÁCS Zsolt: A két Rákóczi György fejedelem görgényi építkezései, In: *Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna*, II. köt., ed. TAMÁS Edit, Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000, p. 97–122.
- KOVÁCS Zs. 2002** = KOVÁCS Zsolt: *Görgényszentimre – várrom és kastély*, Transylvania Trust–Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002, p. 16. (Erdélyi Műemlékek 37.)
- KOVÁCS Zs. 2004** = KOVÁCS Zsolt: Teleki Mihály építkezéseiről In: *Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból*, ed. uő, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2004, p. 115–167.
- KOZMA 1848** = KOZMA Pál: *Zaránd vármegye földirati, statisztikái, és történeti leírása*, Kolozsvár, 1848, p. 109.
- KÖVÁRY 1854** = KÖVÁRY László: *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár, 1854, p. 279.
- KÖVÁRY 1892** = KÖVÁRY László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*, Kolozsvár, 1892, p. 331.
- KRONER – LUDWIG 1997** = Michael KRONER – Rosemarie LUDWIG: *Weißkirch. Eine siebenbürgische Gemeinde an der Großen Kokel*, Nürnberg, 1997, p. 150.
- KROPF 1888** = KROPF József: Lippa a török hódoltság alatt, In: *Történelmi és Régészeti Értesítő* (Temesvár) 1888 (IV. évf.) p. 169–177.
- KUBINYI 1964** = KUBINYI András: Die Nürnberger Haller in Ofen, In: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 1963–64 (52.), p. 80–128.
- KUBINYI 1966** = KUBINYI András: Budai és pesti polgárok összeköttetései a Jagelló korban In: *Levéltári Közlemények*, 1966 (32.), 2. sz., p. 227–291.
- KUBINYI 1971** = KUBINYI András: A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig In: *Levéltári Közlemények*, 1971 (42.), 2. sz., p. 203–269.
- KUBINYI 1994** = KUBINYI András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján, In: *Történelmi Szemle*, 1994 (36.), 1–2. sz., p. 1–52.
- KUBINYI 1999** = KUBINYI András: Budai Kakas János történeti feljegyzései, In: uő.: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1999, p. 198–211.
- KUBINYI 2000** = KUBINYI András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és Alföld szélén*, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2004, p. 197. (Dél-Alföldi évszázadok 14.)
- LADÁNYI 1999** = LADÁNYI Sándor: Ungarische Studenten an der Universität Frankfurt an der Oder, In: *Iter Germanicum – Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, ed. Szabó András, Kálvin Kiadó, Budapest, 1999, p. 214–220-
- LANEVSCI 1977–1981** = Gheorghe LANEVSCI: Repertoriul Cetăților medievale din județul Arad, In: *Ziridava* 1977 (8.), p. 557–565.; 1978 (10.), p. 817–822; 1981 (13.), p. 423–431.
- LANEVSCI 1979** = Gheorghe LANEVSCI: Cetatea Șoimoș – studiu de arhitectură, In: *Ziridava* 1979 (11.), 811–816.

- LANEVSCI 2002** = Gheorghe LANEVSCI: A borosjenői mecset, In: *A hódoltság régészeti kutatása*, ed. GERELYES Ibolya et KOVÁCS Gyöngyi, MNM, Budapest, 2002, p. 175–176. (Opuscula Hungarica III.)
- LÁZÁR M 1858** = LÁZÁR Miklós: *A gróf Lázár család*, Kolozsvár, 1858, p. 281.
- ♦**LÁZÁR GY. 1889** = LÁZÁR György: Erdély főispánjai, In: *Századok*, 1887, p. 400–426., 518–528., 610–625.; 1888, p. 33–41, 242–251., 338–348, 504–522, 622–637, 730–739., 911–931.; 1889, p. 30–41, 131–147., p. 229–237. (Később Torma Károly kiegészítéseivel külön kötetben, különlenyomatban is megjelent.)
- ♦**LEHMANN 1985** = Hartmut LEHMANN: *Die Kometenflugschiften des 17. Jahrhunderts als historische Quelle = Literatur und Volk im 17. Jahrhundert – Probleme populärer Kultur in Deutschland I.*, ed. Wolfgang Brückner et alii, Otto Harrasowitz, Wiesbaden, 1985, p. 683–700
- ♦**LEVI 2000** = Giovanni LEVI: A mikrotörténelemről, In: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*, ed. SEBŐK Marcell, Replika Kör, Budapest, 2000 (Replika könyvek 7.), p. 127–146.
- LUKÁCS Zs. 1995** = LUKÁCS Zs. Tibor: A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése, In: *Aetas*, 1995, 1–2. szám, p. 68–93.
- LUKINICH 1918** = LUKINICH Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*, MTA, Budapest, 1918, p. 646.
- LUKINICH 1926** = LUKINICH Imre: A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása. 1619–1628, In: *Nagyenyedi Album*, ed. LUKINICH Imre, A Nagyenyedi Bethlen-Kollégium Volt Diákjaink Testvéri Egyesülete, Budapest, 1926, p. 79–100.
- MAGYARI 1999** = MAGYARI András: Habsburg-orientációs politikai kísérletek Erdélyben a XVII. század második felében, In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*, ed. Kiss András et alii, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1999, p. 319–325.
- MÁRKI 1895** = MÁRKI Sándor: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története II*, Arad, 1895, p. 911.
- MÁTHÉ 1999** = MÁTHÉ Attila: *Fehéregyháza története*, Petőfi Sándor Művelődési Egyesület, Fehéregyháza, 1999, p. 186.
- MIKLÓS 1927** = MIKLÓS Ödön: Magyarok perei a leideni rektor előtt, In: *Theologiai Szemle*, 1927 (III. évf.), 1–4. sz., p. 163–165.
- MIKLÓS 1928** = MIKLÓS Ödön: Magyar diákok a leideni Staaten Collegeben In: *Theologiai Szemle*, 1928 (IV. évf.), 5–6. sz.
- MIKÓ 1989a** = MIKÓ Imre: Reneszánsz paloták a váradi várban, In: *Váradi kőtöredékek*, ed. KERNY Terézia, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1989, p. 99–158.
- MIKÓ 1989b** = MIKÓ Imre: A szentjobbi monostor és vár történetéhez, In: *Váradi kőtöredékek*, ed. Kerny Terézia, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1989, p. 251–263.

- MML** = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon – középkor és koraiújkor*, I. kötet Aachen–Bylica, ed. KÖSZEGHY Péter, Balassi Kiadó, Budapest, 2003, p. 496.
- MONOK 1996** = MONOK István: *A Rákóczi család könyvtárai 1588–1660*, Scriptum Kft., Szeged, 1996, p. 285. (A Kárpát-medence koraiújkorai könyvtárai 1.)
- MONOK 1998** = MONOK István: Cseffei László 1592–1662, In: *Századok*, 1988 (122. évf.), 4. sz., p. 622–647.
- MOLNÁR 1994** = MOLNÁR Antal: Az udvarhelyi jezsuita missio siculica kezdetei az 1650-es években, In: *Magyar egyháztörténeti vázlatok*, 1994, 3–4. sz., p. 71–89.
- MOLNÁR 1999** = MOLNÁR Antal: Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642), In: *Történelmi Szemle*, 1999 (41. évf.), 1–2. sz., p. 127–156.
- MOSS 1996** = Ann MOSS: *Printed Commonplace–Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Clarendon Press, Oxford, 1996, p. 345.
- MÜHLPFORDT 1983** = Günter MÜHLPFORDT: Die Oder-Universität 1506–1811, In: *Die Oder-Universität Frankfurt. Beiträge zu ihrer Geschichte*, ed. M. Knäbke et alii, Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar, 1983, p. 19–72.
- B. NAGY 1973** = B. NAGY Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973, p. 407.
- NAGY 1984** = NAGY László: *A „bibliás őrálló” fejedelem - I. Rákóczi György a magyar historiában*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- NAGYIVÁN** = NAGY Iván: *Magyarország családai I–XII*, Pest, 1857–1868.
- NDB** = *Neue Deutsche Biographie I–XX.*, ed. Hans KÖRNER et alii, Duncker & Humblot, Berlin, 1952–2000. (Még nem lezárt)
- NÉMETH 1996** = NÉMETH István: „Ugyan ott Jenőnél Ur Barcsai Ákos Fejedelemmé téteték” (Ismeretlen magyar nyelvű forrás Barcsai Ákos török követjárásáról) In: *Keletkutatás*, 1996 tavasz, p. 57–80.
- NÉMETH S. 1985** = NÉMETH S. Katalin: Székely László bécsi útinaplója 1744-ből, In: *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, ed. KOVÁCS Sándor Iván, MTA ITI – ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest, 1985, p. 31–33
- NÉMETH S. 1986** = NÉMETH S. Katalin: „Bizony igazat írok, és úgy írom, amint volt” (Székely László önéletírása) In: *Irodalomtörténet*, 1986, 3. sz., p. 610–637
- NICOARĂ 2002** = Toader NICOARĂ: *Sentimentul de insecuritate în societate românească la începuturile timpurilor moderne (1600–1830) 1.*, Accent – Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002, p. 378.
- NYAKAS 2005** = NYAKAS Miklós: *A bihari kishajdú városok története*, Debrecen, 2005, p. 369. (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója V.)
- OBORNI 2002** = OBORNI Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest, 2002, p. 359. (Fons Könyvek 1.)

- ORGONA 2000** = ORGONA Angelika: Kornis Zsigmond, I. Rákóczi György katolikus tanácsura In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*, I. köt., ed. TAMÁS Edit, Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000, p. 227-286.
- PAPP 1991** = PAPP Sándor: *Három török dokumentum Barcsai Ákos erdélyi fejedelem hatalomra kerüléséről*, In: A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (Sectio Humana), 1989–1990, p. 21–30.
- PÁL-ANTAL 2004** = PÁL-ANTAL Sándor: *Maros-széki intézmények és pecsétjeik a XVI. századtól 1867-ig*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2004, p. 351.
- PÁLFFY 1996** = PÁLFFY Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig, In: *Történelmi Szemle*, 1996 (XXXVIII. évf.), 2-3. sz, p. 163–217.
- PÁLFFY 1997** = PÁLFFY Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században, In: *Történelmi Szemle*, 1997 (XXXIX. évf), 2. sz., p. 257–288.
- PÁLFFY 2005** = PÁLFFY Géza. *Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története*, Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2005, p. 116. (Jókai könyvek 3.)
- PÁLMÁNY 1900** = PÁLMÁNY József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*, Betegh Pál Könyvnyomdai Műintézete, Székelyudvarhely, 1900, p. 268.
- PERJÉS 2002** = PERJÉS Géza: *Zrínyi Miklós és kora*, Osiris Kiadó, Budapest, 2002, p. 436.
- PÉTER 1977** = PÉTER Katalin: *Drabik Miklós, a lehotkai próféta*, In: *Világosság*, 1977, 1. sz, p. 36–41.
- PÉTER 1985** = PÉTER Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században In: *Századok*, 1985 (119. évf), 4. sz., p. 1006–1028.
- PÉTER 1986** = PÉTER Katalin: A fejedelemség virágkora (1606–1660) In: *Erdély története II*, ed. MAKKAI László és SZÁSZ Zoltán, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, p. 617–783.
- POSTMA–VAN SLUIS 1995** = *Auditorium Academiae Franekerensis – Bibliographie des Reden, Disputationen und Gelegenheitdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, ed. F. POSTMA et. J. VAN SLUIS, Fryske Akademy, Leeuwarden, 1995, p. 706.
- PRAK 2004** = Maarten PRAK: *Hollandia aranykora. A Köztársaság talánya*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004, p. 288.
- PSB** = *Polski Słownik Biograficzny I–XXXVIII.*, ed. Emanuel ROSTWOROWSKI et alii, Polska Akademia, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1935–1998. (Még nem lezárt.)
- REVEL 1996** = Jacques REVEL: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása, In: *Aetas*, 1996, 4. sz., p. 217–237.
- RIETZ 1983** = Henryk Rietz: Die Beziehungen zwischen Toruń und der Universität in Frankfurt, In: *Die Oder-Universität Frankfurt. Beiträge zu ihrer Geschichte*, ed. M. Knäbke et alii, Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar, 1983, p. 203–215.

- RMNY II** = *Régi magyarországi nyomtatványok II. 1601-1633.* szerk.: BORSAY Gedeon és HERVAY Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, p. 855.
- RUSU 2003** = Gabriel-Virgil RUSU: O mărturie documentară despre cetatea Gherla la 1675, In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Historia*, 2003 (XLVIII.) 1–2. sz., p. 65–94.
- RUSU–PASCU HUREZAN 1999** = Adrian Andrei RUSU – George PASCU HUREZAN: *Cetăți medievale din județul Arad*, Complexul Muzeal Arad, Arad, 1999, p. 127.
- SASU 1972** = Ecaterina SASU: Cetăți în stilul renașterii din Țara Crișurilor, In: *Centenar muzeal Orădean*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1972, p. 543–551.
- S. SÁRDI 1998** = S. SÁRDI Margit: Jóslat és átolmátás XVII–XVIII. századi erdélyi emlékiróinknál, In: *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*, ed. Pócs Éva, Balassi Kiadó – University Press, Budapest – Pécs, 1998, p. 475–487. (Tanulmányok a transzcendensről I.)
- SCHEUER 1979** = Helmut SCHEUER: *Biographie. Studien zur Funktion und zum Wandel einer literarischen Gattung vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1979, p. 312
- SCHEUER 1994** = Helmut SCHEUER: Biographie, In: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik 2.*, ed. Gert UEDING, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1994, c. 30–43.
- SCHEURLEER–MEYJES 1975** = *Leiden University in the Seventeenth Century – An Exchange of Learning*, ed. Lunsing SCHEURLEER et Posthumus MEYJES, Universitaire Pers – E. J. Brill, Leiden, 1975, p. 496.
- SCHINDLING–ZIEGLER 1993** = *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, Land und Konfession 1500–1650, 2. (Der Nordosten)*, Aschendorff Verlag, Münster, 1993, p. 233.
- SCHWOB 1969** = Ute Monika SCHWOB: *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert*, Verlag R. Oldenbourg, München, 1969, p. 251. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission)
- SEBESI 1972** = SEBESI Pál: Újabb adatok Dávid Ferenc családjáról és nemzetiségéről, In: *Keresztény Magvető*, 1972 (78.évf), 1. sz., p. 30–48.
- SEBESTYÉN 1992** = SEBESTYÉN György: *Cetatea Făgărașului*, Editura Tehnică, București, 1992, p. 150.
- Soós 2005** = Soós Zoltán: *A görögényszentimrei vár régészeti kutatása és felmérési eredményei (2003–2004)*, In: *Castrum Bene*, 2005, 1. sz., p. 91–95.
- SORBÁN 1934** = SORBÁN Kornél: *Az ineui (borosjenői) római katolikus plébánia története. A község és összes felekezetei történetére vonatkozó adatokkal*, Oradea-Nagyvárad, 1934, p. 142.
- B. SZABÓ 1996** = B. SZABÓ János: *Az erdélyi fejedelemség hadserege*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1996, p. 128.

- B. SZABÓ 2001** = B. SZABÓ János: II. Rákóczi György 1658 évi török háborúja, In: *Hadtörténeti Közlemények*, 2001 (114. évf.), 2–3. sz., p. 231–278.
- B. SZABÓ 2006** = B. SZABÓ János: Erdély katasztrófája 1658-ban. A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai, In: *Aetas*, 2006. (21. évf.), 2–3. sz., p. 204–218.
- SZABÓ A. 2004** = SZABÓ András Péter: Haller Gábor peregrinációja, In: *KÚT* (3. évf.), 3–4. sz., p. 1–43.
- SZABÓ A. 2005** = SZABÓ András Péter: Egy töredelmes bűnös. Biblia, bor és csodajelek Haller Gábor naplójában In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI.*, ed. Petrőczy Éva és Berecz Ágnes, Budapest, 2005, p. 99–116.
- SZABÓ P. 2005** = SZABÓ Péter: A kihelyezett udvarok az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban, In: *Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, ed. G. ETÉNYI Nóra et HORN Ildikó, Balassi Kiadó, Budapest, 2005, p. 314–331.
- SZABÓ-TONK 1992** = SZABÓ Miklós-TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*, Szeged, 1992. (Fontes rerum scholasticarum IV.)
- SZABÓ-TONK 1993** = SZABÓ Miklós-TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a koraiújkor folyamán. In: *Régi és új peregrináció - Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, II., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság - Scriptum Kft, Budapest–Szeged, 1993, p. 491-500.
- SZAKÁLY 1997** = SZAKÁLY Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997, p. 418. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.)
- SZÁDECZKY 1886** = SZÁDECZKY Lajos: *Haller Gábor történetéhez*, In: *Századok*, 1886, p. 523–528.
- SZÁDECZKY– BONCZ 1886** = SZÁDECZKY Lajos – BONCZ Ödön: *A Haller grófok nemzetsége-könyve*, In: *Turul*, 1886, p. 1–11., 49–56., 57–72., 105–123. (Megjelent külön kötetben, különlenyomatban is.)
- SZÁDECZKY 1892** = SZÁDECZKY Lajos: *Fogaras vára és uradalma történeti emlékei*, Kolozsvár, 1892, p. 83. (Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1892-es számából)
- SZÁDECZKY 1913** = SZÁDECZKY Béla: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartásáról*, Kolozsvár, 1912, p. 30.
- SZÁSZ 2002** = SZÁSZ Anikó: *Gyalu – várkastély*, Transylvania Trust– Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2002, p. 16. (Erdélyi Műemlékek 33.)
- SZENTIVÁNYI 1958** = *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthányanae*, ed. SZENTIVÁNYI Róbert, Szegedi Egyetemi Könyvtár, Szeged, 1958, p. 366.
- SZENTKLÁRAY 1898** = SZENTKLÁRAY Jenő: *A Csanád-egyházmegyei plébániák története I*, Temesvár, 1898, p. 740. [Nem jelent
- SZENTPÉTERI 1999** = SZENTPÉTERI Márton: Boszorkányos Szenci Molnár Albert In: *Café Babel*, 1999, 2. sz., p. 33–45.
- SZIJÁRTÓ 1996** = SZIJÁRTÓ M. István: Mi a mikrotörténelem?, In: *Aetas* 1996, 4. sz., p. 157–185

- SZILÁGYI 1858** = SZILÁGYI Sándor: Haller Gábor megöletése, In: *Marosvásárhelyi Füzetek*, 1858, 4. szám, p. 287–300.
- SZILÁGYI 1867** = SZILÁGYI Sándor: *Vértanúk a magyar történelemből*, Heckenast Gusztáv, Pest, 1867, p. 495.
- SZILÁGYI 1891** = SZILÁGYI Sándor: *II. Rákóczy György*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1891. (Magyar Történelmi Életrajzok)
- SZILÁGYI 1893** = SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczy György 1593–1648.*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1893, p. 424. (Magyar Történelmi Életrajzok)
- SZOLNDOB** = TAGÁNYI Károly– RÉTHY László – POKOLY József – KÁDÁR József: *Szolnok–Dobokavármegye monographiája I–VII*, Dész, 1901–1905.
- SZONGOTT–VAJNA–HODOREÁN 1898** = SZONGOTT Kristóf – VAJNA Károly – HODOREÁN János: *A szamosújvári vár*, Armenia, Szamosújvár, 1898, p. 64. (Különlenyomat Szamosújvár város monográfiájából.)
- TARNÓC 1978** = TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Gondolat, Budapest, 1978, p. 268.
- TÓTH I. Gy. 2005** = TÓTH István György: *Ferences püspökök a magyarországi és erdélyi missziókban (XVI–XVII. század)*, In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára I, ed. Öze Sándor et Medgyesy–Schmikli Norbert, PPKE BTK – METEM, Piliscsaba – Budapest, 2005, p. 184–192.
- TÓTH S. L. 1999** = TÓTH Sándor László: Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez, In: *Aetas*, 1999, 4. sz., p. 89–99.
- TÓTH Zs. 2004** = TÓTH Zsombor: Laudatio matris, az anya dicsérete In: *Magyarul megszólaló tudomány. Apáczai enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében*, ed. Péntek János, Lucidus Kiadó, Budapest, 2004, p. 189–199. (Kisebbségkutatási Könyvek)
- T. K. 1864** = T. K.: A boros-jenei vár s Rákóczi ágyuja, In *Ország Tükre*, 1864. dec. 21. (III. évf. 36. szám) p. 410. és 425.
- T. TÓTH 2004** = T. TÓTH Sándor: *Az erdélyi matematika történetéből*, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004, p. 324.
- TR** = *Theologische Realenzyklopädie I–XXXV.*, ed. Gerhard KRAUSE et Gerhard MÜLLER, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1977–2003. (Még nem zárult le)
- TRÓCSÁNYI 1972** = TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972, p. 333.
- TRÓCSÁNYI 1976** = TRÓCSÁNYI Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, p. 217. (Értekezések a történelmi tudományok köréből – új sorozat 76.)

- TRÓCSÁNYI 1980** = TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, p. 439.
- TRÓCSÁNYI 2005** = TRÓCSÁNYI Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. p. 328.
- TÜDÖS 1998** = TÜDÖS S. Kinga: *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 1998, p. 292.
- VASS 1912** = VASS Miklós: Kornis György külföldi tanulása, In: *Keresztény Magvető*, 1912 (XLVII. évf), 4. füz., p. 209–229.
- R. VÁRKONYI 1978** = R. VÁRKONYI Ágnes: *Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról*. Gondolat, Bp. 1978, p. 430.
- R. VÁRKONYI 1984** = R. VÁRKONYI Ágnes: *Erdélyi változások*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984, p. 521.¹⁰⁹⁹
- R. VÁRKONYI 1994** = R. VÁRKONYI Ágnes: A „Kereszténység Achillese” In: *Europica varietas – Hungarica varietas*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, p. 76–90.
- R. VÁRKONYI 1999** = R. VÁRKONYI Ágnes: *Történeti ökológia*, In: uő. Századfordulóink, Liget könyvek, Budapest, 1999, p. 105–141.
- VERESS 1906** = VERESS Endre: *Déva vára és uradalma I. R. Gy idejében 1630–1648*, Déva, 1906, p. 44.
- VÉGH 1981** = VÉGH Olivár: Erdélyi hólyagos edények, In: *Népismereti dolgozatok*, 1981, ed. Kós Károly et Faragó József, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, p. 63–70.
- VISKOLCZ 2003** = VISKOLCZ Noémi: Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban, In: *A harmincéves háború prófétái és chiliaristái I. Tanulmányok*, ed. JUHÁSZ Levente et VISKOLCZ Noémi, Szeged, 2003, p. 65–100. (Fiatal filológusok füzetek – korai újkor 4.)
- WILLEMS 1962** = Alphonse WILLEMS: *Les Elzevier – Histoire et annales typographiques*, B. de Graaf, Nieuwkoop, 1962, p. 604.
- WINKELBAUER 1999** = Thomas WINKELBAUER: *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1999, p. 580. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung – Ergänzungsband 34.)
- WINKLER 2004** = WINKLER Gusztáv: *Reneszánsz erőépítészet Magyarországon. Mérnöki szemmel*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004, p. 202.
- WITTMANN 1965** = WITTMANN Tibor: *Németalföld aranykora*, Gondolat, Budapest, 1965, p. 342.
- WOLF 2003** = *Der Winterkönig – Friedrich V. der letzte Kurfürst aus der Oberen Pfalz*, ed. Peter WOLF et alii, Haus der Bayerschen Geschichte, Augsburg, 2003, p. 376.

¹⁰⁹⁹ A könyv szövege, módosított formában újra megjelent a háromkötetes Erdély-történet megfelelő kötetében: R. VÁRKONYI Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711), In: *Erdély története II*, ed. MAKKAJ László et SZÁSZ Zoltán, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, p. 784–971.

•**ZOVÁNYI 1977** = ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977, p. 712.

•**ZUMTHOR 1985** = Paul ZUMTHOR: *Hollandia hétköznapijai Rembrandt korában*, Gondolat, Budapest, 1985.,p. 350.

14.4. Felhasznált honlapok

@1. <http://www.stadtarchiv.nuernberg.de/Lexikon.htm#Lexikon> – Nürnberg történeti lexikonának internetes kiadása a nürnbergi városi levéltár honlapján.

@2. <http://www.leidenuniv.nl/ics/ahm/museum.htm> – A leideni egyetem iskolatörténeti múzeumának honlapja.

@3. <http://mdz.bib-bvb.de/digbib/lexika/adb> – Az Allgemeine Deutsche Biographie teljes internetes kiadása a Bayerische Staatsbibliothek digitális könyvtárában

@4. <http://en.wikipedia.org> – Általános internetes lexikon-adatbázis, amely a dolgozatban tárgyalt hadiépítészetről is tartalmaz szócikket. (Simon Stevin, Frans van Schooten)

@5. <http://www-gap.dcs.st-and.ac.uk/~history/Mathematicians> – Matematikus-életrajzok gyűjteménye, amely a dolgozatban tárgyalt hadiépítészetről is tartalmaz szócikket. (Simon Stevin, Ludolph van Ceulen, Frans van Schooten)

@6. <http://es.rice.edu/ES/humsoc/Galileo/Catalog/Files/Stevin.html> – Simon Stevin életrajza a houstoni Rice University Galilei-vállalkozásának honlapján. A program keretében összegyűjtik a Galilei-korabeli nemzetközi tudományos közösség szereplőit.

@7. <http://allserv.rug.ac.be/~gvdborgh/files/publatex/stevinoc.html> – Guido Vanden Bergh belga tudománytörténész angol nyelvű cikke: *Simon Stevin, Flemish tutor of a Dutch Prince*

@8. <http://typographico.nl/pdf/Spinoza.pdf> – Wiep van Bunge könyvének (*From Stevin to Spinoza*, Brill, Leiden, 2001) első fejezete egy holland digitális nyomda honlapján.

@9 <http://www.library.uu.nl/digiarchief/dip/diss/01754573/heusden3.htm> – Patricia Alkhoven könyvének (*The Changing Image of the City. A study of the transformation of the townscape using Computer-Aided Architectural Design and Visualisation techniques. A case study: Heusden*) harmadik, építészettörténeti fejezete az utrechti egyetem digitális könyvtárában.

@10. <http://www.vd17.de> – Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts (AZ RMNy német megfelelőjének tekinthető adatbázis.

15. Tartalomjegyzék

0. Bevezetés – egy régi műfaj újjászületése: az életrajz

1. A család előtörténete

2. Egy áttérés történeti háttere

2.1. A Haller-testvérek és az erdélyi katolicizmus

2.2. Haller Gábor áttérése

3. Peregrináció

3.1. Egy különleges peregrináció – az erdélyi peregrináció rendszerében

3.2. A peregrináció kellékei – a napló és a „loci communes”

3.3. Frankfurt an der Oder

3.4. Franeker

3.5. Leiden

4. Udvar és atyai ház között

4.1. Udvari szolgálat – a fejedelem bejárója

4.2. Az apával való viszony, birtokosztály

5. Egy fiatal erdélyi főúr 1639–1645

5.1. Házassági kísérlet, nőtlenség

5.2. Birtokok, majorság – kitekintés: egy középirtokos arisztokrata

5.3. A közéleti szereplés kezdete

6. Katonai pályán 1645–1658

6.1. Szamosújvár főkapitánya 1645–1651

6.2. Borosjenő főkapitánya 1651–1657 (1658)

7. Egy töredelmes bűnös – mentalitástörténeti elemzés

7.1. Biblia és bor

7.2. Csodajelek, „hiedelmek”

8. Haller Gábor hadiépítészeti tevékenysége

8.1 Leideni hadiépítészeti tanulmányok

8.2 A fejedelem várépítésze

9. Nehéz esztendőök 1658–1662 – Fontos szerep

9.1. Barcsai Ákos tanácsura, váradi főkapitány, követ

9.2. Kemény János tanácsura és görgényi kapitány

9.3. Apafi Mihály követe

10. Haller Gábor halála**11. Összegzés****12. Táblázatok****13. Képek****14. Irodalom- és forrásjegyzék****14.1** Kiadatlan források**14.2.** Kiadott források**14.3.** Szakirodalom**14.4.** Felhasznált honlapok**15. Tartalomjegyzék**